STUDIA ACADEMICA SLOVACA

3

PREDNÁŠKY X. LETNÉHO SEMINÁRA SLOVENSKÉHO JAZYKA A KULTÚRY

BRATISLAVA 1974

Vedecký
a zodpovedný
redaktor: JOZEF MISTRÍK

Predhovor

Prednášky letných seminárov slovenského jazyka sú tematicky i žánrovo koncipované tak, aby mohli slúžiť ako základný študijný materiál záujemcom o slovenský jazyk, literatúru a kultúru. Jednotlivé zväzky sú zostavené a zredigované ako samostatné celky, no pritom organicky nadväzujú na seba tak, aby cyklicky rozširovali informácie o jazyku a kultúrnom živote Slovákov od najstarších čias podnes. Štýl, argumentácia a dokumentácia textov majú vedecký charakter - ich autormi sú popredni a graduovani slovenskí špecialisti.

Predkladaný 3. zväzok obsahuje takmer všetky vedecké prednášky, ktoré odzneli na X. seminári slovenského jazyka a kultúry, konanom v čase od 29. júla do 25. augusta 1974 v Bratislave. Oproti predchádzajúcim zväzkom je rozsahom ešte väčší, tematicky bohatší a pestrejší - publikuje sa v ňom ešte viacej prednášok z mimofilologických oblastí. Pri jeho zostavovaní sa osobitný zreteľ kládol na to, že vychádza pri príležitosti 30. výročia Slovenského národného povstania.

Zásluhu na publikovaní predkladaného študijného materiálu má najmä Zahraničný odbor MŠ SSR, menovite jeho riaditeľ Ing. J. Erben, CSc. Texty v zborníku sú usporiadané podľa abecedného poriadku autorov.

Jozef Mistrík

Slovenské národné povstanie v kontexte doby

J. ČIERNY

Keď skúmam súvislosti "my a Európa", "my a doba" pri 30. výročí Slovenského národného povstania, myslievam najviac na Vladimíra Clementisa, ministra zahraničia, znalca reči, milovníka národnej tradície, univerzálneho kultúrneho pracovníka, ktorý vo svojom živote hľadal svet a svetovosť, radil "otvárať okná" do sveta a s nádychom sarkazmu prijímal čokoľvek, čo sa podobalo národnej samochvále, ale i všetko to, čo slovenský život chcelo uzavrieť "pred všetkou cudzotou a nákazou", ako vravieval v inej dobe iný národný dejateľ, Vajanský.

Vladimír Clementis bol pred 30. rokmi nadšený, keď malý národ pod Tatrami postavil svoj ideál slobody a života po boku ideálov spojencov veľkej antifašistickej koalície.

Keď vo svojom prejave v londýnskom rozhlase 31.augusta 1944 pozdravil Slovenské národné povstanie, spomenul hneď Štúrovo heslo: "Cesta naspäť nemožná, napred sa ísť musí!" a urobil tento záver: "To napred, to je slobodné a šťastné Slovensko v novom a spravodlivom Československu, to je svet, ktorý budú budovať víťazní Spojenci, a teda i my, svet, v ktorom už nikdy viac a nikto nebude si môcť zahrávať s osudom slovenského národa."

Keď organizátori nášho povstania dávali signál k bojovému vystúpeniu, k masovému ozbrojenému hnutiu, brali do úvahy naše zväzky so svetom, dobu, v ktorej sme žili, vonkajšie i vnútorné podmienky, vzájomnú súvislosť a podmienenosť zahraničných a domácich fakto-

rov revolúcie, pretože chceli, aby sa nám to podarilo; na jednej strane sa nesmeli dať prekvapiť "nestráženou chvíľou" nemeckého vpádu na Slovensko, museli oni predbehnúť Nemcov, na druhej strane nesmeli udrieť náhle, bez zvážení všetkých zložitých okolností, uvoľniť sa a riskovať tak, že by z toho vyplynulo, že by sme nevydržali presilu a prišla by desivá perspektíva prepasenej šance a fašistickej pomsty.

Možno študovať históriu európskej rezistencie v druhej svetovej vojne. Nepozná prípad, že by niekde bola nastala ideálna chvíľa pre protifašistické povstanie. Aj naše povstanie vzbĺklo v ťažkých, pomerne nepriaznivých podmienkach. Gustáv Husák vo svojej knihe Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní hovorí o tzv. núdzovom variante povstania. Nemci vtrhli pri Čadci na Slovensko, aby ho vojensky obsadili - nedalo sa už čakať, slovenskí bojovníci sa vzopreli proti prenikaniu votrelcov. V tento pamätný deň, 29. augusta 1944, všetky prípravy na povstanie neboli ešte dokončené, ale blížili sa ku koncu. V dňoch 5. - 9. septembra sa slovenským povstaleckým bojovníkom, vojakom a partizánom podarilo všade zastaviť alebo aspoň podstatne spomaliť postup nemeckých vojsk, podporovaných fašistickou vládou v Bratislave. Nemeckých fašistov prekvapila intenzita slovenského odporu. A predsa sa rýchlou operáciou hneď v prvých dňoch povstania vedeli zmocniť celého západného Slovenska a tých oblastí na východnom Slovensku, kde boli rozmiestnené dve východoslovenské divízie, ktoré mali mať pre Slovenské národné povstanie kľúčové poslanie. 1. a 2. septembra Nemci tieto divízie takmer úplne odzbrojili. Tak znemožnili, aby divízie zabezpečili svojou bojovou činnosťou v Karpatoch rýchle spojenie povstaleckého územia s postupujúcou Červenou

armádou. Táto veľká spojenecká armáda bola pri Visle, neďaleko karpatských prechodov, za ktorými už ležalo slovenské územie.

Sovietska pomoc Slovenskému národnému povstaniu bola rýchla a všestranná, veľkorysá. Jednako oneskorená koordinácia akcií slovenských povstaleckých bojovníkov s ofenzívou Červenej armády vo veľmi komplikovanej domácej, ale najmä zahraničnej situácii viedla k tomu, že sa efekt tejto pomoci znížil, a to nevyhnutne vymedzilo priestor pre vojenské a politické výsledky celej slovenskej revolučnej akcie.

S pomocou Sovietskeho zväzu posádky slovenskej armády na strednom Slovensku - armády, ktorá prechádzala na stranu revolúcie - spolu s partizánmi oslobodili rozsiahlu oblasť krajiny, dosahujúcu na východe čiaru Levoča - Spišské Nová Ves - Dobšiná, na severe a na juhu štátnu hranicu a na západe čiaru Žilina - Bánovce nad Bebravou - Topoľčany, až Zlaté Moravce.

V Slovenskom národnom povstaní bojovalo asi osemdesiat tisíc mužov a žien, partizánov a vojakov. Držali súvislé územie stredného a čiastočne i východného Slovenska dva mesiace, potom ešte prepadávali fašistického nepriateľa z hôr ďalších šesť mesiacov. Pútali vcelku 4 - 5 nemeckých divízií a celý rad oddelených jednotiek. Vyradili z činnosti šesť a pol tisíc kilometrov komunikácií. Zbavili Nemcov možnosti využiť slovenskú armádu, slovenské hospodárske zdroje pre ďalšie vedenie vojny. Pomohli zriadiť na tomto "ostrove slobody" v nemeckom zázemí, nie ďaleko, ale nie ani celkom blízko od veľkého sovietsko-nemeckého frontu, v geograficky exponovanom pásme strednej Európy, novú politickú moc, demokratické orgány ľudu, akc predobraz budúcej politickej moci v novej Československej republi-

ke. Stalo sa to v čase, keď povstalecké Slovensko bolo zo všetkých strán obkľúčené nepomerne silnejším nepriateľom, v podjesenných a jesenných dňoch 1944, v poslednej, ako vojaci vravia, štvrtej etape druhej svetovej vojny.

"Malú vojnu" na Slovensku, ovplyvnenú veľkou vojnou svetovou, ale najmä európskou, zorganizovala a viedla Komunistická strana Slovenska. Strana, ktorá bola dlho jedinou politickou stranou na povstaleckom území, pretože druhá strana, Demokratická strana, sa v priebehu boja, v treťom týždni povstania, len konštituovala a nemala ani miestne organizácie. Dodajme, že sa komunistickej strane ešte pred povstaním podarilo vytvoriť Slovenskú národnú radu ako ústredný orgán tých antifašistických síl, ktoré sa usilovali o obnovenie československej štátnosti na nových, pokrokových zásadách a ktoré chápali antifašistický odboj ako prejav aktivity celej antifašistickej časti slovenskej spoločnosti za zvrhnutie fašistického režimu. Komunisti si vytvorili na Slovensku na jar a v lete 1944 hustú sieť stranických organizácií, jednu z najhustejších a najpevnejších v Európe.

Vedenie Komunistickej strany /Karol Šmidke, Gustáv Husák a Ladislav Novomestský/ vytyčovalo pred povstaním a v povstaní len demokratické a národné ciele a úlohy. Stálo na platforme zjednocovania robotníkov, roľníkov, remeselníkov a národnej antifašistickej buržoázie. V národnej a demokratickej revolúcii, ktorá sa začínala, uplatňovalo dôsledne politiku národnej jednoty. Táto politika v tomto čase viedla vzhľadom na pomer politických síl v slovenskej spoločnosti a na politické a vojenské problémy vo veľkej antifašistickej koalícii k dočasnému odsunutiu socialistických cieľov do budúcnosti.

znamenala ochotu deliť sa o moc na "ostrove slobody" s nekomunistickými antifašistickými zložkami odboja, spojenými v tzv. občianskom bloku, ktorý reprezentovali buržoázne elementy. Zjednotenie komunistov a sociálnych demokratov na organizačných princípoch marxisticko-leninskej strany v jednotnej komunistickej strane sa uskutočnilo 17. septembra 1944, v treťom týždni Slovenského národného povstania. Dňa 15. októbra na konferencii závodných výborov v Podbrezovej sa zjednotilo odborové hnutie na Slovensku.

Pri 30. výročí Slovenského národného povstania hľadajú historici nový uhol pohľadu na túto historickú udalosť. Skúmajú ju viac ako predtým v európskom kontexte, politickom, vojenskom i morálnom. Ak sa díváme naspäť do histórie, ak už máme väčší odstup, chceme tým viac vedieť rozlišovať, vedieť spoznávať, nič nepredstierať. Spoznávame medzné hodnoty, medzi ktorými by vôbec mohla byť podstata historickej udalosti. Spoznávame udalosť samu, jej korene a zdroje, jej užšie a širšie súvislosti. Chceme ju vidieť bez chladu na jubileum, bez sentimentu. Vôbec nie ako horúci priamy zážitok, augustovú revoltu, ale už ako historický čin, ktorý súvisel s inými historickými činmi, ako-tak vykryštalizovaný, jasný, ničím nepoznačený, no tiež neskreslený obdivom, ani skreslujúcou národnou optikou.

Najprv o medzných hodnotách, medzi ktorými by vôbec mohla byť podstata. Na jednom póle by mohla byť izolovaná partizánska skupina, operujúca kdesi v horách, ktorá si berie zbrane od nepriateľa, ktoré má svoju horskú výšinu a chce znepokojovať fašistických votrelcov. Na druhom póle je front proletársky, mocný, nekompromisný a hlavný; hlavný stupňom intenzity boja, strategickým a politickým významom dosiahnutých výsled-

kov a nezmernou udatnosťou sovietskych vlastencov, bojujúcich prirodzene a obetavo, do posledného náboja.

Prvú krajnosť hneď vylúčime: naozaj nešlo o skupinu, šlo o odriady partizánov, dobrovoľných príslušníkov hnutia odporu, činných v slovenských horách, v zázemí nepriateľa, ktorí sa chopili zbrane na obranu nezávislosti Slovenska proti zahraničnej intervencii, okupácii i proti vnútornej reakcii.

Vôbec nebolí izolovaní, mali hneď na začiatku spojenie s ilegálnou KSS, ľud ich podporoval. Komunisti im už na jar 1942 vypracovali štatút bojových jánošíkovských družín, a tak sa rozrastali. Nielen doma, ale i v osobitných kurzoch na Ukrajine im vyškolili veliteľov. Ničili komunikácie, prepadávali transporty Nemcov a v auguste 1944 už schádzali z hôr, obsadzovali mestá a dediny, ovplyvňovali vojakov, to všetko s podporou obyvateľstva a aj časti slovenskej armády.

Druhou medzou by bolo to, keby partizánska skupina alebo skupiny v menších akciách vyčkávali, kým príde hlavný front na Pohronie, aby rýchlo splynuli s najmocnejším hlavným frontom. Nebolo to tak: povstanie na Slovensku vzniklo dosť hlboko v zázemí, ako ostrov slobody v nemeckom obklúčení; samo trvalo dva mesiace a s nadväzujúcimi partizánskymi bojmi osem mesiacov. A už predtým, pred vznikom povstania, sa partizáni osvedčili ako najľudovejší organizátori drobných cezbrojených akcií. Neboli to len komunisti alebo len robotníci, boli to chlapci z rôznych dôvodov nespokojní, a len smelá spoločná akcia sa stala obdobím dejinnej akcelerácie v ich myslení, v politických požiadavkách a konaní.

Nemožno tvrdiť, že by naše jánošíkovské družiny s partizánske jednotky, ako boli Veličkova, Jegorovova,

Volanského, Bielikova, Kalinova a ďalšie, mnoho toho nedokázali v dotyku s "oceľovým jadrom ríše", v tomto citlivom geografickom centre Európy, keď tu blízko nebol front celoeurópsky. Ale tá partizánska sila aj sila povstaleckej armády, politicky a bojovo náhle získanej na stranu revolúcie, sa umocňovali v tej miere, v akej sa posúval sovietsko-nemecký front k našim hraniciam. Miercu tohto dotyku vnútorného faktora a vonkajším meriame najobjektívnejšie Slovenské národné povstanie ako bojovú a revolučnú akciu vnútri našej spoločnosti s jej určitým zaradením i dosahom v medzinárodnom meradle. Tento dotyk treba skúmať a osvetľovať, keď hľadáme naše povstanie v kontexte európskej rezistencie.

Slovo koordinácia je tu kľúčové, lebo povstalci nebojovali sami a len o Slovensko, len o svoje požiadavky, svoje predstavy o budúcnosti. Bojovali o Európu, o osud veľkej revolúcie, ktoré si skrížila zbrane s reakciou reprezentovanou najmä nacistickým Nemeckom. Slovenské víťazstvo nemohlo byť mimo európskeho víťazstva. Len na internacionálnej vlne sa zdvihlo a mohlo existovať. Európske víťazstvo vzniklo z viacerých povstaní, ale najmä zo Stalingradu a El Alameinu, zo Cherbourgu, Bihaču a z ostrova Midway, najviac však zo Stalingradu, ktorý v druhej svetovej vojne znamenal, keby sme chceli prirovnanie asi to, čo bitka pri Marne v prvej svetovej vojne.

Koordináciu slovenských povstalcov s veľkým sovietskym frontom zabezpečoval v Moskve Karol Šmidke v auguste 1944. V sovietskej pomoci sa črtala nádej povstalcov. Červená armáda bola od našich hraníc iba na 30-40 kilometrov. Ale koordinácia a pomoc neboli jednoduché.

Po prvé: Povstanie na Slovensku sa začalo, keď Nemci vtrhli smerom na Čadcu, aby Slovensko obsadili, keď prišiel rýchly spád udalostí: na strednom úseku sovietskeho frontu sa nemecký obranný val úplne zrútil; Červená armáda zahnala Nemcov k Visle a na juhu prenikla do Rumunska; v spojitosti s úspechmi v Rumunsku a Poľsku vzrástol náhle operačný význam Slovenska pre nemeckú armádu; Nemci znervóznели pre toto, ale aj pre rôzne rozsiahle diverzné a bojové akcie na Slovensku. Hlavná pomoc Sovietskeho zväzu mala vyplynúť z útoku na hrebene Karpát, lenže dve divízie nesplnili svoje poslanie, a sám útok tohto druhu musel byť len určitou korektúrou veľkého operačného plánu Sovietskeho zväzu. Plán spočíval v hlavnom údere na Balkán, kde sa ponúkala možnosť vyradiť z boja Rumunsko, Bulharsko a Maďarsko, a rozložiť celý nemecký satelitný systém.

Po druhé: V Moskve si práve v predjesenných dňoch 1944 lámali hlavu medzinárodnopolitickými úvahami. Tieto úvahy mali nevyhnutne svoj vplyv na čiastkové rozhodnutia a na taktický postup Sovietskeho zväzu. Týkali sa rozporov antifašistickej koalície. Rozpory súviseli s budúcimi politickými systémami v oslobodzovaných európskych krajinách.

To, že sa nachádzame v geografickom centre Európy, predurčovalo vždy Československú republiku byť aj v centre európskej politiky.

V záverečnej fáze vojny, v jeseni 1944 a na jar 1945, i krátko pred začiatkom tejto fázy sa na linke Moskva - Londýn - Washington mnohorako preplietali veľmi delikátne otázky moci, pomeru síl a vplyvu v Európe, čo sa odzrkadlovalo v dokumentoch, v listoch štátnych predstaviteľov a v ich posolstvách, v opatreniach a kompromisných dohodách, čo prebleskovalo všade, čo

hrozilo v "hraničných" situáciách. Lebo čím väčšie boli celkové vojenské úspechy antihitlerovskej koalície, tým akútnejšie boli politické problémy, vyplývajúce z povahy veľkej koalície ako zvláštneho bloku dvoch kapitalistických veľmocí a jednej socialistickej proti ďalším kapitalistickým veľmociam.

Fronty sa hýbali, triedny profil sovietskeho frontu, charakterizovaný tým, že je v ňom oslobodzovacia sila socialistickej veľmoci, zrýchľoval revolučné hnutie v každej európskej národnej spoločnosti. Pohyb v myslení, najmä v politickom myslení všetkých kategórií obyvateľstva si vynucoval všade, najmä v strednej a juhovýchodnej Európe posun doľava, čo zodpovedalo významnému postaveniu sovietskej veľmoci v koalícii a jej celkovému markantnému vplyvu u nás, v Poľsku, v Juhoslávii, Bulharsku a v iných menších krajinách.

Našťastie nad rozpormi medzi spojencami, ktoré vyplývali z intríg reakčných kruhov Veľkej Británie a Spojených štátov proti Sovietskemu zväzu a jeho vplyvu, prevažoval stále spoločný záujem na víťazstve. To na nejaký čas umožňovalo kompromisné dohody vo všetkých sporných otázkach. V Moskve bolo jasné, že Veľká Británia a Spojené štáty síce zostávajú spojencami, ale svoje sily, patriace do koalície, ani zďaleka nevyužívajú, ako by mohli a mali, a preto ich podiel na vojnovom úsilí koalície ani zďaleka nie je primeraný ich potenciálu. Naopak, z dôvodov triednych a mocenských sa prejavuje z ich strany tendencia vyčerpať a vysiliť nielen Nemecko, ale i Sovietsky zväz. Churchill špekuluje, ako by bolo možné zabezpečiť Európe "anglický mier". USA myslia na svetovládu aj pri citeľnom oslabení Veľkej Británie. Lenže aj ich fronty - africké, talianske, francúzske - oslabovali fašistické panstvo, rozvracali

zdroje fašizmu, pochovávali jeho nádeje, a politické koalícia antifašistov musela zohrať svoju úlohu aj po vojne.

Preto ZSSR aj takú koalíciu, aká sa vytvorila, z tej druhej strany oslabovanú, niekedy rozpormi dramaticky roztrasenú, pokladal za základ víťazstva nad fašizmom, ale i za základ revolučného východiska v Európe. Vďaka tejto jeho politickej prezieravosti a taktike prerazilo na jednom i na druhom póle koalície jasné vedomie, že sa konflikty môžu priostrovať alebo zmierňovať, ale nesmú prerásť do rozkolu.

Keď sa Slovenské národné povstanie začalo, mal Sovietsky zväz spojenecké problémy najmä v súvislosti s Poľskom a Juhosláviou.

Za letnej sovietskej ofenzívy vstúpili už v júni 1944 vojská 1. bieloruského frontu pod vedením maršála Rokosovského na územie Poľska na širšom úseku. Vojská účinne podporovala 1. poľská armáda a poľskí i sovietski partizáni. Pendantom rozporov v protihitlerovskej aliancii boli rozpory v poľskom národnom odboji, ktoré však vyústili do úplného rozkolu.

Ak na jednej strane fungoval od júla pokrokový Poľský výbor národného oslobodenia, výbor s funkciou dočasnej vlády, ktorý viedol socialistický predák Osobka-Morawski, londýnska emigračná vláda zaujala k nemu ostré nepriateľské stanovisko. Armija Krajowa ako vojenská zložka konzervatívneho protifašistického smeru doma chcela vyvolať občiansku vojnu. Armija Krajowa spolu s londýnskou emigráciou, za podpory západných spojencov vyvolali v auguste varšavské povstanie, v ktorom bojovali proti Nemcom masy ľudu, no ktoré dostalo charakter izolovanej akcie proti Nemcom, teda nezmyselného činu, "dobrodružstva" - ako sa vyjadril Stalin -, na druhej stra-

ne bolo politicky namierené proti Červenej armáde, bez ktorej a proti ktorej sa v meste oslobodenom ešte pred frontom mala vytvoriť politická moc.

Naše povstanie sa začalo v situácii, keď sa predstaviteľ poľskej londýnskej emigrácie Mikolajczyk chystal na základe britského sprostredkovania do Moskvy rokovať o možnosti obnovenia diplomatických stykov a keď Armija Krajowa, aby mu dala trumfy do rúk, ešte bojovala, keď však sa činila i Ľudová armáda, zastupujúca revolučný smer v politike a Poľský výbor národného oslobodenia si fakticky počínal ako vláda: preberal moc na oslobodenom území, v zmysle júnového manifestu dal väčšinu priemyslu do štátnej správy a vydal dekrét o zriadení pozemkových úradov, aby sa do konca roku rozdelilo 200 tisíc hektárov panskej pôdy.

Churchillovo, a tým menej Rooseveltovo stanovisko sa vtedy neprikláňalo jednoznačne na stranu poľskej vlády v exile. Bola veľmi protisovietska, robila problémy všetkým partnerom antihitlerovskej aliancie, zatiaľ čo československý prezident Beneš vytváral pre Londýn azda "sľubné" - tak to v Londýne chápali - politické partnerstvo so sociálnymi demokratmi a komunistami a v zahraničnej politike chcel uplatňovať "politiku mostu" medzi Východom a Západom v duchu veľkej aliancie.

Aj v juhoslovanskom prípade rozpory v národnom odboji vyústili do rozkolu. V lete 1944 existovala vláda v Londýne a Titova vláda doma. Obe vlády už nadviazali styky a dospeli k určitej dohode. Churchill ochraňoval kráľa Petra II., prítúleného v Londýne, mal však dobré styky aj s Titom, hoci mal s ním aj rozpory, ktoré vznikali z toho, že anglický premiér presadzoval takú jednotnú juhoslovanskú vládu, aká Titovi nemohla vyhovovať. Britská vláda už roku 1943 prestala podporovať četnikov,

zastupujúcich konzervatívny smer v juhoslovanskom odboji, lenže svoju pomoc Titovi viazala na určité chúlostivé podmienky. Sovietsky zväz mal od apríla 1944 svoju vojenskú misiu v Titovom štábe; 4. júna sovietske vojenské lietadlo odviezlo Josipa Broza-Tita do Bari v Taliansku. Z Titovej armády sa stala silná ľudová armáda, ktorá v tomto čase vyrástla hlboko v tyle nemeckého frontu na takmer pol milióna bojovníkov. V Juhoslávii a Albánsku ľavicový smer získal rozhodujúce slovo.

V Rumunsku ešte v máji nadviazali komunisti spojenie s kráľovským dvorom. Vytvoril sa Demokratický blok štyroch protifašistických strán, komunistov, sociálnych demokratov, národných roľníkov a liberálov. Sovietska armáda práve v auguste 1944 oslobodila Rumunsko pomerne rýchlo. K tomu dopomohlo aj rumunské povstanie po sovietskej ofenzíve v smere Kišinev - Jassy. Uskutočnila ho široká koalícia od komunistov až po kráľa. Kráľ tu pomáhal, ale pritom aj hľadal svoje úzke kontakty s vládnucimi kruhmi USA a Veľkej Británie.

V Bulharsku Ústredný výbor Bulharskej komunistickej strany vydal cirkulárom č. 4 výzvu na ozbrojené povstanie 26. augusta 1944. V ten istý deň minister Draganov v mene bulharskej vlády oznámil sovietskemu poverencovi Kirsanovovi vládne rozhodnutie o "úplnej neutralite". V auguste aj fínska vláda žiadala o prímerie, ktoré od februára sústavne odmietala. Zo západu prišli správy: 12. augusta talianska partizánska armáda vstúpila do Florencie, v severnom Taliansku sa vytvorili slobodné partizánske republiky Ossola, Aosta, Cuneo; hlavné mesto Francúzska Paríž oslobodili revoluční povstalci 25. augusta. Revolučné sily vo Francúzsku, Taliansku, Belgicku, Grécku si v bojových akciách presadili pozičné výhody; miestami získali zrejmý náskok pred nerevolučnými

osloboditeľmi Veľkej Británie a Spojených štátov. Nerevoluční osloboditelia ukazovali tendenciu postupovať podľa stratégie "širokého frontu", ktorý vylučoval hlboké operácie na pomerne úzkom priestore. Chceli najmä oslobodzovať územie a "zachraňovať" ho pred komunizmom.

V tejto európskej politickej a vojenskej klíme musela sovietska vláda riešiť problémy svojho postupu v každej relácii, aj v našej. Sovietsky útok smerom na Balkán mal svoj veľký význam aj preto, že v lete 1944 západní spojenci sa rozhodli urobiť prielom do Pádskej nížiny s úmyslom dostať sa odtiaľ na Balkán a smerom cez Slovinsko aj do Maďarska a na Slovensko, aby tu mohli tak ako v Taliansku a vo Francúzsku, v rozpore so silnými revolučnými tendenciami v období, upevňovať kapitalistické zriadenie.

Sovietske vojenské a politické miesta mali na mysli všetky tieto základné politické problémy, keď prijali Karola Šmidkeho a keď uvažovali o konkrétnej pomoci Slovenskému národnému povstaniu.

Ak sa v politickej hre za zeleným stolom "veľkej trojky" dramaticky objavovala poľská, juhoslovanská, rumunská a bulharská problematika, keď už Červená armáda bojovala na území iných štátov, sovietska vláda sa musela sústrediť na vydobytie dohôd i na základe kompromisov, aby to slúžilo revolúcii. Nešlo o nejaké prekultivované diplomatické ohľady, išlo o to, že v sovietskom vojenskom kontexte československý priestor nebol v popredí, že vojenských síl, ktoré boli k dispozícii, bolo len toľko, koľko bolo, a teda nebolo možné v lete či v jeseni 1944 rozvinúť útok na celom sovietsko-nemeckom fronte súčasne a že naopak - ako napísal Gustáv Husák - "po roztržke s poľskou vládou nechcel Stalin kvôli Benešovi riskovať medzispojenecké ťažkosti". Stalin zďaleka

nevidel v Benešovi spoľahlivého spojenca Sovietskemu zväzu. Lenže Beneš - povedzme to takto - bol "trochu iný" ako ostatní politickí emigranti v londýnskych vládach. Uzavrel spojaneckú zmluvu so Sovietskym zväzom a jeho platforma umožnila dalekosiahlu spoluprácu s komunistami. Východiskom v každom národnom hnutí, otvárajúcom dvere k pokroku, mala byť predsa spolupráca v rade antifašistov - tvrdá, ale potrebná, hoci kombinovaná s niečím, čo by sa dalo nazvať "spory bez rozkolu" v domácej antifašistickej koalícii.

Beneš nemal záujem na slovensko-sovietskej dohode o operačnej koordinácii. Po prvé, slovenské návrhy, ktoré predniesol Šmidke, sa dostali do Moskvy bez londýnskeho medzičlánku, po druhé, keby sa uskutočnili, keby Sovieti rýchlo cez Karpaty prenikli až k Viedni, Beneš by nestačil, ako plánoval, zabezpečiť si prostredníctvom svojich orgánov politickú moc na Slovensku, a mal by ju veľmi ohrozenú aj v Čechách. Preto Beneš v Moskve zamotával otázky, manévroval, spochybňoval, ako vedel, misiu Karola Šmidkeho. Jeho zásahy boli v rozpore s cieľom širšej pomoci Sovietskemu zväzu. Od poľskej londýnskej emigrácie sa v tomto čase zrazu dištancoval, poukazoval Stalinovi na svoju zvláštnu úlohu a niekedy aj hrozil, v opatrne pripravenom tahu, ťažkosťami a škandálmi. Benešove intrigy však brzdilo proti nemu smerujúce jednotné stanovisko českých a slovenských komunistov o koncepcii Slovenského národného povstania. Intrigy zrážala veľká sovietska ofenzíva, nezadržateľne smerujúca aj do priestoru strednej Európy. Beneš zaregistroval pohyb frontov a chcel sa dohodnúť s ľavicou, najmä s komunistami v moskovskej emigrácii. Nebral si príklad z Poľska ani Juhoslávie. Chcel ináč a nie skrze rozkol ukázať a dokázať nielen Londýnu a Washingtonu, ale i

Moskve, že má aj doma vplyv, že on, Beneš, nie Slovenská národná rada, je tá správna adresa, keď ide o povstanie na Slovensku. V tomto období sovietske politické miesta v Moskve a Kyjeve z rôznych dôvodov neboli dobre informované o Slovensku.

Benešove intrigy v Moskve však nemožno ani preceňovať. Koordinovanie akcie slovenských povstalcov so sovietmi sťažili mnohé zložité okolnosti. Veď kyjevský štáb partizánskeho hnutia plánoval na jar a v lete 1944 "poľský príklad" partizánskeho boja aj v Československu, Rumunsku a Maďarsku. V týchto výpočtoch vytvorenie a držanie "ostrova slobody" na Slovensku sa vôbec nepredpokladalo.

S týmito problémami prijal Sovietsky zväz rozhodnutie podporiť Slovenské národné povstanie všetkými prostriedkami.

Už 8. septembra 1944 sa začal útok Červenej armády cez Karpaty. Karpatsko-duklianska operácia, pôvodne zameraná na pomoc povstaleckému Slovensku, sa stala najväčšou horskou bitkou druhej svetovej vojny s polmiliónovou armádou na obidvoch stranách. Veľkorysosť pomoci dokresľuje úloha, ktorú v povstaní zohrali sovietski partizánski organizátori, ďalej stály prísun sovietskych zbraní, liečiv, materiálu, letecké presunutie na Slovensko druhej československej paradesantnej brigády a 1. čs. stíhacieho leteckého pluku. Len s pomocou Sovietskeho zväzu mohli posádky slovenskej armády na strednom Slovensku spolu s partizánmi oslobodiť rozsiahlu oblasť našej krajiny.

Lenže zahraničný faktor vystupuje aj ináč ako aktívny dejinný činiteľ v zmenách na Slovensku.

Povstanie je ľudové masové akcia, v ktorej sa stretajú ľudia i koncepcie, v ktorej pod vedením Komunistic-

kej strany Slovenska, najrevolučnejšej strany v spoločnosti, sa vyhraňujú doľava nálady, názory i programy všetkých hnutí domáceho antifašistického frontu. Ciele ľudových más sa výrazne stotožňujú s programom a požiadavkami komunistov. Tak je to však aj v Juhoslávii, Poľsku, Rumunsku, aj vo Francúzsku, Taliansku. Spoločným znakom mnohých európskych protifašistických hnutí je vedúca úloha robotníckej triedy a komunistickej strany, ktoré ukazuje najväčšiu politickú a organizačnú pripravenosť, a má najväčší podiel na porážke fašizmu. Akže z trochu čudnej koalície, zo spolupráce troch veľmocí proti Hitlerovi vyúsťuje veľmi pozitívny revolučný trend, takže sa i reakčné tendencie k separátnemu miru západných štátov s fašistickým Nemeckom úspešne potláčajú, vznikajú najmä v Európe čoraz priaznivejšie objektívne podmienky v nepriateľskom zázemí pre zrevolucionizovanie celého antifašistického pohybu a uplatnenie revolučnej línie proti buržoáznym smerom v politike.

U nás osobitne na zrevolucionizovanie antifašistického pohybu vplývajú myšlienky slovanskej vzájomnosti, ktoré mali neobyčajne silné korene, tak ako v Juhoslávii alebo v Bulharsku. Hoci v období, o ktorom je reč, spojenia medzi hnutiami a krajinami boli sťažené a "ostrovy slobody" vo fašistickom mori sa vyvíjali bez zvláštnych vzájomných stykov, muselo pôsobiť veľmi povzbudivo, keď povstalci na Slovensku počuli v rozhlase, že sa chce povstaní zapaľujú v celej Európe, že napríklad v Bulharsku Vlastenecký front s komunistami vo svojich radoch uskutočnil úspešný prevrat v noci z 8. na 9. septembra 1944. 21. septembra prišiel do Moskvy Tito. Podpísal dohodu o dočasnom vstupe sovietskych vojsk na územie Juhoslávie. V jeho rukách bola vtedy už veľká časť krajiny. Slovenskí povstalci vedeli, že to dosiahli na Bal-

kéne vojaci a partizáni s červenou hviezdou na čiapke.

Keď naše povstanie proklamovalo a aj realizovalo v praxi suverenitu Československej republiky na slovenskom území, zasahujúce veľmi revolučné, nie podľa plánov Eduarda Beneša, do formovania jej politickej a sociálnej štruktúry, bolo jasné, že to isté sa deje aj v Poľsku, v Juhoslávii, že v Rumunsku kráľ Michal spolupracuje s Demokratickým blokom v prospech tohto doľava sa vyhraňujúceho bloku, a že v Poľsku i v Rumunsku sovietska armáda zabránila tomu, aby reakčná buržoázia v operačnom priestore Sovietov vyvolala občiansku vojnu. Socialistická veľmoc, v zmysle uzavretých dohôd, rozbíjala v krajinách, ktoré oslobodzovala, štátny aparát fašistických okupantov a ich pomocníkov, a tak vytvárala priestor pre úspešný postup ľavice, predovšetkým komunistických strán. Jej prítomnosť či už v krajine alebo na hraniciach krajiny vytvárala mimoriadnu politickú atmosféru. V tejto atmosfére prekážala buržoázii zmocniť sa násilím, s vojenskou podporou z Londýna a Washingtonu, politickej moci v štáte. Len v Grécku sa podarilo britskému generálovi Scobiemu poraziť s intervenčným vojskom pokrokové hnutie EAM a jeho jednotky ELAS, ktoré roky bojovali po boku spojencov proti nacistom.

Na slovenskom povstaleckom území sovietski, ale i českí, juhoslovanskí, francúzski a iní partizáni boli v úzkom kontakte s organizáciami komunistickej strany, s revolučnými národnými výbormi a radili, ako problémy riešiť; sovietski partizáni vyškolení v osobitných kurzoch na Ukrajine, pôsobili veľmi účinne politicky a morálne na akceleráciu v myslení slovenských partizánov a tiež politických pracovníkov.

Od 29. októbra 1944 Hlavný štáb partizánskeho hnutia rozšíril pôsobnosť na územie celého Československa

a za jeho veliteľa bol vymenovaný sovietsky generál A. N. Asmolov. Naše hnutie sa dostáva do významného vzťahu so sovietskym i s pomocou skúseného organizátora partizánskeho hnutia a politického pracovníka.

Vedenie Komunistickej strany Slovenska riešilo v povstaní zložité problémy boja a revolúcie na vysokej politickej úrovni. Tak ako vedenie KSČ v Moskve ukazovalo rozvážnosť, trpezlivosť a politickú rozhľadenosť a dôsledne uskutočňovalo politiku národnej jednoty. Využívalo v prospech revolučných premien jednotu antifašistického frontu napriek jeho vnútornej konfliktnosti a rozpornosti. Pozitívnou zvláštnosťou povstania na Slovensku je to, že všetky rozpory v národnom odboji sa pozitívne riešili a nevyústili do rozkolu ako v niektorých iných krajinách.

Vedenie KSS v spore s Benešom i v spore s predákmi Demokratickej strany všeličo vyostrovalo, ale napokon našlo riešenie na základe vzájomných ústupkov. Bralo do úvahy, že Sovietsky zväz je triedny brat, spojenec, ale že je zároveň člen veľkej antifašistickej koalície, ktorá musí naďalej existovať. Aj Benešovi v niečom Slovenská národná rada ustúpila. Pritom ho tlačila k jeho ústupkom. Všetky kompromisy komunistov vyzneli pozitívne, najmä v širšom kontexte európskej rezistencie, v kontexte veľkej dejinnej éry, ktorá sa črtala na obzore.

Takto vzrušujúca pohronská podjeseň a jeseň v roku 1944 priniesla jedinečný obrat v našich dejinách. Slováci po prvý raz vo svojich storočných dejinách vystúpili masovo so zbraňou v ruke a svoju krv preliali za seba i za druhých, v súzvuku s pokrokovými trendmi vo svete, s jednoznačnou politickou orientáciou na Sovietsky zväz.

Slovenskú národnú radu, organizátorku povstania, uznalo aj zahraničie. Uznala ju napokon aj Benešova vlá-

de. Na rozdiel od mnohých iných krajín vypuklo u nás povstanie a bola nastolená národná revolučná moc ešte pred príchodom armády jednej z veľmocí. A ťažisko politického života v Československu sa vtedy presunulo na Slovensko. Povstanie svojím politickým nábojom a revolučnými zmenami mocne vplývalo aj na vývoj v Čechách a na Morave, na formovanie odbojového hnutia a potom aj revolučnej správy v celej krajine.

Pravda, mnohé zásady povstania sa po víťazstve neuskutočňovali tak hladko a tak čisto, ako sa v chni zápasov v roku 1944-1945 vyslovovali a načŕtali. Aj po povstaní bolo treba vybojovať tvrdý boj so silami, čo boli proti povstaniu alebo čo boli - možno povedať - pri povstaní, nie však v ňom a nie s ním.

Slovenské národné povstanie zasadilo veľký úder Benešovej politike - ako to sám formuloval -, "mostu" alebo "strednej cesty" medzi Východom a Západom. Postavenie Československa v Európe sa už vtedy a potom stále upevňovalo spojenectvom so Sovietskym zväzom. Naše hranice i socialistický vývoj sú vlastne podmienené touto jedinečnou orientáciou, ktorá dostala svoj pravý význam v spoločnom boji sovietskych a československých bojovníkov o novú Československú republiku. Slovenské národné povstanie vysoko vyzdvihlo zástavu tejto orientácie a v nej a skrze ňu aj dnes v našom politickom živote žije a trvá predovšetkým.

Súčasný stav a rozvoj slovenskej komparatistiky

D. ĎURIŠIN

Slovenská literatúra patrí k tým národným literatúram, ktoré charakterizuje oslabené vývinové dynamika, určitá uvoľnenosť vnútornej vývinovej kontinuity. Tieto národné literatúry európskeho resp. stredoeurópskeho typu vykazujú okrem iných charakteristických čŕt príznačné zaostávanie vývinového procesu v porovnaní s ich "protipólom" - literatúrami udávajúcimi smer a charakter vývinového smerovania.

Je celkom zákonité, že spomínaný faktor vnútorne podmieňuje vzťah týchto literatúr k medziliterárnemu vývinovému procesu. Po prvé preto, lebo literárnu tradíciu menej diferencovaných literatúr charakterizuje určitý svojráz, špecifikum, a tým aj originalita, ktorá má objektívne predpoklady obohatiť paletu medziliterárneho vývinu. Po druhé, pri spomínaných literatúrach je z komparatívneho hľadiska nevyhnutné konštatovať prítomnosť citlivého vzťahu k inonárodným heterogénnym podnetom, schopnosť vykazovať v priebehu dejín mnohoraké medziliterárne vzťahy a súvislosti.

Špecifické podmienky vnútroliterárnej tradície majú prirodzene za následok aj osobitné formy porovnávacieho skúmania. Prejavuje sa to v svojráznom hierarchizovaní metodologických a najmä metodických postupov, v bezprostrednej spätosti, ba až závislosti porovnávacích hľadísk od úsilí o syntézu vnútroliterárnej /národnoliterárnej/ tradície. Intenzita aplikácie komparatívnych postupov v rámci literárnej vedy spomínaných literatúr nie je obyčajne plynulá, ale vykazuje raz menšie, inokedy väčšie výkyvy. Tieto výkyvy, pri ktorých pozorujeme cyklické

striedanie vzostupných a klesajúcich tendencií, sú podmienané predovšetkým vnútroliterárnym úsilím vidieť zákonitosti národnej literatúry ako ucelenej jednotky, postihnúť vývinovú dynamiku národnej literatúry ako organického a relatívne uzavretého celku. Tieto tendencie sú zákonité, pretože práca na dejinách národnej literatúry nastoľuje problém medziliterárnych súvislostí doslova ako podmienku sine qua non.

Paralelný záujem o poznávanie vnútroliterárnych a medziliterárnych vývinových zákonitostí dokumentuje v dejinách slovenskej komparatistiky napr. už obdobie národného obrodenia, ako o tom svedčia počiatočné porovnávacie tendencie v známych prácach P.J. Šafárika /najmä v jeho Dejinách slovanskej reči a literatúry/, Jána Kollára /úvaha O slovanskej vzájomnosti/, Ľudovíta Štúra /Slovanstvo a svet budúcnosti, O národných piesňach a povestiach plemien slovanských a iných.

Druhá väčšia vlna porovnávacích výskumov bezprostredne súvisí s prvou ucelenejšou syntézou Dejín literatúry slovenskej, ktorú vypracoval Jaroslav Vlček koncom minulého storočia. Analogicky možno konštatovať intenzifikáciu komparatívnych postupov v období po národnom oslobodení, po prvej svetovej vojne, ďalej v tridsiatych rokoch nášho storočia v súvislosti s nástupom mladej generácie slovenských literárnych vedcov. S týmto nástupom súvisí úsilie revidovať tradičné ciele a zaužívané postupy literárnohistorického skúmania. Do popredia sa dostáva povedomie slovenského literárneho vývoja s organickými diferenciačnými snahami vo vzťahu k inonárodnému literárnemu vývoju. A nakoniec, poslednú a kvalitatívne i kvantitatívne najintenzívnejšiu vlnu porovnávacích aspektov v slovenskej literárnej vede zaznamenávame vcelku po oslobodení, po Druhej svetovej vojne.

Obdobie po Druhej svetovej vojne možno zhruba roz-

deliť na tri relatívne samostatné úseky, ktorých vymedzenie v mnohom zodpovedá vývinu slovenskej literárnej vedy, ale má aj vlastné špecifické črty, vyplývajúce zo systematického a čiastočne organizovaného nástupu komparatívnych výskumov.

V prvom úseku, ktorý vymedzujú roky po oslobodení približne do 50. rokov, prevládajú zhruba dve metodologicky v mnohom odlišné línie porovnávacieho skúmania. Je to predovšetkým línia, ktorá metodologicky v podstate nadväzuje na staršie, tradičné postupy poplatné pozitivistickej orientácii. Vcelku je adekvátna prevládajúcim metodologickým princípom slovenskej literárnej histórie. V oblasti komparatistiky, ide o známe praktiká tradičnej "vplyvológie".

Paralelne s týmto, kvantitatívne prevládajúcim prúdom v období nástupu a kryštalizácie porovnávacieho skúmania existovali aj tendencie skúmať dejiny slovenskej literatúry vo vzťahu k medziliterárnemu pohybu predovšetkým z hľadiska vývinovej dynamiky, procesnosti domácej literatúry. Geneticky súviseli so systémovou interpretáciou literárnohistorického procesu. V porovnaní s predchádzajúcimi prácami, kde cieľom komparatívneho skúmania bola predovšetkým rekonštrukcia vzťahov a "vplyvov", tu sa stáva komparatívna analýza prostriedkom na odhalenie špecifickosti prijímajúceho literárneho javu a procesu. To predpokladá funkčnú podriadenosť inonárodných podnetov a prvkov vnútorným vývinovým zákonitostiam prijímajúceho diela. Vlastný proces porovnávacej analýzy smeruje k poznaniu vývinového procesu domácej literatúry.

Druhý úsek, ktorý možno zhruba vymedziť 50. rokmi a začiatkom 60. rokov, charakterizujú oproti predchádzajúcemu vývinu niektoré nové skutočnosti. Začiatkom 50. rokov sa vývin slovenskej literárnej histórie uberal v znamení tzv. prehodnocovania literárneho dedičstva.

"Prehodnocovateľské" tendencie značne podnietili aj rozvoj porovnávacích hľadísk. Na druhej strane však komparatívny výskum bol značne poznačený dôsledkami záporného vzťahu ku komparatívnemu skúmaniu vôbec, vyvierajúceho z dobového jednostranného vzťahu k literárnemu procesu. V aplikácii na komparatistiku to bola priamočiaro zdôrazňovaná téza o národnej samobytnosti literatúry, pričom medziliterárne vzťahy akoby popierali tento svojráz a samobytnosť. Treba povedať, že výsledky "vplyvológie" objektívne poskytovali dostatočné množstvo vhodných argumentov. V slovenskej literárnej komparatistike jediným reálnym východiskom bola za tohto stavu neutrálna faktografia tzv. externokontaktového charakteru, kde sa stretávali recidívy novopozitivizmu a empirizmu s pokusmi chápať faktografiu ako prípravné štádium pre literárnu komparatistiku vo vlastnom zmysle slova.

Požiadavka prehodnotiť literárne dedičstvo dôrazne však nastolovala ako nevyhnutnú podmienku problém historizmu. V podmienkach porovnávacieho skúmania išlo o otázku procesnosti literárneho vývinu, a to nielen v rámci národnej literatúry, ale aj v rámci širšieho, medziliterárneho kontextu. Historizmus, ktorý postupne prerástol v snahu napísať viaczväzkové "akademické" Dejiny slovenskej literatúry, stal sa hnacou silou a usmerňovateľom komparatistického významu. Pred slovenskou komparatistikou vyvstala celá séria teoretických otázok. Pokusy o ich postupné riešenie vyústili nakoniec v programové formulovanie teorém a systematiky metodológie porovnávacieho skúmania literatúry.

Tak napr. spomedzi úloh, ktoré nastolili pred komparatistiku dejiny národnej literatúry, bola v mnohom prvoradou tradičná otázka "vplyvu", "pôsobenia". Inými slovami išlo o skúmanie medziliterárnych vzťahov ako sa ony prejavujú vo vlastnom tkanive umeleckého diela,

v jeho štruktúre. Ako je známe, diskusie sovietskych, ale aj iných komparatistov, teoreticky prekonali chápanie "vplyvu" ako pojmu vyjadrujúceho expanzívne pôsobenie prijímajúceho javu. Menej uspokojivá bola situácia v literárnohistorickej porovnávacej praxi, kde nebolo možné zaznamenať výraznejšie úspechy v tomto smere. Sotva možno povedať, že skúmanie medziliterárnych vzťahov a súvislostí v štruktúre diela nie je silnou stránkou ani súčasnej literárnej komparatistiky. Alebo sa eufemisticky obchádza, alebo zotrváva pri púhom konštatovaní a špecifikovaní jednotlivých foriem recepcie bez ich vnútorného synchronického, ale predovšetkým historického vysvetlenia.

V tejto súvislosti nebude hádam neskromné podotknúť, že východisko vidíme v dialektickom chápaní literárneho javu a procesu a funkčnou subordináciou jednotlivých zložiek. Kategória estetickej funkcie, chápaná predovšetkým historicky, zákonite si podriaďuje všetky tzv. heterogénne podnety v diele či už vnútroliterárnej alebo medziliterárnej proveniencie. Medziliterárne /ale aj vnútroliterárne/ impulzy stratili v systéme diela /procesu/ charakter cudzorodosti a interpretovali sa ako organická, funkčne usúvzťažnená zložka. Tým sa etáva kategória "vplyvu" a "závislosti" metodologicky bezpríznakovou a zbytočnou.

Zo spomínanej teoretickej axiómy zákonite vyplynul ďalší metodologický princíp: pretože funkčne hierarchizovanou a usúvzťažnenou jednotkou nie je len dielo či autor, ale aj proces národnej literatúry, vzniká téza o určujúcej úlohe prijímajúcej literatúry v procese medziliterárnych vzťahov.

Slovenská komparatistika sa pokúšala a pokúša programovo realizovať tieto a samozrejme aj ďalšie teoretické princípy. Pravda, nezmocnila sa ich priamočiaro,

ale cestou vydarených i menej vydarených pokusov. No objektívne treba konštatovať, že práce, ktoré vznikli v priebehu 60. rokov a ktoré vznikajú aj v súčasnosti, sú prejavom systematického úsilia prispieť k zvládnutiu palčivej otázky skúmania medziliterárnych vzťahov a súvislostí v "tkanive" literárneho diela a procesu.

Je však evidentné, že téza o určujúcej úlohe prijímajúcej literatúry /diela, druhu, smeru, slohu a pod./ sa uplatňuje iba pri realizovaní určitého stupňa výskumu. Máme na zreteli plnenie iba časti cieľa porovnávacieho skúmania, pri ktorom sa uplatňuje predovšetkým zorný uhol prijímajúcej literatúry. No vlastné, generálne ciele komparatívneho skúmania si však vyžadujú aj ohľad na druhý faktor medziliterárneho procesu, ktorým je prijímajúca zložka ako dialektická súčasť tohto procesu. Vzájomná symbióza týchto dvoch zložiek je predmetom štúdia početných úvah, ktoré sa objavujú najmä v sovietskej literárnej vede v poslednom období.

Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že existujú určité protirečenia medzi zdôrazňovaním úlohy prijímajúcej literatúry a medzi kritériami nadnárodného literárneho procesu. Toto protirečenie je iba zdanlivé a vyplýva z nedôslednej interpretácie vzťahov medzi všeobecným a zvláštnym. Pri skúmaní medziliterárnych vzťahov z hľadiska národnej literatúry v postavení všeobecného je vývin národnej literatúry ako celostná štruktúra. Vo funkcii zvláštneho vystupujú jednotlivé výstavbové zložky národnej literatúry, medzi nimi aj medziliterárne vzťahy a súvislosti. No z hľadiska vývinového procesu svetovej literatúry sa národná literatúra ocitá v pozícii zvláštneho a je podradená zákonitostiam a tendenciám nadnárodného literárneho vývinu ako javu všeobecnému. Ide teda v podstate o posúdenie javov zo stanoviska inej, hierarchicky vyššej alebo nižšej historickej jed-

notky.

Treba konštatovať, že slovenská komparatistika obsiahla tento teoretický problém skôr potenciálne, než konkrétne v literárnohistorických rozboroch. Príčiny tohto stavu treba vidieť nielen v objektívnych ťažkostiach takto chápaného výskumu, ale aj v tradíciách československého literárnovedného štrukturalizmu, ktorý vo svojom pôvodnom vývinovom štádiu neobsiahol kritériá medziliterárneho komparatívneho výskumu, hoci ich systémovo predpokladal.

Riešenie otázky o vzťahu národného a nadnárodného v medziliterárnom procese zákonite modifikuje aj naše chápanie predmetu porovnávacieho skúmania literatúry. Porovnávacie skúmanie sa rozvíjalo paralelne s dejinami národnej literatúry a pritom sa zanedbávala vnútorné súvislosť a vzájomná podmienenosť medziliterárneho a vnútroliterárneho procesu. Z dôsledného pohľadu na zmysel porovnávacieho postupu vyplýva, že pri porovnávacej analýze nemožno zanedbať akékoľvek vzťahy a súvislosti. Rozdiely medzi vnútroliterárnou a medziliterárnou sférou isteže existujú, no nemajú principiálny charakter.

Týmto je podmienené aj naše chápanie cieľa porovnávacieho skúmania, ktorý nevidíme len v rekonštrukcii foriem a spôsobov medziliterárneho spolužitia, ale predovšetkým v poznávaní genetickej a typologickej podstaty literárneho javu a procesu. Pritom je dôležitá skutočnosť, že toto poznávanie musí mať na zreteli tak kontext národnej literatúry, ako aj kontext nadnárodnej povahy. Akékoľvek uprednostňovanie jednej z uvedených zložiek má za následok jednostrannosť, a tým aj čiastkovosť skúmania, ktorá v minulosti neraz zaviedla komparatistiku do slepej uličky.

V sústave porovnávacieho skúmania je isteže dôležitý aj pojem svetovej literatúry nielen ako konečný cieľ,

ale aj ako východisko skúmanie v zmysle svojho druhu pracovnej hypotézy, ktorý v podstate vyplýva z výsledkov porovnávacieho výskumu. Z existujúcich pojmov svetovej literatúry porovnávaciemu skúmaniu zodpovedá súbor literárnych javov, ktoré sú tak svojou podstatou, ako aj genézou podmienené. Ide nám teda o historickú kategóriu, závislú od stupňa poznávania medziliterárnych vzťahov a súvislostí a podliehajúcu určitým zmenám v jednotlivých obdobiach dejín. Tým má porovnávacie skúmanie možnosť svojimi výsledkami rozširovať a obohacovať existujúcu predstavu svetovej literatúry. V prípade izolovaných hodnôt môže často prispieť k ich dodatočnému zapojeniu do procesu svetovej literatúry, a tak v ojedinelých prípadoch aj modifikovať samotný pojem svetovej literatúry.

Zložité dialektické vzťahy medzi prijímanou a prijímajúcou zložkou pri uskutočňovaní medziliterárnej komunikácie sú pre nás východiskom aj pri riešení problému periodizácie vzťahov. V zásade sa tu riadime obdobnými meradlami ako pri všeobecnej periodizácii literatúry. V strede pozornosti je teda vývinová dynamika prijímajúcej zložky ako formujúceho faktora tvorivých medziliterárnych vzťahov.

Keď však vychádzame zo skutočnosti, že úlohou porovnávacieho aspektu je poznanie genetickej a typologickej podstaty literárneho javu nielen na pozadí národnej literatúry, ale aj v súvislostiach s vývinovou dynamikou tzv. vyšších alebo nadnárodných celkov, až v konečnom dôsledku na pozadí procesu svetovej literatúry, musíme si položiť aj otázku periodizácie týchto literárnych syntéz. Pritom sa síce vychádza z národného svojrázu jednotlivých javov, no zároveň dochádza k prekročeniu tohto svojrázu. Aspekty prijímanej a prijímajúcej zložky sa uplatňujú pri takýchto syntézach nepria-

mo a určujúcimi sa stávajú aspekty, povedali by sme, vyššieho radu, zodpovedajúce medziliterárnemu procesu.

Dôsledné uplatňovanie historizmu nás pri komparatívnom výskume núti dôsledne aplikovať tézu o modifikácii umeleckej hodnoty prijímaného prvku v novom kontexte. Táto téza, ktorú nemožno zanedbať pri synchronickej interpretácii medziliterárnych vzťahov, zahrnuje v rovnakej miere tak sféru svojzákonného vývinu literatúry, ako aj celý komplex otázok špecifickej spoločensko-ideovej podmienenosti literatúry. Výsledkom tohto úsilia o historické chápanie literatúry boli kategórie historicko-genetickej, ďalej vývinovej a nakoniec aktuálnej hodnoty literárnych diel a procesov. Tieto pojmy kategorizovali premenlivosť funkcie a hodnoty literárneho a estetického javu vôbec v priebehu dejín v závislosti od ideovo-estetických podmienok. Téza o modifikácii umeleckej hodnoty /funkcie/ v novom kontexte je takto základným východiskovým princípom medziliterárneho spolužitia a vyjadruje zmysel vzájomnej výmeny hodnôt medzi jednotlivými národnými literatúrami a literárnymi javmi, a tým aj podstatu existencie zákonitostí nadnárodného procesu literatúry a umenia vôbec.

Spomínaný princíp je zároveň svojráznym rozvinutím zásad historickej poetiky, ktorú, ako je známe, definoval Aleksander Nikolajevič Veselovskij, ako "objasnenie podstaty poézie z jej dejín". Stáva sa už v určitom zmysle samozrejmosťou, že v prácach väčšiny slovenských komparatistov prevláda snaha uplatňovať zásady skúmania, ktoré nastoľuje pojem historickej poetiky. Možno teda povedať, že historická poetika vystupuje ako základ a jadro výskumu.

V tomto rámci sa u nás do popredia dostáva skúmanie konkrétneho materiálu jednak podľa literárnych smerov, slohov, slohových formácií a jednak podľa rozvrstvenia

literárneho procesu. Aspekt literárnych slohov /smerov/ obsahuje okrem základných klasifikačných možností aj vhodné meradlá pre periodizáciu medziliterárneho procesu. Známa nerovnomernosť vývoja hlavných literárnych smerov /slohov/ v jednotlivých národných literatúrach ponúka súčasne možnosť, ba vlastne núti bádateľov sústrediť pozornosť na národnú špecifickosť vývinu jednotlivých literatúr a skúmať ju na pozadí zákonitostí svetového literárneho procesu.

V rámci slohového princípu skúmania medziliterárneho procesu sa do popredia dostáva predovšetkým genologický aspekt, ktorý vyjadruje jednu z najvlastnejších foriem existencie literárnych diel. Druhové rozvrstvenie literatúry reprezentuje v podstate dobový literárny kontext, tvorí dobovú konvenciu, kánon. Pri literárnom výskume vôbec a v tomto rámci pri komparatívnom skúmaní zvlášť je dôležité chápať druhový aspekt nie staticky, ale predovšetkým historicky, majúc na zreteli moment vývinovej premenlivosti druhov a druhových foriem.

Vyššie uvedené chápanie cieľa literárnej komparatistiky - poznať zákonitosť, genézy a typologickej podstaty literárneho javu - vyžaduje si z metodického hľadiska detailnejšie členenie predmetu skúmania. V podstate sa tu pridržiavame známej klasifikácie javov na dve základné oblasti - genetickú, či kontaktovú, a typologickú, pričom v konkrétnom výskume máme na zreteli ich vzájomnú podmienenosť a prekrývanie sa.

Systematika literárnej komparatistiky zahŕňa aj oblasť prekladu a skúmanie prekladateľských metód a prekladateľských postupov. Skutočnosť, že preklad vystupuje v úlohe najkonkrétnejšieho a najvýznamnejšieho sprostredkovateľa umeleckých hodnôt, vedie k nevyhnutnosti uplatňovať pri akomkoľvek rozbore prekladateľských po-

stupov tzv. vzťahový aspekt. Vzťah prekladateľa k originálu, determinovaný subjektívnymi momentmi, akými sú napr. individuálny vkus, prekladateľský typ a pod., ako aj činiteľmi objektívnej povahy - dotyk dvoch často odlišných poetík a jazykov - určuje odchýlky /tzv. posuny/ prekladu od predlohy. V tom spočíva význam porovnávacích postupov pri úsilí rekonštruovať dobovú prekladateľskú normu.

V rámci postupnosti výskumu vyčleňujeme ako predbežný, čiastkový cieľ skúmania tzv. vyššie alebo medziliterárne celky, syntézy. Vychádzame pritom z faktu, že skúmanie zákonitostí literárneho vývinu od národnej literatúry k literatúre svetovej predpokladá určitú postupnosť. Aj keď vnútroliterárne vzťahy na jednej strane a medziliterárne vzťahy na strane druhej sa riadia v podstate analogickými zákonitosťami, zároveň ich charakterizuje celý rad odlišností, ktoré pri metodike skúmania nemožno prehliadnuť. Pritom medziliterárne celky predstavujú svojrázne medzistupne medzi týmito krajnými bodmi. Sú to známe zoskupenia germánskych, slovanských a iných literatúr, syntézy, akou je napr. syntéza stredoeurópskych literatúr a pod. V systematike porovnávacieho skúmania literatúry majú tieto združenia literatúr pomocnú úlohu medzistupňa na ceste k poznávaniu zákonitostí svetovej literatúry.

Spomenuli sme niekoľko metodologických a metodických princípov, ktoré spolu s ďalšími tvoria, povedali by sme, pracovný "ideál" literárnohistorickej praxe slovenskej komparatistiky a v oblasti porovnávacej teórie chceli by byť východiskom pre určitú predbežnú systematiku. Skromne sa pritom domnievame, že táto systematika, ktorá využíva podnety a výsledky komparatívnej teórie najmä socialistických krajín a ktorá je v určitom zmysle

výsledkom práce celého kolektívu slovenských komparatistov, má predpoklady aspoň čiastočne eliminovať jednostrannosti eklektického vzťahu k porovnávaciemu skúmaniu. Nie je pritom bez významu skutočnosť, že chápe literárne dielo a literárny proces ako súbor dialekticky podmienených zložiek, medzi ktorými platia zákonitosti vzťahu medzi časťami a celkom. Ide teda o dialektickosystémové chápanie literárnych diel a procesov na báze marxisticko-leninskej literárnovednej metodológie.

Charakteristika neologizmov v spisovnej slovenčine

J. HORECKÝ

1. O neologizmoch sa obyčajne hovorí v súvislosti so spisovným jazykom v každej učebnici lexikológie a štylistiky /Ondrus, 1972; Mistrík, 1970/. Pravda, je to iba v hrubých črtách, bez hlbšieho rozboru problematiky. Podrobnejšie sa neologizmy, najmä také ich vlastnosti, ktorými sa odlišujú od normálne používaných slov, skúmajú v prácach o jazykovom vtipe /Buttlerová, 1974/.

Zhoda je v tom, že sa neologizmy skúmajú v spisovnom jazyku, hoci nie je vylúčená existencia neologizmov ani v nárečiach, či už sociálnych alebo teritoriálnych. Vo všetkých prípadoch ide o diferenciáciu na časovej osi: proti skupine slov z minulosti sa kladú slová z budúcnosti, správnejšie, slová vznikajúce pred očami používateľa a bádateľa. Treba však zdôrazniť, že lingvistovi sa málokedy podarí pristihnúť slovo práve pri zrode; obyčajne ho dostáva do svojho zorného poľa už ako jestvujúce, doložené písomne.

Nie je ľahké nájsť kritériá, ktorými by sa určovalo, dokedy je slovo ešte neologizmom, resp. kedy prechádza do bežnej, každodennej slovnej zásoby. V slovníkovom spracovaní sa neologizmy spravidla osobitne neoznačujú. Na neologickú povahu slova však nemožno usudzovať ani z faktu, že sa v danom slovníku neuvádza: kým sa daný slovník spracuje a vydá, môže istý neologizmus aj zaniknúť.

Spoľahlivou oporou môžu byť vlastne iba vlastné údaje autorov v skúmaných textoch. V prvých štádiách spisovnej štúrovskej slovenčiny, keď autori zavádzali

množstvo nových slov, mali vo zvyku vysvetľovať ich význam latinskými alebo nemeckými slovami v zátvorkách: budovník /architect/, dvorník /curiae magister/, sedmica /sessio, schôdzka/, strážovník /feldvebeľ/, krajac /falc/. Nie sú zriedkavé ani stručné výklady: slivnica /slivkový sad/, hvezdník /druh kolesa/, prázdnina /prázdne miesto/, matica /na skrutke/ /Horecký, 1948/. Aj v súčasných textoch možno nájsť takýto spôsob vysvetlovania neologizmov, najmä v dennej tlači: tzv. vyvážené zníženie vojsk. Pravda, namiesto zátvoriek sa takéto výklady uvádzajú časticami tzv., t.j. a pod. Niekedy býva výklad v osobitnej vete, napr. Majú uzavretý obrat stáda. Znamená to, že chovajú všetko, roztrieštene.

V porovnaní s historickou časťou slovnej zásoby, v ktorej sa rozlišujú historizmy, archaizmy a zastarané slová, neologizmy tvoria zdanlivo jednotnejšiu oblasť. Ale v skutočnosti možno aj v skupine neologizmov nájsť viacero skupín, do veľkej miery podobných skupinám v oblasti historickej časti slovnej zásoby. Proti historizmom, ktoré sa vymedzujú ako pomenovania vecí a inštitúcií, ktoré v súčasnosti už nejestvujú /napr. župa, miestodržiteľská rada/, stoja neologizmy vo vlastnom zmysle, t.j. pomenovania novovznikajúcich vecí a inštitúcií. Bolo by ich možno nazvať lexikálnymi neologizmami, lebo nemajú nijaké štylistické príznaky. Paralelne so zastaranými slovami, ktoré obyčajne jestvujú popri súčasných slovách a využívajú sa štylisticky na docielenie istého zafarbenia, vymedzuje sa skupina takých neologizmov, ktoré sa vytvárajú popri už jestvujúcich pomenovaniach. Patria sem napr. mnohé univerbizované útvary, štylisticky hodnotené ako hovorové. Proti zastaraným slovám ako blanár /kožušník/ stoja teda dnes neologizmy váhostavák /pracovník Váhostavu/, metrák /pracovník metra/. Napokon proti skupine archaických slov, ktoré možno využiť na

archaizovanie textu, možno postaviť skupinu takých neologizmov, ktoré možno využiť na deformáciu, ozvláštnenie textu. Patria sem napr. dotváranie prídatných mien k dvojslovným pomenovaniam /Červený kríž - červenokrížsky, hlad ako byvol - byvolí hlad/. Prirodzene, presnej hranice medzi poslednými dvoma skupinami niet tak, ako niet často pevnej hranice medzi zastaranými slovami a archaizmami.

2. Do skupiny lexikálnych neologizmov patria predovšetkým pomenovania utvorené podľa jestvujúcich slovotvorných typov, napr. čerpač /obsluha čerpadla/, rozborár /kto robí rozbory/, plastikár /odborník vo výrobe plastických látok/, stotisícikár /kto súťaží o dosiahnutie 100 000 Kčs úspor/, autostrádny prevádzač /cesta spájajúca dva úseky autostrády, napr. cez mesto/, zohľadniť /vziať do ohľadu, do úvahy/, spochybniť /urobiť pochybným/. Ako vidieť, sú to pomenovania významove dosť nepriezračné, a preto ich treba vysvetľovať. Niekedy sa ako neologizmy objavujú dvojslovné mená zamestnaní, pri ktorých sa oblasť činnosti vymedzuje predmetom uvedeným v nezhodnom prívlastku /strojník turbín, strojník úpravy vody/, alebo aj v zhodnom prívlastku /kávová kuchárka, vývojový pracovník - pracovník vo vývoji, obalový technik - odborník v obalovej technike/. Osobitný typ tvoria dvojčlenné prídavné mená v type materiálno-technické zásobovanie, inžiniersko-dodávateľská organizácia, odberateľsko-dodávateľské vzťahy.

Do skupiny neologizmov patria istý čas aj slová preberané z cudzích jazykov, napr. marketing, trend, boom, caterpillar, prilúniť, inovácia výrobkov, ako aj slová tvorené na domácej pôde podľa cudzích vzorov. Sem patria napr. názvy rozličných výrobkov /svitpren, sviten, chemlon, nanuk, slovcolor, kofola, slovkola/, ktoré sú už

dávnejšie a vo všetkých jazykoch /Horecký, 1972/.

3. Do skupiny inovačných neologizmov patria predovšetkým také slová, resp. združené pomenovania, ktoré si autori dotvárajú podľa platných typov, ale ich výskyt je dosť nápadný, pravdepodobne preto, že síce sú utvorené tak, že zapadajú do systému, ale nevyskytujú sa v úze, resp. v reči /Buttlerová, 1974; Lopatin, 1973/. Pretože ide o autorské dotváranie, je zrejmá štylistická funkcia takýchto neologizmov. Zo súčasnej slovenskej poézie možno uviesť napr. takéto inovačné neologizmy: nevestu si nesie mladomuž; vták visí v medzivečne; súmrak-šedák, ty kúsok hrejivá si; tráva sa zoseni; vôňa agátovatela, zmedovela. Zo súčasnej prózy možno túto skupinu ilustrovať napr. neologizmami štvrtoaprílové ráno, hladnobyvolie chrochtanie, hladnobyvolsky ručať, červenokrížkosestrovská uniforma /uniforma sestry Červeného kríža/, koníčková komôrka /komôrka, kde sú uložené veci tvoriace koníčka - hobby niekoho/.

Do istej miery patria k takýmto inovačným neologizmom aj odborné výrazy, resp. odborné spôsoby vyjadrovania v poézii, napr.: Vírus /B-52/ sa vznáša v ovzduší; A je tu Mefisto A, vyplní mu, čo len chce /... A nie to doktor Nie to CSc.; A tak nemám žiadnu zásluhu /na tej slávnej vete! / A predsa sa točí! /Na rovnici / $E = mc^2$ /treba čítať: é rovná sa emcé na druhú/ /Všetky príklady sú zo zbierky M. Kováčika Modré obdobie, Slovenský spisovateľ 1973/.

4. Veľmi výraznú štylistickú, resp. štylizačnú funkciu majú také neologizmy /alebo skôr novotvary v anatomickom zmysle/, ktoré sú realizáciou zámernej autorovej deformácie. Sú to napr. takéto deformácie: Kvočka? Ach, pozri tamtú vtáčku / - kotkotkodáka na kuriatka; A kohút? Čo sa jeho týka / on jediný správne

kikikikiríka; Lililíže lilipután / lililizatko; Lilililililiže / celý lilililavý /Tieto príklady sú zo zbierky M. Válka Do Tramtárie, Mladé letá 1970/. Z tejto Válkovej zbierky možno napokon uviesť aj zaujímavé dotváranie odvodenín z vymysleného slova Panpulónia. Sú to názvy obyvateľov Panpulón, Panpulónec, názvy vecí panpulóver, panpulón, prídavné meno panpuloký /noc je panpuloká/, ale najmä slovesá panpúliť /oči na mňa panpúlia/, panpulovať, spanpulóniť sa, panpulášiť; pri slovesách sú zrejmé aj opory o slovesá papulovať, prášiť.

Na rozdiel od inovačných neologizmov sú takéto deformačné neologizmy veľmi nápadné, preto ich aj ľahko odhaliť, resp. konštatovať ich funkciu v celkovom texte.

5. Záverom možno konštatovať, že neologizmy tvoria - napriek tomu, že sa nedajú vždy výrazne vymedziť proti bežne používaným slovám - typickú skupinu slov najmä v spisovnom jazyku. Pri všetkej subjektívnosti hodnotenia ich možno rozdeliť na neologizmy lexikálne - slúžiace na pomenovanie nových javov -, inovačné - slúžiace na dotváranie systémových pomenovaní v takých prípadoch, keď je to možné bez mimoriadnych deformácií - a na neologizmy deformačné, slúžiace na zvýraznenie zvukových vlastností, a preto najčastejšie využívané v poézii.

/Za upozornenie na príklady z poézie ďakujem kolegovi dr. Jánovi Sabolovi, odb. asistentovi Katedry slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove./

Literatúra

Buttlerová D.: Polski dowcip językowy, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974

Horecký J.: K charakteristike štúrovského lexika, Linguistica Slovaca 4-6, 1946-48, 279-298

Horecký J.: Systém slovnej zásoby v slovenčine, SAS, prednášky VIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry, Bratislava 1972, 23-28

Lopatin V.V.: Roždenije slóva, Nauka, Moskva 1973

Mistrik J.: Štylistika slovenského jazyka, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1970

Ondrus P.: Slovenská lexikológia 2, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1972

Fonetická povaha a systém slovenských samohlások a dvojhlások

Á. KRÁĽ

1. V úvode k tejto téme mali by sme sa zaoberať otázkou fonetickej a lingvistickej podstaty a definície samohlások a spoluhlások. Len tak by naše určenie inventára slovenských samohlások a dvojhlások mohlo byť celkom jednoznačné. Komplikovanosť tejto problematiky a vymedzený priestor nám nedovoľujú takto postupovať. Budeme teda jednoducho predpokladať, že v zhode s bežným používaním týchto pojmov v jazykovede a vo fonetike platia tieto hypotézy:

a/ Najmenšie funkčné jednotky reči sú hlásky.

b/ Hlásky možno triediť do skupín podľa rozličných kritérií. Najelementárnejším triedením hlások je triedenie na samohlásky a spoluhlásky.

c/ Samohláskový inventár spisovnej slovenčiny sa skladá z krátkych a dlhých samohlások a dvojhlások. Spoločne ich zahŕňame do triedy sonantov. V spisovnej slovenčine sú to: i, e, a, o, u; í, é, á, ó, ú; ia, ie, iu, ô /uo/.

d/ K samohláskam /sonantom/ nepatrí slabičné r, l, hoci v spisovnej slovenčine plnia obidve tieto hlásky rovnakú funkciu ako sonanty. K sonantom nerátame ani ĭ, ŭ, ktoré sa artikulačne a akusticky veľmi podobajú na samohlásky: artikulujú sa bez priehrady alebo prekážky v nadhrtanových priestoroch, vyznačujú sa formantovou štruktúrou a neprítomnosťou šumov.

Hlásky ĭ, ŭ v istých situáciách pomáhajú tvoriť obkladový obraz slovenských dvojhlások. Je to vtedy,

keď stoja postsonanticky a spolu so sonantom patria do jednej slabiky. Vtedy ich možno fonologicky interpretovať ako varianty foném /j/, /v/: kraj [kraĭ] , krajský [kraĭski:] - kraje [kraje]; kov [koŭ] - kovový [kovovi:]; cowboy [kaŭboĭ] i [koŭboĭ]; mraučať, mravčať [mraŭčat] , ale aj Kaukaz [kaŭkas], šrauba [šraŭba] atď.

Hlásky ĭ, ŭ zaradujeme do skupiny sonór, pravda, musíme spomenúť, že pritom predpokladáme takú definíciu hlásky, z ktorej vyplýva, že ĭ a ŭ sú osobitné hlásky.

V tomto príspevku sa budeme zaoberať iba krátkymi samohláskami a tzv. i-ovými dvojhláskami /ia, ie, iu/. Opierame sa pritom o predbežné výsledky fonetických analýz, ktoré ukazujú, že medzi slovenskými krátkymi a dlhými samohláskami nie sú signifikantné rozdiely ani v artikulácii ani v akustickej štruktúre. Signifikantný je iba rozdiel v ich časovom trvaní. Pomer trvania krátkych a dlhých samohlások v tom istom rečovom prejave možno približne vyjadriť pomerom 1 : 2.

2. Artikulačné údaje o slovenských samohláskach a dvojhláskach boli doteraz najúplnejšie publikované v Atlase slovenských hlások /Dvončová - Jenča - Kráľ, 1969/ a v štúdii Fonetická systematika slovenských samohlások a dvojhlások /Kráľ, 1968/. Tento materiál je prístupný i porovnateľný so samohláskovým inventárom v iných jazykoch. Preto sa ďalej sústredíme iba na rozbor akustickej štruktúry a akustickej povahy slovenských sonantov.

3. Opierame sa o fonetické analýzy materiálu, ktorý pochádza od troch hovoriacich /mužov/. Ich výslovnosť sme kvalifikovali ako explicitnú výslovnosť spisovnej slovenčiny. Analyzovali sme jednak samohlásky z výslovnosti izolovaných slov, jednak samohlásky zo súvislého textu. Výber samohlások sme neohraničili iba

na niektorú pozíciu v slove /napr. na prízvučnú alebo neprízvučnú slabiku/. Pri porovnávaní samohlások s dvojhláskami sme však brali do úvahy triedy spoluhlások podľa miesta artikulácie a čiastočne aj podľa ich polohy v slove tak, aby materiál o samohláskach a dvojhláskach bol foneticky čo najhomogénnejší a exaktne porovnateľný. Zvukovú nahrávku textov sme urobili v akustickej komore Fyzikálneho ústavu SAV v Bratislave. Formantovú štruktúru sme študovali podľa sonagramov, pričom sme použili široký a úzky filter. Pri samohláskach sme formantovú štruktúru obyčajne merali v prostrednej časti vymedzeného trvania každej samohláskovej fonémy.

Pre nešpecifikované spoluhláskové okolie sme získali tieto číselné údaje o rozložení prvých dvoch formantov slovenských krátkych samohlások /uvádzame aritmetický priemer zo všetkých nameraných hodnôt a pri samohláskach i, e uvádzame aj frekvenčnú polohu tretieho formantu a hodnotu $\frac{F2 + F3}{2}$:

	F1	F2	F3	
i	285	1916	2656	$\bar{x}_{F2,F3} = 2286$
e	452	1716	2365	$\bar{x}_{F2,F3} = 2041$
a	700	1500		
o	682	1315		
o	461	1084		
u	326	967		

Vzhľadom na diftongoidný /"pohybový"/ charakter slovenského a /porov.Dvončová - Jenča - Král, 1969, s.62; Král, 1966, s.278-279/ je údaj o spektrálnej skladbe prostredného segmentu menej reprezentatívny pre zvukový charakter a ako podobný údaj pri ostatných samohláskach. Uvádzame ho len kvôli orientácii a preto, že sa jeho postavenie v samohláskovej schéme ukáže so zreteľom na dvojhlásku ia priznakovým.

4. Ako východisko a základ na porovnanie slovenského materiálu s inými jazykmi a špeciálne na všeobecnú fonetickú špecifikáciu slovenských samohlások možno vhodne použiť schému tzv. kartinálnych vokálov /"cardinal vowels", ďalej CV/. Pretože nám tu ide o akustickú štruktúru slovenských samohlások, použijeme údaje o syntetizovaných kartinálnych vokáloch, ktoré vypracovali P. Delattre, A. M. Liberman, F. S. Cooper, L. J. Gerstman /1952/. Logaritmickú mierku rastra schémy preberáme z práce M. Joosa /1948/. V zhode s bežnou fonetickou praxou berieme do úvahy iba prvé dva formanty /F1, F2/, no vzhľadom na fakty percepcie samohlások i, e, ktoré uvádzajú aj autori Delattre, Liberman, Cooper a Gerstman v citovanej práci, pri týchto dvoch samohláskach uvádzame aj opravu po prepočte/F2 + F3/:2. V schéme je neznačené bodkovanými čiarami. Umiestenie slovenských krátkych samohlások v systéme CV ukazuje obraz 1.

Ako vidno na tomto obraze, ani jedna slovenská krátka samohláska sa nekryje s niektorou z CV uvedaného systému. Vzhľadom na povahu CV a osobitne aj vzhľadom na pôvodnú ideu CV v artikulačnej definícii CV /porov. Jones, 1966, s. 15,19/ zdá sa celkom logické, že slovenské krátke samohlásky sú umiestnené vnútri schémy CV.

Samohlásky u, o by sme mohli podľa tohto obrazu najskôr kvalifikovať ako otvorené u, o [ʊ ɒ], samohlásku e aj ako zatvorené [ɘ]. Tieto slovenské samohlásky by sa event. mohli kvalifikovať aj ako trochu zatvorenejšie a zadnejšie, ale labializované, [ʌ ɣ]. Lenže vzhľadom na ich rozptyl /na obraze 2 pozri umiestnenie v CV, keď sa vezme do úvahy iba ich realizácia v zvláštnom konsonantickom okolí/ usudzujeme, že aj tieto samohlásky možno kvalifikovať ako periférne primárne vokály. /O terminológii CV pozri Abercrombie,

1967, s. 152 n./

Pooobná situácia je aj pri predných samohláskach i, e, pravda, s tým rozdielom, že ak berieme do úvahy opravu podľa tretieho formantu, môžeme ich kvalifikovať iba ako varianty periférnych primárnych vokálov.

Slovenské krátke a možno pri komplexnom akustickom a percepčnom hodnotení pokladať za veľmi blízke CV [a].

Slovenské á sa približuje k CV [ae], no vzhľadom na jeho diftongoidný charakter pokladáme za vhodné foneticky ho transkribovať v tomto systéme CV neobsadeným znakom [ä].

Situácia v slovenskom vokalizme demonštruje iný známu skutočnosť, že systém CV, v ktorom sa pracuje s ôsmimi primárnymi periférnymi vokálmi, je menej vhodný pre slovanské jazyky než pre väčšinu ostatných európskych jazykov /podobnú poznámku o transkripcii API pozri v príspevku Rompertl et al., s. 163; Wodarz, 1970, s. 10/. Ak by sme jednako chceli vyjsť z tohto základu, mohli by sme slovenské krátke samohlásky najprimeranejšie kvalifikovať takto:

i – otvorené i [ɪ] /resp. [I]/,
e – zatvorené ɛ, [ɛ̝],
ä – [ä],
a – [a],
o – zatvorené ɔ̝, [ɔ̝],
u – otvorené u [ʊ], resp. [U].

Ak sa v domácej tlači z praktických príčin použijú znaky [e], [o] miesto [ɛ], [ɔ], musíme mať na zreteli, že sú to podľa tohto systému CV i podľa systému API otvorené e, o, t.j. [ɛ], [ɔ], nie však [ɛ], [ɔ].

5. Pri meraní akustickej štruktúry slovenských

dvojhlások sme postupovali takto: merali sme dva krajné segmenty dvojhlások. Pri vyberaní miesta rezu na spektrograme sme sa riadili priebehom F1, F2 a F3. Snažili sme sa identifikovať tie počiatočné segmenty i-ových dvojhlások, ktoré nasledovali bezprostredne po tranzientoch od predchádzajúcich konsonantov /veľmi často išlo o extrémne vysoké polohy F2 a F3/, a tie koncové segmenty, ktoré bezprostredne predchádzali pred tranzientmi k nasledujúcim konsonantom /tu sme sa často mohli riadiť zmenou smerovania alebo ohybom F2, resp. F1, ktorý jednoznačne súvisí s artikuláciou nasledujúcej spoluhlásky/. Pri slovenských dvojhláskach pozorujeme medzi týmito segmentmi plynulý pohyb a smerovanie F2 a F3 od prvého /počiatočného/ segmentu k druhému /koncovému/ segmentu. Pravda, F2 a F3 nemusia byť priamky a nemusia prebiehať paralelne - aproximatívne ako rovnobežky /porov. Rompertl, 1974, s. 46/. Okrem toho zmena polohy F1 v čase je podstatne menšia než frekvenčné zmeny polôh F2 /niekedy i F3/ a je protichodné k zmene polohy F2 a F3. V zhode s domácou tradíciou označujeme prvý segment i-ových dvojhlások fonetickým znakom [i̯] /podľa API je to [ɪ̯] /, druhý segment znakom najbližšej príbuznej samohlásky, t.j. e, a, o, u.

Priemerné hodnoty meraných krajných segmentov sú pri slovenských i-ových dvojhláskach nasledujúce:

	F1	F2		F1	F2
i̯a	336	1647	a	565	1537
i̯e	295	1895	e	441	1714
i̯u	294	1617	u	347	1371

Na zakreslenie frekvenčných hodnôt formantov slovenských dvojhlások do schémy rozloženia slovenských krátkych samohlások v systéme CV bolo treba vykonať opravu hodnôt tých samohlások, ktorých ekvivalentné

/alebo skôr príbuzné/ segmenty prechádzajú v meraných dvojhláskach. To sú pri i-ových dvojhláskach samohlásky i, e, a, u. Riadili sme sa pritom percentuálnym pomerom výskytu spoluhlások pred meranými dvojhláskami a po nich, a to tak, že sme priemernú hodnotu formantov samohlásky vyrátali z hodnôt jej formantov v susedstve príslušnej spoluhlásky. Tak sme pre slovenské krátke samohlásky i, e, a, u dostali tieto hodnoty:

	F1	F2
i	282	1905
e	461	1706
a	680	1302
u	315	771

Vnesením týchto údajov do systému CV dostávame obraz 3 a zakreslením hodnôt slovenských dvojhlások do tohto základu obraz 4.

Ako ukazuje obraz 4, slovenské i-ové dvojhlásky sa svojou akustickou štruktúrou nezhodujú s príslušnými krátkymi samohláskami. Markantný je najmä rozdiel medzi akustickou štruktúrou iu, ia a príslušnými krátkymi samohláskami. Pri dvojhláske ie nie sú rozdiely také veľké. Zrejme to súvisí s relatívne malou vzdialenosťou medzi samohláskami i - e a s malým akustickým priestorom na rozvinutie klzového charakteru dvojhlásky ie. Pri dvojhláske iu sa vzdialenosť medzi krajnými segmentmi zmenšila najmä polohou /t.j. akustickou štruktúrou/ druhého /u-ového/ segmentu dvojhlásky, pri dvojhláske ia umiestnením oboch segmentov, no zasa o niečo výraznejšie umiestnením druhého /a-ového/ segmentu.

V dvojhláske iu je u-ový segment v schéme CV umiestnený vlastne v oblasti tzv. centrálnych vokálov a aj podľa polohy najvyššieho bodu profilu jazyka v ústnej dutine /pozri Dvončová - Jenča - Kráľ, 1969, tab.

18/ mali by sme ho kvalifikovať ako tzv. centrálny vokál. V artikulačnej i akustickej schéme je však zreteľne vyššie ako D. Jones zakresľuje [ə:], [ə] /Jones, 1966, s. 23/ a okrem toho je silne labializovaný. /Labializované je v skutočnosti celá dvojhláska iu./ Domnievame sa, že v zhode so sluchovým dojmom treba u-ový segment dvojhlásky iu kvalifikovať ako zvuk typu u. Azda najprimeranejšie by sme ho mohli transkribovať modifikovaným znakom pre otvorené [U] v systéme API, t.j. znakom [ʊ̈], a celú dvojhlásku znakom [i̯ʊ̈]. V slovenskej jazykovede je zaužívaná transkripcia [i̯u].

Zatiaľ čo dvojhlásky ie, iu sú umiestnené vnútri plošného obrázka rozloženia slovenských krátkych samohlások /s minimálnou tendenciou po centralizácii pri dvojhláske ie/, pri dvojhláske ia je druhý segment mimo tohto obrázka. Smeruje k polohe samohlásky [a]. V tom by sme azda mohli vidieť stopy pôvodu ia v dlhom á. /Dvojhláska ia vznikla v 15.-16. stor. diftongizáciou á; Pauliny, 1963, s. 277-282./ V systéme CV, ktorý tu reprodukujeme, je druhý segment najbližšie k vokálu [æ], no artikulačne je zreteľne zadnejší /pozri Dvončová-Jenča-Král, 1969, tab.14/ a percipuje sa ako e-ový zvuk. Mohol by sa transkribovať znakom [i̯æ] alebo [i̯ä]. V slovenskej jazykovede je zaužívaná transkripcia [i̯a].

Pretože chceme urobiť všeobecnejší záver o slovenských dvojhláskach, informatívne uvedieme ešte dva akustické údaje:

a/ Analýza rozsiahleho materiálu a porovnanie slovenských dvojhlások s heterosylabickými vokalickými skupinami a s heterosylabickou skupinou i + j + V, kde V je vokál /napr. kopia sa - kópia - kopija/, ukázali, že vyčleniteľný i-ový segment dvojhlásky ia /podobne iu a čiastočne aj ie/ má kratšie priemerné trvanie ako samohláska i v heterosylabickej skupine. Štatistické testy

potvrdzujú signifikantnosť tohto rozdielu.

b/ Záznamy intenzitného priebehu slovenských ovojhlások ukazujú, že sa prejavuje tendencia realizovať ich s jediným intenzitným vrcholom, a to na začiatku druhého segmentu dvojhlásky.

Podľa nášho úsudku tieto tri akustické črty /formantová štruktúra, intenzitný priebeh a časový pomer trvania dvoch segmentov, vyčleniteľných na pozadí slovenského hláskového inventára/ sú rozhodujúce pre fonetický status a jazykové fungovanie slovenských dvojhlások. Fonetická analýza slovenských i-ových dvojhlások nás vedie k záveru, že tu nejde o kĺzavé spojenie dvoch samostatných vokálov ako v prevzatých slovách /koalícia, duo/, ale skôr o osobitný a samostatný zvuk, ktorý sa vyznačuje definovateľnou zmenou akustickej štruktúry v čase /porov. pokus M. Romportla, 1974/. Preto nás prekvapujú novšie pokusy o monofonematickú interpretáciu slovenských dvojhlások /Horecký, 1974/. Doteraz sa totiž slovenské dvojhlásky interpretovali bifonematicky /Pauliny, 1968/.

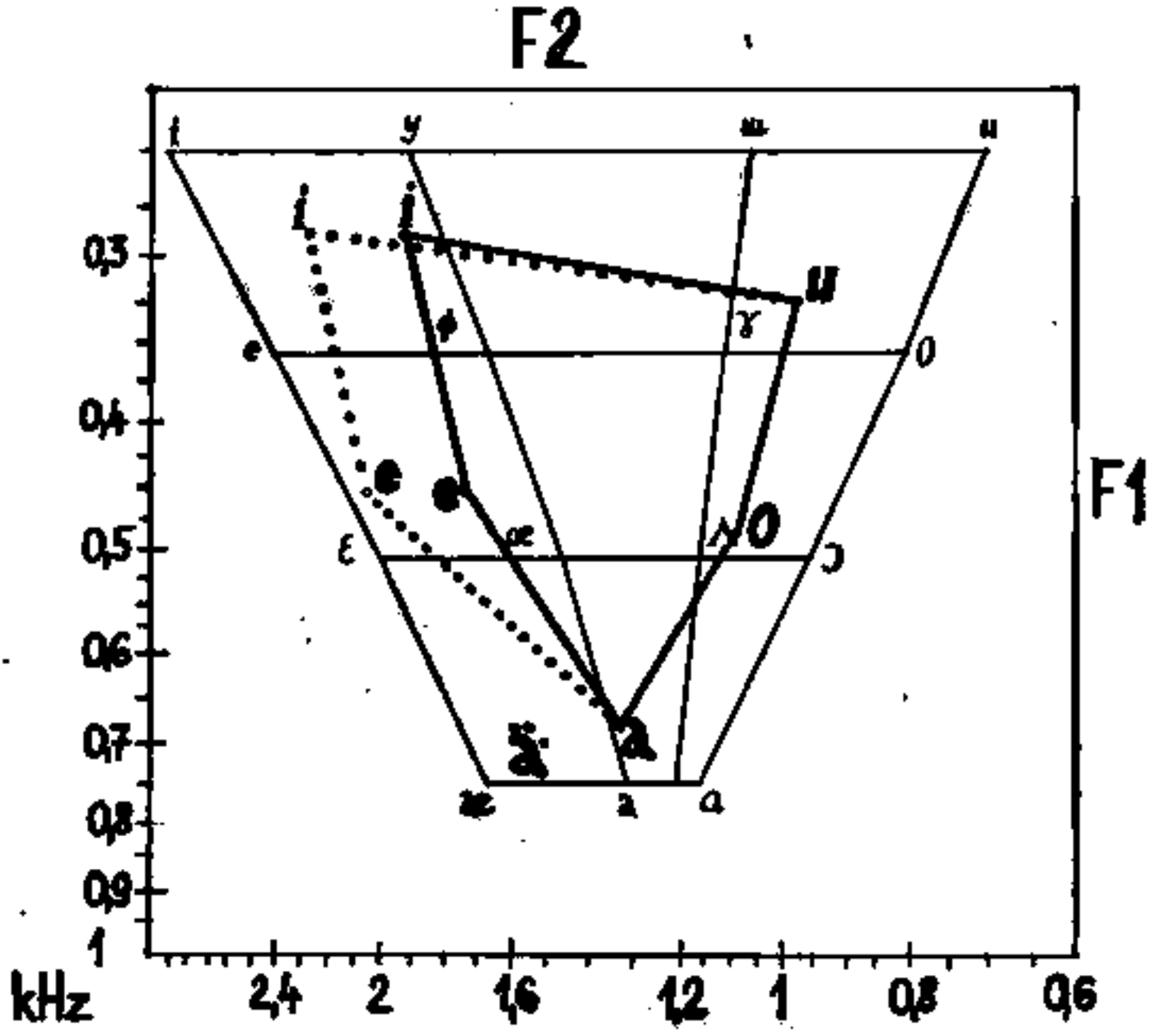

Obraz 1. Slovenské krátke samohlásky v systéme CV

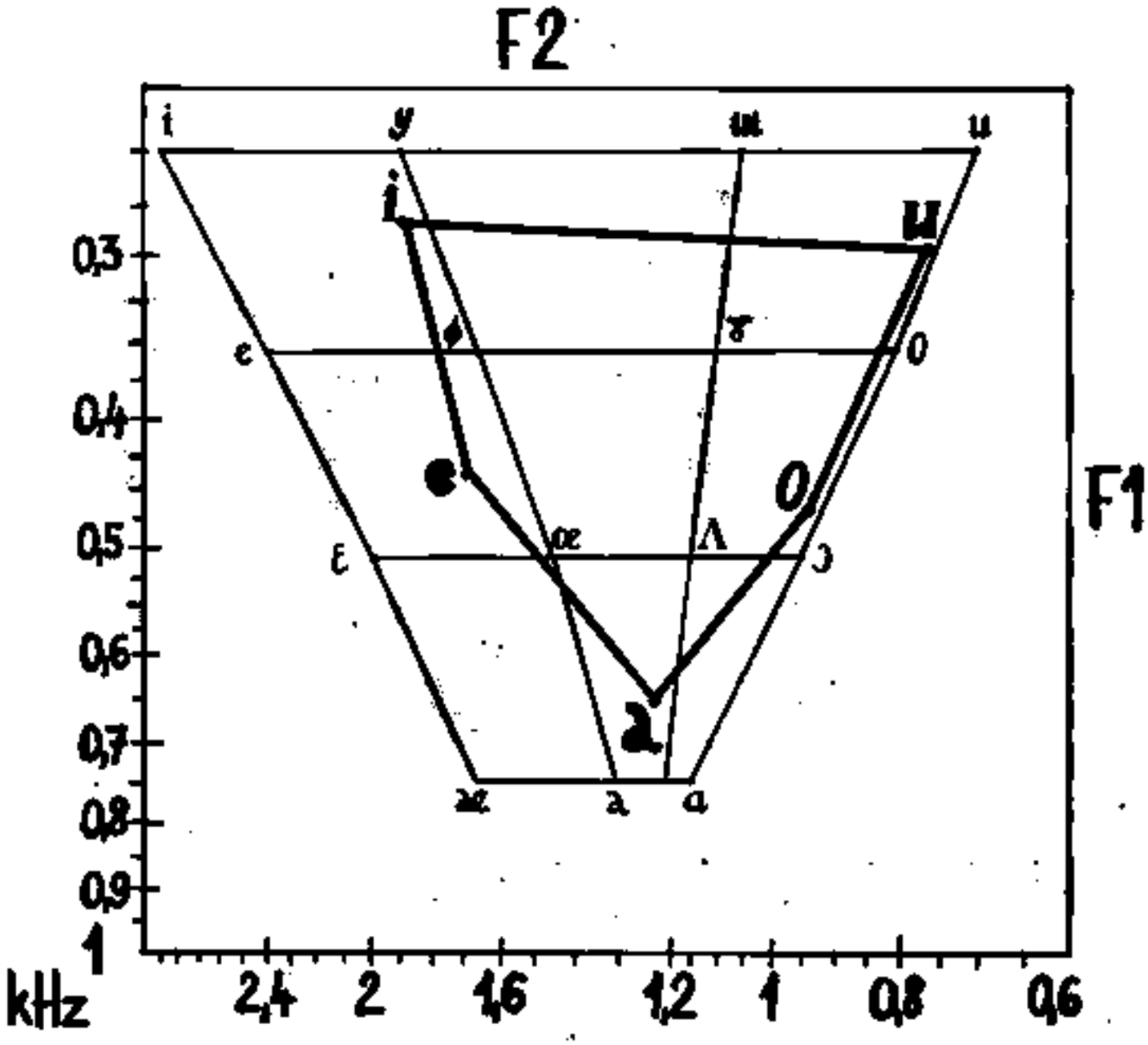

Obrez 2. Slovenské krátke samohlásky v pozícii cVc, kde c je labiála

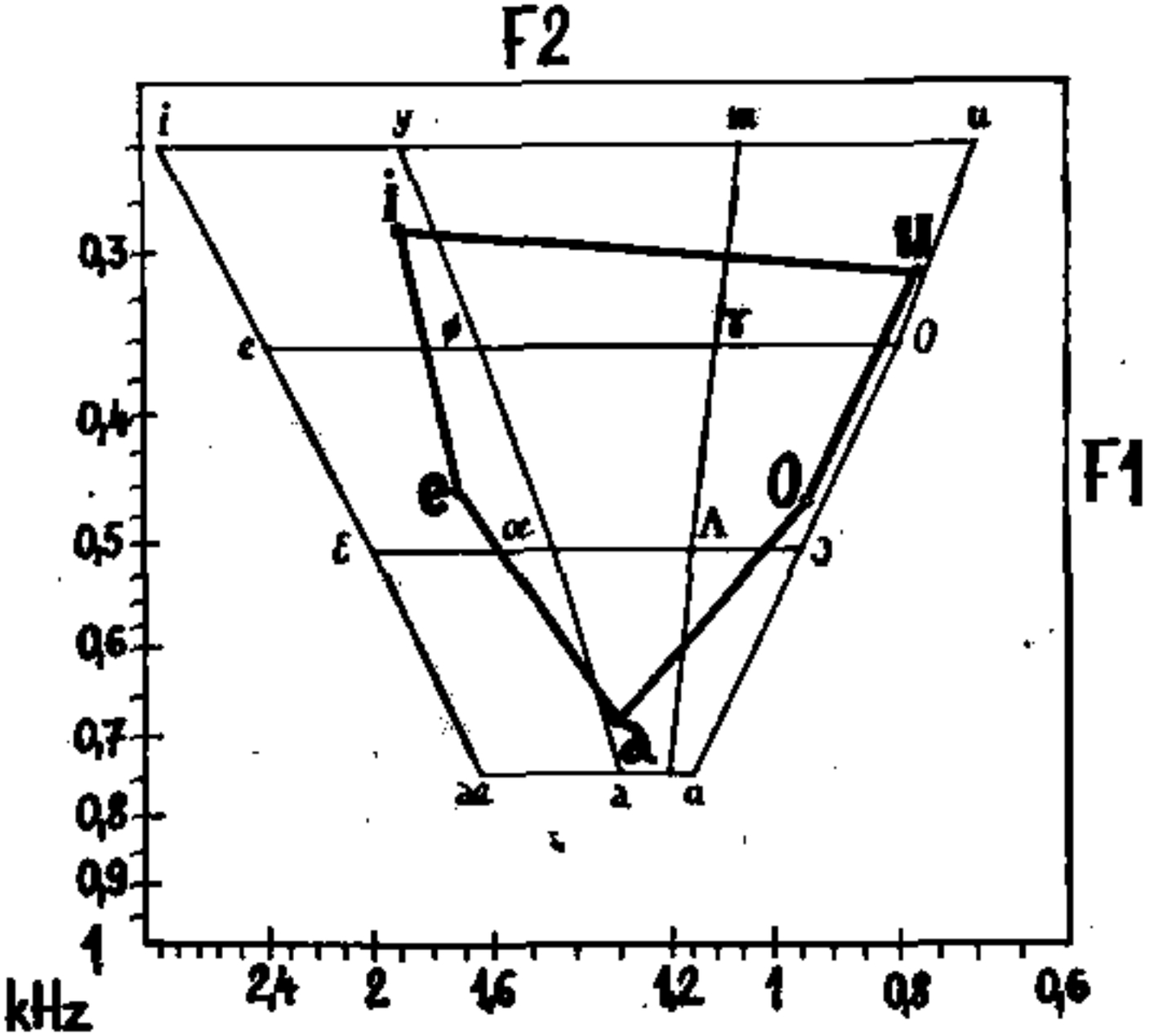

Obraz 3. Slovenské samohlásky v identickom okolí akó dvojhlásky

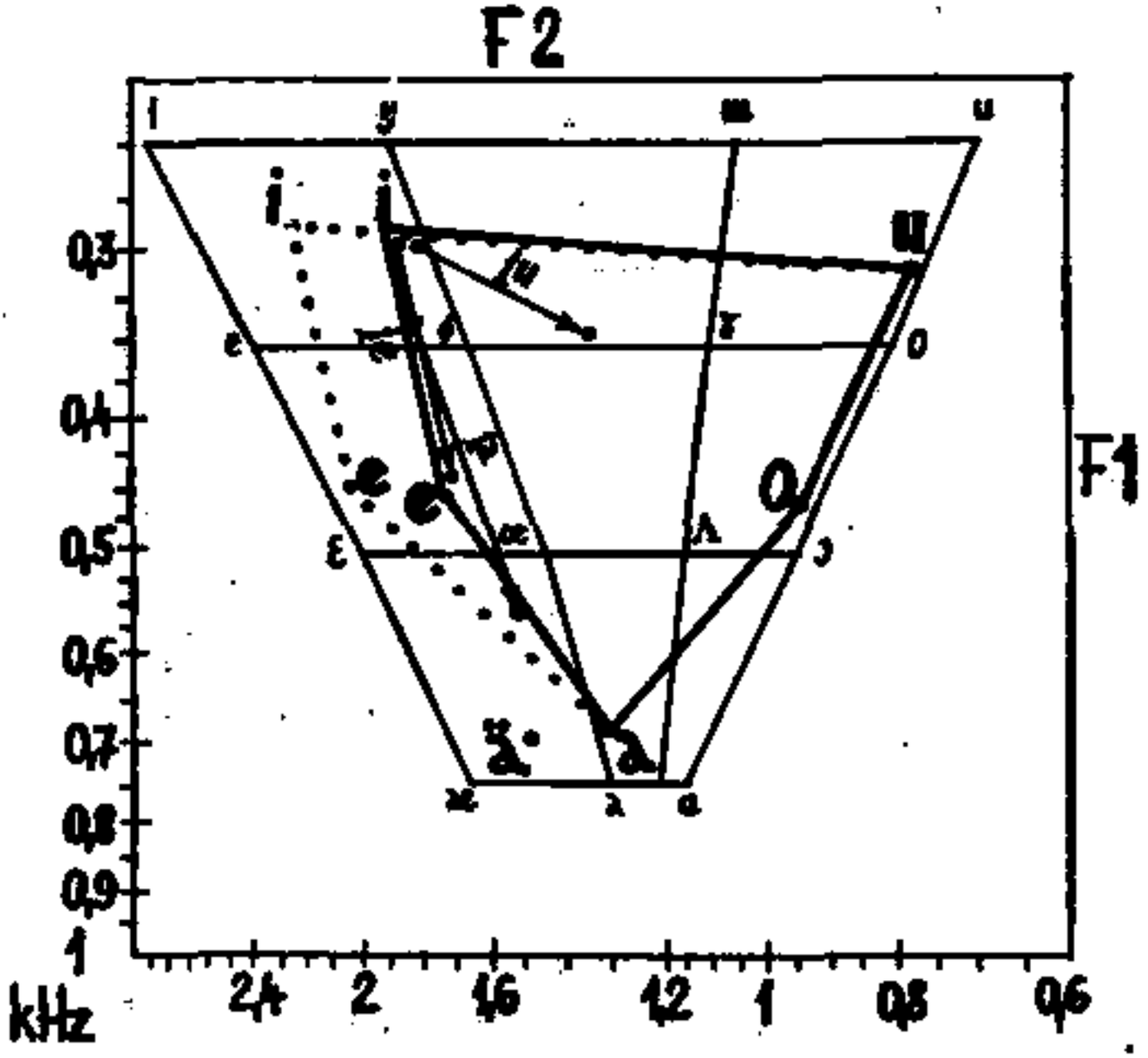

Obraz 4. Slovenské samohlásky a i-ové dvojhlásky v systéme CV

Literatúra

Abercrombie D.: Elements of General Phonetics. University Press, Edinburgh 1967, 203 s.

Delattre P., Liberman A.M., Cooper F.S., Gerstman L.J.: An experimental study of the acoustic determinants of vowel color; Observations on one- and two-formant vowels synthesized from spectrografic patterns. Word 8, 1952, s. 195-210.

Dvončová J., Jenča G., Král A.: Atlas slovenských hlások. Bratislava 1969, 105 s. + 62 tab.

Horecký J.: Povaha dvojhlások v slovenčine. Jazykovedné štúdie 12 s. 49-52, Bratislava 1974.

Jones D.: The Pronunciation of English. 4. ed. University Press, Cambridge 1966, 223 s.

Joos M.: Acoustic Phonetics. Language Monograph 24. Baltimore 1948, 136 s.

Král A.: Fonetická systematika slovenských samohlások a dvojhlások. Slovenská reč 33, 1968, s. 271-280.

Pauliny E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, 358 s.

Pauliny E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. 2. vyd. Bratislava 1968, 124 s.

Romportl M. et al.: Návrh fonetické a gonologické transkripce češtiny a slovenštiny. Slovo a slovesnost 28, 1966, s. 163-166.

Romportl M.: K akustice slovenských vokálů a diftongů. In: Jazykovedné štúdie 12, s. 43-48, Bratislava, SAV 1974.

Woderz H.W.: Beiträge zur Phonetik des Tschechischen. IPK-Forschungsberichte, Bd.27. Hamburg 1970,112 s.

Slovenské samohlásky v konfrontácii so samohláskami iných jazykov

Á. KRÁĽ

1. Na porovnanie hláskového inventára a hláskového systému istého jazyka s inými jazykmi môžu sa použiť rozličné postupy a kritériá. Môže sa napr. zvoliť kritérium artikulačné, akustické alebo auditívne, resp. komplexné, napr. artikulačno-auditívne kritérium.

Z praktického hľadiska najinformatívnejšie hľadisko je artikulačno-auditívne. Najinformatívnejšie je preto, lebo najprimeranejšie zodpovedá situácii, v ktorej sa nachádza každý hovoriaci a počúvajúci. Hovoriaci i počúvajúci využívajú totiž pri identifikácii prvkov zvukovej reči predovšetkým sluchovú informáciu o kvalite prijatého zvuku, no okrem toho aj informáciu o vlastných artikulačných pohyboch a artikulačných postaveniach rečových ústrojov pri generovaní takých istých zvukov. Existuje dokonca nerozriešený spor o tom, ktorá z týchto dvoch základných informácií o reči je pre apercepciu zvukovej reči rozhodujúca.

O známe fakty artikulácie a akustiky reči sa opiera fonetická klasifikácia hlások a aj fonetická transkripcia /napr. transkripcia API/. Zvukové segmenty, ktoré sa v nej transkribujú istými grafickými znakmi, sú totiž definované istými súbormi údajov o artikulácii /pri samohláskach napr. údajmi o polohe najvyššieho bodu profilu jazyka v ústnej dutine, o labializácii, o artikulačnej napätosti a pod./. Transkripčné znaky sú okrem toho odvodené aj z údajov o apercepcii /podľa auditívneho dojmu sa rozlišujú aj veľmi blízke samohláskové zvuky/.

Systém API je dnes tak rozšírený, že hc pri rieše-

ní otázok fonetickej transkripcie musíme brať do úvahy aj vtedy, keď chceme navrhnúť akúkoľvek inú všeobecnejšie zrozumiteľnú fonetickú transkripciu. Zrejme je to aj preto, že fonetická transkripcia API doteraz nebola prekonaná najmä v jasnom definovaní vzťahov jej znakov k artikulačno-auditívnym a jazykovo-funkčným faktom reči a v dobrej systémovej zviazanosti relatívne veľkého počtu transkripčných znakov.

V tomto príspevku sa pokúsime načrtnúť vzťah slovenských krátkych samohlások k samohláskam a samohláskovým systémom niektorých iných jazykov. Ako porovnávací základ použijeme opäť systém kardinálnych vokálov /CV/ v ich akustickej interpretácii podľa autorov P. Delattre, A.M. Liberman, F.S. Cooper, L.J. Gerstman /1952/. Budeme sa teda opierať výlučne o akustickú štruktúru samohlások, a to podľa údajov o ich formantovej skladbe

Sledujeme dva hlavné ciele:

a/ Chceme zistiť, v akom akustickom vzťahu sú slovenské krátke samohlásky k samohláskam niektorých iných slovanských i neslovanských jazykov, pričom si osobitne všimneme vzťah slovenčiny a češtiny.

b/ Chceme ukázať, že bežná interpretácia akustickej štruktúry samohlások podľa prvých dvoch formantov /F1, F2/ nie je natoľko komplexná a vyčerpávajúca, že by stačila na presnejšiu kvalifikáciu väčšieho počtu samohlások, resp. na interpretáciu samohlások väčšieho počtu jazykov.

Musíme pripomenúť, že exaktnosť uplatneného postupu je limitovaná najmä tou okolnosťou, že akustické analýzy, ktorých výsledky použijeme, sa nevykonali v jednotlivých jazykoch /u jednotlivých autorov/ podľa rovnakých kritérií a aplikáciou rovnakých metodických,

technických a metodologických postupov. Z toho vychádza, že naše závery môžu mať iba orientačnú informatívnu hodnotu. Súčasne sa však domnievame, že porovnaním výsledkov dvojformantových analýz akustickej štruktúry samohlások v rozličných jazykoch sa môžeme dostatočne priblížiť k objektívne jestvujúcim vzťahom medzi porovnávanými samohláskami a samohláskovými systémami. Tento postup by teda mohol byť aj jedným z východísk pre výber znakov fonetickej transkripcie samohlások.

2. Na porovnanie slovenských krátkych samohlások so systémom CV zakreslili sme slovenské samohlásky do schémy CV podľa citovaných autorov /obraz 1/. Krúžky zakreslené plnou čiarou označujú umiestnenie slovenských krátkych samohlások bez ohľadu na ich konsonantické okolie, bodkované krúžky pri i, e označujú umiestnenie týchto samohlások, keď hodnotu pre F2 vyrátame podľa vzorca /F1 + F2/ : 2 /poznámku o tom pozri v našom predchádzajúcom príspevku/. Bodkované krúžky pri u, o označujú polohu týchto samohlások v pozícii cvc, kde c je labiála. Súčasne sme na tomto obraze plnými krúžkami zakreslili polohu českých krátkych samohlások podľa analýz, ktoré publikoval H.W. Wodarz /1970/.

Porovnanie slovenských krátkych samohlások s niektorými neslovanskými jazykmi umožňuje obraz 2. Na ňom sú zakreslené polohy anglických, francúzskych a nemeckých samohlások podľa autorov G.E. Peterson a H.L.Barney /cit. z práce Flanagan, 1965, s. 131, P. Delattre, 1966, s. 238, a A. Rausch 1972, s. 79/. Zaznamenávame aj fonetickú transkripciu, ktorú použili autori v citovaných prácach. Priestor, v ktorom sú umiestnené rovnaké samohlásky, ohraničili sme plnou čiarou.

Z obrazu 1 a 2 vyplýva:

a/ Slovenské krátke samohlásky nie sú identické

ani s jednou samohláskou tohto systému CV a s výnimkou e nie sú ani v plošnom obrázku rozloženia anglických, francúzskych a nemeckých samohlások.

b/ Všetky slovenské krátke samohlásky sú mierne centralizované v horizontálnom i vertikálnom smere, a to približne v smere osi rozloženia anglických, francúzskych a nemeckých samohlások.

c/ Slovenské krátke samohlásky nemožno pokladať ani za typicky otvorené ani za typicky zatvorené.

d/ Zdá sa, že slovenské krátke samohlásky môžeme práve s ohľadom na schému CV odôvodnene kvalifikovať ako tzv. neutrálne vokály. Iba slovenské o je natoľko blízko k CV ɔ , že jeho kvalifikácia ako typicky neutrálnej samohlásky je menej odôvodnená.

3. Za neutrálne /a nenápadné/ pokladal slovenské samohlásky český fonetik B. Hála. Pravda, B. Hála vychádzal pritom z predpokladu zdanlivej identity slovenských a českých samohlások: "Samohlásky slovenské se kryjí skoro úplně s českými, a to jak svou celkovou artikulační basí, tak i v jednotlivostech, zejména v akustické podobě" /1960, s. 72/.

Novšia akustická sonda do českej spisovnej výslovnosti však ukázala, že Hálovo posúdenie českých samohlások ako neutrálnych netrelo celkom objektívne. Podľa analýz H.W. Wodarza české krátke samohlásky e, o neležia medzi CV e - ɛ , resp. o - ɔ /1970, s.74/, ale sú umiestnené nižšie ako CV ɛ , ɔ . Krátke i, u ležia zasa až na úrovni CV e - o, takže by sme ich vlastne mali interpretovať ako varianty CV e, o. Ak ďalej základnú čiaru schémy CV interpretujeme ako polohu otvorených a-ových samohlások, tak aj české a môžeme pokladať skoro za typického reprezentanta tohto radu /otvorených/

hlások. /Zakreslenie českého a u H.W. Woderza na s. 68 nie je presné, lebo autor posunul schému CV asi o 25 Hz k vyšším frekvenciám. České a neleží presne na spojnici CV ae - Ɑ, ale je asi o 25 Hz vyššie./

Podľa uvedených faktov musíme české krátke samohlásky kvalifikovať ako otvorené samohlásky. V intenciách tohto systému CV a vzhľadom na zvolenú transkripciu slovenských krátkych samohlások by sme ich mali transkribovať znakmi [ɛɐɔ]. Slovenské i české krátke a by sa mohlo transkribovať znakom [a] . /Ak by sme slovenské samohlásky transkribovali znakmi [ɪ e o u], české krátke samohlásky by sme mali transkribovať znakmi [ɨ ɐ ɤ ʉ] ./

Podľa obrazu 1 a 2 možno síce súhlasiť s B. Hálom v tom, že slovenské samohlásky sú tzv. neutrálne hlásky, no ako na to poukázal už H.W. Woderz, nemôžeme s ním súhlasiť v rovnakom hodnotení českých krátkych samohlások /porov. 1948, s. 87; 1962, s. 129; 1960, s. 68; Woderz, 1970, s. 73-74/. Presnejší bol A. Frinta /1909, s. 50/.

4. Na obraze 3 sú do akustickej schémy CV zakreslené už iba plošné obrázky rozloženia anglických, francúzskych a nemeckých samohlások. Vnútri týchto obrázkov je zapísaná aj príslušná graféma fonetickej transkripcie. Okrem toho sú na obraze 3 zakreslené aj presné polohy slovenských, českých, poľských, ruských a bulharských samohlások. Ako pramene sme použili práce týchto autorov: Jassem /1973/, Romportl /1962/, Stojkov /1966/. Z ruštiny sme použili iba údaje o akustickej skladbe neredukovaných nepalatalizovaných vokálov. Ak citovaní autori pracujú s väčším počtom osôb, vybrali sme /náhodne/ iba materiál od troch osôb /mužov/ a z týchto údajov sme vyrátali aritmetický priemer frekvenčných hodnôt F1, F2. Urobili sme to preto, aby

štatistická hodnota porovnávaného materiálu bola primeranejšia k štatistickej hodnote materiálu o slovenčine a češtine. Legenda použitých značiek je uvedená pod obrazom. Identické fonetické interpretácie sme spolu so zakreslenými neslovenskými samohláskami obtiahli trhanou čiarou do jedného plošného obrázka. Otvorené a zatvorené varianty samohlások v našej interpretácii sme označili osobitne.

Ako vidno na obraze 3, interpretácia niektorých samohlások nie je dostatočne jednoznačná. Tak napr. oblasť samohlásky e sa prekrýva so samohláskou I, oblasť samohlásky o so samohláskou U .

Bolo by totiž naskrze nereálne napr. české i, u dávať do súvislosti s CV e, o, a nie s CV i, u. Ich poloha na tomto obraze však nijako nedovoľuje transkribovať /a interpretovať/ ich ako varianty CV i, u, lebo české i leží na úrovni CV e - o, české u dokonca pod touto úrovňou. Pretože sa do tejto oblasti bežne umiestňujú vokály I,U /porov. bežnú fonetickú transkripciu angličtiny a nemčiny/, použili sme túto možnosť aj pri interpretácii samohlások v slovenských jazykoch.

Problematická je ďalej interpretácia tej poľskej samohlásky, ktorá sa v poľskej ortografii reprodukuje grafémou y. Pri mechanickej interpretácii nášho obrazu by sa zdalo, že by to mal byť variant CV e /napr. zatvorené, čiastočne centralizované ë/. V skutočnosti je primeranejšie použiť preň znak CV 19 /centrálny nelabializovaný vokál umiestnený na úrovni CV e - o; porov. Abercrombie, 1967, s. 161/. Rovnako je problematická aj interpretácia centralizovanej ruskej ы-ovej samohlásky. Aj tu sa nám vidí najprimeranejšie použiť pre ňu znak CV 17 /centralizovaný nelabializovaný vysoký vokál; ibid., s. 161/, t.j. [ɨ].

Na spojnici CV e - o sa nachádza aj bulharská sa-

mohláska, ktorú tu transkribujeme modifikovaným znakom CV IS [ɤ] a kvalifikujeme ju ako centralizovaný nelabializovaný zadný vokál tohto radu.

V použitom systéme CV spôsobuje ťažkosti aj kvalifikácia vysokých i-ových a u-ových samohlások. Na našom obrázku sa tieto samohlásky rozkladajú na veľkej ploche, pričom najmä umiestnenie poľskej samohlásky ɨ a ruskej samohlásky ʉ sa zdá vzhľadom na východiskovú /artikulačnú/ definíciu CV a inak dobrú zhodu medzi známymi artikulačnými údajmi a takýmito akustickými schémami skoro nereálne. Nevidíme však inú možnosť, než kvalifikovať ich ako zatvorené i-ové a u-ové samohlásky.

5. Podľa nášho úsudku obraz 3 umožňuje urobiť tieto zovšeobecnenia:

a/ Už pri použití informácie o polohe prvých dvoch formantov možno v akustickom obrázku CV podľa autorov Delattre et al. s prijateľnou jednoznačnosťou rozlíšiť oblasti jednotlivých samohlások. Dostatočne koncentrované sú najmä samohlásky **a, ɑ, ɛ, ɔ.**

b/ Náš jazykový materiál potvrdzuje známu skutočnosť, že jestvuje prekvapujúca zhoda medzi akustickou štruktúrou samohlások interpretovanou podľa polohy F1, F2 a medzi artikulačnými schémami odvodenými z polohy jazyka v ústnej dutine.

c/ Zdá sa, že interpretáciou väčšieho množstva samohlások by sa vytvorili ďalšie oblasti koncentrácií, ktoré by event. umožňovali dobrú interpretáciu ďalších samohlások už podľa základného akustického údaja /F1, F2/.

d/ Súčasne sa však ukazuje, že podľa použitej akustickej schémy CV nemožno bez ťažkostí interpretovať samohláskový invertár ktoréhokoľvek jazyka. Musia

sa použiť ďalšie transkripčné znaky, predpokladajúce podrobnejšie členenie plochy, ohraničenej ordinátami F1 a F2.

e/ Čiastočné prekrývanie oblastí jednotlivých samohlások zasa naznačuje, že použité akustické údaje nie sú dostatočné na presné a celkom jednoznačné určenie samohlások viacerých jazykov. Núka sa hypotéza, že to môže súvisieť s neúplnosťou informácie o akustickej skladbe samohlások, keď sa neberú do úvahy ďalšie formanty, resp. aj iné akustické údaje než frekvenčná poloha F1, F2.

f/ Obraz 3 ukazuje, že závažnosť ďalšej akustickej informácie o samohláskach sa pravdepodobne zväčšuje smerom k vyšším samohláskam - pri i-ových a u-ových samohláskach je náš obraz výskytu samohlások toho istého typu extrémne roztiahnutý. /Naznačujú to už aj niektoré fakty v práci Romportl, 1971./ Tým sa čiastočne spochybňuje aj použité fonetická transkripcia /a podkladová fonetická interpretácia/.

g/ Porovnanie slovenčiny s ďalšími slovanskými a neslovanskými jazykmi tiež ukazuje, že slovenské krátke samohlásky sa veľmi približujú k tzv. neutrálnym vokálom. České krátke samohlásky môžeme skôr kvalifikovať ako znížené alebo otvorené. Oproti slovenským samohláskam sú stiahnuté smerom k základnej CV. Okrem toho sú v obidvoch smeroch menej centralizované.

h/ Z analyzovaných slovanských jazykov akustickú plochu uzavretú v priestore F1/F2 najviac využíva poľština a ruština. V obrazoch týchto jazykov je však obraz rozloženia samohlások posunutý vo "velárnom" smere - F2 dosahuje pri samohláskach týchto jazykov nižšie hodnoty ako v ostatných analyzovaných slovanských jazykoch.

6. Ako už z našich úvodných poznámok vyplýva, tieto závery pokladáme iba za predbežné. Zhody našich záverov s niektorými známymi konštatáciami iných autorov však naznačujú, že metodika, ktorú sme použili, a potom aj niektoré závery nie sú celkom náhodné a neodôvodnené.

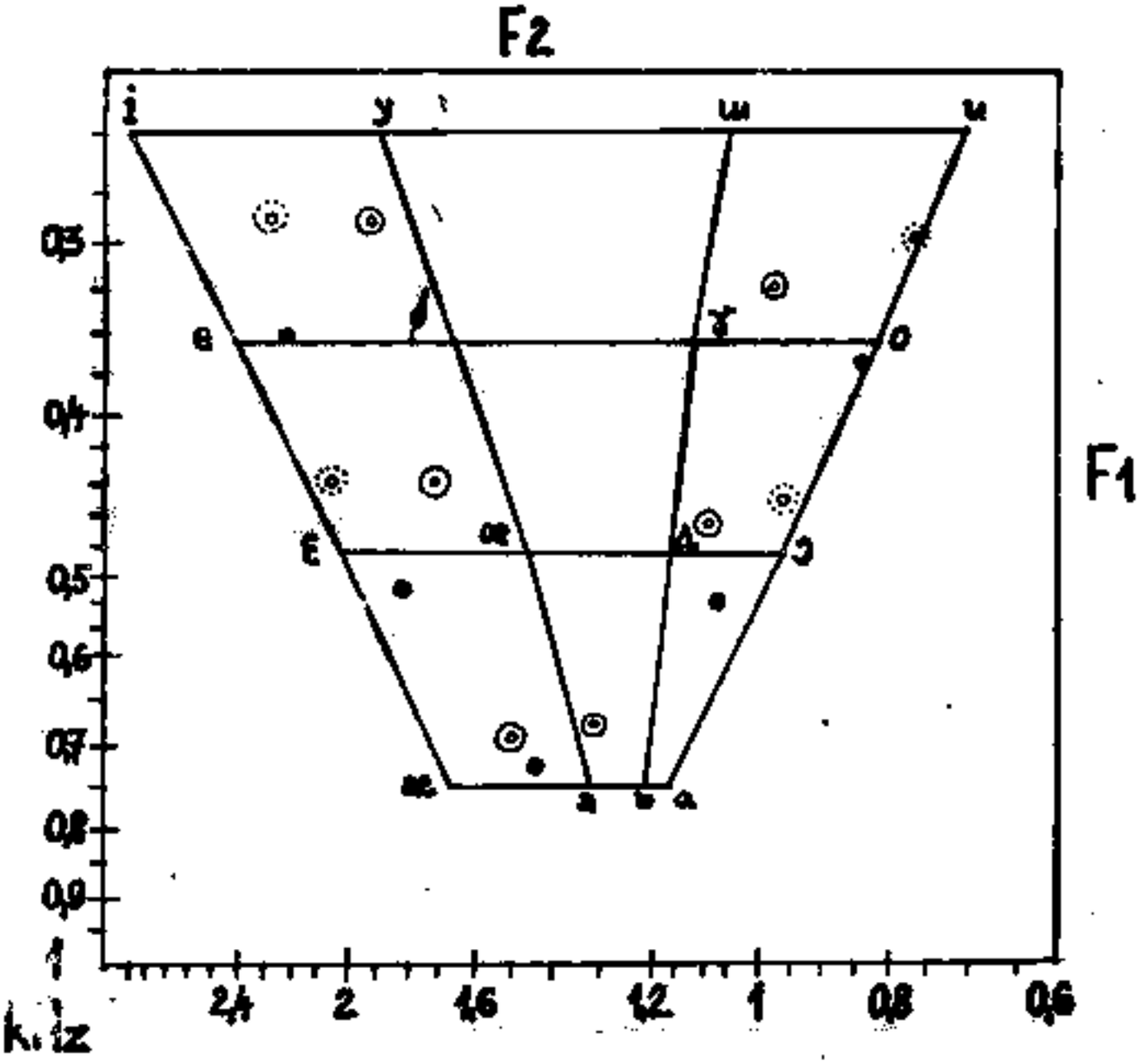

Obraz 1.

Legenda: ⊙ - slovenské samohlásky

● - české samohlásky

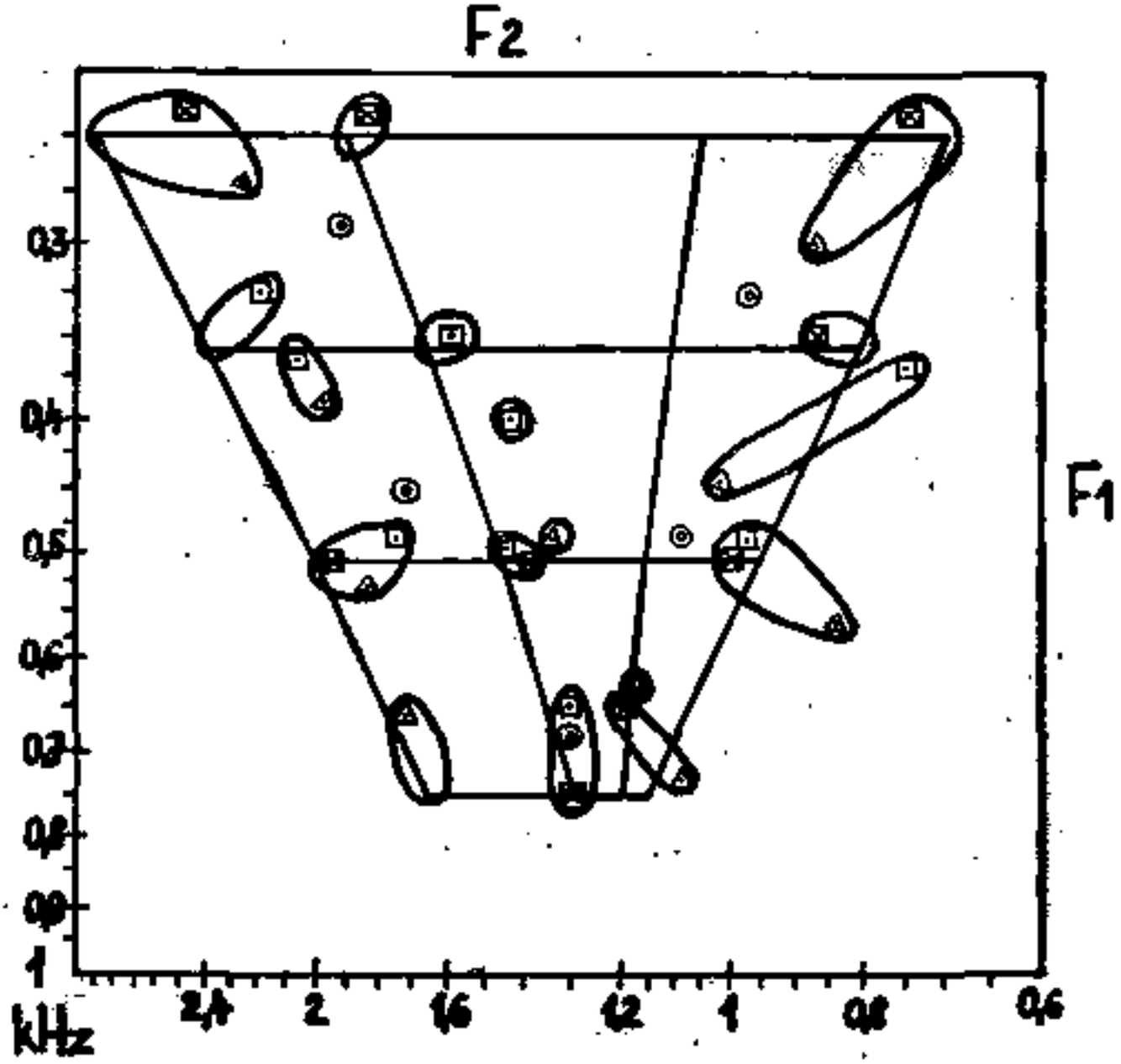

Obraz 2.

Legenda: ⊙ - slovenské samohlásky

△ - anglické samohlásky

⊠ - francúzske samohlásky

⊡ - nemecké samohlásky

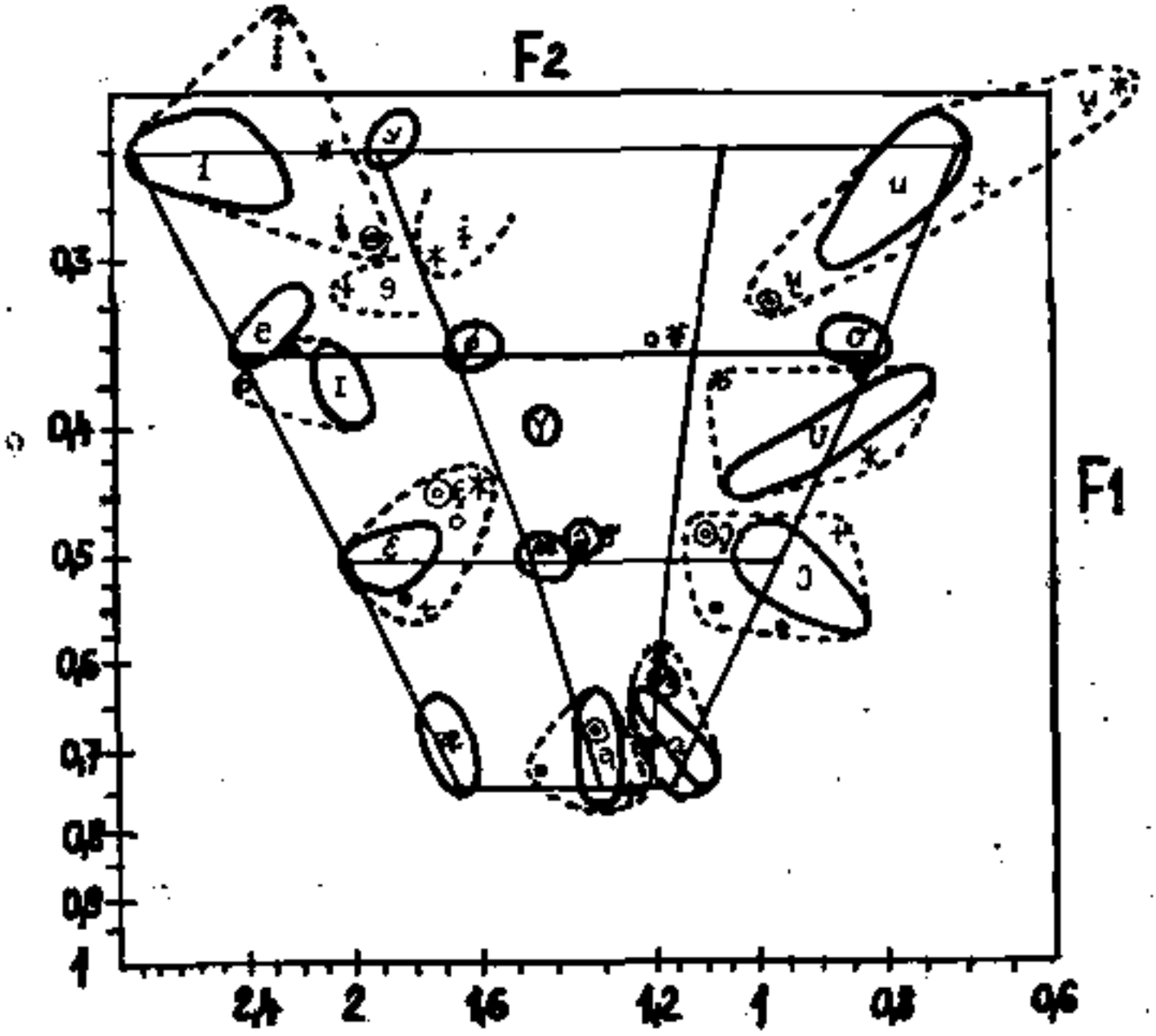

Obraz 3.

Legenda: ⊙ – slovenské samohlásky

● – české samohlásky

\+ – poľské samohlásky

✱ – ruské samohlásky

⊙ – bulharské samohlásky

Literatura

Abercrombie D.: Elements of General Phonetics. University Press, Edinburgh 1967, 203 s.

Delattre P. - Liberman, A.M. - Cooper, F.S. - Gerstman, L.J.: An experimental study of the acoustic determinants of vowel color; Observations on one- and two-formant vowels synthesized from spectrographic patterns. Word 8, 1952, s. 195-210.

Delattre P.: Studies in French and Comparative Phonetics. /Un triangle acoustique des voyelles orales du français/. S. 236-242. The Hague, Mouton 1966, 286 s.

Flanagan J.L.: Speech Analysis, Synthesis and Perception. Berlin-Heidelberg-New York, Springer-Verlag 1965, 317 s.

Frinta A.: Novočeská výslovnost. Praha, České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1909, 169 s.

Hála B.: Úvod do fonetiky. Praha, Melantrich 1948, 174 s.

Hála B.: Fonetické obrazy hlásek. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960, 127 s. + 43 s. obr. příloha.

Hála B.: Uvedení do fonetiky češtiny na obecně foretickém základě. Praha, 1962, 459 s.

Jassem W.: Podstawy fonetyki akustycznej. Varšava, Polska Akademia Nauk, Instytut Podstawowych Problemów Techniky, 1973, 363 s.

Rausch A.: Untersuchungen zur Vokalartikulation

im Deutschen. S. 35-82 in: Heinrich Kelz und Arsen Rausch, Beiträge zur Phonetik. IPK-Forschungsberichte, Bd. 30. Hamburg, Helmut Buske Verlag 1973, 82 s.

Romportl M.: Zvukový rozbor ruštiny. Acta Universitatis Carolinae, Phil., Mon.III, Praha, Universita Karlova 1962, 247 s. + 26 tab.

Romportl M.: Vocalic formants and the clasification of vowels. Travaux linguistiques de Prague 4, s. 15-24. Red.: F.Daneš, K.Horálek, Praha, Academia 1971, 253 s.

Stojkov S.: Uvod văv fonetikata na bălgarskija jezik. 3. izd. Sofia, Dăržavno izdatelstvo Nauka i izkustvo 1966, 212 s.

Wodarz H.W.: Beiträge zur Phonetik des Tschechischen. IPK-Forschungsberichte, Bd. 27, Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1970, 212 s.

Mládežnícky slang

Š. KRIŠTOF

Úvod

Každý jazyk, a teda aj slovenský, kým sa ako historický jav vyvinul a dostihol súčasný stav, prekonal isté p r o g r e s í v n e - r e t a r d a č n é vývinové fázy, ktoré viac alebo menej zasiahli všetky jeho roviny.

Súhrn jazykových prostriedkov[1], ktoré istý národ používa v rámci svojho národného spoločenstva na výmenu myšlienok, styk a dorozumievanie, označujeme termínom n á r o d n ý j a z y k. Národný jazyk sa okrem spoločného územia, hospodárstva a kultúry hodnotí ako základný znak národa. Je aktívnym činiteľom pri utváraní p o v e d o m i a s p o l u p a t r i č n o s t i jednotlivcov národného spoločenstva a prejavuje sa dvojako:

a/ ako i n t e g r a č n ý činiteľ vo vnútri národného spoločenstva a

b/ ako d e z i n t e g r a č n ý činiteľ medzi národmi v rámci istého geografického areálu. Rozlišujeme v ňom d v e, alebo v i a c p o d ô b. Tradične sa spomínajú dve podoby národného jazyka: a/ s p i s o v n é a b/ n e s p i s o v n é[2]. Zatiaľ čo spisovné podoba národného jazyka je kompaktný jednoliaty a normovaný útvar, o ktorého zdokonaľovanie sa starajú jazykovedci, spisovatelia, učitelia atď., nespisovná podoba môže, ale nemusí byť kompaktné a vyvíja sa spravidla spontánne. Napr. geografické nárečia pokladáme za kompaktné, pretože majú vlastnú zvukovú, lexikálnu a -

gramatickú rovinu /systém a štruktúru[3]/, ale vyvíjajú sa bez vedomej starostlivosti. Tzv. "sociálne nárečia" /ďalej len skupinové jazykové prostriedky, prípadne skupinové jazyky/, ktoré sa vyznačujú spravidla iba im vlastnými lexikálnymi prvkami /osobitné slové - formou aj významom, slovné spojenia, frazeologické zvraty, slové hybridy, skomoleniny a pod./, hodnotíme ako inkompaktné. Tieto sa vyvíjajú len živelne v rámci jednotlivých skupín. Geografické nárečia sa okrem systému a štruktúry vyznačujú tým, že sa ich používanie viaže na m e n š í - v ä č š í územný spoločenský a jazykový kolektív. Skupinové jazykové prostriedky sa naproti tomu viažu na sociálne a záujmové skupiny /murári, baníci, hutníci, strojári, obuvníci, lekári, umelci; študenti, vojaci, rybári, športovci, poľovníci; zlodeji, prostitútky, tuláci a iné asociálne skupiny/. Ale aj geografické nárečia, aj skupinové jazykové prostriedky tvoria súčasť národného jazyka a spájajú sa t e s n e j š i e - v o ľ n e j š i e najmä s jeho najkultivovanejšou podobou, so spisovným jazykom. Vplývajú naň a upevňujú, prípadne narúšajú jeho vývin i normovanosť. Miera zviazanosti nárečí a skupinových jazykových prostriedkov so spisovným jazykom je rozličné. Najtesnejšie je spojenie spisovného jazyka s geografickým nárečím, na základe ktorého bol spisovný jazyk kodifikovaný a z ktorého sa sústavne obohacuje vo všetkých rovinách, hoci aj ostatné nárečia aspoň čiastočne prispievajú na jeho obohacovanie a na spresňovanie jeho noriem. Skupinové jazykové prostriedky majú spravidla negatívny vplyv na vývin spisovného jazyka a z aspektu "spisovná - nespisovná podoba" národného jazyka ich hodnotíme ako deštruktívne, hoci aj medzi nimi jazykové prostriedky niektorých sociálnych a záujmových skupín, napr. lekárov, baníkov, športovcov, poľovníkov atď.,

ktoré sa plne uplatňujú v hovorenej podobe spisovnej slovenčiny, strácajú postupne svoj deštruktívny charakter a obohacujú aj spisovný jazyk. Vzťah geografických nárečí a niektorých skupinových jazykových prostriedkov sa prejavuje smerom k spisovnému jazyku i n t e g r á c i o u. Skupinové jazykové prostriedky tzv. "vyšších spoločenských vrstiev", "asociálnych skupín" a v poslednom období aj mládeže /žargonizmy a argotizmy v mládežnickom slangu/ sa uplatňujú do značnej miery ako d e z i n t e g r a č n ý č i n i t e ľ.[4] Geografické nárečia majú spravidla e x p a n z i v n y charakter, t.j. snahu rozšíriť okruh používateľov nárečia. Vývin skupinových jazykových prostriedkov však smeruje v rámci skupiny i skupín k postupnej diferenciácii, ktorá sa prejavuje zužovaním okruhu používateľov. Tento stav možno dokumentovať veľmi výrazne na mládežnickom slangu všetkých vekových skupín.[5] Skupinové jazykové prostriedky tvoria k o n g l o m e r á t a/ d o m á c i c h /spisovných i nespisovných/ a b/ c u d z i c h jazykových prvkov, ktoré sa uplatňujú v slovných spojeniach, frazeologických zvratoch, ale ovplyvňujú viac alebo menej aj zvukový, gramatický a štylistický plán, hoci ťažiskom ich používania a uplatnenia ostáva lexikálny plán.[6] Poznamenávame však, že vzájomný vzťah skupinových jazykových prostriedkov, ich vzťah k nárečiam i k spisovnému jazyku je mimoriadne komplikovaný a že sa v nich prejavuje rôznosmerná integrácia i diferenciácia. Napr. niektoré nárečové slová /lexikálne vulgarizmy, žargonizmy a argotizmy/: "vém/ /vím" = viem, "ňevém/ňevím" = neviem, "fízel" = detektív alebo člen ZNB..., "prďák" = prírodopis, "káradesky" = peniaze, "žváro/žváró" = cigarety, aj peniaze na cigarety, "bula" = dievča, "kraxňa" = dievča pochybnej

povesti, "hepe" = ťažkopádne dievča, "haxne" = nohy atď. sa bežne používajú aj v mládežníckom slangu. V súčasnosti sa mládežnícky slang hemží aj obscénnymi slovami, ktoré pomenúvajú napr. časti ľudského tela, isté činnosti a pod. Využívajú sa najmä v slovných spojeniach, frazeologických zvratoch, vetách a súvetiach.[7]

Hoci sa geografické nárečia aj skupinové jazykové prostriedky v rámci okruhu používateľov /geografického, skupinového - sociálneho a záujmového celku, skupiny - - jazykového kolektívu/ z hľadiska jeho potrieb "výmeny myšlienok, styku a dorozumievania" plne uplatňujú a a slúžia mu, je medzi nimi, popri niektorých zhodných znakoch, zásadný rozdiel. Nemožno ich teda zatriedovať pod spoločný termín "nárečie - dialekt", pretože nie sú na rovnakej kvalitatívnej a, samozrejme, ani kvantitatívnej úrovni.[8]

V posledrom období sa problematikou skupinových jazykových prostriedkov a ich využívaním v jazykovej praxi a v umeleckej literatúre pre mládež zaoberali vo zvýšenej miere jazykovedci, spisovatelia, literárni kritici, časopisy a nakladateľstvá.[9] Mnoho sa diskutovalo a diskutuje aj o vhodnosti a obsahu termínu "sociálne nárečie". Pri tejto príležitosti sa venovala pozornosť aj členeniu skupinových jazykových prostriedkov a ich súčasnému stavu. Pomerne málo času sa, podľa našej mienky, venovalo zbieraniu materiálu a jeho využívaniu v praxi. Nazdávame sa však, že tu je východisko práce jazykovedcov i spisovateľov, ak chceme odpovedať na otázky, či používať termíny "žargón - argot - - slang", "žargón - slang", "argot - slang", "štýl - - štýlové útvary", "jazyk" a pod. Vychádzajúc zo spomínanej skutočnosti a výsledkov viacerých konferencií, ale aj vlastného výskumu, pokladáme preto jednoznačnú

odpoveď na tieto otázky zatiaľ za problematickú. Ak chceme doriešiť celý problém, musíme uskutočniť seriózny výskum skupinových jazykových prostriedkov a šírku ich uplatňovania u všetkých skupín v rozličných prostrediach a situáciách v praxi. Hoci už máme početné štúdie o problematike mládežníckeho slangu a skupinových jazykových prostriedkov vôbec, chýbajú nám napr. slovníky, frazeologické slovníky, súbory textov atď., z ktorých by sme mohli vychádzať pri formulovaní záverov. Len po splnení týchto naliehavých úloh, ktoré sa vynárajú v súvislosti so vznikom, používaním, a to aj v umeleckej literatúre, a ďalším vývinom mládežníckeho slangu a skupinových jazykových prostriedkov vôbec, budeme môcť jednoznačne odpovedať na mnohé teoretické i praktické otázky celého problému.[10]

V ďalšej časti tohto príspevku označujeme všetky skupinové prostriedky termínom s l a n g.[11] Pokladáme ho za prechodný jazykový útvar – skupinové jazykové prostriedky /skupinový jazyk/, pretože sa v ňom postupne "formujú" okrem lexikálnej aj osobitné jazykové prostriedky zvukovej, gramatickej roviny. Ide napr. o deformáciu slovných tvarov, osobitné bezspojkové vety, zoskupovanie hlások – foném a pod., ktoré sú pre slang charakteristické.

Celú skupinu členíme na d v e podskupiny: a/ s o c i á l n u, b/ z á u j m o v ú. Do sociálnej podskupiny zatrieďujeme všetky tzv. p r o f e s i o v n é /zamestnanecké/ slangy /baníci, hutníci, strojári, murári, úradníci, lekári.../ a do záujmovej podskupiny slangov patrí napr. mládežnícky, vojenský, rybársky, športový slang a pod. V niektorých prípadoch sa slang istej podskupiny člení aj podľa vekových stupňov /napr. mládežnícky slang/, podľa prostredia, v ktorom vznikol /veľkomestský – malomestský slang/, ba zisťujeme aj

prípady, že u niektorých skupín žiakov a študentov sa krížia pracovné slangy so záujmovými.

Predmetom nášho výskumu je m l á d e ž n í c k y s l a n g. Týmto termínom označujeme skupinu jazykových prostriedkov mládeže všetkých vekových stupňov asi od 6 do 25 rokov bez ohľadu na to, či ide o reč žiakov základných, stredných a či vysokých škôl alebo či ide o reč žiakov škôl s výchovno-vzdelávacím zameraním všeobecného - odborného charakteru.[12]

I. V z n i k m l á d e ž n í c k e h o s l a n g u

Pri skúmaní mládežníckeho slangu si musíme uvedomiť niekoľko skutočností. Mládežnícky slang existuje ako reálny spoločenský jav, jeho vznik a používanie sa viaže na istý vyhranený a len jemu vlastnými charakteristickými vlastnosťami stmelený kolektív, s ktorým je spätý vnútorne, podmieňuje ho spravidla prostredie, rozličné životné situácie a progresívne ho ovplyvňuje aj vek. Ďalší poznatok, ktorý musíme mať na pamäti, je, že kolektív, ktorému slúži na styk a dorozumievanie, je m l a d ý, h r a v ý, t v á r l i v ý, r e v o l u č n ý, n e s p ú t a n ý, n e u s t á l e n ý a mimoriadne c i t l i v ý. Mládežnícky kolektív rád z v e l i č u j e, k r i t i z u j e a i r o n i z u j e a má bujnú f a n t á z i u. Prejavuje sa úňho snaha o d l í š i ť s a o d n o r m á l n e h o, pocit v e l i k á š s t v a, p l a n é h r d i n s t v o a c h c e z a p ô s o b i ť, spravidla n e z v y č a j n e, p r e k v a p i v o. Všetky tieto vlastnosti pôsobia nielen na vytváranie mládežníckeho kolektívu a na jeho charakter, ale aj na jeho r e č, ktorá je voľná, porušuje platné normy nárečí i spisovného jazyka, a táto voľnosť a nenormovanosť sa preja-

vuje pri používaní a kombinovaní zvukového materiálu, pri zmenách významu slov, pri tvorení slov, slovných spojení a celých fráz, viet i súvetí. Jednoducho povedané: mládežnícky slang je pestrá mozaika, ktorou sa mládež snaží vystihnúť rečou "svoj život" - "svoj svet" v každom prostredí a v každej situácii. Robí tak podľa svojich predstáv a vlastnými prostriedkami.

Musíme si uvedomiť, že mládež po 6. roku svojho veku vstupuje do nového prostredia - do školy - a už od 1. ročníka základnej školy sa v nej prejavuje snaha po svojskom vyjadrovaní. Zapája sa do spoločnosti, hľadá si miesto a splýva s kolektívom, ale zároveň sa snaží o odlíšenie. Snaží sa "o únik od šedivej skutočnosti". Láka ho "exkluzivita". Jeden člen mládežníckeho kolektívu chce byť "grandom", iný "šéfom - šerifom - pánom", "rytierom" - "rytierom smutnej postavy" a pod. Jedného charakterizuje "veselosť až ľahkomyseľnosť", druhého "neprimeraná vážnosť". Skupiny mládeže sú poznačené tiež týmito znakmi, a preto sa stretáme "s prériovými vlkmi", "stepnými indiánmi", "hôrnymi chlapcami", s "klubom plavcov", s "bandou darmožráčov" atď. Všetkých spája spravidla spoločný znak: nerozumejú si často a rodičmi, učiteľmi, majstrami, s nikým. Necítia sa dobre na vyučovaní, v kine, na ulici, na plavárni, na športových podujatiach a pod., kde musia dodržiavať isté spoločenské pravidlá. Často si nerozumejú s nikým, pretože sú "iní - múdrejší - skúsenejší - viac vedia - - poznajú lepšie život" ako ti "starí", ktorí im nerozumejú a nerozumejú ani životu dnešku. Vedie ich impulzívnosť, pociťujú hneď silné citové vzrušenie, objavuje sa u nich vzdor, ba i odpor, ktoré vyjadrujú správaním sa, obliekaním, rečou. Pohnútkou im je snaha "vytiahnuť sa" pred svojou "bandou - pipkou - žierkou - kémoškou - kočkou".

II. S l o v n í k m l á d e ž n í c k e h o s l a n g u

Mládežnícky slang má iba l e x i k á l n u rovinu. V ďalšej časti tohto príspevku si však budeme všímať aspoň čiastočne i jeho z v u k o v é a g r a m a t i c k é zvláštnosti, ktoré sú pre mládežnícky slang charakteristické.

S l o v n í k mládežníckeho slangu je bohatý, pestrý a mnohotvárny. Dokladom toho sú slová, slovné spojenia, rozličné frazeologické zvraty, vety, súvetia s asyndetickými vetami a súvislé slangové dialógy. Mládež má spravidla pre osoby, veci, vlastnosti, vzťahy, činnosti a situácie svojské pomenovania. V niektorých prípadoch ide o slová s posunutým alebo preneseným významom, ktorých význam v spisovnom jazyku poznáme, ale v slangu mládeže ich bez vysvetlenia nechápeme. Pri slovotvornej analýze novotvorených slov zisťujeme nové slovotvorné spôsoby, postupy a prostriedky aj oproti starším, dávnejšie používaným slangovým slovám. Celú slovnú zásobu slangu možno deliť na dve skupiny: a/ n e u t r á l n e, b/ e x p r e s í v n e slová. Z aspektu spisovného jazyka zatrieďujeme však obidve skupiny medzi expresívne slová.[13]

V mládežníckom slngu sa "d i e v č a - c h l a p e c" pomenúva výrazmi: "kamoška/kámoška - baba/bapka/babenka/babulienka - bejby - cipa/cipka/cipuška - pipka/pipuška/pipulienka - kočka/koška - čučoriedka - žubrienka"; "pupo/pupák - cipko - chuliš - vlasáč - rytier - grand - trógel - grázel - mešťan - dedinčan".

Mladí ľudia /žiaci - žiačky, študenti - študentky, učni - učnice.../ sa označujú výrazmi: "študák/študáčka - bedár/bedárka - bažant - učeň/mučeň - žobrák".

Podľa toho, aký druh a stupeň školy navštevujú, sa nazývajú: zédeškár - gymplák - esovečkár - ekonóm/kekoňom - stavár/stavbár - kalfasár - betonár - lajsničkár - plúckár - hnojár - bylinkár - paprikár - kociar - sečkár - šrófikár - inštitutár - filozof - doki" /poel. medicíny/.

Osobitné výrazy používajú aj na pomenúvanie školopovinnej mládeže podľa postupných ročníkov a ich potočiek: "ucho/ucháň - zelenáč" /v nižších ročníkoch/; "šarže - pán - káder - šľachta - starý mazák - fičúr - inžinierky poter" /vo vyšších ročníkoch/; "áčkár/-i, béčkár/-i, céčkár/-i, - céci, šajari, déčkár/deskár/defoš/-i - efkár/efoš/-i" atď.

Ak žiak dochádza do školy, je: "pešiak/pešibus - družstevník - vlakár - motorista - mašinista - turista".

Pri pomenúvaní členov kolektívu uplatňujú mladí ľudia rozličné skomoleniny, skratky a nezvyčajné skupiny hlások. Ide o mená, ktoré sú utvorené od: a/ priezvisk a rodných mien príslušníkov mládežníckeho kolektívu, rodičov, známych, historických osobností, politikov, význačných športovcov, vecí a javov a pod. Napr.: "Dobrota" - Dobrovodský, "Ňuch" - Chaternuch, "Hora/Horička" - Horníková, "Kačica/Kačka" - Kačicová, "Plecho" - Pecho , "Bubo/Bobo/Bbo" - Bubák, "Lopioš" - Lontoš; "Pepe" - Peter, "Pipo" - Štefan/Pista, z maď., "Nikimaus" - Mikuláš + myš, z nemč., "Cage/Gago/gag/Gg" - Gabriel, "Bimbo" - Boris, "Dutko" - Dušan; "BB" - puding, "Magi" - magy; "Čankajšek" - skrachovanec, "Hanibal" - vedúci, "Bucharin" - ?, "Spitino" - Spitfire, jedovatý; "Didi", "Plánička", "Garinča/Karika", Pučfuč" - Puč, "Čurino" - Čurgaly, "Čučo" - Belák atď. Objavujú sa aj mená "Šišlík - Hrco - Drco - Frco - Hráči/Gráči" a pod.;

b/ sídlištných, chotárnych a posmerných názvov: "Trogér" - Nitran, "Žochár" - Topoľčanec, "Tökmagos" - Novozámčan, z maď. "tökmag - tekvičné semiačko", "Bábovka" - Bábčan, "Kanadan" - "Argentínčan" - bývajú v mestskej štvrti "Kanada - Argentína", "Zubor" - býva na Zobore, "Černoch" - býva v Černiku;

c/ názvov zamestnania rodičov: "Hurkár - kasér/kasiar" - syn masiara, "Hora/Horka" - syn - dcéra horára, "Predseda" - syn predsedu JRD, "Riaditeľ" - otec je riaditeľom podniku, závodu, školy, ale vyskytujú sa aj mená "Príštipkár - Podčeva" - otec je obuvník, "Cvrčkár/Cvrček/Cvrčok" - brat šije "svršky" na obuv, "Basa/Basista - Cimbalista" - niekto z rodiny je hudobník, "Cigán -Nore" - syn hudobníka;

d/ názvov vyjadrujúcich osobné záľuby a záujmy: "Frico" - učí sa po nemecky, "Ámol" - hrá na husle, "Astronóm - Galax - Galaxia" - zaujíma sa o astronómiu, "Herec" - hrá v ochotníckom súbore, "Frtan" - rád pije "frtana - 2 dcl";

e/ názvov vlastností /telesných, duševných, aj v prenesenom význame/: "Jachtoš" - zajakavý, "Gebrcš" - ušpinený, "Bomba - Gula" - tučný, "Strúčik" - nízky, "Botka" - malý, "Vrabec - Vrábeľ - Fúzik" chytvaný, slabý, "Anténa" - vysoký a chudý, "Lomidrevo" - mohutný, "Gonos - Gonos-nos" - má dlhý nos, hybrio. Táto skupina mien je veľmi početná. Možno sem zaradiť mená: "Štráp - Žeriav - Steblo - Krpec - Elefant - Vajco - Páter Gula - Duco/Duci - Dombo/Dombó - Hataba/Hatapka - Pučštok - Pucka - Tlstá kamera - Sucha ratolesť - Larva - Straka /zlodej/ - Motúz/Motúzik - Valibuk - Strachopud" atď.

Výraznú skupinu mien tvoria posmešné, ironické a vulgárne názvy. Napr.: "Cinkvajs - Huhuhu - Hočorc - Citronello - Mroš - Kikiriki - Čvirik - Doga/Dagi -

Chrt/Chrťo - Neprebudený - Vořech, z češtiny - Švejk - Žmuro - Šuška/Janko Šuška - Janko Hraško - Brčko/Brko - Žrebec/Konik/Kobyla/Kobola - Korzár - Drotár - Koza/Kozík - Buro Ďurc - Čmucho - Čuto - Čuspejz - Prdo/Prdas - Sralo/Sralík atď.

K tejto skupine by sme mohli priradiť aj mená, ktoré sú utvorené podľa obyčaje opakovať v reči slová, slovné spojenia, ba celé vety. Napr.: "Jedyne - Jedynetak - Žeáno/Žéno - Všakáno - Naozaj - Veruže - Bože/Bože - Bisťu - Bouprisahám - Nále - Vimvim - Nevímňevim - Všakjetopravda - Všakjetotak - Nerobsiztohonić - Atakdále-atakdále - Bachanálebachanále" a pod.

Osobitnú skupinu mien tvoria aj slová, ktoré označujú tituly. Napr.: "Šéf/Šéfko - Šerif/Šerifko - Kapitán - Plukas - Generál/Ženerál/Ženeráló/Ženerálos - Vojín Vomáčka"...

V mládežníckom slangu sa odráža aj vzťah mládeže k rodičom, vyučujúcim, majstrom, dielovedúcim, spolupracovníkom, známym a pod. Títo sú často terčom ich žartov, kritiky, výsmechu, irónie, sarkazmu. Školské mládež sa najčastejšie stretáva s rodičmi a vyučujúcimi, učňovská a ostatná so spolupracovníkmi. Každodenný styk so spolužiakmi alebo so spolupracovníkmi sa odráža aj v slangu. Dobrý a starostlivý triedny/-a je: "Apuš/Apuško - Tatuš/Tatušo/Tatuškc - Foter/Fóter/Fotrik - Mamuša/Mamuška - Aňuka/Aňuci" - z mad. - starší; "Kamoš/Kamoško - Priteľko - Súdruženko - Katka/Katuľa/Karkulka - Dívka/Dívča" - mladší. Iný je "Ujo - Stryco/Stryko - Dedko/Ded - Stará - Babe", ale pozoruhodný je "Bambulo/Bulo - Ťurmák - Spiaci turista - Bublavý hrom - Strašidlo/Strašiak - Kofa - Kukla - Mrkva" atď.

Ostatní vyučujúci alebo majstri a dielovedúci sú: "Báťuška - Tatiana - Ptica/Ptáčka" - ruštinár/-ka, "Fecina" - latinčinár, "Cvičko - Telomrsk - Telomat - Sko-

kan - Hopslík" - telocvikár, "Archimedes - Postrach - Fulo - Hromobitie" - matematik, "Kešo - Plantážnik" - vyučujúci prírodopisu, "Pipin - Pipin Krátky/Dlhy" - dejepisár, "Praslička" - botanik, "Fyzikus - Fyzikus - husikus - Krivuľa - Baňka" - fyzik, "Plumbum - Plumbum - bumbum" - chemik, "Majzlík" - majster, "Laťka" - murár-učiteľ, "Murdo" - majster a pod.

Pozorovací talent mládeže sa uplatňuje aj v menách, ktoré dávajú mladí ľudia podľa telesných a duševných vlastností spomínaných osôb. Tak učiteľ, ktorý vykrúca oči, je "Mikimaus"; chudá učiteľka /žena vôbec/ je "Suché ratolesť - Štangla - Tyčka"; tlstý je "Gulička/Gulôčka - Pampúch - Zdutý; tenký je "Cintľa/Cintuľa"; plechavý je "Plcho/Plechlo"; jedovatý je "Torpedo - Raketa - Nosná raketa"; "Robotinka" vyučuje výrobnú prax; "Kuppajz/Skupko" je skupinár; "Máj" je majster; "Pcéda" je predseda; "Nervák - Očaperec - Oplašenec" je každý, kto je nervózny. Je však aj "Haluška/Luška - Zubatý - Grambľavý - Páter - Páter - Páter - Mrmo - Mrmo-Hrmo - Mistr - Del - Malta - Cigel - Cólštok - Buďo - Štuka - Fízel - Baran - Koza - Trasoriťka - Panák"...

Ďalšie skupiny mien sú napr.: a/ podľa nadávok, ktoré používajú /Banďa - Trhani - Hlista - Tuberák - Sladké drevo - Čvarga.../; b/ posmešné mená /Čičo - Očko - Šprtíno - Frčkár/; c/ podľa používaných slov, zvratov a viet /Tak-tak, Že-že, Nono, Áno-áno, Áno-Jano, Sim-pekne, Jelikož/Jelikož-protože, Hohohóó, Jak hovoríme?, Semka, Deti-deti, Nemykajsa, Dajsemcólštok, Kdemáškelňu, Tysisavytiahol, Nolenpočkaj, Držtenkomín.../.

Mládež pomenúva osobitným spôsobom aj riaditeľa /diri/dirigo dirino - déri - ridas - murár - roľník/; inšpektora /Belzebúb - Podarená návšteva - Búrka - Tajný, Snób/; skolníka /Rafo - Mrmloš - Hlavoš - Strašiak/; vyučovacie predmety /slovina/slanina/slonina - litika -

ganglia/anglia/guglina - rulina/roláda - pracko/prcko - hudka/hudika - kreska - stavičko - muríčko - mecharíčko - botika/bylina/byjinka - dejak - zemák - konina/kecačka.../.

Priateľstvé mladých ľudí v kolektívoch sú povestné a vyjadrujú svoj vzťah nielen medzi sebou, ale aj k učiteľom, priateľom, partám, gangom. Vyvolávanie žiaka vyjadria jeho spolužiaci vtipným: "nadabil ho - strelil ho - zistil ho - namatal ma". Dobrá odpoveď vyvoláva ozvenu a prekvapení priatelia poznamenajú: "je karón - bol nabiflený - vznáša sa v oblakoch a kráča si - ale totóóó - nepoznávam ho - som z toho jeleň - setsakra". Po dobrej odpovedi /práci/ ho chvália, pretože: "dostal ho - ocipkal ho - držal sa - vytiahol sa". Ak napr. nevedel odpovedať, tak ho vyučujúci: "odbachol - odstavil - odstrelil - odpílil". Za dobrú odpoveď dostal meno "karón - objav - hviezda - kádeř" a dostal dobrú známku "lalio-vitú - rybu" všeobecne, alebo jednotku "bič - stĺp - zlato", dvojku "dvojec - hus/húsku - zajaca", trojku "vranu", štvorku "stoličku - štvorec - prebudenie" a "najpopulárnejšiu" známku päťku "baňu - barón - baňatú - gulu/guľu - bambulku - kosák - pačák, šajbu - pätelicu - zetor".

Niekto "dostal zabiják" /ťažku otázku/, vyučujúci "ho natrafil" /zistil nevedomosť/ a "nebavil sa s ním" /poslal ho namiesto/, pretože "fantazíroval" /tárał/, lebo "mu nebralo" /nevedel/ a "stál na kábli" /zahudol/. Posmešník "je z toho lavý/ľavý" /prekvapený, ohúrený/. "Ostal očapený" /prekvapený/, "nevedel ma bavit'" /odpovedať/, "čumel do hviezd" /pozeral po triede, von oknom a pod./. Veru, "dnes to lieta" /učiteľ vyhadzuje/.

Všetko sa odohráva v škole alebo na praxi /škola - podnik - šopa - mučiareň - holubník - zverinec - mliekár-

reň - táborák - JRD/. V školskej budove je aj zbor.ňa /Ali Baba a 40 zbojníkov/, trieda/-y /myšiareň/-e/, riaditeľňa kazateľnica - brloh - karcertrák, laboratórium /labák/, kde mávajú "cvičky". Cez "fajčpauzu" sa prechádzajú a jeden má pekný "pulóver", iný "gate - plachtáky - rúry", be celé "gerne". "Mamy" má obuté "zetorky - traktorky". Na cestu domov "sa šibne do glancu" a obliekа si aj "čechrák".

Od nálady závisí, či je niekto "frkan - frťan - manus - chuliš egreš - mukel - chuligán - Pelo", alebo "koreň - koreň s glogiólou - fajn chlapec - rytier" a dievča "prima kosť - rebro - mulla - trtajzňa - hepa - kraxňa - baba/babka - žienka - dívka" a pod. Ak majú mladí ľudia náladu, "valia sa na čurbes - padli do hurhaja - plávajú na cancrbál" a "krochkajú blahom".

V mládežníckom slangu sa používajú aj príslovkové výrazy, ktoré mládež, najmä študentská a učňovská, tvorí skracovaním príslovíek, prídavných mien etc. Napr.: "samo - jasan/jásan - jasnáčka - sto-pro - senzi - senzišný - bohcvský - hovadský - hovadný - bezva - normálka - zau - šmafu - neva".

Prevzaté slová z cudzích jazykov komolia, skracujú a prispôsobujú slangovej výslovnosti. Napr.: "intrák/intrák - belajdigovaný - fo'r - fochman - moterajzňa - zic - fuška - holker - štemovať - elky - klamra - šrejgom - kulmajz/kulmajzňa"... Ide spravidla o tzv. vulgarizmy.

Mládež sa aj zabáva. "Vali sa na kupko - štrófuje si to do bahna" - ide na kúpalisko. Tam "sa bahrí" a pozýva "frky", ktoré "rapotal CC". Hrá futbal a "vyslal na vrátа šupe" ako "Čurčino". Pri hre "filmoval telom", takže "ohúril aj centráka" a bolo to "bezva - hovadský fajn". "Skalní potichu revali". Na ihrisku sa stretol s priateľmi a pozdravili sa: "Ahoj! - Ahojte? - Čau! - Čestitl-

do! - Čepre, kamoši! - Bonžúr...! - Salut! - Vidím ta!, Kam to vališ? Kam to striháš!" - a pri rozlúčke si povedia aj "Maj ma rád"! - "Dovi"!

V lexike slangu sa ďalej vyskytujú napr. výrazy a spojenia slov: "Nebuď škrob"!, "Čo sa tortuješ?. "Kam sa sypeš, kanále"?, Zlož si skafander"!,"Zlož si korstru"!; "bamburuty - šíš - prešmyk - nepríčetný," je zamilovaný, a preto "sa dáva do glédy", "ťahne si to do ponorky". Samozrejme s tým, kto "má jeho symfónie". Predtým však "ide na lov" a "dá si odpich", aby zbytočne "neklábosil a mohol blázniť koleno". Pri dvorení "vyfúkol kámošovi dobrú kosť pred nosom". V mládežníckom slangu nechýbajú ani nadávky. Popri výrazoch, ktoré vyjadrujú skôr prekvapenie, používajú aj neprípustné vulgarizmy a obscénne slová, spojenia slov, ba aj celé frázy. Napr.: "Krupica brko!, Krišpín dolina!, Heršaft motika!, Maria šaštinska!, Ó, Alah!, Jéminéé!, Ahaúúú!, Iď do Píšťan!, ty Pifa, Choď do gýbla!, Choď na Havaj!, Ľúb si m....!, Ty kokvajs!"

Z v u k o v ú stránku mládežníckeho slangu ovplyvňujú veľmi výrazne e x p r e s í v n e slová, neustálený prízvuk, svojská intonácia, cudzie hlásky /fonémy/ a ich nezvyčajné zoskupovanie do slabík, slov, tvorenie rozličných spojení slov a fráz. Hoci nejde často o osobitné odchýlky od nárečí alebo od spisovného jazyka, najmä jeho hovorenej podoby, pozorujeme ich a v slangu mládeže pôsobia nezvyčajne. Napr. slová "repec - ospr - ška - šrac /malý chlapec/ - žúžo /dobrý/ pimpoš /stolný tenis/ - žváro/žváráč /cigarety - fajčivo/ - čánpor /čangorica /vlak/" sú expresívne, ale aj pre mládežnícky slang nové, nezvyčajné. Podobne nezvyčajne vyznievajú v reči učňa niektoré vulgarizmy. Napr.: "Vypulíruj filcom gvinty!, Hamuj a drž dobre korman!, Do holkera urob sokel!, Ojojôj, ty si mi pekný kalfasár, keď nevieš, čo

je kalfas a hőbel." Podobne nezvyčajne znejú takéto frázy: "Nemaj boj - Nemaj boj!" - "Má fanta dlhé hárô!" - "Helga som zub-pāuze." - "Nepiclikāj sa!" - "Čo v tiſūle?", v ktorých sa prízvuk aj intonácia neustálili.

V mládežníckom slangu možno zistiť aj niektoré g r a m a t i c k é zvláštnosti. Vyskytujú sa rozličné spôsoby vykania, onikania, bolkania. Napr.: "Gde sa nesú v plnej paráde?", "Idú sem!", "Ohodnoté - Oēacujú!", "Poď se mnú!". Tvoria sa nesprávne tvary slov. Napr.: "Ale dávaš tomu slovenčinovi!" Porušuje sa zhoda: "Dobro čas - dobrý chuť - Dunaj tiekla". Používajú sa nesprávne predložkové spojenia "bez vami - bes ťa - s ťa - s ja - Anáček s ja nebesílivau" a v syntaxi sa vyskytujú veľmi často bezspojkové súvetia "Ňemaj boj, ňebude dlho frndžať, zas ho ňiegde nadrnči".

III. O b o h a c o v a n i e s l o v n e j z á s o b y m l á d e ž n i c k e h o s l a n g u

Slovná zásoba mládežníckeho slangu sa sústavne obohacuje. Mládež tvorí nové slová, preberá slová zo slovnej zásoby spisovného jazyka, nárečí i cudzích jazykov a prispôsobuje si ich vlastnej potrebe. V slovníku mládežníckeho slangu sú preto rozličné spisovné slová s novým a pre slang charakteristickým významom a formou, cudzie slová, hybridy, skratky, značky, skomoleniny, skupiny hlások vo funkcii slov atď.

Mládežnícky slang je bohatý na názvy osôb, vecí, javov, vlastností, dejov a okolností a vlastností dejov, ktoré sa uplatňujú aj v slovných spojeniach, zvratoch, vetách, súvetiach a v celých prehovoroch.

Podstatné mená všetkých rodov tvoria mladí ľudia od akéhokoľvek slovotvorného základu najrozličnejšími afixami. Napr.: -áč Frkáč ; -ák/-iak dejak, Nrmliak ;

-án Frkán ; áň Dlháň ; -ár/-iar hnojár, Myšiar ; -as rides, Trapas ;-ec repec ; -ik/-ik Grázlik ; -iš chuliš ; -uš/-ušo Tatuš, Tatušo; -ka/-čka/-ačka/-ička Fajnovka, Anáčka, štrdáčka, Prasličke ; -ina rulina ; -áreň/iareň chlebáreň, myšiareň ; -enka/-ienka Babenka, Mamulienka ; -uša/-uška Mamuša, Mamuška ; -ňa trtajzňa ; -ko čvičko, výučko, stavičko ; -ičko/-iško techničko - techniško ; -dlo kudalo. Okrem týchto sufixov sa však používajú aj ďalšie. Napr.: -a Cega -c Rafo ; -ec Očapenec ; -och Černoch ; -e Pele , -i Švec ; -us Šmafus a pod.

Početné sú rozličné skratky, značky a skupiny hlások. Napr.: "pup, špé, ška, SS, CC, Zs, Zss, Josifs, čaočaro, čaučuru". Nezvyčajné zoskupovanie hlások sa vyskytuje napr. pri preberaní slov z cudzích jazykov: "hellóvkoj, štigro, žváro, ingenir". Obidve tieto skupiny "slov" tvoria mladí ľudia celkom ľubovoľne a nemajú ustálený význam.

Mnohé primérne i sekundárne spisovné slová používa mládež bezo zmeny, hoci citový príznak, svojské prízvukovanie a uplatňovanie intonácie spôsobujú pri ich použití zmeny významu slov, celých fráz, viet a súvetí a prehovor nadobúda charakter slangového štýlu. Napr. spisovné slovo "letieť - lietať" v slangu nadobúda význam "ide - ide sa - nosí sa - je v móde - vyhadzuje - prepadá" "letím do poncrky"/idem do baru, "letím na kupko"/idem na kúpalisko, "dnes letí pyžama"/nosí sa prúžkovaná košeľa, "dnes to letí"/skúšajúci vyhadzuje - prepadá sa. Iné zmeny sú napr.: "Hawaj" = WX, "silážovať" = jesť, pripravovať jedlo, "reže" = trávi, "zázrak" = jednotka, "nesie sa" = kráča hrdlo, "lov/ide na lov" = hľadanie, ide si pohľadať dievča, "šíši" = zamilovaný, bláznivý atď.

V slangu mládeže sa vyskytujú aj zložené slová

/Trasihlava, Valibuk, murmaj.../. Pri ich preberaní a používaní sa prejavuje vplyv ľudových rozprávok. Zložené slová spisovného jazyka sa do mládežníckeho slangu preberajú spravidla v pôvodnej podobe.

Z príkladov zisťujeme, že slangové slová sa zaraďujú do týchto skupín: a/ spisovné slová so zmenou formy a významu, b/ prevzaté slová, c/ hybridy, d/ skomoleniny, e/ hlásky a skupiny hlások vo funkcii slov, f/ zložené slová, g/ skratky a značky. Početné sú všetky skupiny, ale osobitne si všimneme skomoleniny, pretože sa pri ich tvorení uplatňujú osobitné slovotvorné postupy.

Skomoleniny sa tvoria: da/ ponechaním prvej slabiky slova slovotvorného základu a pripojením slovotvornej prípony "asák" - asistent, "labák" z laboratórium, laboratórne cvičenie. Prvá slabika takto tvorených slov je spravidla zatvorená; db/ vypustením prvej alebo poslednej slabiky i dvoch spisovného slova, napr. " špé" /VŠP/ " 'tra" /zajtra/, "'ška" /škola/, "zau" /zaujímavé/, "stopro" /stoprocentne/; dc/ vypustením jednej i viacerých slabík v prostriedku slova, napr. "franina" /francúzština/, "rulina" /ruština/, "matika" /matematika/.

V študentskom slangu, ako sme už spomínali, sa celkom zreteľne prejavuje: 1. skracovanie, 2. zjednodušovanie, 3. spohodlňovanie výslovnosti a 4. expresivifikácia-eufemizmus, disfemizmus. Vtipno-humoristický prístup k jazyku v slangu sa prejavuje javmi, ako sú: synkopa, proziopéza, synkréza atď.

Príloha

Ukážky súvislých textov

I. text

a/ Kája[1], zub-pauza[2] si kúpil nové fáro.[3]
b/ Ňemaj boj[4], ňebude dlhe frndžat[5], zas ho ňiegde nadrnčí.[6]
a/ Fízli[7] ho neopustia. Nieňam,[8] z toho bude jag ňevidíš[9] prča.[10]
b/ Á, sekneme s tým.[11] Pozri, hen!
c/ Helou[12], kočky[13]. Čo v titule?[14] Dufam, máte správne reči.[15]
d/ Dáte si kofču?[16]
b/ Řekecaj,[17] ňemáš grády?[18]
d/ Čo si cvok?[19] Ňemám už ani haka.[20] Fčerá som čalovalá[21] posledné šrófiky.[22] Muterka[23] mi dala štyri kilá[24] na štekle.[25] Videla si ich?
b/ Sú morové.[26]
c/ Fanta![27] Môžem?[28]
a/ Ale ti seknú![29]
b/ Mal by ťa vidieť ten tvoj koreň s glóriolou![30]
c/ Zavri klapku[31], mám toho dosť!
b/ Ulala[32], jak sa ráči.[33]
d/ Babky[34], ide sa!
c/ Okej![35] Máš to u mňa na figu.[36]
b/ Bula jedna![37]
a/ Decká,[38] z toho bude prča[39], zas si to rozdajú.[40]
d/ Kočky,[41] len inteligent,[42] lebo vés bude počuť vychoška.[43]
a/ Sahra[44], to je robota, faktícky tc nebolo nič.
d/ Tak čáu[45], košky[46] a nashle![47]

Vysvetlivky

1. Kája = Katarina, 2. zub-pauza = mať riedke zuby, 3. fáro = auto, 4. nemaj boj = nebuj sa, 5. frndžať = jazdiť, 6. nadrnčať /nadrčí = rozbiť/rozbije, nabúrať/nabúra, urobi karambol, 7. fízli = členovia ZNB, 8. mienim = tak sa mi zdá, 9. jak nevidíš = z toho bude čoskoro, 10. prče = humorná situácia, 11. Á, sekneme s tým = zmeňme tému, 12. helou = pozdrav pri príchode, stretnutí, 13. kočky = dievčatá, 14. čo v titule = čo nového, 15. mať správne reči = hovoriť o aktuálnych veciach, 16. kofča = káva /čierna káva/, 17. nekecaj = nehovor, 18. mať grády = mať alkohol, 19. cvok = hlupák, blbec, nemehlo atď., 20. haka/haky = peniaz/peniaze, 21. cálovala = platila, 22. šrófiky = drobné peniaze, mince, 23. muterka = mamička, 24. kilo/kilá = 100 koruna/koruny, 25. na štekle /štekle/= na topánky /topánky/, 26. morové = krásne, 27. fanta = fantastické, 28. môžem = môžem si ich vyskúšať, 29. seknúť = pristať, 30. koreň s glóriolou = pekný chlapec s plešinou, 31. zavri klapku = zavri ústa /prestaň rozprávať/, 32. ulala = dobre, 33. jak sa ráči = ako sa ti páči, 34. babky = dievčatá, 35. okej = dobre, 36. mať to u niekoho na figu = mať to u niekoho zlé, 37. bula = nadávka /hlupaňa, sprostaňa... hlúpe, sprosté dievča/, 38. decká = dievčatá melioratívne oslovenie, 39. prča = neprijemnosť, 40. rozdať si to = pohádať sa, pobiť sa /pohádajú - pobijú sa/, 41. kočky = dievčatá, 42. inteligent = slušne, ticho, 43. vychoška = vychovávateľka, 44. sahra = teda, 45. čáu = do videnia /pozdrav/, 46. košky = dievčatá, 47. nashled = do videnia /po česky "nashledanou"!/.

2. text

Fúzo[1], ako bolo na lufťáku?[2] Fajn,[3] mám to na konštantu.[4] Štipko[5] bude? Bude, veď mám bohovský deficit[6]. Kde máš zaťatú sekeru?[7] Mal som túlavé topánky[8], bol som u Potkana aj s tými pipkami.[9] Bol som jak kára,[10] ale tá malá je dobrá sexica.[11] Zaviedla ma až na intrák.[12] Si macher,[13] Fúzo, už zas máš novú lasicu.[14] Kámoš[15], radšej mi požičaj kilo,[16] nemám fúgy na žváru.[17] Na rígel[18] ti dám, Fúzo. Zavri si bendžo[19], keď nenavališ.[20] No dobre, navleč si ancúgy[21] a ideme na chlast.

Vysvetlivky

Fúzo = nadávka študenta, posmešný názov; bolo na lufťáku = bolo na skúške; fajn = dobre; konštanta = trojka /3/; štipko = štipendium; bohovský deficit = veľký dlh, manko; mať zaťatú sekeru = kde chodíš na dlh, na veru; túlavé topánky = chodiť hore - dole, semtam; pipka = dievča; kára = opiť sa, bol som jak kára = bol som opitý; sexica = náruživé dievča, dievča; intrák = internát, študentský domov; macher = bystrý, šikovný chlapec; lasica = dievča, frajerka; kámoš = priateľ; kilo = 100 korún; žváro/žvára/žvárő = cigarety, fajčivo; na rígel = na ústa; fúgy = peniaze; zavri si bendžo = zavri si hubu /ústa/; navaliť = dať, požičať; navleč si ancúgy = obleč sa.

3. text

Požičaj mi magič[1], nahrám niečo na disku.[2] Je tam aj reprák?[3] Kočky[4], poďte sa mnou, budeme tam húlať.[5] Bude tam aj nejaký debino?[6] Jasnáčka, bude! Ja pôjdem radšej na telku.[7] Ženy[8], ja nejdem, musím sa dvriť,[9] aby som neracnla[10] z desky.[11]

Stará[12] včera nekonečne[13] pindala,[14] že nechodím na cvičko.[15] Lebud z toho vyvalená[16], alebo sa val.[17] No poďme, žaby. Koľko je už vlastne cibúľ?[18] Deväť. To je bezva[19], ešte si zabahníme.[20] Len si tak budem krochkať blahom.[21]

Vysvetlivky

1. magič = magnetofón, 2. nahrať na disku = nahrať niečo do diskotéky, 3. reprák = reproduktor, 4. kočky = dievčatá, 5. húlať = fajčiť /aj zabávať sa !/, debino = chlapec, 7. telka = televízia, 8. ženy = dievčatá, 9. dvriť sa = učiť sa, 10. aby som neracnla = aby som neprepadla, 11. z desky = z deskriptívnej geometrie, 12. stará = priateľka, 13. nekonečne = dlho, 14. pindala = rozprávala, 15. cvičko = cvičenie /seminárne cvičenie/, 16. vyvalená = vyplašená, prekvapená, 17. val sa = uč sa, 18. koľko je vlastne cibúľ? = koľko je vlastne hodín?, 19. bezva = bezvadné, 20. zabahníme si = poležíme, poleňošíme si, 21. krochkať blahom = cítiť sa príjemne.

4. text

Poobede máme učko.[1] Budeme mať lufty.[2] Radšej by som exol.[3] Ešte som si aj zabudol logáro.[4] Ty si ale inžiniersky poter.[5] Čo si vyluftoval[6] posledný fifin[7] z hlavy?
Včerá som bol na rah.[8]

Kámoško[9], ty si loviš[10] a živina[11] ti praskne.[12]
Dneska tam budú všetci: bilinkári[13], koničkari[14], rúrkári[15] aj šróbikári.[16]
Šerif[17] na zvozi.[18]

Vysvetlivky

1. učko = vyučovanie, 2. mať lufty = mať zoplach, strach, pchon, 3. exnúť/excl = zomrieť/zomrel, 4. logáro = logaritmické pravítko, 5. inžiniersky poter = inžiniersky kádor, budúci inžinier, 6. vyluftoval = stratil, 7. fifin = rozum /čo si vyluftoval posledný fifin = čo si stratil rozum/, 8. byť na rahu = byť na schôdzke s dievčaťom /bol som na rahu = bol som na schôdzke, "rande"/, 9. kámoško = priateľu, 10. loviš si = zháňaš, zaobstarávať - dievča, priateľku, 11. živina = živočíšna výroba, 12. živina ti praskne = prepadneš zo živočíšnej výroby, 13. bilinkári = študenti rastlinnej výroby, 14. koničkári = poslucháči zootechniky, 15. šróbikári = poslucháči mechanizačnej fakulty, 16. rúrkári = poslucháči chemickej fakulty, 17. šerif = vedúci cvičenia, 18. zvoziť /niekoho/ /zvozi ma = vyhrešiť niekoho, vyhreší ma, vynadá mi.

Poznámky

1 Hoci sa tu zameriavame najma na skúmanie mládežníckeho slangu, zaoberáme sa aspoň čiastočne celou problematikou jazykových prostriedkov, ktoré sa v minulosti označovali termínom "sociálne nárečia" a zahrnovali jazykové prostriedky označované termínmi "žargón" - "argot" /franc./, "slang" - "cant" /angl./. K tomu pozri aj nem. "Rotwelsch", mad. "tolvajnyelv - jásznyelv", český "hantýrka" atď.

2 Termín "sociálne nárečia" používame len ako vysvetlivku. Ďalej používame len termín "skupinové jazykové prostriedky". Mohli by sme však používať aj "skupinový jazyk".

3 Termín "systém a štruktúra" používame podľa A. A. Reformatského, Što takoje strukturalism? Voprosy jazykoznanija 1957, č.6, str. 25-27.

4 Dezintegračný činiteľ - skupinové jazykové prostriedky, ktoré sa v starších jazykovedných prácach označovali termínom "žargón - argot". Zo slangu sem zahrnujeme len nejasné, nezrozumiteľné, tajné, prípadne skomolené výrazy a frázy.

5. Pri výskume mládežníckeho slangu zisťujeme, že iné slangové slová, zvraty i celé vety používajú žiaci ZDŠ v 1.- 5. ročníku a v 6.- 9. ročníku, študenti stredných všeobecnovzdelávacích a odborných škôl a iné poslucháči vysokých škôl, kde sa slang tiež diferencuje podľa smeru štúdia /spoločenské - prírodné vedy.../. Ide zhruba o 6 - 11, 12 - 16 a 17 - 20/ 25 ročných žiakov a mladých ľudí.

6 Výskum mládežníckeho slangu dokazuje, že sa vo zvukovom, lexikálnom, gramatickom pláne a v štýle uplat-

ňujú rozličné deformácie. Tieto sú však charakteristické práve pre mládežnícky slang. Je však zatiaľ otázne, či ich pokladať za formovanie sa osobitných jazykových plánov slangu.

7 Príklady uvádzame v prílohe.

8 Kvalitatívne sa "nárečia" – "skupinové jazykové prostriedky" odlišujú tým, že geografické nárečia majú vlastné jazykové roviny. Skupinové jazyky ich zatiaľ nemajú, hoci napr. lexikálna rovina sa už vyformovala a,zdá sa, že sa postupne formujú aj ďalšie. Kvantitatívne rozdiely sú zrejmé z porovnania.

9 Pozri: Jazyk a štýl modernej prózy, Bratislava 1965; Jazyk a umelecké dielo, Bratislava 1966; Kultúra spisovnej slovenčiny; L. Dvonč, K otázke sociálnych "nárečí", SaS, XVIII, Praha 1957, str. 180–183; Š. Krištof, Študentský slang v Nitre, Zborník PF, 1963, str. 89–109, tam pozri aj ďalšie štúdie k tejto problematike; J. Mistrík, Štylistika slovenského jazyka, Bratislava 1970, str. 198 – 218; E. Paulíny, Dve kapitoly o spisovnom jazyku a nárečí, 1946, str. 9 a n.

10 J. Mistrík v práci Štylistika slovenského jazyka, Bratislava 1970, str. 198 a n., najmä str. 200, dal už niektoré podnety.

11 Slovník slovenského jazyka IV, Bratislava 1964, str. 112 uvádza: "slang /vysl. sleng/, –u, m. súhrn výrazových prostriedkov /najmä slovníkových/, ktoré používajú obyč. vo vzájomnom bežnom styku ľudia istého zamestnania, al. stavu, napr. umelci, športovci; športový, študentský s.; slangový prid."

12 Ide o všeobecnovzdelávacie školy: ZDŠ /=základná deväťročná škola, ročníky 1/5 – nižší stupeň a roč-

niky 6/9 - vyšší stupeň/, gymnázia a SVŠ /= stredné všeobecnovzdelávacie školy/; odborné školy: SEŠ /= stredná ekonomická škola/, SPŠS /= stredná priemyselná škola stavebná/, UŠS /= učňovská škola stavebná/, PTŠ /= poľnohospodárska škola technická so zameraním na rastlinnú výrobu, záhradníctvo, meliorá-ciu, výchovu majstrov atď./, VŠP /= vysoká škola poľnohospodárska, ktoré má rozličné špecializácie - fakulty a katedry/, VŠE /= vysoká škola ekonomická/, FF /= filozofická fakulta/, LF /= lekárska fakulta/ atď. univerzity, PF /= pedagogická fakulta/ a iné stredné i vysoké školy, ktoré sú zamerané na špeciál-nu prípravu stredoškolského a vysokoškolského dora-stu pre priemysel, napr. stredná škola chemická, mliekárska, strojárska atď.

13 Príklady uvádzame v texte a v prílohách.

Najstaršie hudobné nástroje na Slovensku

I. MAČÁK

Rozšírenie hudobných nástrojov zvyčajne presahuje hranice národných kultúr a lepšie ho môžeme charakterizovať z hľadiska väčších územných celkov. V našom prípade takýto celok predstavuje európsky inštrumentár. Avšak pri sledovaní historických súvislostí jednotlivých nástrojových typov je aj táto charakteristika nedostačujúca. Dnešný inštrumentár európskych orchestrov súvisí napr. s kultúrnymi vplyvmi z Orientu, ktoré do Európy sprostredkúvali výboje Islamu približne v 8.-12. stor. Stopy tohto spojenia sa dodnes tradujú v názvoch niektorých nástrojov. Napr. slovo "lutna" pochádza z arabského "al-ud"; "rebeka" - sláčikový nástroj s hruškovitým korpusom - z arabského "rebab" a pod. Teda vlastné inštrumentálna hudba a utváranie typických rodín európskych nástrojov sa začínajú formovať o poznanie neskôr a súvisia s používaním nástrojov na hru do tanca. Pri sledovaní našej témy sa nemôžeme preto uspokojiť len s popisom faktov z územia Slovenska, ale fakty musíme nevyhnutne zaradiť do kontextu takýchto širších súvislostí.

Určenie pôvodu nástroja je dôležité pre pochopenie jeho gnozeologického významu - asociačných väzieb na mimohudobné fenomény, symboliku, spoločenskú funkciu, ale predovšetkým je dôležité pre spoznanie jeho vplyvu na formovanie hudobného myslenia kultúry, odkiaľ pochádza. V nasledujúcich poznámkach o najstarších vrstvách inštrumentára na Slovensku sa preto pokúsime stručne naznačiť aj možnosti jeho pôvodu. Chceme si všimnúť: /I/ inštrumentár tých etnických skupín, ktoré obývali územia neskôr osídlené Slovanmi, /II/ možnosti autochtónneho pôvodu nástro-

jov na Slovensku, resp. u Slovanov vôbec, /III/ súvislosti nášho inštrumentária s dobovými európskymi typmi hudobných nástrojov a nástrojovou hudbou, /IV/ a až potom sa pokúsime o charakterizáciu jednotlivých skupín hudobných nástrojov na Slovensku.

I.

Úvahy o kultúrach etnických skupín obývajúcich dnešné územia Slovanov sú neoddeliteľne spojené s výsledkami práce archeológov. Aj keď netrpezlivo očakávame ich nové objavy, uvedomujeme si, že zem nie je rovnako vhodná na uchovanie všetkých druhov materiálov a že naše nádeje do budúcna sú limitované týmito faktami. Z porovnania s inými - najmä primitívnymi kultúrami - vieme, že pri výrobe hudobných nástrojov sa najčastejšie vyskytuje drevo a trstina. Pri archeologických nálezoch môžeme očakávať predovšetkým výskyt nástrojov vyrobených z kosti, z hliny alebo z kovu, ktoré stoja až na druhom mieste vo frekvencii materiálov používaných na výrobu hudobných nástrojov. Charakter našich poznatkov o tomto inštrumentári bude teda aj po rozmnožení doteraz známych údajov viac-menej problematický. Vzhľadom na torzovitosť výpovede archeologického materiálu nebudeme pri popise týchto nálezov zachádzať do podrobností, ale naznačíme len najdôležitejšie typy, alebo významnejšie nálezy, ktoré súvisia so sledovaním našej témy.

Najstaršie hudobné nástroje z dnešných území Slovanov pochádzajú z mladšieho paleolitu zo sídliska primitívnych lovcov v Dolných Věstoniciach na Morave z obdobia 25.000-20.000 rokov p.n.l. Sú to kostené píšťalky podobné tým, ktoré poznáme z jaskýň v Španielsku a vo Francúzsku. Pretože tam sa vyskytujú v kontexte s maľbami,

o ktorých sa domnievame, že mali magický význam, pripisujeme aj použitiu týchto nástrojov predovšetkým magickú funkciu. V rovnakom zmysle by sme mohli charakterizovať aj rozličné typy hrkálok vyrobených z kovu alebo z hliny, ktoré sa nachádzali na konci doby bronzovej a na začiatku doby železnej - približne v prvej pol. tisícročia p.n.l. Významným nálezom predslovanského osídlenia je hlinený jednoblanový bubon z Brozan z 3. tisícročia p.n.l. /1/. Niektorí bádatelia sa domnievajú, že predstavuje už značne vyspelé štádium vývoja tohto nástroja, pretože výstupky na hornom okraji nádoby na upevnenie membrány svedčia, že ho už bolo možné ladiť. V Pekárne na Morave, ako aj v niektorých lokalitách v Poľsku /2/ sa našli škrabky. Sú to nástroje vyrobené z kosti a majú na jednej strane zúbky, ktorými sa trelc o hranu iného predmetu. Podobné nástroje boli súčasťou inštrumentária vysokej hudby vo viacerých kultúrach Orientu. V súvislosti s keltským osídlením sa na našich územiach predpokladá aj výskyt vyspelých dychových nástrojov - na čo poukazuje soška trubača z hradiska u Stradonic z 1. stor. p.n.l. /3/ - prípadne aj strunových nástrojov - podľa vyobrazenia harfy, ktoré sa našlo v Karpatskej kotline /4/. O hudobných nástrojoch iných germánskych kmeňov, ktoré bezprostredne pred príchodom Slovanov obývali naše územia, nemáme žiadnych správ.

Napriek nedostatku prameňov a nejasnenosti mnohých migračných otázok môžeme predpokladať, že po príchode do svojich dnešných sídlisk sa Slovania stretli s kultúrami, ktoré mali rozličné typy hudobných nástrojov. Niektoré z nástrojových typov čo sme spomínali - napr. kostené píšťalky a škrabky /5/ - sa vyskytujú aj medzi nálezmi v slovanských lokalitách. O tom, či ide o nadväznosť na pôvodné kultúry, sa však nemôžeme s určitosťou vysloviť,

lebo podobné nástroje boli v tom čase všeobecne rozšírené. Rovnako nejasné ostávajú aj možnosti vplyvov inštrumentára germánskych kmeňov na hudobné nástroje Slovanov. Pravdepodobne ho poznali, ale nevieme posúdiť intenzitu jeho pôsobenia. Nazdávame sa, že vzhľadom na torzovitosť zachovaných nálezov a ťažkosti ich výkladu, ktoré sme spomínali, riešenie týchto problémov ostane ešte dlho v štádiu rôznych hypotéz.

II.

Osudy Slovanov z čias ich príchodu na dnešné územia sú opradené tolkými dohadmi, že zodpovedanie takýchto špecifických otázok - ako sú problémy ich hudobných nástrojov - je veľmi komplikované. V odbornej literatúre sa objavujú zmienky, ktoré pripúšťajú možnosti slovanských impulzov na pôvoc niektorých nástrojov - napríklad C. Sachs /6/ túto možnosť spomína v súvislosti s nástrojom nazývaným "polnische Geige" a lýrou - ale doterajšie archeologické nálezy a iné sekundárne pramene to jednoznačne nepotvrdzujú.

Dohady o autochtónnom vývoji niektorých nástrojov mohli vzniknúť najskôr na základe starých písomných správ o hudobných nástrojoch Slovanov. Theofilaktos Simokates napr. hovorí, že v roku 591 priviedli k cisárovi Maurikiovi troch Slovanov, ktorí mali so sebou "kitharu". Anonymný perzský geograf v 9. stor. uvádza, že Slovania majú také hudobné nástroje, ktoré musulmani ešte nemajú. Ibn Rosteh menuje u Slovanov lutnu, psalterium a píšťalu dva lakte dlhú. Konštantín Porfyrogenetos v 10. stor. spomína Slovanov pri byzantskom ceremoniáli, kde pomáhali pri hre na organe. To všetko sú údaje značne neurčité a ich informačnú hodnotu zatemňuje navyše terminologická nejas-

nosť - aké nástroje označujú názvy "kithara", "psaltérium" a pod.? Najvýznamnejšou je vari neurčitá správa anonymného perzského geografa, ktorý zdôrazňuje odlišnosť nástrojov Slovanov od arabských nástrojov. Pretože nástroje z islamského sveta v tom čase už prenikali do Európy a začali vytvárať základ jej dnešného inštrumentára, dalo by sa z tej správy usudzovať, že Slovania mohli prispieť do tohto procesu svojskými nástrojovými typmi.

Ďalší okruh informácií o hudobných nástrojoch Slovanov poskytujú archeologické nálezy. Medzi nimi sú najfrekventovanejšie rozličné druhy kostených píšťal /7/. Aj preto, že majú zvyčajne jednoduchú konštrukciu, domnievame sa, že nereprezentujú vrcholné prejavy vtedajšieho inštrumentára. Skôr sa dá predpokladať, že predstavujú signálne nástroje, alebo inštrumentár, ktorý v kresťanskej spoločnosti pretrvával zo starších kultových obradov, kde mohol mať magickú funkciu. Možný je aj taký výklad, že ide o nástroje,ktoré sa z tohto postu kultových nástrojov degradovali do detského inštrumentára. Existenciu nástrojov určených pre deti dokladá nález kostenej píšťalky s primitívnym plátkom - tzv. frčák v detskom hrobe v Starom Meste pri Uherskom Hradišti /8/. Na základe porovnania s inými,menej vyspelými kultúrami výskyt detského inštrumentára tiež nepriamo potvrdzuje vyslovenú domienku, že v tom čase existovali v slovanskej kultúre aj vyspelejšie nástrojové konštrukcie. K nim by sme z dychových nástrojov mohli prirátať aj najzaujímavejšiu pamiatku z doby sťahovania národov - dvojitú píšťalu z obce Jánoshida v Maďarsku. Veľmi pekná analýza a hypotéza Dénesa Barthu vyznieva v tom zmysle, že ide o avarský nástroj. Avšak v čase, keď publikoval svoju prácu, neboli ešte známe analogické nálezy v Juhoslávii, ktoré dokazujú rozšírenie tohto nástrojového typu u Slovanov.

Rozruch v odbornom svete vzbudili archeologické nálezy strunových nástrojov v poľských mestách Opole a Gdańsk z 11. a 13. stor. Ide o unikátne, doteraz najstaršie nálezy sláčikových nástrojov v Európe. V poľskej literatúre sa hneď po objavení publikovali ako pôvodné slovanské nástroje "gęśle" /9/. Pri neskorších spracovaniach sa ukázalo, že takýto výklad - najmä pamiatky z Gdańska - je prinajmenej sporný /10/. Tento nástroj reprezentuje model známy v severnej Európe, najmä v Škandinávii. Nástroj z Opole zatiaľ nemá analógiu so žiadnym iným typom, a preto sa nedá s určitosťou identifikovať a nedá sa ani definitívne určiť jeho kultúrna nadväznosť. V súvislosti s dokladmi o sláčikových nástrojoch je cenný aj nález nástroja rebekového typu z Novgorodu zo 14. stor. /11/, ktorý svojím tvarom nápadne pripomína bulharskú gadulku. Rozšírenie tohto typu v Európe bolo v tom čase už všeobecne známe, a preto nevgorodský nástroj nemôžeme uvádzať do súvislosti s možnosťou jeho autochtónneho slovenského pôvodu. Najstaršie doklady o sláčikových nástrojoch vôbec pochádzajú z desiateho storočia. Spomínané nálezy sú mladšie, ale dokazujú, že boli u Slovanov obľúbenými a radia sa k najrannejším dôkazom ich existencie v Európe.

Možnosti výpovede o inštrumentári starých Slovanov poskytuje aj štúdium starých povestí. Napríklad v Slove o pluku Igorovom /12/ sa hovorí: "Moji Kuriani sú víťazi skúsení; pod trúbami zrodení, pod prilbami pestovaní ..." a tamtiež: "Tomu v Plocku odzvonili na utiereň u sv.Sofie na zvonoch...". Existenciu spomínaných nástrojov dokladajú jednak archeologické nálezy - v tomto prípade je pozoruhodné, že zvony sa spomínajú práve z Kijevskej Rusi už z 11. stor. /13/ - ako aj ľudová tradícia, ktorá zachováva nástroje veľmi jednoduchého konštrukčného riešenia, o ktorých môžeme predpokladať, že pochádzajú z obdobia

ranného stredoveku. To, že takáto kontinuita tradície v ľudovom inštrumentári je možná, svedčí u nás napr. pretrvávanie sláčikových nástrojov rebekového typu, ktoré predstavujú tvarové riešenie pochádzajúce najneskôr zo 14. stor.

Významný podiel na formovaní kultúry Slovanov koncom tisícročia mali vplyvy pochádzajúce z Byzancie. Najvýraznejšie sa prejavili v súvislosti s prijímaním kresťanstva a politickým spojenectvom Veľkej Moravy s Byzanciou, ale zasahovali aj do oblasti umenia a hudby. Styky v tejto sfére dokumentuje napr. známa freska v chráme sv. Sofie v Kijeve. Všeobecne sa usudzuje, že ide o dielo vytvorené byzantským umelcom a aj postavy s nástrojmi predstavujú inštrumentár byzantského pôvodu, ktorý sa objavoval na kyjevskom dvore. Zdá sa, že z tohto spojenectva vyplýva posledná redakcia stavu kultúry Slovanov pred tým, ako nadviazali intenzívne kontakty so západnou Európou.

III.

V úvode sme spomenuli, že základom dnešného európskeho inštrumentára sú hudobné nástroje importované z Islamského sveta. Spolu s nimi prenikli do Európy aj pôvodné zvyklosti ich funkčného uplatnenia. Spočiatku sa obmedzovali napr.na signálnu funkciu, alebo nanajvýš sa používali pri sprievode vokálnych hlasov. Vrcholné formy hudby ranného stredoveku však reprezentovali takmer výlučne vokálne skladby. Väčšina nástrojov mala v hudobných kruhoch veľmi zlú povesť a odsúvala sa do zaznávaných foriem zábavy, ktorú reprezentovali potulní komedianti-jokulátori. Do tejto izolácie podradných spoločenských tried nezasahovali tak prísne normy vysokej hudby, a tak bokom od vrcholného diania, väčšinou v spojení s tancom, sa formo-

veli základy nového inštrumentálneho štýlu. Nástroje, ktoré k nám prišli z Orientu, postupne menili svoju tvár; prispôsobovali sa hudobným požiadavkám nového prostredia, napr. rozšíril sa ich tónový rozsah a pod., a po čase vidíme aj snahy o nové konštrukčné riešenia. Z tohto územia zábavnej hudby povstáva osamostatňovanie inštrumentálnych žánrov a dozrieva niekedy v 14.-15. stor.

Rovnakú situáciu - pokiaľ ide o pestovanie inštrumentálnej hudby - nachádzame aj na Slovensku. Pendantom západoeurópskych jokulátorov tu boli igrici - pravdepodobne nadväzujúci na hudobníkov z čias Veľkomoravskej ríše. Prvé zmienky o nich máme zo začiatku 11. stor. Repertoár, ani ich inštrumentár nie sú známe. Domnievame sa, že bol veľmi blízky hudbe západnej Európy. Svedčí o tom správa, že kráľ Belo III. v roku 1192 poslal hudobníka Elvíra do Paríža, aby sa naučil módny repertoár. Salmen /14/ spomína aj ďalšie doklady, ktoré potvrdzujú čulý hudobný styk Uhorska s hudobnými centrami vtedajšej Európy. Na základe týchto poznatkov sa dá predpokladať, že hudba na Slovensku prinajmenej od 12. stor. bola orientovaná na európsku hudbu.

IV.

Súvislejšie informácie o hudobných nástrojoch na Slovensku nám od 14. stor. sprostredkúvajú početné záznamy o hudobníkoch, ale predovšetkým ikonografické pramene. Z vyobrazení hudobných nástrojov na výtvarných pamiatkach získavame poznatky o celom komplexe údajov, ako je napr. držanie nástroja, hracia technika, tvarový výzor nástroja, popis prostredia, kde sa na ňom hralo a pod. Kvôli prehľadnosti nebudeme uvádzať zdĺhavý popis všetkých prameňov, ale zmienime sa o nich v rámci nástrojových skupín,

podla ktorých hudobné nástroje klasifikujeme: /a/ idiofóny, /b/ membranofóny, /c/ aerofóny, /d/ chordofóny.

a/ Idiofóny

Z doteraz známych vyobrazení hudobných nástrojov tejto skupiny na Slovensku môžeme hovoriť s určitosťou len o výskyte zvonov. Popri vyobrazeniach v Levoči a v Sásove ich existenciu dokladajú aj zvonolejárske dielne už od 13. stor. Je možné, že výtvarné pamiatky, ktoré sa viažu na Spiš, zobrazujú nástroje z Gaalovskej dielne zo Spišskej Novej Vsi, založenej roku 1357 /15/. Na Červenom Kameni v skupine barokových nástrojov je vyobrazený aj triangel. Keďže ide o nález ojedinelý a navyše od talianskeho majstra, nemôžeme s určitosťou hovoriť o domácej tradácii tohto nástroja.

b/ Membranofóny

Malý bubienok nachádzame v rozličných tvarových obmenách medzi najstaršími vyobrazeniami hudobných nástrojov. Nemáme priame zmienky o jeho používaní u nás, ale podla analógie s dobovou praxou v Európe, kde bol najfrekventovanejším nástrojom v každom nástrojovom zoskupení, môžeme aj na Slovensku reálne predpokladať jeho existenciu.

V skupine membranofónov má špeciálne postavenie tympán. S malými tympánmi - podobnými arabským naqqareh - sa stretávame na freske zo Zvolena z 15. stor. Početní autori predpokladajú, že dnešné tympány sa dostali do európskych orchestrov cestou cez Uhorsko, alebo cez niektorú z krajín východnej Európy. Tendencia tohto výkladu pochádza zo zmienky francúzskeho kronikára pátra Benoita, ktorý nám podáva správu o posolstve uhorského kráľa Ladislava Pohrobka v roku 1497 k francúzskemu kráľovi Karolovi VII., ktorý mal požiadať o ruku jeho dcéry princezny Mag-

dalény. V tomto sprievode boli kronikárovi nápadné veľké bubny v tvare kotlov, aké nikdy predtým nevidel. Je evidentné, že pôvod týchto nástrojov siaha opäť do Orientu, ale územia Uhorska slúžilo ako sprostredkovateľ ich rozširovania v Európe.

c/ Aerofóny

V skupine dychových nástrojov patria k najstarším gajdy. Prvé zmienky o nich máme z 13. stor. Predpokladáme, že aj u nás sa udomácnil typ rozšírený v ostatných končinách Európy - aspoň vyobrazenia v Levoči a Batizovciach predstavujú rovnaké konštrukčné riešenia.

Zo 14. stor. - napr. z Levoče - máme doklady o výskyte flauty. Reálnosť jej existencie potvrdzuje aj listiny Bratislavskej Kapituly o pištcoch na Bratislavskom hrade z roku 1358. Avšak vyobrazenia flauty v Levči, ale ani na iných miestach, nie sú dosť jasné. Fresky sú poškodené a nevieme z nich vyčítať presnejšie typologické charakteristiky. V súvislosti s výskytom flauty je však pozoruhodné, že na území Slovenska nepoznáme zatiaľ typy zobcových flaut, ktoré v 16.-17. stor. boli v Európe všeobecne rozšírené. Podľa trnavskej grafiky zo 16. stor. sa na Slovensku aj v tomto období udržiaval typ priečnej flauty. Svedčilo by to o orientácii nášho inštrumentára predovšetkým na nemeckú oblasť, kde sa priečna flauta zachovávala popri zobcových flautách.

Identifikácia viacerých vyobrazení drevených dychových nástrojov je, žiaľ, sporná. Nevieme zatiaľ posúdiť, či ide o jednoplátkové,alebo dvojplátkové nástroje a pod. Spomedzi nich si však zaslúži zmienku aspoň fagot, a to preto, že zo Slovenska pochádzajú najstaršie známe rotové zápisy pre tento nástroj z roku 1655.

Zo žesťových nástrojov, alebo z nástrojov, ktoré prislúchajú k ich predchodcom, sú na vyobrazeniach naj-

frekventovanejšie trúby. Nachádzame ich na freskách v Poprade, v Rimavskej Bani, v Ochtinej, atď. Väčšinou majú signalizačnú funkciu - vyskytujú sa napr. pri tematike posledného súdu a pod. Pri týchto vyobrazeniach ide pravdepodobne o napodobovanie výtvarných klišé, ktoré nemajú súvislosť s lokálnym hudobným zázemím. Vyobrazenia trúb však nie sú konštrukčne jednotné. Na obraze Nettercie v Rožňave z roku 1513 nachádzame napr. nástroj podobný tým európskym typom, na ktorých sa už dali hrať výraznejšie melodické úseky.

Aj pri skupine horien sa stretáme predovšetkým so signálnymi nástrojmi /napr. v Poprade/ a existenciu tohto typu nástroja s vyhranenou hudobnou funkciou máme doloženú až zo 17. stor. v Spišskej Starej Vsi.

Trombóny sú zastúpené až na maľbe zo 17. stor. v Kežmarku, hoci máme viaceré správy o ich starších výskytoch na Slovensku - predovšetkým v súvislosti s činnosťou mestských trubačov a hudobníkov v šľachtických kapelách.

d/ Chordofóny

S rôznymi typmi psaltérií sa stretáme len na najstarších ikonografických pamiatkach zo 14.-15. stor. Vyskytujú sa vo viacerých konštrukčných riešeniach: Na freske v Levoči má psaltérium tvar trojuholníka, v Štítniku sa nachádza obdĺžnikový typ s dvoma oválnymi výkrojmi na vonkajšej strane, ktorý poznáme z Talianska, z Podolínca pochádza psaltériový typ podobný harfe, nazývaný žaltár, a aj ďalšie,ktoré nemôžeme zatiaľ určiť, pretože vyobrazenia sú značne poškodené.

Vyobrazenia harfy sa vyskytujú ako symbol postavy kráľa Dávida, a preto sa nemusia vzťahovať na hudobný život toho miesta, na ktorom pamiatka vznikla. Nepredpokladáme napr., že by bola priama súvislosť tohto nástroja s hudob-

rým životom východoslovenských obcí Kirola, alebo Zboj, kde sa nachádzajú ich vyobrazenia na ikonostasoch. Na druhej strane však vieme, že sa harfa vyskytovala aj u nás, predovšetkým na šľachtických sídlach.

O frekventovanosti lutny na Slovensku svedčia nielen početné vyobrazenia tohto nástroja na freskách v Ludrovej, v Podolínci, v Spišskej Novej Vsi, vo Veličnej atď., ale aj početné doklady o jej rozšírení na našom území a notový materiál - najmä z obdobia jej zlatého veku v Európe od pol. 16. do pol. 17. stor.

Skupina chordofónov je veľmi členitá predovšetkým v oblasti sláčikových nástrojov. Na vyobrazeniach v Levoči a v Batizovciach zo 14. stor. sa stretáme s rozličnými typmi rebeky, zo 14. a 15. stor. pochádzajú vyobrazenia nástrojov fidulového tvaru z obcí: Ludrová, Kocelovce, Rimavské Brezovo a i. Fiduly sa tu vyskytujú v početných tvarových odchýlkach - napr. od mierneho zúženia až po hlboké výkroje v strede korpusu s ostrým profilom tvaru hornej časti, ako napr. v Spišskej Novej Vsi. Tvary moderných sláčikových nástrojov sa objavujú od 17. stor. napr. v Kežmarku a na freske v Červenom Kameni. Vyobrazenie organistra na freske z Podolínca z 15. stor. je zatiaľ ojedinelé.

x x x

Obraz jednotlivých hudobných nástrojov na Slovensku v týchto poznámkach zďaleka nie je úplný. Chceli sme len naznačiť rozsah inštrumentára, ktorý sa zúčastňoval na formovaní hudobnej kultúry u nás, ako aj proces jeho historického formovania.

Literatúra:

1. Ladislav Mokrý, Nejstarší doklady hudební kultury na území Československa. In: Československá vlastivěda díl IX, Umění, Svazek 3, Hudba. Horizont, Praha 1971, s. 21, 22.

2. Alexander Buchner, Hudební nástroje od pravěku k dnešku. Orbis, Praha 1956. W. Kamiński, Instrumenty muzyczne na ziemiach Polskich. Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1971.

3. Buchner, cit. dielo, foto 15.

4. Mokrý, cit. dielo, s. 23.

5. Kamiński, cit. dielo, s. 52

6. C. Sachs, Handbuch der Musikinstrumentenkunde, Breitkopf+Härtel, Leipzig 1930, s. 174 a 177.

7. Mokrý, cit. dielo; Kamiński, cit. dielo.

8. Mokrý, cit. dielo, s. 25.

9. Zdzisław Szulc, Słownik lutników polskich. Nakładem Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, Poznań 1953; Kamiński, cit dielo.

10. Ernst Emsheimer, Die Streichleier von Danczk. In: Studia ethnomusicologica eurasiatica /Musikhistóriska Museet skrifter 1/. Musikhistoriska Museet, Stockholm 1964, s. 99-107.

11. L. Ginzburg, Ruskij narodnyj smyčkovyj instrument gudok i jego predšestvenniki. In: Issledovania, stati, očerki. Sovjetskij kompozitor, Moskva 1971, s. 5-42.

12. Slovo o pluku Igorovom. Bratislava 1946-47.

13. Kamiński, cit. dielo, s. 51.

14. Walter Salmen, A középkori magyar vándorzenészek külföldi útjai. In: Zenetudományi tanulmányok, Kodály Zoltán 75. születésnapjára. Akadémiai kiadó, Budapest 1957, s. 159-163.

15. Juraj Špiritza, Spišské zvony. Vydavateľstvo Osveta /= Fontes Historického ústavu SNM v Bratislave, IV/, Martin 1972, s. 35.

Slovenská kinematografia v minulosti a v prítomnosti

P. MIHÁLIK

Slovenská národná kinematografia patrí medzi mladé kinematografie. Ako samostatná, svojbytná súčasť národnej kultúry sa sformovala až v štyridsiatych rokoch, ktoré priniesli jeden z najsilnejších politických, hospodárskych a kultúrnych zvratov v dejinách slovenského národa - Slovenské národné povstanie.

Keď hovoríme o kinematografii ako celku a osobitne o produkcii filmov, musíme si uvedomiť, že javy s tým spojené sa nerozlučne viažu na mesto, na istý stupeň vývoja mestskej kultúry. Mestská kultúra je dôležitým článkom harmonicky sa rozvíjajúcej modernej národnej kultúry. Pri sledovaní vzniku našej národnej kinematografie nemôžeme obísť fakt, že slovenská národná kultúra po celé storočia fungovala predovšetkým vo svojom ľudovom variante, vo vidieckej podobe. Táto forma národnej kultúry bola podmienená hlavne systémom národnej sebaobrany, sebazáchovy pred cudzím, neslovenským živlom, ktorý ovládal predovšetkým mestá.

Proces fungovania národnej kultúry v ľudovej podobe, ktorého dôsledkami sú silno poznačené i súčasné kultúrne a umelecké javy mal, a má mimoriadne pozitívny dopad. Naša kultúra si dodnes uchováva svoje konštantné vlastnosti a charakteristiky, buduje na nich, transformuje ich do nových polôh. V konečnom výsledku si takto vytvára konzekventnú vývojovú líniu, ktorú nikdy silne nenarušili vonkajšie, imputované vplyvy. Nie že by sa voči nim zámerne bránila, práve naopak, aktívne ich prijíma, avšak veľmi rýchlo sa absorbujú, stávajú sa súčasťou jej prejavov. Málokedy však ide o čiročistú módnosť,

v ktorej tieto vplyvy prevládajú. V špičkových dielach sa vždy do popredia dostanú oné konštantné prvky, stabilné hodnoty, ktoré sme i my sami častokrát, a len na škodu veci, schopní zatracovať a pokladať za anachronizmus práve pri konfrontáciách s módnymi a často krátkodobými prejavmi iných národných kultúr.

Bez nároku na podrobný a detailný rozbor môžeme konštatovať, že vznik a rozvoj slovenskej kinematografie je spojený predovšetkým s týmito procesmi a zmenami v systéme našej kultúry. Film je totiž neoddeliteľnou súčasťou národnej kultúry ako celku, nevyhnutne je odkázaný na prítomnosť a existenciu celého radu kultúrnych a umeleckých javov, druhov a inštitúcií. Jednoducho povedané, pokiaľ toto všetko neexistovalo, pokiaľ nevznikli objektívne a subjektívne predpoklady, nebolo možné uvažovať o systematickej, plynulej produkcii hraných a nehraných filmov. Potvrdzujú nám to i všetky filmové pokusy, ktoré registrujeme v období medzi dvoma vojnami, všetky veľkorysé plány v oblasti filmového podnikania, ktoré museli zákonite stroskotať nielen pre nedostatok potrebného finančného kapitálu, ale aj pre neexistenciu, prípadne nevyvinutosť nevyhnutných článkov kultúrneho a umeleckého vývoja na Slovensku. Film totiž funguje ako syntéza všetkých prejavov kultúry a umenia a kumuluje v sebe i všetky ich funkcie. Až národné oslobodenie v roku 1918 dalo podnet k rozvoju národnej kultúry vo všetkých jej formách a podobách a až v štyridsiatych rokoch sa začína proces harmonického rozvoja a premeny kultúry ako celku na kultúru socialistickú.

x x x

To, samozrejme, neznamená, že dovtedy sa v oblasti kinematografie na Slovensku nič nedialo. Do roku 1918, dokedy Slovensko bolo súčasťou Uhorska, sa však nedá ho-

voriť o nijakých slovenských kinematografických prejavoch. Kiná, distribúcia filmov i samotná produkcia boli v neslovenských rukách.

Prvé verejné filmové predstavenie na území dnešného Slovenska sa uskutočnilo 25. decembra 1896 v Palugyayovom hoteli U zeleného stromu /stál na mieste dnešného hotela Carlton/ v Bratislave, teda necelý rok po prvom premietaní bratov Lumierovcov v Paríži /28. decembra 1895/. V šermiarskej sále tohto hotela otvoril Karol Palugyay 5. septembra 1905 prvé stále kino na území dnešnej Československej socialistickej republiky, ktoré sa nazývalo Electro Bioscop a malo 200 miest na sedenie.

V období do roku 1918 bolo Slovensko terénom domácich i zahraničných filmárov, najmä francúzskych. Podľa doterajšieho stavu výskumu vznikli prvé filmy v roku 1909 v Košiciach, kde si tamojšia filiálka spoločnosti Urania nechala nakrútiť dve príležitostné, spravodajské snímky - Kassai korzó mozivásznon /Košické korzo na filmovom plátne/ a A kassai 9-ik honvéd gyalogezred gyakorlatai Hlinikon /Z cvičenia 9. pešieho pluku na Hliníku/. Z hľadiska počiatkov amatérskeho filmu je pozoruhodná iniciatíva Eduarda Schreibera, syna majiteľa sklární Jozef Schreiber a synovci v Lednických Rovniach, ktorý okolo roku 1910 nakrútil celý rad amatérskych krátkych rodinných e príležitostných snímkov.

Z tohto obdobia je vo svetových reláciách unikátna skutočnosť, že už v roku 1910 sa využíval film ako súčasť vyučovacieho procesu na vtedy jedinej vysokej škole na Slovensku, na banskoštiavnickej Akadémii.

Kým v Prahe existovalo už pred rokom 1918 niekoľko českých filmových výrobní, na Slovensku po vzniku Československej republiky neexistovala žiadna kinematografická základňa. Po celý čas trvania prvej republiky boli slovenské kiná odkázané na programy českých a zahranič-

ných distribučných spoločností. Zároveň slovenské exteriéry slúžili umeleckým, ale najm. komerčným zámerom českých a zahraničných filmárov.

Tak napríklad svetoznámy film Upír Nosferatu, ktorý v roku 1922 nakrútil významný nemecký režisér W.F. Murnau podľa románu Brama Stokera Dracula, má slovenské exteriéry, nakrútené na Orave a vo Vysokých Tatrách. Z pozoruhodných českých filmov sa na Slovensku nakrúcali: Extase rež. Gustava Machatého /1932/, Nordubalové rež. Martina Friča /1937/ a mnohé ďalšie.

V tridsiatych rokoch českí producenti nakrútili i celý rad diel so slovenskou tematikou, z ktorých najmä Jánošík rež. Martina Friča /1936/ suploval neexistenciu vlastnej slovenskej filmovej tvorby stvárnením tradičnej legendy. V titulnej úlohe sa tu po prvý raz stretávame s menom Fala Bielika, neskôr významného slovenského filmového režiséra, ktorého pre film objavil jeden z priekopníkov našej kinematografie Karol Plicka.

Z vlastných, slovenských podujatí medzi dvoma vojnami patria medzi najpozoruhodnejšie dve. Prvé z nich je spojené s iniciatívou amerických Slovákov a druhé s filmovou činnosťou Karola Plicku.

V novembri 1920 založili americkí Slováci v Chicagu filmovú účastinnú spoločnosť Tatra Film Corporation, ktorá mala dalekosiahle plány. Zo všetkých sa im podarilo realizovať len nakrútenie prvej filmovej verzie Jánošíka /1921/.

Zásluhou iného amerického Slováka Jána Bartu vznikol v roku 1922 v Klenovci pri Revúcej hrany film Striže spod Hája, adaptácia rovnomennej divadelnej hry Ferka Urbánka.

Na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov sa stretáme s tvorbou Karola Plicku, ktorý ako národopisný referent Matice slovenskej v Martine pristúpil v roku 1927

ku konzervovaniu, k fixovaniu prejavov ľudovej kultúry moderným záznamovým prostriedkom - filmom. Nakrútil niekoľko krátkych filmov, napr.: Batizovský salaš, Čajdoš, Morena, Púchovská dolina atď. V roku 1928 tieto materiály doplnil a vydal v podobe filmu Za slovenským ľudom. O rok neskôr pôvodný filmový záznam opäť doplnil a prepracoval vo filme Po horách, po dolách.

Vyvrcholením a zhrnutím všetkých doterajších skíc bol však až zvukový film Zem spieva /1933/, jedno z najautentickejších a najvýznamnejších diel slovenskej kinematografie vôbec. Zem spieva už nebol národopisný film v pravom zmysle slova, pretože autor v ňom nehľadel na vieryhodnosť obrazových a hudobných lokalít, ale vytvoril poetický dokument, filmovú báseň. Okrem toho, že v ňom načrel do bohatej studnice ľudovej kultúry, autentického ľudového prejavu, podarilo sa mu postihnúť práve oné lyrické, poetické konštanty "slovenskosti", ako sa ony uchovávali po storočia v pôvodnej, vonkajšími vplyvmi veľmi málo narušenej podobe.

Plickova tvorba takto vytvára akýsi archetyp, prazáklad slovenského filmu. Celý ďalší vývoj hranej i nehranej produkcie možno v podstate sledovať ako osciláciu medzi snahou o priblíženie sa k tejto tendencii na jednej strane a snahou o vymanenie sa z jej vplyvu na strane druhej.

Priamymi Plickovými predchodcami sú oba filmy amerických Slovákov. Jánošík /1921/, ako prvý pokus o verné pretlmočenie jánošíkovského mýtu, legendy, ktorá v živote tohto národa zohrala mimoriadne pozitívnu rolu, najmä v rokoch neslobody, útlaku a revolučného vzplanutia. Prvý film je i jej najvernejšou a najpresnejšou verziou. Vo Fričovej adaptácii z roku 1935 sa zreteľne prejavujú vplyvy amerického dobrodružného filmu, najmä žánru westernu. Paľo Bielik ako titulný hrdina Fričovho filmu sa

neskôr po treti raz popasoval, tento raz ako režisér, s Jánošikom /1961-62/. V dvojdielnom farebnom filme sa pokúsil vyložiť svoju predstavu ľudového hrdinu, interpretovať legendu v mnohom proti zaužívaným konvenciám a predstavám. Jeho Jánošík ako by bol poučený dianím dvadsiateho storočia, novodobými dejinami slovenského národa. Prostredia hörnych chlapcov a ich konanie modeloval z perspektívy novej skutočnosti, z aspektu historickej skúsenosti, a možno práve preto nebol celkom a dokonale pochopený.

Na rozdiel od filmovej tvorby, istú kontinuitu si v období medzi dvoma vojnami uchovávala filmová publicistika. Vyvíjala sa od zaznamenávania a komentovania filmových premiér cez formovanie kritického postoja až k širšie koncipovaným teoretickým štúdiám, ktoré tvorili súčasť záujmu slovenskej spoločenskovednej verejnosti o metódu štrukturálnej analýzy koncom tridsiatych a v štyridsiatych rokoch.

Kým v dvadsiatych rokoch išlo filmovej publicistike predovšetkým o vymedzenie a určenie miesta pre film a kinematografiu vo vtedajšom kultúrnom živote národa, na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov existovalo na Slovensku už isté kritické zázemie, ktoré sa formovalo na stránkach novín a časopisov.

V DAV-e to bol predovšetkým Vladimír Clementis, ktorý síce nemal ambície stať sa filmovým kritikom alebo teoretikom, ale v rámci sledovania a glosovania kultúrneho a umeleckého života a svojej sociologizujúcej metódy sa venoval i otázkam filmu. Vzorom mu bol hlavne sovietsky film a zo svojich ciest do ZSSR vždy priniesol najnovšie informácie alebo rozhovory s popredními sovietskymi filmármi. Zaujímal sa predovšetkým o tvorbu Ejzenštejna, Pudovkina a Vertova. Svojimi bystrými postrehmi sledoval filmovú činnosť Karola Plicku, ktorú dokázal

presne charakterizovať a aj brániť pred akýmikoľvek útokmi.

Plicka a neskôr Fric s Jánošíkom podnietili celý rad úvah, článkov a vyhlásení predstaviteľov kultúrnej verejnosti na tému slovenskej národnej kinematografie, jej možností a perspektív. S pozoruhodnými vystúpeniami sa stretáme na stránkach Slovenských pohľadov, Robotníckych novín, Slovenských zvestí a niekoľkých, krátkodobo vychádzajúcich odborných filmových časopisov /Kinema, Slovkino atď./. Osobitné postavenie tu mal Smrekov Elán, ktorý sa filmu venoval konzekventne a s neobyčajnou šírkou i hĺbkou pohľadu.

x x x

Štyridsiate roky sú potom len logickým pokračovaním celého predchádzajúceho vývoja v oblasti kinematografie. Vznik a existencia Slovenského štátu /1939-1945/ len urýchlili najmä organizačné budovanie základov domácej filmovej produkcie.

Je pochopiteľné, že najprv musel vzniknúť filmový týždenník Nástup, od vplyvu ktorého si ľudácka vláda sľubovala veľa. Je síce pravda, že týždenník Nástup sa stal významným nástrojom presadzovania a upevňovania moci klérofašistickej vlády, avšak práve zásluhou jeho existencie sa nám zachoval i celý rad mimoriadne cenných a významných filmových záznamov vtedajších kultúrnych a umeleckých osobností, udalostí, javov atď.

Postupne so vznikom účastinnej spoločnosti Nástup /1939/, ktorá dostala 18. januára 1940 výhradné, monopolné právo tvorby a distribúcie filmov na území Slovenska, sa definitívne vytvorili materiálne a organizačné podmienky pre sústavnú a plynulú produkciu filmov. Čoskoro začali popri týždenníku vznikať i prvé krátke, dokumentárne filmy, silno poznačené Plickovým fotografic-

kým videním. Postupne sa dotvára i personálne, tvorivé zázemie, k samostatnej filmovej práci sa dostávajú Palo Bielik, Eugen Mateička, Ján Fintora, Karol Krška, Vlado Bahna a ďalší. Práve ich zásluhou môže slovenský film po oslobodení zachovať kontinuitu tvorby dokumentárnych filmov a intenzívne sa pripravovať na produkciu hraných filmov.

Len so zreteľom na celý tento predchádzajúci vývoj nenašli roky 1944–45 filmárov nepripravených. Týmto obdobím vrcholí perióda ohraničená rokmi 1940–1948, ktorú slovenská filmová historiografia pokladá za dobu formovania slovenskej národnej kinematografie.

Slovenské národné povstanie v roku 1944 – ako významný historický predel v dejinách nášho národa a zároveň ako veľká mnohovrstevná téma modernej slovenskej socialistickej kultúry, a v rámci nej i kinematografie – potom istým spôsobom definitívne uzatvára dianie ľudovej kultúry, ktorá sa formovala v sebazáchove, v sebaobrane národa a istým spôsobom, ako aktívne, revolučné, ozbrojené povstanie tohto národa, otvára dianie novej, modernej, harmonicky sa rozvíjajúcej socialistickej kultúry a v rámci nej, samozrejme, i kinematografie.

V prvej polovici štyridsiatych rokov nadviazali niektorí pracovníci spoločnosti Nástup ilegálne kontakty s českými filmármi a spoločne konzultovali všetky otázky, ktoré súviseli s povojnovým usporiadaním českej a slovenskej kinematografie. Zároveň sa konali i prípravy na zabezpečenie filmovania v povstaní a postupného oslobodzovania nášho územia.

V auguste 1944 sa nachádzal v Brezne početný filmový štáb Nástupu, ktorý tu nakrúcal krátky hraný folklórny film Hanka sa vydáva. Celý štáb filmu sa pridal k povstaniu. Filmári a herci spolu s ďalšími svojimi kolegami vytvorili dve významné kultúrno-umelecké skupiny:

Frontové divadlo a Film československej armády.

Skupine filmárov na čele s režisérom Paľom Bielikom sa podarilo nakrútiť unikátny materiál z priebehu Slovenského národného povstania. P. Bielik napísal i libreto filmu Odboj 1944, ale dokončiť film sa mu už nepodarilo. Nakrútený a zachránený materiál použil v roku 1945 v dokumentárnom filme Za slobodu.

Na povstaleckom, oslobodenom území sa premietali štyri nové sovietske filmy – Ona bráni vlasť, Dúha, Tajomník okresného výboru a Stalingrad, ktoré priviezli so sebou zásobovacie lietadlá priamo zo ZSSR. S veľkým úspechom sa uvádzal i Fričov Jánošík.

Premyslená koncepcia, vypracovaná ešte v ilegalite, čiastočná realizácia predstavy nových úloh filmu a kinematografie počas Slovenského národného povstania nesmierne urýchlili vývoj udalostí po oslobodení. Vláda na svojej 44. schôdzi 7. augusta 1945 prerokovala návrh dekrétu o znárodnení kinematografie, ktorý predložili českí a slovenskí filmoví pracovníci, a po istých úpravách ho aj schválila.

Dekrét č. 50 O opatreniach v oblasti filmu, ktorý podpísal prezident E. Beneš 11. augusta 1945, nadobudol platnosť publikovaním v Zbierke zákonov č. 24 z 28. augusta 1945. Tým sa završila jedna veľká etapa v dejinách českej a slovenskej kinematografie. Navyše film sa takto pýši prvým znárodňovacím dekrétom.

Na Slovensku bola situácia o niečo zložitejšia. Slovenskí zástupcovia vo vláde sa už v auguste 1945 snažili oddialiť platnosť dekrétu a znížiť kontrolnú úlohu štátu nad kinematografiou. Rozšírenie platnosti Dekrétu č. 50 i na území Slovenska podmieňovalo vydanie príslušného nariadenia Slovenskej národnej rady. V tom čase tu však prebiehal ostrý politický zápas, ktorý sa v oblasti kinematografie premietol na problém kín. Demokratické stra-

na neustále oddeľovala rozšírenie platnosti tohto dekrétu, pretože nechcela pripustiť znárodnenie kín. Tak sa stalo, že až nariadením Slovenskej národnej rady č. 56 z 15. apríla 1947 O opatreniach v oblasti filmu na Slovensku sa rozšírila i de jure platnosť prezidentského dekrétu so spätnou platnosťou od 28. augusta 1945. Tu treba pripomenúť, že v oblasti tvorby a distribúcie to bola už len formálna záležitosť, pretože tieto dva základné články prešli pod národnú správu hneď po oslobodení, dokonca ešte pred platnosťou znárodňovacieho dekrétu. O niečo neskôr ich prevzala do svojich rúk Slovenská filmová spoločnosť.

Toto veľké obdobie, obdobie vzniku slovenskej národnej kinematografie ako svojbytnej súčasti kultúry, sa definitívne uzatvára v roku 1948, kedy jednak vznikol prvý povojnový, skutočne slovenský hraný film Vlčie diery a jednak vznikla monopolná organizácia Československý štátny film.

V súvislosti s filmovým dianím v rokoch 1940-48 treba pripomenúť ešte mimoriadne záslužnú činnosť Ústavu pre školský a osvetový film /Školfilm/, ktorý vznikol v roku 1940 ako monopolná organizácia na výrobu, distribúciu a dovoz úzkych, 16 mm filmov. Ústav tieto filmy, ktoré predovšetkým sám vyrábal, využíval na široko koncipovanú a koncepčne pripravenú školskú a mimoškolskú filmovú výchovu a výchovu filmom. Zo svojich prostriedkov vybavil väčšinu slovenských strednych škôl projektormi na úzky film. Až do svojho zrušenia v roku 1949 zabezpečoval distribúciu svojich a importovaných filmov, ktoré výdatne pomáhali najmä pri vyučovacom procese.

x x x

Jednou z prvých a najdôležitejších úloh slovenského filmu hneď po oslobodení bolo zabezpečiť plynulú pro-

dukciu hraných filmov. Vedelo sa, že to bude téma z povstania. Nebolo však skúseností, technických podmienok /ateliéry/, chýbali organizačné a tvorivé kádre. Preto i prvé dva hrané filmy, Varúj...! /podľa divadelnej hry Ivana Stodolu Bačova žena/ a Čertova stena, vznikli s významnou českou technickou, organizačnou a tvorivou pomocou. Varúj...! /1947/ režíroval Martin Frič, avšak Paľo Bielik okrem toho, že vytvoril jednu z hlavných úloh, bol spoluautorom scenára a pomocným režisérom. Čertovu stenu /1948/ nakrútil český režisér Václav Wasserman a len v máločom sa toto dielo odlišovalo od komerčných, predvojnových českých komédií. Popri tom sa však konali rozsiahle prípravy na nakrúcanie povsteleckého hraného filmu. Z tematického literárneho konkurzu vyšla víťazne Bielikova poviedka Vlčie diery.

Vlčie diery /1948/, prvý slovenský povojnový a prvý povstalecký hraný film je dodnes najširším filmovým pohľadom na tému SNP. P. Bielik tu vytvoril akýsi skupinový portrét celonárodnej revolty v maximálne širokom, historicky presnom a umelecky výraznom zábere. Hrdinom tohto filmu nie je len rodina Svrčinovcov, ktorá je v centre pozornosti, ale každý, kto mal silu a odvahu postaviť sa so zbraňou v ruke proti domácemu i vonkajšiemu nepriateľovi. Funkčné využitie dokumentárnych záberov, národné a zároveň aj internacionálne pochopenie témy, účinné prepojenie osobného so spoločenským, široký motivický a personálny rozsah dovoľujú hovoriť o tomto filme ako o akomsi archetype celej povstaleckej témy. Konfrontovať však všetky ostatné povstalecké filmy s týmto dielom sa zdá byť nedorozumením. Rovnako ako v literatúre, divadle, či výtvarnom umení, tak aj vo filme je prvé obdobie spracovania tejto témy poznačené priamou skúsenosťou.

Celým prvým obdobím, až do roku 1956, sa tiahne sú-

vislá línia tvorby Pala Bielika. Od Priehrady /1950/ až po film Nie je Adam ako Adam /1956/ nemá však jeho tvorba vzostupnú tendenciu. Ani jeden jeho film, realizovaný v období tzv. schematizmu, ktorý P. Bielik sa predsa len snaží ozvláštňovať svojráznym humorným pohľadom, nedosahuje kvalít Vlčích dier.

Väčšina produkcie tohto obdobia je zároveň charakterizovaná i hľadaním nových režisérov. Režírujú herci - Kozie mlieko /1950/ Ondreja Jariabka, spolurežisér Mikuláša Hubu na Cikánovom filme Boj sa skončí zajtra /1951/ -, českí režiséri - Boj sa skončí zajtra /1951/ Miroslava Cikána, Mladé srdcia /1952/ Václava Kubáska, Rodná zem /1953/ Josefa Macha. Z týchto diel jedine Rodná zem, ako pokus o hudobný film s využitím folklórnej tradície a dramatický obraz robotníckych bojov na stavbe železničnej trate Červená skala - Margecany v Boj sa skončí zajtra si vedeli uchovať myšlienkové i filmové hodnoty.

Z troch debutujúcich režisérov druhej generácie slovenských filmárov /prvá je Bielikova/ - Vladimíra Bahnu, Jozefa Medveďa a Andreja Lettricha - filmy prvých dvoch: Bahnovo Pole neorané /1953/ a Medvedova Štvorylka /1955/ môžeme pokladať za dva najvýznamnejšie z tohto obdobia vývoja slovenského hraného filmu. Pritom v obidvoch prípadoch ide o literárne prepisy - Petra Jilemnického a Janka Jesenského. V. Bahnovi i J. Medveďovi sa podarilo zachovať nielen kolorit doby, ale predovšetkým civilný, nie príliš štylizovaný pohľad, postihnúť vnútorný svet postáv a dramatické konflikty medzi nimi. Vo výraze sú obidva filmy tradičné, no práve to spôsobuje, že sú živé a pôsobivé i dnes. Tretí debutant Andrej Lettrich sa svojou Drevenou dedinou /1954/ podľa románovej predlohy Františka Hečku nedokázal vymaniť z pút schematického, príliš optimistického pohľadu na "drámu zobrazujúcu život na slovenskej dedine po oslobodení".

Tesne po roku 1956 v hranom filme ešte dožívajú tendencie z predchádzajúceho obdobia. Film takto ešte stále zaostáva za literatúrou a ostatnými druhmi umenia. V dielach tohto obdobia síce prevláda súčasnosť - Previerka lásky /1956/, Skaly a ľudia /1959/, Tri razy svitá ráno /1961/ atď. - je to však súčasnosť, ktorá len pripomína život a problémy súčasných ľudí. O nič lepšie nevychádzajú ani témy s historickou problematikou - Posledná bosorka /1957/ a Zemianska česť /1957/, ktorá vznikla podľa Kalinčiakovej Reštaurácie.

V tomto období však dozrieva a vrcholí vývojová línia Paľa Bielika. Najprv v kolektívnom obraze kragujevackej vzbury, v sledovaní osudov príslušníkov malého národa na veľkých dejinných udalostiach vo filme Štyridsaťštyri /1957/ a o dva roky neskôr v Kapitánovi Dabačovi /1959/. Bielik rozširuje svoju priamu povstaleckú skúsenosť a ku kolektívnemu hrdinovi z Vlčích dier i Štyridsaťštyri pridáva svojho "jánošíkovského", zložito individualizovaného, vzpurného Dabača. Ním akoby aj uzatváral etapu zobrazovania priamej skúsenosti v téme SNP. Topografiu Vlčích dier podstatne rozširuje geograficky i motivicky /scény na Ukrajine, rozklad slovenskej armády, rozpory v odboji atď./. Postava kapitána Dabača je jednou z najsilnejších a najbohatšie individualizovaných postáv v slovenskom filme a pre samého P. Bielika celkom logickým pendantom jeho interpretácie jánošíkovskej legendy s množstvom poetických, romantických umeleckých obrazov. Kapitán Dabač vznikol na motívy povstaleckej románovej trilógie Vladimíra Mináča. Bielik mimoriadne tvorivo a funkčne využil predlohu k vlastnej interpretácii už nie Mináčovho Labudu, ale výsostne svojho Dabača.

Novú etapu povstaleckej témy otvára dielo Františka Kudláča Posledný návrat /1958/, ktoré je vlastne prvým pokusom o nadväznosť témy na súčasnosť. Spoločne

strávené mesiace v povstaní, v horách determinujú charaktery a život postáv v civilnom, povojnovom živote, kedy je každý z nich postavený pred zložitý problém hľadania nových cieľov, hodnôt a kritérií /motív emancipácie ženy, obraz morálnych vzťahov medzi ľuďmi, manželmi atď./. Posledný návrat je dodnes jedným z najsilnejších a najmodernejších slovenských hraných filmov, a to nielen otvorenou, odstredivou dramaturgiou, či fotografickou poetizáciou večernej Bratislavy, ale hlavne morálnym obrazom a vyznením mravného prírodu svojich hrdinov.

V tomto období sa dostávajú k slovu i niektorí príslušníci tretej generácie kolibských režisérov. Predovšetkým je to Peter Solan, ktorý úspešne vstúpil na pôdu hraného filmu najprv v spolurežii s Františkom Žáčkom adaptáciou Karvašových poviedok v satirickom filme Čert nespí /1957/ a potom v samostatnej práci Muž, ktorý sa nevrátil /1959/, jednej z najlepších filmových detektívok, v ktorej sa civilný pohľad na prácu vyšetrovateľov snúbi s drobnokresbou psychického sveta jednotlivých postáv.

Jedným z najlepších detských filmov zo súčasného prostredia debutoval Štefan Uher v My z 9.a /1961/. Z toho istého roku je i lyrický, poetický, poviedkový variant povstaleckej témy vo filme Pieseň o sivom Holubovi, v ktorom sa obraz SNP skladá z mozaiky detských pohľadov.

Obdobie po roku 1962 je obdobím definitívneho nástupu tretej režisérskej generácie, ich druhých a ďalších filmov. S ich nástupom sa po prvý raz v slovenskom filme vylučuje náhodnosť úspechu, ktorú vystriedala sústredenosť a cieľavedomosť umeleckej tvorby. Tretia generácia slovenských režisérov je prvou kompaktnou skupinou, profesionálne vyškolenou na pražskej

FAMU /založenej v roku 1945/. Jej nástup do hraného filmu predchádzala práca v dokumentárnom filme. Nedostatkom tejto generácie /Uher, Hollý, Solan, Grečner atď./ bola a je absencia vlastnej autorskej literárnej tvorby. Časť z nich vyznáva racionálny princíp realizácie a druhá skupina je charakterizovaná impresívnou, subjektívnou poetikou krehšej a voľnejšej scenárnej stavby.

V roku 1962 nakrútil Štefan Uher film Slnko v sieti podľa scenára spisovateľa Alfonza Šednára, sondu do života mladých ľudí, ktorá, aj keď nie je žánrovo a štylisticky jednotná, predsa len ukázala úspešnú snahu po výraznejšom individualizovaní prostredí, prácu s nehercami. Pôsobivé a úspešné sú hlavne vidiecke sekvencie, ktoré sa odlišujú od mestských záberov. I v námete zo súčasnosti sa potvrdilo, že slovenský hraný film je omnoho istejší, pevnejší na vidieku ako v meste, že je schopný lepšie a výstižnejšie postihovať konštantné hodnoty, ako dynamický, mestský vývoj.

Po Slnku v sieti sa stal Organ /1964/, ako dramatická zrážka dvoch svetonázorov v prostredí obkolesenom vojnovými udalosťami, dvoch životných koncepcií pre Uhra filmom prelomovým, po ktorom sa malo rozhodnúť, akou cestou pôjde ďalej. Či dominantou snáh o autentizmus a postihovanie špecifických národných vlastností, ktorá urobila zo Slnka v sieti v našom kontexte objav a ktorá určuje aj štylistický kľúč Organu a Troch dcér /1968/, alebo cestou štylizácie, či už evokovaním nadrealistických hodnôt a symbolov v dobovo kvalitatívne značne nečasovej, až anachronickej adaptácii Panny Zázračnice /1966/ a odvodených, avantgardistických snáh v Géniovi /1969/. Posledné Uhrove filmy - adaptácia ľudových balád v diele Jávor a Juliana /1972/ a povstalecké témy Keby som mal pušku /1971/ a Dolina /1973/ však ukazujú,

že sa definitívne rozhodol pokračovať v pôvodných, autentických zdrojoch svojej tvorby, navyše silno prasiaknutých lyrizáciou a poetizáciou skutočnosti.

Koncom šesťdesiatych rokov sa dostáva k slovu štvrtá generácia najmladších slovenských filmárov /Dušan Hanák, Juraj Jakubisko, Elo Havetta a Dušan Trančík/, ktorá má oproti svojim predchodcom veľkú výhodu v tom, že si vie svoje zámery a témy i literárne formulovať.

Ich tvorba nie je jednoznačná, ani priamočiara. Zdrojom sú im však domáce tradície, ktoré v sebe pretavujú cez svoje profesionálne školenie, širokú rozhľadenosť a kritický pohľad na doterajší vývoj slovenského filmu. Po prvých filmoch, ako Kristove roky /1967/ Juraja Jakubiska, Slávnosť v botanickej záhrade /1969/ Ela Havettu a 322 /1969/ Dušana Hanáka a niektorých dokumentoch Dušana Trančíka možno povedať, že sa aj v tejto generácii zreteľne vyjavili dva prístupy ku skutočnosti. Jeden vnímavý, hĺbavý, racionálny /Hanák/ a druhý impulzívny, emocionálny, improvizátorský /ostatní traja/. Ich ďalšie filmy, ktoré vznikli v krízovom období, sa v mnohom dostali na krajné pozície extrémneho zovšeobecnenia javov a udalostí, čo malo negatívny vplyv na celkový tvar i vyznenie týchto diel.

Dnešný obraz slovenského hraného filmu je charakterizovaný predovšetkým zápasom o súčasnosť, o stvárnenie dynamického rozvoja prítomnosti. Úspešným signálom sa stal film Dosť dobrí chlapi, ktorý v roku 1971 nakrútil režisér Jozef Režucha podľa pôvodného scenára Jána Soloviča. Treba však povedať, že zatiaľ sa nám lepšie darí námety z minulosti, v realizácii ktorých sme dosiahli v posledných rokoch celý rad úspechov.

Od oslobodenia do konca roku 1973 vzniklo na Slovensku 147 hraných filmov všetkých metráží. V roku 1974 k nim pribudne ďalších osem. V tomto počte sa zjavuje i

niekoľko vrcholných diel, ktoré tvoria trvalý vklad do pokladnice národnej kultúry.

Jedným z najpozoruhodnejších filmov z posledného obdobia je dielo Trofej neznámeho strelca /1974/. Cez princíp prelnutia osudov postáv v Slovenskom národnom povstaní a v súčasnosti sa obnažujú zložité a diferencované charaktery jednotlivých hrdinov, odhaľuje sa kus celkového obrazu povstania i kus obrazu našej dnešnej skutočnosti. Výsostne filmovým spôsobom /retrospektívy, mozaikovitá skladba, všestranná otvorenosť príbehu, funkčné významové využitie kontrapunktu obrazu a zvuku atď./, analytickým a súčasne i syntetickým pohľadom sa dozvedáme o samotnej skutočnosti a jej protagonistoch ovela viac ako z mnohých iných filmov. Trofej neznámeho strelca, ako veľká vnútorná dráma súčasnosti s koreňmi v nedávnej minulosti, naplnená bohatstvom významov i emócií spĺňa do poslednej bodky požiadavky na moderný slovenský hraný film s dôrazom na obidve slová: "slovenský" i "film".

Ľudové povesti a slovenské dejiny

J. MICHÁLEK

Povesť ako osobitný žáner ľudovej slovesnosti, založený na príbehu, rozprávaní o minulosti, je pozoruhodné predovšetkým svojim obsahom, zviazanosťou s historickými udalosťami príslušného spoločenstva. Tematicky je veľmi pestrá a presahuje výskytom často nielen regionálne, ale aj etnické hranice. V súvise s dejmi, na ktoré sa viaže, zachytáva v početných námetových okruhoch veľké priestory a spoločenstvé. Na druhej strane však povesť ako mozaika z drobných príbehov skladá a kreslí akési svojrázne mikrodejiny lokálnych spoločenstiev a je základným stavivom miestnej tradície a historického povedomia ľudu. Lokálne a všeobecné, čiastkové i mohutné spoločenské deje, príbehy drobných ľudí i veľkých postáv histórie stretajú sa tu na jednom pláne a vytvárajú spolu veľkú drámu s pevnými líniami, ktoré vo svojich scénach najpestrejšieho charakteru pútavo približuje zložité pradivá dejinného vývinu. Osudy drobných i veľkých ľudí, malých i mohutných spoločenstiev, ktoré ovplyvňovali a neraz i určovali priebeh dejov a ich podobu, premietajú sa tu v príbehoch, ktoré vyjadrujú postoj k dejinám i náhľad na dejiny.

Povesť teda nielenže reagovala na dejinné udalosti a objala ich priestory, ale utvorila ako celok náhľad na dejiny, svojrázny redakciu a poňatie udalostí, postáv, činov, vzťahov i dejinných zákonitostí. Je to náhľad prostého človeka, pracujúceho ľudu.

Slovenské dejiny, minulosť slovenského ľudu je obsiahnutá v ľudových povestiach pozoruhodným spôsobom. Obrazne povedané veľké námetové celky historických po-

vestí klenú sa ponad priestor slovenskej krajiny a minulosti slovenského ľudu a ako mohutné stavby pamäti vyrastajú z vrchov a dolín opradených nespočetnými príbehmi rozprávačov lokálnych povestí. Svojou početnosťou i námetovou rozmanitosťou poukazujú na hlboký vzťah ich tvorcov a nositeľov k vlastnému prostrediu, okoliu, k prírode, k domovine. Človek povesťou akoby oživoval miesta, v ktorých sa narodil, v ktorých žil a pracoval, oživoval deje, ktoré sa v tomto kraji odohrali, nedal zabudnúť na ľudí, ktorí v týchto dejoch účinkovali a prenášali ich svojim rozprávačským umením cez časové vzdialenosti histórie. Ako svojrázne poznanie života i ako odkaz uchovali sa takto v podstate až do našej súčasnosti v živej podobe, predstavujúc najmä značné výchovnovzdelávacie hodnoty.

M i e s t n e povesti sú aj dnes v jednotlivých oblastiach Slovenska dosť známe a obľúbené. Ich výskyt, rozšírenie, význam i dosah sú spravidla lokálne, pričom námetove sú veľmi bohaté a rozmanité. Viažu sa k častiam chotárov, obcí, mestečiek, hovoria o hradoch, vrchoch, o zaniknutých dedinách, jazerách, veľmi často o pokladoch a pod. Tak napríklad na bošáckych kopaniciach sa dodnes uchoval pre časť chotára názov mestečko. Na mieste označovanom týmto názvom niet nijakej stopy po osídlení. Povesť však toto nápadné pomenovanie vysvetľuje tým, že na určenom mieste stálo kedysi mestečko, ktoré sa celé prepadlo a jedinou stopou po ňom ostalo predmetné pomenovanie /J.Ľ.Holuby/. Veľmi zaujímavé a rozšírené boli aj povesti o studničkách. Hovorili najčastejšie o liečivých účinkoch ich vody /v tom sa povesť stretá s obrazom a funkciou studničky v čarovných rozprávkach/, alebo o historických postavách, ľuďoch, ktorí z tej-ktorej studničky radi pili vodu, chodievali k nej a pod.

Mimoriadne rozšírené a obľúbené boli v minulosti - a v najstaršej generácii sa prechovávajú dodnes - povesti o pokladoch. Niektoré, najmä nedostupné miesta v chotároch sa oživovali i zahaľovali tajomstvom, keď sa rozprávalo, že sa za istých okolností a v istých dňoch tie miesta otvárajú a že v nich možno vidieť ukryté veľké bohatstvá a poklady. Novšia vrstva týchto povestí sa viaže na zbojnícke poklady, najmä na poklady Juraja Jánošíka a jeho družiny. Vznik, veľký rozsah a obľubu povestí o pokladoch v našom prostredí sa vysvetľuje ako poetické vyjadrovanie predstáv a túžob chudobného, biedneho ľudu v kontraste so skutočnosťou, v ktorej žil.

Osobitnou skupinou slovenských miestnych povestí sú povesti o zakliatych rytieroch /o sitnianskych rytieroch/. Je to látka pomerne rozšírená aj u iných európskych národov /Rytieri na koňoch, vojsko ukryté pod Sitnom čaká na príležitosť, aby zasiahlo do spravodlivého boja/.

Veľmi početné sú ďalej povesti o hradoch. Ku každému hradu a k jeho pánom sa ich viazalo spravidla aj viacej. Je o ne aj v súvislosti so súčasným poznávaním minulosti veľký záujem, lebo ich príbehy sú pomerne rozvité a pútavé. No aj napriek tomu ich nemáme ešte zozbierané a publikované v obsiahlejších výberoch. Mnohé z nich majú umelý, literárny pôvod.

Celkove miestne povesti mali nielen z hľadiska rozšírenia, ale aj z hľadiska významu iba lokálny dosah. Ten však pri súčasnom pohybe ľudí a pri výmene kultúrnych hodnôt medzi vzdialenými regiónmi prekračujú. Nazdávame sa, že táto tendencia by sa mala a mohla vhodne využiť opäť vo výchove /nielen mládeže/, v poznávaní minulosti, v pestovaní vzťahu k histórii, k rodnému kraju, k vlasti, k susedom.

H i s t o r i c k é povesti, na rozdiel od miestnych povestí, súvisia s významnými historickými udalosťami a postavami a vytvárajú veľké námetové celky. Z tohto určenia sa čiastočne vyčleňujú etymologické povesti, ktoré hovoria o ľudovom pôvode mien ľudí, názvov a pomenovaní časti chotárov, hôr, vrchov, riek, osád, skál atď. Napríklad podľa takejto ľudovej etymológie názov Bystrica je odvodený od "Bi stryca!", alebo pomenovanie obce Voderady /okr. Trnava/ od "vode radi" a má vysvetlenie v tom, že pôvodní osadníci dlho hľadali na rovine v priestore dnešného chotára pitnú vodu, ako dôležitý predpoklad pre založenie osady, a vraj keď ju našli, boli "vode radi". Tak vznikol podľa povesti názov obce. Alebo v Brezovských horách je Jelenia skala. Jej pomenovanie podľa povesti súvisí s dávnou funkciou tejto skaly, ktorú cra mala pri panských poľovačkách v časoch, keď strelné zbrane boli ešte neznáme alebo nedokonalé. Skupina nadháňačov štvala vysokú zver /najmä jeleňov/ na túto skalu, odkiaľ už nemohla uniknúť inak len skokom z nej. Alebo nový príklad: V chotári Starej Turej je tzv. Štúrova skala. Pomenovanie podľa povesti vzniklo v časoch, keď bol Ľudovít Štúr po Slovenskom povstaní 1948-49 prenasledovaný a na označenom mieste sa skrýval pred zatknutím. Etymologické a vôbec historické povesti s miestnymi povesťami sa často z hľadiska tried neho kríženia, preto aj použité členenie treba chápať ako rámcové a pomocné napriek tomu, že je vo folkloristike všeobecne prijímané.

Historické povesti v pravom zmysle slova zasahujú v našom materiáli do obdobia Veľkomoravskej ríše. Z tých čias sa zachovala, najmä aktuálnosťou námetu a zásluhou literárneho šírenia, povesť o Svätoplukovi a jeho troch synoch: Svätopluk pred smrťou rozdelil ríšu

na tri časti svojim synom s tým, že najstaršiemu budú ostatní podriadení. Varoval ich pred nesvornosťou a na príklade zväzku troch prútov im ukázal možnosti a silu jednotného postupu, a slabosť a zánik, ktorý ich stihne, ak budú nejednotní. Jadro námetu tejto povesti je späť známe z písomných pamiatok viacerých národov, ale u nás sa rozvinulo do historickej povesti, ktorá obrazne vyjadrila osudy Veľkomoravskej ríše.

Ďalším námetom slovenských historických povestí sú udalosti súvisiace s vpádom Tatárov na naše územie v 13. storočí. Nie sú síce rozšírené po celom Slovensku /vyskytujú sa najmä v gemerských lokalitách/ a nie sú to okrem výnimiek ani rozvitejšie útvary, predsa však pozornosť púta už ich námet. Taká je najmä povesť o vernom kastelánovi Ondrejovi Budiačovi: Vršatecký pán Imrich so svojím kastelánom Ondrejom Budiačom padli v boji proti Tatárom r. 1241 do zajatia; prikuli ich k sebe reťazami za nohy. Kastelán si odťal nohu, aby tak oslobodil svojho pána. Tatári za tento prejav oddanosti pustili Ondreja Budiača na slobodu. Kráľ Béla IV. ho povýšil do stavu zemanského a daroval mu dedinku Nikušovce, v ktorej potom pokojne žil. Povesť o Ondrejovi Budiačovi sa rozpráva v okolí Vršatca dodnes; pravda, jej výskyt v rozvitejšej podobe má už literárne spracovanie. Povesti o Tatároch splývajú často v teréne s tureckými povesťami. To preto, že sa v pamäti ľudu nerozlišovali dosť presne udalosti okolo vpádu Tatárov z polovice 13. storočia od prítomnosti krymských Tatárov na našom území spolu s Turkami v neskoršom období.

Prvý väčší cyklus slovenských historických povestí tvoria podania o kráľovi Matejovi. Kráľ Matej je v nich zobrazený - podobne ako v iných žánroch folklóru - ako dobrý a spravodlivý panovník. Vznikom spadajú skutočne do obdobia vlády kráľa Mateja /15. stor./ a vznik pred-

stavy spravodlivého vládcu v súvise s ním sa vysvetľuje predovšetkým na základe správnych dobových úsilí tohto feudálneho mocipána o vytvorenie silnej štátnej moci, schopnej brániť krajinu pred nebezpečenstvom hroziaceho tureckého vpádu. Zvlášť pozoruhodné z tohto cyklu sú podania, ktoré rozprávajú o stretnutiach kráľa Mateja s prostými ľuďmi s úmyslom zistiť, či vo vzťahu pánov k poddaným vládne spravodlivosť, a prípadné krivdy napraváť. Niektoré príbehy Mateja z jeho ciest medzi ľudom predkladajú ľudoví rozprávači vo verziách smerujúcich k humoristickým rozprávačským prejavom. Cyklus povestí o kráľovi Matejovi je známy u viacerých stredoeurópskych národov /u Maďarov, Rumunov, Slovincov a i./.

Obdobie tureckých vojen a nájazdov /druhá polovica 16.a prvá polovica 17. storočia/ sa odráža vo zvlášť významnom okruhu slovenských historických povestí. I keď sa tieto udalosti dostali predovšetkým do centra historických piesní a balád, predsa len podrobnejšie terénne výskumy ukázali, že aj v próze je táto tematika zastúpená oveľa bohatšie, ako sa predpokladalo. I súčasné výskumy prinášajú v tomto smere ešte nové záznamy.

Slovenské povesti s tureckými námetmi sú pozoruhodné najmä vykreslovaním hrdinského boja prostého človeka proti krutému nepriateľovi. Hrdinom je tu človek z ľudu, ktorý si bráni rodinu a domovinu. Pritom preukazuje mnoho vynikajúcich charakterových vlastností a na svoju vlasť nezabúda ani v ďalekej cudzine. Najmä v južných častiach stredného Slovenska sa zachovali povesti o známom ľudovom bojovníkovi proti Turkom - Vavrovi Brezuľovi. Medzi povesťami s námetmi protitureckého boja slovenského ľudu je hodne medzinárodných látok, vyskytujúcich sa vo folklóre viacerých národov, ktoré sa dostali do kontaktu s Turkami počas ich bojov a nájazdov do juž-

nej a strednej Európy /o zajatom synovi-janičiarovi, zamordované dieťa, turecká lstivosť a pod./.

Historické povesti tohto obdobia odrážajú rast historického vedomia slovenského ľudu a sú dôležitým stupňom vo vývoji tohto žánru u nás. Povesť prestáva byť prejavom lokálnych záujmov, vyjadruje celonárodné záujmy slovenského ľudu.

V ľudovom rozprávaní slovenského ľudu sa dlho udržali i povesti s husitskou tematikou. Tie súvisia s udalosťami, ktoré sa odohrali počas prítomnosti husitských vojsk na Slovensku, prípadne hovoria o osídlení niektorých oblastí husitským obyvateľstvom /napr. podjavorinský kraj/ a o stopách, ktoré sa po tomto osídlení zachovali /kostoly, ulice/. Historická veda podrobila túto tradíciu kritickému rozboru a poukázala na jej neskorší vznik. S husitskou tradíciou sa vyskytuje ešte tradícia exulantská, ako aj tematika náboženských bojov. Tieto náměty majú však v ústnom podaní najčastejšie podobu historických reminiscencií a len vo výnimočných prípadoch nachádzame medzi nimi záznamy väčšieho dejového rozpätia.

Do druhej polovice 17. storočia spadá vznik ľudových povestí o zbojníkoch. Tie sa rozšírili najmä v 18. storočí, a boli predmetom častého rozprávania. V ľudovom prostredí sa udržali prakticky až dodnes. Povesti so zbojníckymi námetmi tvoria v slovenskom prozaickom folklóre veľmi výraznú skupinu, sú najväčším cyklom slovenských ľudových povestí. Ich podstatná časť je sústredená okolo legendárnej postavy Juraja Jánošíka a jeho družiny. Jánošík vystupuje v týchto povestiach ako ľudový hrdina, bojovník proti krivde a nespravodlivosti, zástanca ubiedeného poddaného ľudu. Povesti o zbojníkoch boli veľmi obľúbené predovšetkým pre ich ideové zamera-

nie a výskyt viacerých námetov dosiahol takmer celoslovenské rozmery. V mnohých oblastiach sa dodnes uchovali a tradujú sa v staršej generácii obyvateľstva podania o Jánošíkovi a jeho činoch, o jeho valaške, o pokladoch, prípadne aj povesti o iných zbojníkoch lokálneho dosahu. Zbojnícka tematika v povestiach zaznamenala tiež istý vývin. Dokladom toho je cyklus povestí o Michalovi Vdovčíkovi, zbojníkovi z prvej tretiny 19. storočia, ktorý pôsobil v Gemeri, pričom v súvise s touto postavou sa už do úzadia dostávajú črty hrdinskosti, ktorú prerastajú prvky dobrodružnosti a šibalstva. Historická povesť ako epický žáner slovenského folklóru v povestiach so zbojníckymi námetmi vrcholí, a tento materiál sa zaraďuje k najpozoruhodnejším prejavom slovenskej ľudovej prózy. Pravda, fond slovenských povestí obsahuje ešte aj ďalšie námetové okruhy. Jedným z nich je, ako sa ukazuje, tematika revolučných rokov 1848-49, tematika slovenského povstania. Črty povesti začínajú nadobúdať aj niektoré podania s námetmi Slovenského národného povstania.

Napokon k nadhodenej otázke o vzťahu povesti a dejín, dejinnej skutočnosti - a to rovnako platí aj v prípade slovenských povestí a slovenskej histórie - sa žiada povedať, že odraz dejinných udalostí v povestiach, čo sa znova vzťahuje na tzv. historický folklór v rozličnej síce miere, ale predsa len so všeobecnou platnosťou, nechápeme a ani nie je možné chápať ako priamočiary. Folklór je tvorba, a to treba mať nevyhnutne na mysli pri hodnotení vzťahu zobrazovaných postáv, udalostí a dejov a ich skutočného priebehu. Navyše folklór je špecifická tvorba, ktorá je okrem iného charakterizovaná aj tým, že dávne historické udalosti, deje, skutočnosť, sa v nej prenáša ústnym podaním často po mnoho storočí, naberá mnohé vrstvy a nánosy, hodno-

tenia e postoje. Zobrazenie historických udalostí vo folklóre je potom aj v tomto zmysle verziou skutočnosti, ľudovou verziou, výkladom i poňatím dejinnej udalosti. Tak je to aj s povesťou. Povesť nemá povahu archívneho dokumentu, a nemožno ju teda takto chápať a prijímať. Napriek tomu je však pre historiografiu veľmi dôležitým prameňom. Odráža život, náhľady, postoje ľudu, je teda cenným materiálom pre štúdium sociálnych dejín slovenského ľudu.

Ľudové povesti zaujímali v rozličnej podobe a v rozličnom postavení svoje miesto vo vývine ústnej slovesnosti slovenského ľudu v priebehu mnohých storočí. Reagovali na významné historické udalosti v živote ľudu, a ľud v nich vyjadroval svoj postoj. Oživujú niektoré menej rozpracované miesta slovenských dejín, zaľudňujú ich postavami prostých ľudí, ľudových hrdinov, obchacujú ich o deje, ktoré sa neraz z najrozličnejších príčin nevmestili do projektov oficiálnej historiografie a výkladov. Štúdium ľudovej povesti učí úcte k minulosti, ale má aj veľký poznávací spoločensko výchovný dosah. Ľudové povesti sú teda nielen tvorbou, ale aj "ústnym podaním tradovanou kronikou" slovenského ľudu.

Slovenská romantická balada a lyrický subjekt

F. MIKO

Jadro poetiky romantizmu tvorí otázku subjektu: nezastreté vystúpenie literárneho subjektu v diele, jeho rehabilitácia proti neosobnému klasicizmu, voľnosť individuálnej synkrazie vo výraze. Tematicky sa kryštalizuje situácia romantického subjektu v literatúre ako vzbura indivídua proti jeho spoločenskému štatútu. V dobovej sociálnej situácii, ktorú charakterizovala pevnosť spoločenského príkrovu, bola táto vzbura značne beznádejná. Revolučný a optimistický subjektivizmus romantického vzletu sa tu preto spravidla snúbi so subjektivitou pesimizmu a bezperspektívnosti, úniku a iracionality. Subjektívny individualizmus romantizmu je vlastne reakciou na nemožnosť sociálneho pohybu. Takéto rozpoloženie vecí sa odráža v literatúre ako nemožnosť epického sujetu, ako jeho hatenie; a to ústi nevyhnutne do uprednostňovania subjektívnej lyriky. Tým je daná aj žánrová situácia romantickej literatúry.

Špecifickou komplikáciou slovenského romantizmu je skutočnosť, že s pokusom o premenu sociálneho štatútu človeka a jeho literárnym odrazom v snahe o novú poetiku ide ruka v ruke národná regenerácia motivovaná revolučne v sociálnej i jazykovej oblasti. Scelením všetkých týchto momentov a ich prejavom v literárnej sfére bolo adoptovanie kánonu ľudovej slovesnosti v nerozdielnej, ale pritom protichodnej funkcii: ľudová slovesnosť vystupovala v literatúre ako exponent novej poetiky a súčasne vo vákuu, ktoré nastalo radikálnym "zostarnutím" literatúry písanej v starších spisovných jazykoch po zavedení nového jazyka, - i ako nová poetická tradícia.

Zvláštnosť tohto stavu veci spočívala v tom, že poetika ľudovej slovesnosti, v ktorej sa literárny subjekt uplatňuje zastrete a anonymne, nedávala dosť priestoru otvorenému prejavu romantického individualizmu. Jednou z úloh výskumu poetiky slovenského romantizmu je preto hľadať, akými výrazovými znakmi sa premieta romantický literárny subjekt do ústrojnosti ľudovej slovesnosti, adoptovanej romantizmom.

Dobrú príležitosť, ktorá je v istom zmysle typická pre náš romantizmus, dáva pre takéto pozorovanie žáner romantickej balady. V rozbore balady Horjita a Besná od J. Bottu[1] sa chceme cez výrazovú štruktúru priblížiť k povahe slovenského romantizmu. Pretože pri rozbore bude treba uvažovať o všeobecnejších aspektoch niektorých pozorovaných javov, prechádza náš výklad nevyhnutne i do teoretických polôh. Keďže nám ide o bezprostredné výrazové fakty textu, nebudeme analyzovať celú báseň, ale iba niekoľko veršov, ktoré tvoria jadro balady:

Ide dievča dolinou
a macocha sihlinou;
dievča letí ako vták
a macocha ako drak.

Prišlo ono pod bralo,
kvietky vodou hádzalo:
- "Hejže, Váhu, veštec náš!
kam ja pôjdem na sobáš!"
V tom vzteklica pripáli;
plesk! dievčinu zo skaly -
"Na! tu tebe sobáš tvoj!"
Voda, hora šumí: hoj! -
Vdova kradne sa domov;
"Hoj, Hoj!" - kroš za ňou volá,

ktos' kuká spoza stromov,
ale tu nic dokola.
"Chachacha! ktc o tom vie?
Ticho, ticho, svedomie!
Už cestička preťatá,
už Margita vydatá."

Nebudeme hladieť na rematickú štruktúru rozvinutú v predchádzajúcom texte, a budeme citovaný úryvok interpretovať tak, akoby mu nič nepredchádzalo, a to aby nám neušli nijaké výrazové signály, ktorými sa na danom mieste identifikuje druhový a štýlový charakter textu.

V prvých dvoch veršoch úryvku nás zaujme niekoľko vecí: syntaktický a lexikálny paralelizmus obidvoch veršov, mikrokontrasty dievča - macocha, dolinou - sihlinou, simplicistná stavba vety, prozodický tvar /sečemslabičný verš s prestávkou po štvrtej slabike a s párnym dvojslabičným ženským rýmom/. Sémantika slovesa, jeho určenie a epický prézent /"ide dolinou"/ naznačujú epickú retrospektívu a perspektívu úryvku. Vzápätí je táto perspektíva rušená tvarovými prvkami: veršom a syntakticko-lexikálnym paralelizmom. Pevná časová sukcesívnosť v ďalšom rozvoji témy - "prišlo ono pod brelo","vtom vteklica pripáli", "plesk! dievčinu zo skaly", "vdova kradne sa domov","ktos' za ňou volá" - udržuje pevne jej epický základ. Ešte viac ho utvrdzuje kontrastné vedenie a riešenie deja, t.j. jeho sujetová výstavba. Je to veršovaná epika. Aj keď sme o úlohe verša a tvaru v epike už podrobne hovorili v iných menších pozorovaniach[2], treba sa k veci vrátiť, a to kvôli niektorým jej aspektom, ktoré vyvstávajú aj pri balade.

Funkčne orientovaná prozódia nemôže akceptovať tradičné, zväčša školou uchovávané názory, že tvarová ústrojnosť je čiro formálnou, obligátnou náležitosťou

poézie so všeobecnou ornamentálnou funkciou, bez priameho vzťahu k tematickému plánu básnického textu. Zdá sa však, že sa tejto tradičnej predstave trochu krivdilo.

Staršia poetika zaiste nikdy nepopierala, že verš dodáva poézii ľahodnosť. Chyba spočívala hádam skôr v tom, že brala túto funkciu paušálne, že verš chápala ako formálny prídavok k téme bez ohľadu na jej špecifickosť. Podľa toho sa ten istý verš môže používať na rozmanité, i protichodné témy, je k téme takrečeno ľahostajný. Tematická a sémantická irelevantnosť verša ho potom nevyhnutne kvalifikuje ako čiry formálny prostriedok.

Na takéto traktovanie verša mala však tradičná poetika isté právo. Tvrdila to, čo v praxi skutočne bolo. Klasicistická básnická tvorba, ktorá sa uchylovala i k veršovaniu didaktických poučiek a školských príručiek, ktorá teda nadmerne rozšírila používanie verša, musela takto všeobecne chápať i funkciu verša. V zmysle detenzívnej estetiky verš v takomto širokom použití sa pociťoval ako prostriedok podvihujúci prozaickosť témy na úroveň poézie, ako suspenzia prozaickosti. Bol teda relevantný vzhľadom na obsah textu aspoň v tom zmysle, že reagoval na jeho prozaickosť. To je najvšeobecnejšie detenzívna funkcia verša, zvyčajná v poetikách, ktoré sú orientované objektívne /racionálne, epicky/ a ktoré reflektujú pri verši iba na to najvšeobecnejšie účinko, na jeho lyrický pátos. Je zrejmé, že klasicizmus tým aj silne zautomatizoval pociťovanie verša a jeho funkcie, takže sa nepokon skutočne mohol stať čirym, formálnym, konvenčným atribútom umeleckého vyjadrenia, ktorý sa ani nemusel vnímať.

Istá "ľahostajnosť" verša k téme platí i mimo klasicizmu. Zdá sa totiž, že v poézii sa spravidla vždy dá použiť rovnaký verš na rozličnú, ba i protichodnú tema-

tiku. Dvojveršie, ktorým sa začína náš úryvok, môžeme napríklad experimentálne pozmeniť takto:

Ide dievča dolinou
a šuhajko sihlinou

V porovnaní s pôvodným dvojverším sme výmenou jediného slova dostali diametrálne odlišnú tematickú situáciu. Čo je dôležité, tú istú formu verša pokladáme pre ňu za rovnako priliehavú ako pre prvé dvojveršie. Buď teda verš nepomáha vyjadrovať konkrétnu situáciu - ja čisto formálny, čo, ako vieme, je pravda len v prípade verša použitého jasne ako šablóna -, alebo vyjadruje niečo také všeobecné, čo sa hodí do jednej i do druhej situácie. A sme znova pri suspenzii prozaickosti, pri lyrickom pátose, a teda koniec koncov pri výrazovej kategórii subjektívnosti, ktorá sa veršom v texte exponuje.

Je to nepochybne tak. Potom však treba položiť dôvodnú otázku. Na čo je bohatá rozmanitosť veršovaných /a strofických/ foriem, keď majú rotoricky jednu a tú istú funkciu, pozdvihovať výraz na poetickú úroveň? K tomu môžeme pripojiť ďalší experiment s menším úryvkom:

Ide dievča po doline, macocha sihlinou;
dievča letí ako vtáča, macocha ako drak.

Spojku "a" sme v obidvoch veršoch vynechali a štylizáciu sme pozmenili, aby sa zánikom vnútorného rýmu oslabili kontúry štvorveršia, ktoré by i napriek novému usporiadaniu prerážali navonok /prirodzene, nové usporiadanie má svoje nedostatky; chýba koncové rýmovanie, tesnejším zomknutím pôvodného štvrtého verša po odstránení prestávky vzniká nepríjemný hiát "macocha ako drak"; druhý verš v svojom závere prozodicky neuspokojuje ap.; to však patrí ku každému takémuto experimentu/.

O čo nám išlo, je výrazový účinok oltárneho verša

proti pôvodnému, kratšiemu veršu. Tento účinok je rozdielny. Pôvodný verš je "ľahší", zmenený verš je vážnejší, "ťažší". K tomuto emocionálnemu rozdielu sa môže pripísať literárna asociácia s istým žánrom alebo systémom slovesnosti /lyrický verš, verš ľudovej epiky ap./. V tomto prípade teda verš nebude ľahostajný k obsahu vyjadrenia.

V našom prípade treba teda uvážiť funkciu verša špecificky. Okrem úlohy suspendovať prozaickosť vyjadrenia, čo charakterizuje verš všeobecne, je tu zrejme asociácia s ľudovou poéziou, čo zatiaľ nechávame stranou, a napokon špecifický vzťah daného verša k obsahu vyjadrenia. Pre sondovanie tohto tretieho účinku verša treba sa vrátiť k prvému komutačnému testu:

Ide dievča dolinou — Ide dievča dolinou
a macocha sihlinou — a šuhajko sihlinou

V obidvoch prípadoch pôsobí verš "ľahkou", "nádejnou" perspektívou témy /"dievča" - "šuhajko"/, v prvom dvojverší na pozadí hrozivého kontrastu "dievča - macocha" ľahkosť verša, ktoré asociuje nevinnosť, nezáludnosť, dobromyseľnosť, podčiarkuje hrozivosť a nebezpečenstvo plynúce z lexikálnej a tematickej roviny, a teda posilňuje výrazový kontrast. Napokon teda dominantným výrazovým faktorom, ktorý určuje charakter textu, je mikrokontrast "dievča" - "macocha" so svojou tematickou retrospektívou a perspektívou. Táto perspektíva je epická, ale skrýva v sebe aj lyrický, subjektívny moment. Nie sám od seba, ale v dôsledku literárnych súvislostí, ktoré sa aj pri minimálnom stupni literárneho vzdelania[3] neodbytne vtierajú. Mikrokontrast "dievča" - "macocha" je ilúziou na archetypické sujety ľudových balád a rozprávok, v ktorých macocha strojí úklady nevlastrej dcére. Z týchto súvislostí prichádza do úvahy - čisto na základe faktu verša - baladické

vyústenie sujetu: tragický koniec. Mikrokontrast "dievča" - "macocha" v súhre s veršom signalizuje teda žáner balady.

Ďalším krokom interpretácie musí byť vyjasnenie otázky, aký má zmysel transpozícia kánonu ľudovej balady do systému umelej literatúry.[4] V type verša, v uvedenom lexikálno-tematickom kontraste "dievča" - "macocha", v simplicistnej štylizácii vety a v syntaktickolexikálnom paralelizme poznávame vlastne troje

a/ znaky ľudovej poetiky

b/ znaky poetiky, ktorá sa opiera o ľudovú poetiku a

c/ poetiku, ktorá tým popiera inú poetiku, ošúchaný kánon literárneho klasicizmu.

To tretie je vývinový aspekt textu, je to výrazový profil nastupujúcej, resp. vládnúcej poetiky. Za dvoma veršami je tu celá literárna situácia vo svojom vývinovom napätí.

Syntakticko-lexikálny paralelizmus je pritom súčasťou tvarového zámeru textu. Má rovnakú funkciu ako verš: suspenziou prozaickosti dvihať tón na úroveň poetického pátosu, pravda, s ilúziou ľudovosti a na jej výške.

V druhom dvojverší sa tento syntakticko-lexikálny paralelizmus opakuje, je to nadstavbový paralelizmus. Sú tu prirovnania na úrovni ľudovej slovesnosti: "ako vták", "ako drak", a v nich znovu hrozivý kontrast "vták" - "drak". Pritom neumelosť, prostota štylizácie, doslovný návrat prvého vetného vzorca, nehľadanosť výrazu - "letí ako vták", "ako drak" - prezrádzajú osobitný vzťah literárneho subjektu k ľudovej poetike, a kvalifikujú tým jeho štatút. Autor by sa mohol vyjadrovať aj náročnejšie, no zrejme nechce, naopak, zámerne sleduje prostotu výrazu ľudovej poézie. Tým niečo signali-

zuje: svoje bezvýhradné stotožnenie sa s konvenciou ľudového kánonu. Tým sa literárny subjekt vyjadruje. Subjektívnosť výrazu, ktorá vyplýva z faktu verša, z paralelizmu, z hyperbol "letí", "ako vták", "ako drak", ako aj z expresívneho vyznievania posledného verša /spoluhlásky "c" - "ch" - "dr"/, je nepriama, zastretá subjektívnosť anonymného lyrického subjektu, charakteristického pre ľudovú slovesnosť.

Okolnosť, že sa literárny subjekt romantickej príslušnosti nevyjadruje v takom lyricky príznačnom epickom žánri, ako je balada, treba pripísať na účet skutočnosti, že tento subjekt nechce narúšať konvencie ľudovej balady, pretože stotožnenie s ľudovým kánonom je jedným z hlavných princípov slovenského romantizmu. Pritom miestom, kde sa tento subjekt manifestuje ako romantický subjekt, je uvedený kontrast "dievča" - "macocha", majúc v pozadí osudovú nezvratnosť deja, nezmieriteľnosť záujmov, ktorá charakterizuje baladu ako žáner. Výberom žánru vyjadril literárny subjekt romantickú orientáciu svojej poetiky.

Pravda, na základe toho by bolo možné napr. aj o P. O. Hviezdoslavovi, autorovi balady Zuzanka Hraškovie, tvrdiť, že je romantikom. V prípade J. Bottu však už proporcia a význam baladickej tvorby v jeho diele naznačuje svojský vzťah lyrického subjektu k žánru balady a nenáhodnosť jej výberu. No tento vzťah vyjadril autor aj osobitne, rešpektovaním štylizačných konvencií ľudovej balady. Uvediem úryvok z Hviezdoslavovej Zuzanky Hraškovie, aby sme dokumentovali, že úroveň jeho štylizácie svedčí zjavne o jej plnej adaptácii poetike, s ktorou Hviezdoslav pracuje v ostatnom svojom diele, diele jasne neromantickom.

Podvečer, tuliť' ulicha vichrenie -

Strhlo sa, skriklo – brnk! vtáča jak splašené
pod strechu ... Ručajom hučí to popred dom:
rev, vresk, jak: brud zas ... prút!...
"Jaj, umyť nožičky!..." Kahlo sa, črplo: vtom
závrat – či poklzkom,
čIup!..,Vzal ho besný prúd.

Po tomto exkurze sa môžeme vrátiť k analýze nášho textu. Výrazové znaky, zistené z prvého štvorveršia úryvku, v ďalších veršoch rekurujú takmer bez zmeny. Pokračuje ten istý verš, a tým, prostota štylizácie, lexikálne a tematické kontrasty: "dievčina" – "vzteklica", "kam ja pôjdem na scbáš" – "Na! tu tebe sobáš tvoj", "Váh" – "veštec" – "voda" /záhuba/, "bralo" /hrozivé/ – "kvietky". Je tu ďalej expresivita napätých hlások "vt" – "vzt" – "pr" – "p" – "pi" – "sk", onomatopoicky sledujúca krutosť macochinho činu, ako aj asyndeton "voda, hora, zhuči", odrážajúci expresivne dynamiku deja. Chýba iba syntaktický paralelizmus.

Vo veršoch ďalšej strofy sa oslabuje prestávka po štvrtej slabike, čo vedľa aktualizácie veršovej stavby /variabilita výrazu/ signalizuje i prevládnutie epickej línie vety nad metrickou normou verša. Sú tu napokon dve prípady syntaktického paralelizmu: "ktos' za ňou volá" – "ktos' kuká spoza stromov"; "už cestička preťatá" – "už Margita vydatá". Trpné príčastia bez spony tu naznačujú nezvratnosť diania, jeho časovú uzavretosť.

Záverom sa žiada ešte vysvetlenie. Proti estetike totožnosti v literatúrnom klasicizme, ktorá podľa J. Lotmana spočíva v prevládaní normy nad diferenciačným úsilím autorského výrazu, vystupoval romantizmus s revolučnou estetikou rozdielu, ktorá rehabilitovala právo literárneho subjektu na svojské osobné vyjadrenie. Ľudová slovesnosť, ktorú slovenský romantizmus adoptoval do svojej poetiky, však buduje v podstate tiež na este-

tike totožnosti. Zdanlivo tu teda slovenský romantizmus ako by nebol prekonal starý kánon v jeho rozhodujúcom znaku, i keď je tu inovácia aspoň vo výmene kánonov. V skutočnosti nie je kánon ako kánon. Prijatie ľudovej slovesnosti, ktorá sa v ideológii štúrovcov chápala ako prejav národnej originality i ako gesto odvrátenia od starej, triedne úzkej spoločnosti k širokej pospolitosti s historickou perspektívou, je romantický revolučný čin. Ide tu, ako sa to v literatúre predmetu dostatočne vyzdvihlo, o kolektívny romantizmus. Ponáškovosť štúrovskej poézie nie je východiskom z núdze, ale vedomý estetický program. Prirodzene, špecifickou črtou slovenského romantizmu je to, že tu - menej u Bottu a pregnantne u J. Kráľa - zápasi úsilie romantického subjektu o nehatený sebavýraz so snahou rešpektovať prijatý romantický program. J. Botto mu ostával v priznačnej miere verný.

Poznámky

[1]J. Botto, Spevy, Bratislava 1962, 67 n.

[2]Kapitoly Protiklad epiky a lyriky, Epická zložka v lyrike, Verš v epike v našej knihe Od epiky k lyrike. Bratislava 1973.

[3]Pojem literárneho vzdelania tu vystupuje ako fakt literárnej komunikácie. Literárne vzdelanie je pojmovým zobrazením literárnej tradície a literárnej situácie vo vedomí spoločnosti, ktoré v súbore s textom vplývajú na realizáciu estetickej hodnoty textu.

[4]Pri výklade problematiky sa opierame o monografické práce C. Krausa, Slovenská romantická balada, Bratislava 1966, V. Kochola, Poézia štúrovcov, Bratislava 1955. Pretože nám vo výklade ide o detailnú semiotickú analýzu textu a o výrazovú realizáciu štruktúrnych determinánt romantizmu v konkrétnom baladickom texte, osobitne sa na uvedené práce neodvolávame. K charakteru ľudovej balady pozri úvodný výklad J. Horáka v zbierke Slovenské ľudové balady, Bratislava 1956, 11 n.

Jazykové minimum slovenčiny

J. MISTRÍK

1. Úvod. Hľadať minimum istého jazyka znamená uvažovať o vzťahu didaktického systému k jazykovému systému. Určovanie takéhoto minima predpokladá znalosť jazyka i znalosť didaktických zásad. Výsledky týchto úvah a zistení majú v prvom rade praktický význam a úspešne ich môžu využiť najmä adepti, ktorí popri tom, že sa učia nový jazyk, poznajú aspoň základy niektorých ďalších jazykov. Poznanie minima však nemá len praktickú hodnotu, ale v značnej miere umožňuje aj teoretické skúmanie jazyka, jeho modelovanie a typologické porovnávanie pre potreby prekladacích strojov a pod.

Na zistenie základného inventára jazykových prostriedkov máme dnes už exaktné metódy. Najviacej údajov a podkladov sa dá získať zisťovaním distribúcie, frekvencie a produktivnosti prvkov. Pochopiteľne, že iba kvantitatívne údaje na to celkom nestačia, lebo ony vlastne iba slepo signalizujú, ale neriešia. Na niektoré súvislosti medzi výskytom a tvarom alebo výskytom a sémantikou prvku sa už poukázalo pri zisťovaní frekvencie slov a tvarov. Známe je napríklad to, že čím je prvok frekventovanejší, tým je jeho sémantika menej výrazná, alebo čím je frekventovanejší, tým jeho paradigmatické zákonitosti sú labilnejšie. Ako príklad uvedieme supletívne sa skloňujúce zámená alebo nepravidelne sa časujúce pomocné slovesá, ktoré oproti ostatným slovám a slovným druhom majú v reči vysokú frekvenciu. Distribúciu prvku teda treba starostlivo analyzovať a mechanicky získané číselné údaje podrobovať kvantitatívnym rozborom. No tak či tak, kvantitatívny prístup

k určeniu jazykového minima všetci bádatelia dnes používajú ako primárny, ak nie takmer jediný.

Najväčšou prekážkou idúcou proti homogénnosti jazykového minima je štýl prejavov, z ktorých sa pre tento cieľ čerpá. Inventáre štýlových vrstiev sa prekrývajú len čiastočne, takže rozsah minimálneho inventára vyjadrovacích prostriedkov je nepriamoúmerný jeho hodnovernosti: s postupným rozširovaním takéhoto inventara sa postupne relatívne zmenšuje jeho hodnota ako všeobecne platného jadra výrazových prostriedkov. Závažnou okolnosťou je aj to, či je na zreteli písaný alebo hovorený prejav - tak pri vyhľadávaní.ako aj potom pri uplatňovaní jazykového minima. Jazykové minimum hovorených prejavov je malé, koncentrované, ale paradigmaticky nepravidelné, názorne by sa dalo povedať, že až neparadigmatické, lexikalizované. Opačne je to, keď ide o písané prejavy.

To, čo sa doteraz uviedlo, sú kréda a východiská, ktoré sa uplatnili pri určovaní jazykového minima slovenčiny, ako sa ono prezentuje v tomto texte. Ďalej budeme osobitne hovoriť o minimách základných rovín slovenčiny.

2. Lexikálne minimum. a/ Lexikálne minimum sa obyčajne vyčleňuje s použitím frekvenčných štatistik. Dnes je už všeobecne známe, že najfrekventovanejších asi 100 slov v každom jazyku vyčerpáva okolo 50 % akéhokoľvek textu. Sú to prevažne konštrukčno-gramatické a situačné slová /predložky, spojky, pomocné slovesá, príslovky, častice/. Až po nich idú vo frekvenčných slovníkoch plnovýznamové slová, adjektíva a substantíva. V tomto sa nijako neodlišuje ani slovenčina. V porovnaní s niektorými typologicky vzdialenými jazykmi - napríklad s angličtinou - sa výraznejšie odlišuje v tom, že v sloven-

čine je nepomerne väčšia tvarová variabilnosť týchto slov. Porovnaj napríklad paradigmy zámen v angličtine s paradigmami zámen v slovenčine alebo paradigmy slovies v angličtine s paradigmami slovies v slovenčine. Mechanický kvantitatívny prístup k určovaniu lexikálneho minima je pre analytický typ jazyka prospešnejší ako pre flektívny typ. Učiť sa teda základy slovenčiny "cez" najfrekventovanejšie slová znamená odkrývať jej nepravidelnosti v gramatickej stavbe.

Ak v jazyku sú diskrepancie v inventároch jednotlivých štýlov, tak najväčšie sú v oblasti slovnej zásoby. Preto práve tu treba citlivo zvažovať, kedy už slovo prestáva byť prvkom všetkých štýlov a stáva sa štylisticky príznakovým prvkom. V slovenčine /podľa práce Frekvencia slov v slovenčine, Bratislava 1969, s.109/ najväčšia nezhoda v slovnej zásobe je medzi publicistickým a náučným štýlom a najväčšia zhoda je medzi hovorovým a umeleckým štýlom. Najexkluzívnejší je publicistický a vedecko-náučný štýl, najkoncentrovanejší je hovorový a umelecký štýl. Ale paralelne s bohatosťou a koncentrovanosťou lexiky nejde index opakovania slova. Zatiaľ čo tento index je vysoký v náučnom a hovorovom štýle, nízky je v publicistickom a v umeleckom štýle. To všetko smeruje k záveru, že všeobecne platné lexikálne minimum v jazyku nemôže byť veľké. Ak vezmeme do úvahy ešte tú skutočnosť, že na frekvenciu slov vyskytujúcich sa nad 400 ráz v 1,000.000 slov už značne vplýva regionálnosť, potom do lexikálneho minima slovenčiny zahrňme iba najfrekventovanejších 500 slov z frekvenčného slovníka spracovaného z textov rozsahu 1,000.000 slov. Týchto 500 najčastejších slov vyčerpáva bez ohľadu na tematiku 73 % slovnej zásoby rozličných textov. Ďalej uvádzame toto lexikálne minimum v poradí podľa frekvencie bez hlbšej analýzy.

a	nie	čas	žena
byť	od/o/	lebo	u
v/o/	pre	deň	malý
na	jeden	ak	slovo
to	ty	veľa	strana
ten	ani	hovoriť	raz
on	aby	až	treba
že	vedieť	nový	oko
z/o/	tu	no	práve
ako	náš	prísť	miesto
s/o/	pri	preto	vtedy
do	ísť	sám	cesta
mať /sa/	ale/o	bez	vždy
ktorý	človek	však	stať /sa,si/
ja	celý	iba	dnes
čo	musieť	svet	sila
aj	dať /sa/	tam	ich
o	chcieť	medzi	robiť
za	veľký	pod/o/	pravda
ale	povedať	či	keby
po	taký	život	proti
k/u/	vy	vec	možno
keď	pred	ruka	hlava
len	môj	dobre	veď
už	dva	kto	myslieť /si/
všetok	vidieť	teda	zas/a,e/
tento	každý	než	podľa
tak	rok	voda	nad/o/
svoj	prvý	starý	nájsť
i	kde	aký	dostať /sa/
môcť	potom	veľmi	stáť
jeho	druhý	dobrý	dieťa
my	iný	teraz	práca
ešte	by	začať /sa/	tri

žiť	čakať	než	pať
tiež	písať	ľudský	báť sa
prečo	list	srdce	spôsob
poznať	hoci	patriť	slnko
mesto	jediný	biely	často
slovenský	volať	meno	večer
váš	urobiť	najmä	červený
zem	stále	znova	kým
dom	niečo	reč	spolu
mladý	hneď	napríklad	pre
vravieť	dlhý	dedina	trocha/u
vysoký	muž	nikto	kniha
číslo	nikdy	vziať /sa/	sedieť
predsa	akoby	pekná	viesť /sa/
noc	otázka	hodina	pretože
pán	ľudia	známy	dávať
tvár	čierny	otec	právo
cez	koniec	nejaký	vyjsť
nech	málo	krajina	boj
hľadať	ostatný	asi	skutočnosť
ďalej	šesť	nechať	postaviť /sa/
vlastný	niektorý	noha	znamenať /sa
vojna	tvoj	obraz	čosi
chvíľa	štyri	prejsť /sa/	ďalší
hlas	skoro	okrem	ústa
celkom	vrátiť /sa/	mesiac	dlho
posledný	ukázať /sa/	ťažký	duša
aspoň	dosť	svetlo	hora
pozrieť /sa/	pohľad	zdať sa	ach
rád	vôbec	tretí	cítiť /sa/
počuť	hladieť	bo	ostať
okolo	bývať	ráno	dievča
takto	plný	takýto	zostať
chodiť	prípad	zlý	zákon

daleko	okno	pracovať	les
mama	súdruh	kus	rýchle/o
ležať	syn	letieť	Slovensko
napísať	domov	vzťah	socialistický
otvoriť /sa/	dávno	zmysel	strom
hrať /sa/	napokon	počúvať	prst
akýsi	ľud	poriadok	robotnícky
chlapec	odísť	tma	rozumieť
myšlienka	žiadať /sa,si/	kraj	stena
krásny	boh	sen	týždeň
škola	vraj	iste	moc
láska	nielen	desať	vojak
jasný	trieda	podmienka	spomínať
stačiť	zelený	smer	chápať
dvere	živý	čítať	vydať /sa/
pomoc	druh	niekedy	áno
krok	forma	mnoho	brať /sa/
naozaj	ľahko	odpovedať	rad
úloha	platiť	rásť	niekto
vlastne	stôl	šťastie	príčina
držať	doma	robotník	dolu
mrchý	niekoľko	nik	dôležitý
národný	pritom	základný	smieť
pohyb	stratiť /sa/	drahý	dívať sa
telo	široký	izba	koruna
ulica	cudzí	nuž	spoločnosť
zabudnúť /sa/	oheň	potrebovať	veriť
časť	spoločný	ukazovať	základ
národ	hlavný	chlap	lúka
jazyk	spať	kvet	rozprávať /sa/
veda	ťažko	toľko	všade
nijaký	radosť	bok	strach
ticho	smrť	podobný	začínať /sa/
Bratislava	možný	veru	prosiť /sa/

dokázať	záhrada	drevo	pilný
prestať	máj	jednotlivý	situácia
vôľa	možnosť	niesť /sa/	výsledok
blízky	padať	pamätať /sa/	zima
krv	vzduch	položiť /sa/	drobný
pokoj	dvaja	sadnúť /si/	krátky
stavať	oba	tvoriť /sa/	meniť /sa/
ten istý	podať	vybrať /sa/	rozdiel
vlak	stroj	čistý	skupina
zjazd	chyba	dejiny	totiž
ďaleký	cieľ	jednota	dlaň
dielo	hlboký	mlieko	dokonca
mŕtvy	pekne	rozhodnúť /sa/	farba
pochopiť	priestor	pomáhať	obrázok
pomaly	škoda	pravý	pocit
príroda	voľný	rieka	predmet
zatiaľ	zle	riešenie	hotový
kameň	hore	zlatý	nakoniec
včera	pomôcť	azda	organizácia
zmeniť /sa/	vysloviť /sa/	čelo	stretnúť /sa/
hra	kedy	duch	význam
oblasť	obdobie	presne	neskoro
tisíc	prichádzať	síce	postava

Všimnime si, ako sa v uvedenom frekvenčnom slovníku mení gramatická hodnota slov. Spočiatku prevažujú pomocné slová /K/, neskoršie slovesá /S/ a potom podstatné mená /P/ a adjektíva /A/.

V 1. stovke je stav takýto: K=75, S=11, P= 9, A= 5.
V 2. stovke: K=44, S=20, P=27, A= 9.
V 3. stovke: K=26, S=24, P=38, A=12.
V 4. stovke: K=24, S=20, P=44, A=12.
V 5. stovke: K=19, S=24, P=45, A=12.

Rozloženie slovných druhov /K, S, P, A/ poukazuje jednak na dôležitosť pomocných slov a jednak na to, ako postupne odbúdajú slovesá na konto pribúdajúcich podstatných mien a adjektív.

b/ Derivácia. Do jazykového minima flektívneho jazyka sa popri hotových lexikálnych jednotkách začleňujú najproduktívnejšie derivačné postupy. Tie predstavujú dynamickú zložku fungovania jazyka a dokresľujú podobu jadra jeho systému. Slovenčina má mnoho afixov, ktoré sú frekventovanejšie a pri komunikovaní schopnejšie než hotové slová. Inventár týchto prvkov je neodmysliteľnou časťou jazykového minima. Oproti sufixom ako -oba, -ota, -izeň, -iak, -os, -áreň, -inec, -astý, -istý, -teľný, -cvatý atd., ktoré sú v dnešnej slovenčine v slovotvornom procese neproduktívne, existuje celý rad ďalších sufixov, ktoré predstavujú veľkú produkčnú silu. Osvojením si ich významov umožňuje sa rozšírenie slovného inventára a schopnosť uplatňovať ďalšie, nové slová, ktoré nie sú zahrnuté do lexikálneho minima.

Zo Slovenskej lexikológie I /J. Horecký, 1971/ vybrali sme a skonfrontovali s rukopisom Retrográdneho slovníka slovenčiny /v tlači/ všetky prípony podstatných mien a prídavných mien a usporiadali sme ich podľa výskytu v dnešnej slovenčine podľa frekvencie. Z nich najčastejšie vyberáme ako čiastkový inventár jazykové minima slovenčiny. Spolu je ich 50.

Prípony podstatných mien podľa frekvencie: -osť, -ie, -č, -ec, -ka, -ko, -ík, -ina, -ca, -stvo, -ica, -ik, -nik, -ok, -ár, -ička, -ce, -ač, -nica, -in, -sko, -ňa, -teľ, -ačka, -ček,-eň, -isko, -izácia, -ivo, -ák, -ba, -dlo, -an, -čan.

Prípony prídavných mien podľa frekvencie: -ný, -ký, -ový, -ský, -ický, -ený, -aný, -í, -itý, -avý, -ovitý, -ovaný, -ivý, atý, -atický, -natý.

Popri príponách existujú v slovenčine aj predpony, ktorými sa tvoria nové slová. Ani predpony nie sú

rovnomerne produktívne. Sémantika predpôn sa síce pozná na základe sémantiky analogických predložiek, avšak tie najproduktívnejšie predpony sa od sémantiky, ktorú majú ako predložky, hodne vzdialili. O tom svedčia napríklad predpony v takých slovách ako zapísať, poznačiť, navrátiť atď. Jednako však treba vybrať inventár najproduktívnejších predpôn paralelne s inventárom prípon. V textoch rozsahu 1,000.000 slov najproduktívnejšie predpony, usporiadané podľa frekvencie, sú: za-, po-, vy-, s/z-, o-, na-, pre-, u-, roz-, od-, pri-, do- . Ostatné majú pri tvorení slov minimálnu produktívnosť. Do jazykového minima treba zaradiť aj najpotrebnejšie predpony preto, lebo každá z nich umožňuje osvojovať si a hlbšie poznávať sémantiku derivovaných slov.

Konečne do lexikálneho minima patrí, pochopiteľne, aj problematika tvorenia číslovíek s hodnotou nad 10.

Pri bohatej polysémii jednotiek lexikálneho minima, ako aj preto, že ich ohýbanie v praxi je nepravidelné, proces osvojovania v praxi sa predpokladá s pomocou kontextu a v texte.

3. Gramatické minimum. a/ Morfológia. Podobne ako v rovine lexikálnej platí značná nerovnomernosť pri používaní slov, tak je to aj v gramatickej rovine. Výskyt tvarov a konštrukcií je rovnako nevyvážený ako výskyt slov. Diametrálne rozdielny je napríklad výskyt nominatívu oproti datívu alebo výskyt tretej slovesnej osoby oproti druhej osobe, celej výskyt kondicionálu oproti indikatívu atď. Rovnako to platí aj pre vetné a súvetné konštrukcie. Na rozdiel od analytických jazykov má slovenčina bohatú morfológiu a množstvo relačných morfém, ktoré v konečnom dôsledku treba tiež chápať ako inventár vyjadrovacích prostriedkov.

Paradigmatika podstatných mien sa člení na 12 základných typov a popri nich sú ešte paradigmatické typy viac-menej okrajové /gazdiná, pani atd./. Aj medzi takzvanými základnými typmi sú v produktívnosti a frekvencii obrovské rozdiely: kým napr. podľa vzoru žena sa v dnešnej slovenčine skloňuje 18 000 slov, zatiaľ ku vzoru srdce patrí len 130 slov. Aj keď kvôli poznaniu systému sa žiada ukázať všetky paradigmatické typy substantív, predsa z hľadiska poznania a osvojovania si jazykového minima treba osobitne vyčleniť výrazne najproduktívnejšie typy, ktorými podľa stupňa produktívnosti a frekvencie sú: žena, dub, chlap, ulica, kosť, mesto, vysvedčenie, stroj. V tejto situácii teda ostávajú bokom typy: srdce, hrdina, dlaň, dievča. Tvary slov patriacich k nim vystačí teda konštatovať ako lexikálne jednotky.

Závažnejšia je však paradigmatika adjektiválií /prídavných mien, adjektívnych zámen, čísloviek a slovies/, ktoré majú v súčasnej slovenčine obrovský výskyt a aj obrovskú produktívnosť. Dnes ich je takmer 40 000. Na rozdiel od substantív sú to slová s pravidelným ohýbaním a pritom pomerne malou tvarovou variabilnosťou. Plurál všetkých rodov je zhodný s jednou paradigmou, v ktorej popri relačných morfémach -ých/ /ích, -ým/im, -ými/imi sa nominatív zhoduje s akuzatívom. V pluráli platia teda iba 4 tvary. V singulári je prakticky v mužskom rode o jeden tvar viacej, zatiaľ čo v ženskom a strednom rode sú iba 4 tvary /genitív, datív a lokál sa relačnou morfémou -ej zhodujú/. Takto sa ukazuje potreba v jazykovom minime popri substantívnych paradigmách na prvé miesto postaviť paradigmu adjektiválií pre jej produktívnosť, frekvenciu i jednoduchosť. Do jazykového minima patria aj celé paradigmy

skloňovania osobných zámen.

Zo slovies podľa produktívnosti je takéto poradie jednotlivých tried a vzorov: -a- /chytať/, -ova /pracovať/, -i- /robiť/, -nú- /chudnúť/, -a- /česať/, -ie- /rozumieť/. Neproduktívnymi ostávajú typy niesť, hynúť, trieť, brať, žať, žuť, vidieť, kričať.

Zo slovesných tvarov sú najproduktívnejšie a najdôležitejšie prítomník, minulý čas a slovesne podstatné meno. Z tvarov prítomného času 3. osoba sg., potom 3. osoba pl. a konečne 1. osoba pl. Iba v dialógu sú dôležité 2. osoba sg. a pl. plus 1. osoba sg. Príčastia, prechodník a imperatív netreba zaraďovať do jazykového minima, i keď treba poznamenať, že sú to veľmi jednoduché tvary.

b/ Syntax. V princípe sa slovenská syntax - a syntax flektívnych jazykov vôbec - od syntaxe analytických jazykov odlišuje tým, že nositeľmi syntaktických "signálov" v slovenčine sú relačné morfémy. Syntaktických prostriedkov mimomorfologických, v tom zmysle, ako ich majú neflektívne jazyky, je tu minimum. Slovosledné zákonitosti, ktoré naznačujú slovosled /nehovoriac o aktuálnom členení, ktoré je nakoniec známe aj v neflektívnych jazykoch/ takmer niet. Navyše ak vezmeme do úvahy, že v suplementárnom vzťahu s nimi je intonácia vety. Tak sa teda jazykové minimum slovenskej syntaxe musí podstatne odlišovať od jazykového minima neflektívnej syntaxe. Prakticky a trocha zjednodušene povedané: slovenská syntax je inkorporovaná do relačnej morfológie.

Napriek tomu sa však žiada poukázať na prevažujúce typy vetných a súvetných konštrukcií. Pokiaľ však ide o syntaktické konštrukcie, aj tie, ba najmä tie v značnej miere závisia od štýlu alebo od slohového postupu.

Ďalej ukážeme, ktoré modely jednoduchých viet sa vyskytujú v náučnom štýle, v publicistickom štýle, v konverzácii a v rozprávaní. /Skratky: B = vetný základ jednočlennej vety; S = podmet, P = prísudok, O = predmet, C = okolnostné určenie, r = rozvíjajúci člen, n = viacnásobnosť vetného člena./ Východiskový súbor pre každý štýl a slohový postup bol text rozsahu 100.000 slov.

Pre náučný štýl platí toto poradie podľa produktívnosti modelov, ak je veta jednoduchá: P On /príklad: Predáva knihy a papier/; Sr P On /príklad: Naše mesto privítalo zväzákov a pionierov/; Sn P Or /príklad: Zlato a striebro majú prvotriedny lesk/. V súvetiach je hierarchia modelov trocha odlišná. Pre 1. vetu súvetia je poradie: P On; Sr P On; S P Or; pre 2 vetu: P On; P Or; pre 3. vetu: P On; P O C; pre 4 vetu: P On; S P Or. Ako vidieť, model P On je najčastejší v jednoduchej vete i v každej vete súvetia. Do jazykového minima treba zaradiť modely P On; Sr P On; S P Or. Alebo zjednodušene: P O; S P O.

Pre publicistický štýl platí toto poradie modelov podľa produktívnosti, ak je veta jednoduchá: Br /to je pod vplyvom titulkov/. V súvetiach je situácia odlišná. Pre 1. vetu je poradie podľa frekvencie toto: Sr P Or; B; pre 2. vetu v súvetí: P Or; P On; pre 3. vetu v súvetí: P Or; P On; pre 4. vetu: P On; P O. Ako vidieť, modely P O a S P O sú najčastejšie aj v publicistickom štýle - pravdeže, popri titulkovom modele B.

Pre jednoduchú vetu v konverzácii platí toto poradie modelov podľa produktívnosti: B; P. V súvetí pre 1. vetu: P; B; pre 2. vetu B; P; pre 3. vetu B; P O; pre 4. vetu P. V konverzácii, ako vidieť, je dôraz na slovesnej časti vety /P/ alebo na rozličných kontak-

tových slovách /8/. To značí, že gramatické javy konverzačnej vety treba chápať ako lexikalizované.

V rozprávaní, teda v umeleckom texte alebo v hovorovom monologickom texte platí: v jednoduchej vete poradie modelov ; P; S P C; v 1. vete súvetia S P; P; S P C; v 2. vete súvetia P; P O; P C; v 3. vete P; S P; P C. Tu sa ako najčastejší model ukazuje P, potom S P a konečne P C.

Z toho, čo sa uviedlo o modeloch jednoduchých viet, možno uzavrieť, že do jazykového minima patria modely: P C; S P O; P; S P; P C. Do rámca lexiky patrí model 8.

Súvetia. Rovnako ako pri modeloch jednoduchých viet, tak aj pri modeloch súvetí rozhoduje štýl alebo slohový postup. Ďalej sústredíme pozornosť na to, ktoré súvetné modely sa vyskytujú v súvetných konštrukciách a ktoré z nich možno označiť za modely jazykového minima. Hlavné vety budeme označovať symbolom H a vedľajšie symbolom V, takže súvetie "Keď prácu dokončíš, príď k riaditeľovi" má model V - H. Prepočítaním 50 000 viet a súvetí v textoch sa zistilo, že v konverzácii, umeleckej próze a poézii sa vyskytli súvetné modely v tomto poradí: H - H, H - V, V - H, H - H - V, H - V - V. V publicistickom a v náučnom štýle sa vyskytli súvetné modely v tomto poradí: H - V, H - H, V - H, H - H - V, H - V - V. Tak potom do jazykového minima treba zaradiť typy H - H, H - V, V - H, H - H - V, H - V - V. Najčastejšie podradovacie súvetia boli predmetové a privlastkové vzťažné.

4. Fonetické minimum. Otázka jazykového minima pri rovine gramatickej závisí od toho, či sa minimum má získať na ceste k poznávaniu písomnej alebo zvukovej podoby jazyka. Tu stoja oproti sebe dve tendencie.

Jedna je: ľahšie sa osvojuje jazyk v jeho písomnej než v ústnej podobe. Druhá je: ťažšie sa odúčajú chybné návyky, ktoré si adept osvojil pri osvojovaní si jazyka cez jeho písomnú podobu. Jednako však častejšie sú prípady, že adept cudzieho jazyka potrebuje poznať nový jazyk len v písomnej podobe. Odúčanie je uľahčené tým, že návyky sa nenadobúdajú artikulovaným, ale najčastejšie optickým čítaním, pri ktorom sa neautomatizujú pohyby artikulačných orgánov.

Z toho, čo sa uviedlo, vychádza, že do minima treba zahrnúť iba čítanie samohlások, transkripčne svojských grafém – grafém s diakritickými znamienkami – prípadne otázky kvantity a dôrazu. Ako "metasystém" hlások za najprimeranejší v danej situácii pokladáme systém nemeckých hlások. Menej vhodný pre odlišnosť vo vokalizme je ruský, poľský, maďarský a ešte menej vhodný je anglický alebo francúzsky systém.

5. Záver. Poznanie jazykového minima je poznaním jedného stupňa, poznaním najnižšieho stupňa na ceste k perfektnému ovládnutiu jazyka. Do tohto minima patrí zjednodušený systém jazyka a znížená slovná zásoba. Jazykové minimum nie je výsek z inventára, ale abstrakcia. Kritérium minima môže spĺňať iba taký výber, ktorý napriek všetkej náročnosti pri opisnom vyjadrovaní umožní komunikačný proces do takej miery, aby bolo možné dorozumenie.

Jazykové minimá v rozličných jazykoch majú rozdielny rozsah a rozdielne proporčné zastúpenie jazykových rovín. Jazykové minimá sa nemôžu kalkovať.

Je otázka, či postup pri osvojovaní si cudzieho jazyka musí ísť smerom cez stupeň, ktorý sa nazýva minimom, inými slovami, či má mať globálno-cyklický charakter. Didaktické i jazykovo-systémové výskumy tu

dávajú kladnú odpoveď. Adept totiž od začiatku musí sledovať systém a získané vedomosti doňho začleňovať. Systém je tu kontextom, ktorý plní funkciu silnej opory vedomosti.

Jazykové minimum v pedagogickom procese - včítane tvorby učebných textov - sa uvedomuje intuitívne, viac alebo menej správne. Jeho ustálenie predpokladá dlhodobý empirický výskum. Preto tento náš text hodnoťme iba ako hypotetický pre doteraz nepreskúmanú oblasť. Vznikol síce na základe istých teoretických poznatkov a praktických výskumov, ale nieto paralelných textov, s ktorými by sa mohol konfrontovať. Aj keď sme tu jazykové minimum slovenčiny prezentovali žánrovo ako inventár, treba na jeho pozadí vidieť riešenie konkurencie dvoch systémov - didaktického a jazykového. No a tým činom i jeho jasnú koncepciu a istú systémovosť.

Prognóza vývinu slovenčiny

J. MISTRÍK

Jazyk je spoločenský jav – žije a vyvíja sa v spoločnosti a so spoločnosťou. Z toho by vyplývalo, že predpovedať jeho vývin možno iba za predpokladu, keď je dobre známa budúcnosť spoločnosti, ktorá príslušný jazyk používa. Lenže vývin podoby jazyka nezávisí iba od vývinu spoločnosti, ale aj od ustálenosti jazykovej normy, od veku jazyka, od jeho typologickej príslušnosti, od jeho pomeru a vzťahu k susedným jazykom a od mnohých ďalších okolností. Je preto dosť smelé púšťať sa do predpovede o tom, ako sa jazyk bude vyvíjať. Jednako však aspoň úvaha v tomto zmysle má istý význam najmä pre toho, kto sa púšťa do jeho štúdia. Aj keď sa teda vystavujeme riziku istých omylov – tomu nakoniec podliehajú všetky prognózy – pokúsime sa uviesť a zdôvodniť niektoré predpovede o vývine slovenčiny do budúcnosti. Keďže sa predpovede nebudú vzťahovať na presne vymedzenú dobu, pôjde skôr iba o naznačenie perspektív.

Z činiteľov, ktoré ovplyvnia vývin slovenčiny, bude najviac rozhodujúce azda napredovanie v technickom rozvoji a s tým súvisiacej ekonomiky spoločnosti. Technický rozvoj znamená nielen prebudovanie slovníka, ale aj zmeny v distribúcii gramatických prvkov a v štylistike prehovorov. Ďalším rozhodujúcim činiteľom bude relatívny nedostatok času na dorozumievanie, spôsobený najmä nevyhnutnosťou včasného a častého získavania nových informácií v prudko sa vyvíjajúcom spoločenstve. Aj tento činiteľ bude vykonávať stále väčší tlak na

jazykové prejavy ústne i písomné. Konečne to budú internacionalizačné tendencie v spoluražívaní ľudí, ktoré nájdu svoj odraz v internacionalizácii reči i jej systému. Treba rátať ešte s mnohými ďalšími faktormi, ktoré sú viac-menej závislé a popri uvedených sekundárne. Tendencie súvisiace s vývinom spoločnosti zväčša nejdú proti sebe, ale paralelne jedným smerom.

Na perspektívy vývinu jazyka možno usudzovať už aj na základe zmien pozorovaných v súčasnosti. Slovenčina sa v priebehu posledných niekoľkých desaťročí nielen ustálila vo svojej norme, ale aj obohatila pod silným vplyvom hore uvedených činiteľov. Systém a norma sa ustaľujú, inventár prostriedkov sa pritom rozširuje. Proces formovania slovenčiny je teda zložitý, živý, no ovplyvniteľný menej odbornými jazykovednými zásahmi ako tlakom prichádzajúcim sporadicky, z mimojazykových oblastí. Ináč povedané: nič nového, takto - prirodzene - sa vždy a všetky prirodzené jazyky vyvíjali.

Ako sa to črtá konkrétne v jednotlivých jazykových rovinách.

V lexike celkom prirodzene a zákonite pribúdajú nové slová z importu a v menšej miere vznikajú nové lexikálne jednotky prenášaním významu alebo tvorením nových slov známymi morfologickými postupmi. Za posledných niekoľko desaťročí sa slovenčina vo veľkej miere obohatila tzv. cudzími slovami /limit, buldozér, distribúcia, sankcia, tranzistor, vitamín, trend.../, v menšej miere prenášaním významu slov ako odbúrať /odstrániť/, zašiť sa /utiahnuť sa/, odklepnúť /odhlasovať/, vypichnúť /zdôrazniť/, zaskakovať /zastupovať, suplovať/..., alebo tvorením nových slov pomocou najproduktívnejších prípon, ako sú -ár, -teľ, -nik, alebo predpôn, ako sú za-, po-, vy-, s-. Dá sa pre budúcnosť

predpokladať najprudšie rozširovanie inventára lexikálnej roviny. Celkom zákonite bude pribúdať vždy viac a viac slov z cudzích jazykov. Jasne sa črtá, že pôvodná slovná zásoba sa bude konzervovať v hovorovom a umeleckom štýle, zatiaľ čo vo vecných štýloch verejného styku nové pojmy, produkty stále sa modernizujúcej výroby - pri dnešnej výrobnej špecializácii - budú so sebou donášať aj nové pomenovania. Preklad cudzích slov do domáceho jazyka nedrží krok s tempom ich importu, ale z ekonomicko-obchodných dôvodov ani nebude natoľko žiadúce. Hranice medzi jednotlivými jazykmi sa budú najviacej zotierať práve v oblasti lexiky. A slovenčina nebude tu výnimkou. Obraz slovenskej lexiky bude teda meniť import pôvodom neslovenských slov a interracionalizácia v najširšom zmysle. Treba, pravda, rátať aj s výraznejšou štylistickou diferenciáciou slov.

V slovenčine a aj v iných jazykoch sa do nerovnováhy dostávajú nocionálne slová s expresívnymi slovami. Expresívne prípony sa stávajú neproduktívnymi a čoraz menšiu frekvenciu majú modálne a hodnotiace slová. Pri tvorení nových slov odvodzovaním sa produktívnejšou ukazuje cesta smerom od substantív než smerom k substantívam /programovať, produkovať, praxovať, sympatický, generalizovať.../. Túto tézu možno doložiť obrovskou produktívnosťou slovesnej kmeňotvornej prípony -ova- v slovenčine a paralelných prípon v ostatných jazykoch. Ukazuje sa teda, že lexika sa bude obohacovať predovšetkým o substantíva a desubstantíva.

Morfológia a paradigmatika slovenčiny je dnes dosť zložitá a má dosť nepravidelností, dvojtvarov i výnimiek. Ako do jazyka pribúdajú nové slová, tak sa schematizujú aj paradigmy. Nepravidelností je nateraz naj-

viacej pri najstarších slovenských slovách - pri zámenách, pri nižších číslovkách, pri pomocných slovesách, pri domácich substantívach mužského rodu. Cudzie a prevzaté slová skloňujúce sa najmä podľa vzoru žena, ulica, dub, chlap alebo časujúce sa podľa vzorov pracovať, chytať a robiť majú relatívne vyrovnané paradigmy. Pri veľkej produktívnosti týchto typov slov sa musí rátať s ďalším vyrovnávaním paradigiem, a teda s istou schematizáciou aj v morfológii.

Aj v distribúcii pádov a slovesných tvarov sa pre budúcnosť ukazuje veľká nevyváženosť. Datív, lokál a inštrumentál sú pre vecné štýly netypické, odsúvajú sa /najmä datív/ do hovorového a umeleckého štýlu. Zvyšuje sa však frekvencia nominatívu, akuzatívu a genitívu. Pri slovesách je takýto nepomer medzi prítomným a ostatnými časmi, ďalej medzi treťou osobou a ostatnými osobami, ako aj medzi indikatívom a ostatnými slovesnými spôsobmi. Dnes i perspektívne sa ukazuje hypertrofia neurčitých slovesných tvarov, najmä infinitívu a slovesného podstatného mena. Zo všetkého vychádza zmenšovanie morfologickej pestrosti, zjednodušovanie gramatického inventára. Zjednodušovanie gramatickej zložky výrazu, a tým i jazykového systému, spôsobuje do značnej miery to, že pri dorozumievaní sa čoraz viacej využívajú prostriedky nejazykových semiotických prostriedkov. Tlačová, svetelná, filmová, zvuková technika pomáha jazykovému výrazu a sčasti alebo celkom ho nahrádza. Zmenšovanie explikatívnosti výpovede znamená zjednodušovanie jazykového tvaru.

Tendencie vo vývine slovenskej syntaxe súvisia hlavne s mnohostrannosťou textov. Mnohostrannosť je daná nielen tematicky, ale aj tempom a rytmom. Kým staršia a doterajšia syntax kládla dôraz na stavbu a

výstavbu vety chápanej najčastejšie mimo kontextu, budúca syntax sa bude orientovať na vetu ako jednotku textu. To znamená, že sa bude vo zvýšenej miere vyvíjať textová syntax oproti vetnej syntaxi. Pričom textová syntax nezahŕňa len aktuálne členenie výpovede, ale oveľa širší arzenál výrazových prvkov - od medzivetných spojok až po nadväzovacie, odvolávacie a vypočítavacie frazeologické jednotky.

Potreba stručnejšie a rýchlejšie sa vyjadrovať vynucuje si obracať pozornosť na kondenzačné syntaktické prostriedky. Konkrétne to značí zvýšenie pozornosti hustote vetnej stavby, to jest prechodníkovým a menným väzbám. V službách stručnejšieho vyjadrovania je aj častejšie používanie podraďovacieho súvetia oproti priraďovaciemu súvetiu. Pri istej schematizácii syntaxe, ďalej pri tendencii zjednodušovať výpoveď a konečne v zmysle nocionalizácie výpovedi sa schematizuje a bude ešte aj ďalej schematizovať aktuálne členenie výpovedi so silnou tendenciou k poradiu 1. téma, 2. réma.

Slovenčina - obdobne ako iné jazyky - javí v oblasti gramatiky väčšiu rezistenciu voči tlakom zvonku než v oblasti lexiky. Je to jednak preto, že typ jazyka je silnejší a kompaktnejší v gramatike ako v slovníku, a jednak preto, že slovná zásoba má vôbec predpoklady vyvíjať sa podstatne rýchlejšie než gramatika. Nedá sa preto predpokladať, že by v krátkom čase zo stránky konštrukčnej došlo k výraznejším zmenám. Presuny nastanú v distribúcii konštrukcií smerom od rovnomerných proporcií k proporciám podstatne rozdielnym - v prospech jednoduchých a kondenzovaných konštrukcií.

Obdobne a paralelne so slovníkom má pomerne rýchle tempo proces štylistickej diferenciácie. Ešte nedáv-

no bola spisovná slovenčina štylisticky len veľmi slabo diferencovaná. Pred päťdesiatimi rokmi bol výraznejší rozdiel iba medzi prejavmi písanými a hovorenými. Písané prejavy neboli vnútorne ani zďaleka tak ostro štylisticky diferencované, ako sú dnes. Bohatá diferencovanosť funkcií jazyka prináša so sebou aj bohatú štylistickú diferencovanosť prejavov. Čím ďalej tým viacej sa texty diferencujú nielen tematicky, ale aj podľa ďalších, často náročnejších požiadaviek adresáta. Niektoré z takých požiadaviek sú rytmus, názornosť, kondenzovanosť, členenie, faktografická nasýtenosť, heslovitosť atď. To všetko sú požiadavky dnešnej doby i blízkej budúcnosti. Treba predpokladať, že ich tlak na jazykové prejavy bude stále vzrastať.

Pre súčasnú náučnú tvorbu je charakteristická hypertrofia encyklopedických diel, ktoré predpokladajú kondenzované, heslovité a tézovité vyjadrovanie. Pre žurnalistickú tvorbu je príznačná faktografická nasýtenosť, ktorá predpokladá schematické a enumeratívne vyjadrovanie. Pre vedecký štýl je príznačné uplatňovanie symbolov a značiek. Sú to všetko črty, ktoré sú čoraz výraznejšie a ktorými sa prejavy ostro vyhraňujú, diferencujú a špecifikujú. Perspektívne treba predpokladať vývoj v oblasti štylistiky sústredenosťou na kompozíciu textu a na jednoznačnejšie štylistické zafarbenie slova. V porovnaní so situáciou v minulosti nadobudnú väčší pozitívny význam stereotypné texty a texty, v ktorých popri jazykových prostriedkoch budú stále väčšiu účasť nadobúdať neslovesné jazykové prostriedky. Treba rátať so zväčšujúcim sa žánrovým rozptylom prejavov.

Napriek stále sa rozširujúcemu uplatňovaniu hovorenej podoby jazyka relatívne nepomerne viacej sa roz-

širujú a budú rozširovať možnosti pre prejavy písané. Hegemónia písanej podoby vyvíja a ešte ďoraznejšie bude vyvíjať tlak na hovorenú podobu. Grafémy, reprezentujúce vlastne invariantné, nekontextové fonémy, budú ovplyvňovať klasickú výslovnostnú normu najmä oslabovaním asimilačného zákona a neutralizovaním slovenského liaison. Prevládať bude grafémová výslovnosť. Vo verejných prejavoch už dnes veľmi cítiť schematizáciu intonačnej perspektívy výpovede v tom zmysle, že sa automaticky ráta s výskytom rémy na poslednom slove.

Z jednotlivých rovín jazyka doba a spoločnosť relatívne najviacej poznačí lexikálnu, štylistickú a zvukovú rovinu. S najväčšou rezistenciou treba rátať v gramatickej rovine slovenčiny.

V našej prognostickej úvahe sme naznačili očakávanú perspektívu vo vývine slovenčiny. Žiada sa ešte zaujať hodnotiace stanovisko k takto videnej prognóze. Sú to pozitívne a či negatívne vplyvy na jazyk, ktorý je dnes ešte pomerne mladý a ktorý si ešte neustálil svoje hranice a podobu natoľko, aby bol schopný čeliť vplyvom idúcim proti dnešnému jeho systému? Ťažko povedať, že pozitívne, ale ešte ťažšie, že negatívne. Jazyk je nástroj spoločenstva, umožňujúci vzájomné dorozumievanie sa v rámci tohto spoločenstva, ale i mimo jeho rámca. Používateľom jazyka musí ísť o to, aby si jazyk zdokonaľovali a zveľaďovali tak, žeby bol schopný čo najlepšie plniť svoju základnú úlohu. V tom "zdokonaľovali a zveľaďovali" je implikované aj "strážili" jeho celistvosť. Lenže v tom je implikované aj to, aby sa nebúrili proti cudziemu importu, ktorý ho nenarúša, a obohacuje. Jazyk nemá petrifikovaný systém - ako spoločenský jav sa neprestaj-

ne vyvija a mení. Vývoj a zmeny nie sú rovnomerné, sú stále prudšie a väčšie. Nestačí, ak sa iba registrujú, treba ich predvídať. Prognostika sa musí stať súčasťou vedeckého výskumu.

Frazeologická jednotka a jej hranice

J. MLACEK

1. Frazeológia ako jedna z novších lingvistických disciplín musí okrem hľadania svojho vzťahu k iným jazykovedným oblastiam skúmať predovšetkým vlastný predmet svojho bádania - frazeologickú jednotku. Frazeologická jednotka alebo /v terminológii niektorých jazykovedných smerov/ idióm sa síce na všeobecnej rovine charakterizuje dosť zreteľne - ako ustálené slovné spojenie -, ale pri presnejšom a konkrétnom určovaní frazeologickosti istých slovných spojení sa prejavuje veľká nejednotnosť; rozptyl jednotlivých prístupov je pritom až nečakane veľký. Predmetom sporu je jednak rozlišovanie frazeologických a voľných slovných spojení, jednak určovanie zloženia a hraníc frazeologických zvratov a ich odlíšenie od slov z voľného kontextu. Cieľom tohto textu je prispieť k riešeniu uvedených dvoch čiastkových otázok, ktoré sa však dotýkajú samej podstaty frazeologickej jednotky.

2. Pri sledovaní prvej uvedenej úlohy, totiž pri odlišovaní frazeologickej jednotky od voľných slovných spojení treba analyzovať príznaky, kritériá, na základe ktorých možno toto odlíšenie dvoch typov slovných spojení uskutočniť. Ako základné vlastnosti frazeologizmov, a teda aj ako kritériá ich vymedzovania sa v odbornej literatúre uvádzajú viaceré príznaky ustálených spojení, napr.: doslovná nepreložiteľnosť do iného jazyka, obraznosť alebo prenesenosť významu, expresívnosť, idiomatickosť, celostrosť nominácie, lexikálna nerozložiteľnosť a iné /Žukov, 1967, s. 106/. Skôr ako

budeme rozoberať platnosť týchto príznakov, musíme sa dotknúť formy frazeologických zvratov.

2.1. Je známe, že staršia teória frazeológie /idiomatiky/ – pred Ch. Ballym – videla predmet svojho skúmania v prísloviach a porekadlách, ide o jednotky s vetnou a súvetnou stavbou. Obidve uvedené jednotky sa však vyznačujú nie špecifickými jazykovými vlastnosťami, ale viacej aj mimojazykovými príznakmi, a tak bolo takéto vymedzenie predmetu frazeológie veľmi vágne, nešpecifické. Po Ballym sa dostávajú do centra frazeológie ustálené slovné spojenia. Prvým východiskom pri určovaní povahy frazeologickej jednotky je teda konštatovanie, že je to n a d s l o v n á jednotka, že sa skladá zo slov, prípadne slovných tvarov. Ako netypické sa tu ukazujú prístupy, podľa ktorých sa medzi frazeologizmy /idiómy/ počítajú napr. zložené slová /Weinreich, 1970, s.212–213/ alebo skrátené slová /Hockett, 1969, s.109/. V našej frazeologickej koncepcii má platnosť frazeologickej jednotky najmä ustálené slovné spojenie so syntagmatickou stavbou rozličného typu: pastierska kapsička, labutia pieseň, mať dlhé prsty, odísť s dlhým nosom, z roka na rok, vo dne v noci, bez ladu a skladu. Do frazeológie nezaraďujeme ani bežné prípady zložených slov, ani zložené slová, ktoré vznikli adverbializáciou pôvodných ustálených slovných spojení: ostošesť, ozlomkrky /oproti frazeologizmom o milých päť, o dušu spasení a pod./. Zložené slová obidvoch typov patria do lexikológie a sami sú osobitnými lexikálnymi /nie frazeologickými/ jednotkami. Ustálené výrazy s vetnou stavbou /a to nielen príslovia a porekadlá/, ktoré sa odlišujú od syntagmaticky stavaných frazeologizmov najmä svojou funkciou /komunikatívna funkcia oproti pomenúvacej funkcii/, patria tiež do frazeológie,

sú však viac okrajovým ako centrálnym javom v nej. Obidve skupiny frazeologizmov /syntagmaticky stavaných i vetne stavaných/ spájajú najmä analogické sémantické a formálne vlastnosti /ustálenosť zloženia, častá prenosenosť významu, pevná stavba atď./.

2.2. Naznačili sme, že do frazeológie sa zaraďujú len tzv. u s t á l e n é slovné spojenia. A tu sa dotýkame druhej stránky určovania frazeologizmov, totiž ich odlíšenia od voľných slovných spojení. Spomenutá viacslovnosť frazeologickej jednotky /ďalej FJ/ prináša so sebou aj isté problémy, pokiaľ ide práve o rozlíšenie voľného a ustáleného spojenia. Sledujme aspoň niektoré z tých príznakov, ktoré sa najčastejšie uvádzajú ako základné príznaky frazeologickosti.

2.2.1. Už z úvodného vymedzenia FJ vyplýva, že najčastejšie sa ako základný príznak FJ uvádza ustálenosť slovného spojenia. Pod touto vlastnosťou sa menila pevnosť lexikálneho zloženia a nezameniteľnosť komponentov. Ak sa však takáto vlastnosť brala izolovane, sama, nedokázala sa ňou vystihnúť podstata FJ. Ustálenosť zloženia FJ sama nemôže vystihnúť podstatu FJ, pretože príznak ustálenosti neplatí absolútne. V našom jazyku /ale aj v iných, no v rozličnej miere/ nachádzame FJ, v ktorých sa tá istá FJ uplatňuje napr. vo viacerých morfologických formách /mení farby ako chameleon - menil farby ako chameleon; horúca hlava - horúce hlavy/, resp. vo viacerých syntaktických formách /vyskočil, ako by ho had uštipol - vyskočil ako hadom uštipnutý/, resp. pripúšťa isté ohraničené zamieňanie zložiek spojenia: udrela - odbila mu posledná /ostatná/ hodina. Keďže si príslušné FJ aj pri uvedených zmenách zachováva v podstate ten istý význam, hovoríme tu o variantoch FJ /Mlacek, 1971/. Oproti ustálenosti platí

teda vo frazeológii aj variantnosť. Takto chápaná ustálenosť je teda iba jednou z viacerých vlastností frazeologizmu, nemožno ju povýšiť na výlučný príznak FJ. /O jej širšom chápaní ďalej./

2.2.2. Od Ballyho a najmä od Vinogradova sa ako základný distinktívny príznak FJ, odlišujúci ju od voľného slovného spojenia, uvádza ekvivalentnosť FJ a slova. Tento príznak sa uplatňoval, ba až absolutizoval najmä v lexikografickom spracúvaní frazeológie. Za frazeologizmus sa podľa neho pokladá len také slovné spojenie, ktoré má presný či aspoň približný jednoslovný ekvivalent. Pri takomto prístupe sa vylučujú z frazeológie všetky príslovia a porekadlá, ako aj ostatné frazeologizmy s vetnou stavbou. Novšie výskumy však ukazujú, že ani tento príznak sám osebe nestačí na vymedzenie frazeológie /Kunin, 1970/. Ukazuje sa totiž, že jednoslovný ekvivalent môžu mať nielen ustálené slovné spojenia /búchať dve na tri = tárať; previesť niekoho cez lavičku = oklamať, prekabátiť niekoho/, ale aj voľné slovné spojenia /malý dom = domček/, kým na druhej strane zasa existuje celý rad FJ, ktoré vôbec nemajú jednoslovný ekvivalent, ale ich obsah možno vyjadriť len opisom alebo iným slovným spojením /vysoko rúbať = stavať si vysoké ciele, trúfať si na veľa; hádzať hrach na stenu = zbytočne niekomu niečo hovoriť, zbytočne dohovárať/. Tento princíp neprihliada na rozdiely v miere frazeologizovanosti rozličných slovných spojení: šiť horúcou ihlou - hýbať rozumom - strelil capa - prísť niečomu na chuť a pod. Nie je teda dosť univerzálny na to, aby bolo možné pokladať ho za základnú alebo dokonca jedinú vlastnosť frazeologizmov.

2.2.3. Veľmi často sa ako základný príznak FJ

uvádza prenesenosť, obraznosť významu. Posuny vo význame komponentov /jedného alebo viacerých/, prípadne vo význame celého spojenia, sú naozaj jednou zo základných vlastností FJ. Avšak ani tu nemožno brať izolovane len túto jedinú vlastnosť. Prenesenia významu môžu byť totiž aj aktuálne /metafory, metonymie, aktuálne prirovnania/. Prenesenosť významu môže teda fungovať ako príznak FJ len spolu s inými príznakmi, ktorými by sa odlíšila obraznosť ustáleného zvratu od obraznosti voľných slovných spojení. Aj tento príznak sa pritom uplatňuje vo frazeológii v rozličnej miere: nasadiť niekomu chrobáka do hlavy - chytať sa pera, chytiť sa lopaty - držať jazyk za zubami - spraviť, urobiť capa záhradníkom atď.

Prenesenosťou významu možno odlišovať ustálené slovné spojenia frazeologického charakteru od nefrazeologických ustálených spojení, teda od lexikálnych jednotiek so zloženou stavbou. Porovnajme: kysličník uhličitý - Adamovo jablko, národný výbor - kameň úrazu a pod. Tento rozdiel sa však zreteľnejšie prejavuje len v oblasti menných spojení. Práve preto nemožno pripisovať všeobecnú platnosť rozlišovaniu obrazného, preneseného významu slova na jednej strane a frazeologického významu slova na druhej strane /Kučerová, 1974; o frazeologickom význame sa bežnejšie hovorí až pri celej FJ, nie pri jej zložkách; pri nich sa niekedy hovorí o frazeologicky viazanom význame slova/.

Podľa stupňa prenesenosti významu, resp. podľa motivovanosti významu ustáleného výrazu významami jednotlivých komponentov spojenia sa uskutočňuje aj najzávažnejšia klasifikácia frazeologizmov. Z Ballyho rozlišovania frazeologických grúp a celkov /Bally, 1961, s.88-90/ rozviedol V. V. Vinogradov svoje známe tri typy

FJ /frazeologické zrasty, frazeologické celky a frazeologické spojenia/, ktoré N. M. Šanskij rozšíril ešte o 4. typ - frazeologické výrazy. Aj z toho vyplýva, že táto vlastnosť má pri vymedzovaní frazeologizmov i pri ich triedení závažnú funkciu.

2.2.4. Vo viacerých novších prácach, orientovaných výraznejšie na metódy generatívnej gramatiky alebo matematickej jazykovedy, sa vidí podstata FJ v ohraničenej syntagmatickej spájateľnosti slov /Weinreich, o.c.; Mel'čuk, 1960/. Pri takomto prístupe sa preceňuje význam formálnej stránky spojení a nedoceňuje sa významová špecifickosť frazeologických zvratov. Kritika takýchto postupov už viac ráz ukázala, že viaceré voľné syntagmatické slovné spojenia môžu mať väčšie ohraničenia, pokiaľ ide o výber spájateľných komponentov /niekedy je aj tu ler jedna možnosť/, ako majú frazeologické zvraty. Voľnejšie typy frazeologizmov majú zasa relatívne veľkú /hoci vždy nejako obmedzenú/ spájateľnosť slov. Takýto prístup je niekedy /v Mel'čukovom prípade/ prejavom tej tendencie, ktorá sa chcela v jazykovede zaobísť bez pojmu význam, inokedy sú zasa prejavom snahy o štrukturálne videnie celej frazeológie /zreteľnou prekážkou tu je zasa prevažne individuálny, nemodelový postup procesu frazeologizácie; iba pri niektorých druhoch frazeologizmov možno nájsť istú modelovosť, napr. pri ustálených prirovnaniach, pri frazeologizovaných tautologizmoch atď./. Celkove teda takýto prístup môže zistiť len všeobecné predpoklady frazeologizácie syntagmatických spojení, ale na výklad samej frazeologizácie a konkrétnych frazeologizmov potrebuje prihliadať aj k iným stránkam ustálených slovných spojení.

2.2.5. Pri štylistických rozboroch frazeológie sa

niekedy prejavila tendencia pokladať za základný príznak FJ expresívnosť. Je síce pravda, že expresívnosťou sa vyznačuje väčšina FJ /vyjadrenie búchať dve na tri je expresívnejšie ako výraz tárať/, ale táto ich vlastnosť nevystihuje podstatu frazeologizovanosti; je skôr dôsledkom iných príznakov FJ, a teda až sekundárnou vlastnosťou. Môže sa na ňu prihliadať pri štylistickej interpretácii frazeológie, ale nedá sa ňou vysvetliť podstata frazeologizácie. Expresívnosť možno teda brať do úvahy iba popri iných príznakoch frazeologických zvratov.

2.2.6. Posledné spomenuté príznaky sa len zriedkavejšie pokladajú za výlučné vlastnosti frazeologizmov, resp. za východisko frazeologizácie. Idiomatickosť /nepreložiteľnosť frazeologizmu do iného jazyka/ nie je dosť univerzálnou vlastnosťou. Frazeológia všetkých kultúrnych jazykov sa vyznačuje tým, že obsahuje nielen pôvodnú, domácu zásobu frazeologizmov, ale aj množstvo prevzatých alebo kalkovaných frazeologických zvratov, resp. i frazeologizmy, ktoré patria do širšieho, napr. celoeurópskeho inventára frazeologizmov a sú vo väčšine jazykov totožné alebo aspoň analogické. Vylučovať posledné dve spomínané skupiny frazeologizmov pre ich "neidiomatickosť" by znamenalo podstatne a neodôvodnene zužovať celú frazeológiu. Ďalšie spomínané vlastnosti /celostnosť nominácie, hotovosť FJ už pred rečovým procesom/ sú zasa - podobne ako expresívnosť - vlastnosťami vyplývajúcimi z niektorých predchádzajúcich vlastností. Ani ony teda nemôžu izolovane fungovať ako jediné základné kritérium pri odlišovaní frazeologických zvratov od voľných slovných spojení.

2.2.7. Po rozbore najbežnejších kritérií na vyme-

dzovanie FJ teda konštatujeme, že žiadne z nich – vzaté izolovane – nestačí celkom na túto funkciu. Príčinou je spomínaná komplexnosť FJ. Frazeologizmus totiž má na jednej strane najmä syntagmatickú /alebo vetnú/ stavbu, na druhej strane máva však najmä funkciu blízku funkcii slova. Práve pre tento nesúlad medzi formálnym vyjadrením a funkciou FJ /porov. Voprosy frazeologii, 3, 1970; 5, 1972/ zlyhávajú jednotlivé izolované kritériá na vymedzovanie frazeologizmov. Ako primerané sa potom ukazujú také koncepcie, ktoré ale'o charakterizujú FJ pomocou viacerých príznakov, alebo rozširujú platnosť jedného kritéria.

Nazdávame sa, že nepochybným východiskom tu musí ostať ustálenosť, pravda, chápaná špecifický lingvisticky /Mlacek, 1972/, a pritom aj dostatočne komplexne, aby vystihla všetky stránky frazeologizmov. Ustálenosť frazeologizmu chápaná ako ustálenosť jeho používania, ako morfologická ustálenosť, ako ustálenosť syntaxe vo FJ, ako ustálenosť lexikálneho zloženia a ako ustálenosť významu /Kunin, 1970/ je takýmto univerzálnym kritériom. Všetky predchádzajúce kritériá pritom možno pokladať za pomocné hľadiská, ktoré spresňujú hranicu medzi frazeológiou a oblasťou nefrazeologických ustálených spojení a voľných slovných spojení.

2.3. Predchádzajúci rozbor ukázal, že aj po ňom môžeme potvrdiť úvodné rámcové konštatovanie, že frazeologickými jednotkami rozumieme ustálené slovné spojenia, pričom tu dodávame, že sa pri nich v dôsledku špecifickosti frazeologickej ustálenosti uplatňuje aj prenesenosť významu, ba i expresívnosť a obrazovo aj ďalšie vlastnosti. Takto široko chápaná FJ dovoľuje zahrnúť do frazeológie nielen ustálené spojenia so syntagmatickou stavbou, ale aj ustálené spojenia s vetnou

stavbou a na druhej strane aj tzv. minimálne FJ /ustálený výraz s pôvodným jedným plnovýznamovým a jedným neplnovýznamovým slovom: bez hany, do haliera, bez reči, pod úroveň a pod.; Smiešková, 1974/, prípadne aj niektoré tautologické ustálené zvraty: až-až, už-už a pod. Až pri takomto chápaní sa javí frazeologická jednotka aj napriek uvedeným rozdielom vo výstavbe i rozdielom vo význame ako relatívne jednotne vymedzovaná jazyková jednotka, ktorá vstupuje ako celok do istých vzťahov k ostatným jazykovým jednotkám. Evidentné sú najmä jej korešpondencie so slovom, ktoré – ako sme ukázali – sa niekedy natoľko preceňovali, že sa povyšovali na jediný základný príznak frazeologizmu všeobecne, ďalej funkčné korešpondencie niektorých FJ s vetou alebo syntagmou.

3. Viacslovnosť FJ núti osobitne sa pristaviť aj pri druhej naznačenej otázke, pri určovaní zloženia a hraníc tejto jednotky. Rámcovo sa síce rozsah FJ pomerne zreteľne vydeľuje: patria sem minimálne frazeologické jednotky /po uši, do nohy/, ďalej jednotky so syntagmatickou stavbou všetkých druhov /menné spojenia: začarovaný kruh, Damoklov meč, elixír života; slovesné spojenia: kúpiť za päť prstov, odísť s dlhým nosom; príslovkové spojenia: rok čo rok, vo dne v noci; zámenné spojenia: ten alebo onen, toto-hento; ustálené prirovnania: spať ako zabitý, bežať ako divý/, potom jednotky so stavbou jednoduchej vety /trafila, padla kosa na kameň/, jednotky so stavbou jednoduchého súvetia /Reči sa vravia a chlieb sa je; Keď vtáčka lapajú, pekne mu spievajú/ i zriedkavé zložité príslovia a porekadlá so stavbou zloženého súvetia /Kto má dcéru, má rodinu, kto má syna, má cudzinu; Ohýbaj ma mamko, dokiaľ som ja Janko, keď ja budem Jano, neohneš ma, mamo/. Problémy sú však pri určovaní zloženia a rozsahu jednotlivých konkrétnych

ustálených výrazov v rámci uvedených všeobecných konštrukčných typov. Najviac ťažkostí je pri určovaní hranice syntagmaticky stavaných jednotiek, pretože tieto frazeologizmy sa bežne zapájajú do rozličných, niekedy však ohraničených kontextov, a tak vzniká úloha odlíšiť slová, ktoré sú súčasťou frazeologizmu, od slov z kontextu. Menej sporných otázok je pri určovaní hraníc FJ s vetnou stavbou. Tieto jednotky majú totiž zvyčajne osobitnú komunikatívnu funkciu a od ostatného kontextu - pokiaľ nevystupujú samostatne - sa výrazne oddelujú aj celou svojou stavbou.

3.1. Problém určovania hraníc FJ sa vynoril predovšetkým pri lexikografickom spracúvaní frazeológie, osobitne pri zostavovaní frazeologických slovníkov. Keďže na tomto poli hádam najviac vykonali sovietski frazeológovia /porov. celý rad jednojazyčných i dvojjazyčných frazeologických slovníkov/, neprekvapuje, že aj túto teoretickú otázku nastolili práve sovietski frazeológovia. Pri niektorých čiastkových otázkach, o ktorých bude reč ďalej, priniesla isté zistenia aj naša jazykoveda.

3.1.1. Ako prvý sa zreteľne o tejto otázke vyslovil N. I. Sidorenko, ktorý sledoval otázku hraníc FJ v súvislosti s tzv. fakultatívnymi zložkami frazeologizmu: splniť všetko do /poslednej/ litery, choď do /horúceho/ pekla, /červený/ kohút na streche /kikiriká/ i pod. Ukazuje, že niektoré frazeologizmy majú teda jednak užšiu formu, jednak formu rozšírenú o nejakú zložku. Autor však zdôrazňuje, že aj tento komponent /tzv. fakultatívny/ nie je ľubovoľný, ale je ustálený ako aj iné zložky /Sidorenko, 1964/. Osobitne citlivá je otázka fakultatívnosti členov a tým aj hraníc pri minimálnej FJ. Až keď sa rozpracovala problematika fa-

kultatívnych zložiek FJ, mohlo sa začať hovoriť aj o minimálnej FJ.

3.1.2. Čoskoro sa ukázali aj ďalšie problematické miesta pri ohraničovaní zloženia FJ. Často sa napr. vyskytujú takéto dvojice príbuzných výrazov: zlatá stredná cesta - nájsť, hľadať zlatú strednú cestu /v Slovníku slovenského jazyka sa uvádzajú ako dva frazeologizmy; I, s. 164/; hnať niekomu vodu na mlyn - to je voda na môj /jeho a pod./ mlyn /SSJ, II, s. 162/. Vzniká tu otázka, či je ustálený len výraz zlatá stredná cesta alebo aj celý rozšírený výraz. Spomínaný V.P. Žukov rieši túto otázku tak, že určuje tzv. /významové, konštrukčné a frazeologické/ centrum frazeologizmu /Žukov, 1964/. Podľa jeho prístupu by sa problém frazeologickosti druhej citovanej dvojice riešil takto: Pre obidve formy, ktoré majú v podstate rovnaký význam, a nemožno ich teda pokladať za osobitné FJ, je spoločným základom výraz voda na mlyn. Tento výraz je teda frazeologickým centrom celého ustáleného zvratu v jednej i druhej podobe.

3.1.3. Ďalším problémom sú takéto ustálené spojenia: vyhadzovať niekomu niečo na oči. Ide tu o platnosť zámenných zložiek. Ide o zložky, ktoré na jednej strane iba zastupujú iné slová /vyhadzoval susedovi na oči jeho pýchu/, a sú teda zložkami premenlivého kontextu, no na druhej strane svojím významom tieto slová určujú tvarovú i významovú platnosť premenlivých slov. Porov.: niekto sa niekomu lepí na päty: sused sa mu lepí na päty - hlina sa mu po daždi lepí na päty. Zámenný výraz tu teda určuje ohraničenie možných premenlivých komponentov. Citovaný A. V. Kunin pokladá tieto tzv. alternanty častejšie za súčasť FJ. V našom výskume sa ukázalo /Mlacek, 1973/, že tu treba vidieť jednak typy.

keď je takýto alternant skôr zložkou FJ, jednak zase prípady, keď patrí skôr do zvyčajného kontextu príslušnej FJ.

3.1.4. Špecifickým prípadom je určovanie hranice FJ pri ustálených prirovnaniach. Ako neodôvodnené treba odmietnuť tvrdenie, že ustáleným prirovnaním je len časť od ako: ako sviečka /rovný ako sviečka/; ako v oleji /spať ako v oleji/. Sama prirovnávajúca zložka nestačí na ustálenosť celého prirovnania. Napr.: Lampa blikala slabo ako sviečka. Ide už o aktuálne prirovnanie.

Pri výklade ustáleného prirovnania a pri určovaní jeho hranice treba vychádzať zo základnej trojčlennej schémy prirovnania: prirovnávaná časť - porovnávací základ - prirovnávajúca zložka. Vo frazeológii sú zriedkavé /ale predsa existujú/ prípady, v ktorých je ustálená celá trojčlenná konštrukcia: Bližšia košeľa ako kabát. Častejšie sú prípady, v ktorých sa ustálili len dve zložky prirovnania. Ustálená je 1. a 3. zložka: šaty ako gajdy, deti ako smeti /elidovaný je základ prirovnania/, ustálená je 2. a 3. časť: rovný ako sviečka, spať ako v oleji /prirovnávaná zložka je premenlivá, nie je komponentom FJ, ale patrí do jej kontextu/. Prípady s vypustením prirovnávajúcej /3./ zložky menia komparatívny výraz na nekomparatívny: meniť farby /ako chameleón/; je /ako/ za dvoch. Hranica FJ je tu teda rôznorodá, ale vo väčšine prípadov zreteľná.

3.2. Pri všetkých uvedených problematických typoch sa sleduje, či je frazeologizovaná užšia alebo širšia časť istej konštrukcie. Zisťuje sa tu teda v podstate počet slov, ktoré do danej FJ patria. Ide tu o zisťovanie hranice FJ na syntagmatickej osi. Novšie sa vyslovil názor, že otázka hraníc FJ je predovšetkým otázkou jej variantov /Švarckopf, 1970/. Podľa tohto pri-

stupu netreba sa natoľko venovať určovaniu hranice FJ v lineárnom rade slov, ako skôr sledovať, či má istá FJ nejaké varianty. Autor vychádza z tézy, že FJ je vlastne súborom všetkých variantov, v ktorých sa vyskytuje.

Treba dať za pravdu Švarckopfovi, že táto otázka sa bezprostredne dotýka hraníc FJ. Aj tu ide o odlíšenie toho, čo do FJ patrí, od toho, čo je už súčasťou kontextu, ale i od toho, čo už patrí do inej FJ. Týmto prístupom sa teda mieri jednak na odlíšenie FJ od voľných kontextov, jednak na odlíšenie variantov FJ od príbuzných, ale predsa už osobitných frazeologizmov, napr. od frazeologických synoným. Napr. určením variantov vyprášiť niekomu kabát a vyprášiť niekomu nohavice sa jednak tento výraz odlišuje od voľného spojenia, napr. vyprášil niekomu vestu, zásteru, zimník atď. /platí doslovne, nefrazeologizovane/, jednak sa odlišuje od významovo príbuzného, ale osobitného frazeologizmu namastiť niekomu chrbát. Vidíme, že hranica FJ sa týmto prístupom určuje hneď v dvoch smeroch. Na druhej strane však nemožno pokladať takýto prístup k hraniciam FJ za výlučný. Veď napr. pri FJ bez variantov nie je až natoľko aktuálny. Nazdávame sa, že ako je v istých súvislostiach záväzný práve tento prístup, tak v iných súvislostiach, napr. pri určovaní presného lexikálneho zloženia jednotlivých konkrétnych frazeologizmov, je rozhodujúci zasa predchádzajúci syntagmatický prístup. Ďalej sa nazdávame, že až po prihliadnutí k obidvom spomenutým hľadiskám možno zisťovať a určovať hranicu FJ v celej komplexnosti. Ukázalo sa, že problém hraníc FJ má teda jednak svoj syntagmatický rozmer, jednak paradigmatický rozmer. Až po rozbore obidvoch týchto parametrov možno spoľahlivo určiť hranice FJ.

Literatúra

Bally, Ch.: Traité de stylistique française /rus. prekl. Francuzskaja stilistika/. Moskva 1961.

Hockett, Ch.: A Course in Modern Linguistics /výber/. In: Readings in Modern English Lexicology. Leningrad 1969, s. 101-110.

Kučerová, E.: Frazeologizované menné slovné spojenia. In: Jazykovedné štúdie. 12. Pečiarov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 222-228.

Kunin, V. N.: Anglijskaja frazeologija /teoretičeskij kurs/. Moskva, izd. Vysšaja škola 1970. 343 s.

Mel'čuk, I. A.: O terminach "ustojčivosť" i "idiomatičnosť". Voprosy jazykoznanija, 9, 1960, č.4, s.73-80.

Mlacek, J.: Frazeologická jednotka a zámená. Jazykovedný časopis, 24, 1973, s. 168-183.

Mlacek, J.: O variantoch a aktualizácii frazeologizmov. In: Jazykovedné štúdie. 11. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 20-29.

Mlacek, J.: Zo syntaxe frazeologických jednotiek. AFPhUŠP. Spoločenskovedný zošit 9. Bratislava, SPN 1972. 84 s.

Sidorenko, M. I.: K voprosu o granicach leksičeskogo sostava frazeologičeskich jedinic. In: Problemy frazeologii. Moskva-Leningrad 1964, s. 126-131.

Smieškové, E.: Predložkovo-menné konštrukcie vo frazeológii /so zreteľom na lexikografické spracovanie/. In: Jazykovedné štúdie. 12. Pečiarov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 202-214.

Švarckopf, B. S.: Jedinica frazeologičeskogo sostava jazyka i norma. In: Aktualnyje problemy kultury reči. Moskva, izd. Nauka 1970, s. 153-177.

Voprosy frazeologii. 3. Trudy Samarkandskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Ališera Navoi. Samarkand 1970.

Voprosy frazeologii. 5. Čast pervaja, Čast vtoraja. Samarkand 1972.

Weinreich, U.: O semantičeskoj strukture jazyka. In: Novoje v lingvistike. 5. Red. B. A. Uspenskij. Moskva, izd. Progress 1970, s. 163-249.

Žukov, V. P.: Izučenije russkoj frazeologii v otečestvennom jazykoznanii poslednich let. Voprosy jazykoznanija, 16, 1967, č. 5, s. 104-113.

Žukov, V. P.: O smyslovom centre frazeologizmov. In: Problemy frazeologii. Moskva-Leningrad 1964, s.140-144.

Z problematiky sociálnej dialektológie na Slovensku

P. ONDRUS

1.

Na rozdielnosť pri hodnotení a klasifikácii tzv. sociálnych nárečí u nás poukázal už dávnejšie L.Ovonč.[1] Od tých čias sa pokročilo v štúdiu slangu[2], aj v skúmaní tzv. profesionálnych nárečí[3], ba i v poznaní tajného jazyka slovenských detí[4]. Preto sa budú v tomto príspevku[5] podrobnejšie charakterizovať jednotlivé druhy tzv. sociálnych nárečí a na základe toho sa bude hľadať ich miesto medzi ostatnými, menovite umelými a prirodzenými jazykmi[6]. V tomto článku autor používa namiesto termínu "sociálne nárečia" termín príležitostné jazyky[7].

2.

Každý jazyk - umelý alebo prirodzený - je určený plniť určité funkcie v kolektívoch, členovia ktorých sa medzi sebou istým spôsobom dorozumievajú. Umelé jazyky môžu mať úlohu konšpiračnú alebo komunikatívnu, príležitostné zasa expresívnu alebo konšpiračnú a prirodzené jazyky predovšetkým komunikatívnu.

Príležitostné jazyky, ktoré zaujímajú prechodné miesto medzi umelými a prirodzenými, sa z hľadiska funkcií členia na expresívne a konšpiračné. Medzi expresívne treba zaradiť žargóny /najvyšších vrstiev vykorisťovateľských tried/ a slangy /študentské, vojenské ap./, medzi konšpiračné zasa tajné jazyky deklasovaných spoločenských skupín /zlodejov/, tajné jazyky vandrovných remeselníkov a obchodníkov z bývalých vykorisťovateľských spoločenských zriadení, ba i tajné jazyky detí. /Osobit-

né miesto na hranici medzi príležitostnými a prirodzenými jazykmi zaujímajú tzv. profesionálne nárečia./

Základnú funkciu umelých, príležitostných a prirodzených jazykov charakterizujú - najmä v lexikálnej oblasti - isté jazykové ukazovatele. S lexikálnou monosémantickosťou umelých jazykov kontrastuje lexikálna polysémantickosť prirodzených jazykov. Príležitostné jazyky zaujímajú z hľadiska výskytu polysémie a monosémie prechodné miesto medzi umelými a prirodzenými jazykmi. Medzi expresívnymi a konšpiratívnymi príležitostnými jazykmi sú, pravda, rozdiely nielen z hľadiska funkcie, ale aj z hľadiska jazykových ukazovateľov v lexikálnej oblasti. Pretože sa však v rámci príležitostných jazykov u nás žargóny s expresívnou funkciou najmenej rozvili[8], budeme v ďalšom porovnávať len slang s tajným jazykom vandrovných remeselníkov i obchodníkov s tajným jazykom zlodejov a detským tajným jazykom. Na pomoc si vezmeme okrem toho i tzv. profesionálne nárečia, stojace na hranici medzi príležitostnými a prirodzenými jazykmi.

Kým profesionálne nárečia majú hlavnú funkciu sprostredkovať informácie o relatívne zložitých postupoch v remeselníckej a domáckej výrobe[9], základnou funkciou slangov je expresívna funkcia vyvolávať pri komunikácii dojem zvláštnosti, originality[10]; od obidvoch sa odlišujú konšpiračné tajné jazyky, lebo ich hlavným cieľom pri komunikovaní je zatajiť obsah informácií pred tými, čo nie sú členmi ich sociálnej skupiny[11].

Tieto rozdiely vo funkcii jednotlivých príležitostných jazykov podmieňujú aj odlišnosti pri výbere jazykových ukazovateľov v lexikálnej oblasti[12]. Pre profesionálne nárečia sú typické hlavne osobitné výrazy a cudzie slová, ktoré ako súčasť slovnej zásoby majú povahu odborných termínov. Ich charakteristickou vlastnosťou je tendencia /i keď slabá/ k jednovýznamovosti. Naproti to-

mu pri slangoch typickou je zámerné deformácia lexikálnych prostriedkov a záluba vo významových posunoch i v synonymách: ich charakteristickou vlastnosťou ostáva pritom lexikálna exkluzívnosť. Na rozdiel od profesionálnych nárečí a slangov tajné jazyky zlodejov i vandrovných remeselníkov a obchodníkov predpokladajú lexikálny "bilingvizmus", pravda, pri zachovávaní princípu jedinej zvukovej a gramatickej stavby. Nositelia tajných jazykov používajú totiž popri bežnej slovnej zásobe toho jazyka /spisovného jazyka, jazyka miest, miestneho nárečia/, na základe ktorého bol tajný jazyk zostavený, aj špeciálne slová, ktoré utajujú význam slov, obsah, zdeľovaný inému nositeľovi ich jazyka, tajného jazyka.

V podrobnostiach je, pravda, lexikálna "dvojjazyčnosť" v uvedených tajných jazykoch odlišná. Kým špeciálne lexika zlodejských tajných jazykov zvýrazňuje "zločinecku" špecializáciu, špeciálna lexika tajných jazykov vandrovných remeselníkov a obchodníkov zahŕňa do seba všetky sféry života[13]: obsahuje názvy nielen z oblasti prírody, človeka, obce a výroby, ale aj z oblasti nadstavby.

V tajnom jazyku detí lexikálny "bilingvizmus" nejestvuje. Tým sa odlišuje od oboch tajných jazykov /zlodejov i vandrovných remeselníkov/. Tajný jazyk detí sa však od ostatných príležitostných jazykov odlišuje aj inými vlastnosťami.

Kým nositeľmi tajných jazykov zlodejov a vandrovných remeselníkov i obchodníkov sú predovšetkým dospelí ľudia, nositelia tajných jazykov detí môvajú od osem do štrnásť rokov. Tento fakt determinuje i základnú funkciu tajného jazyka detí: jeho úlohou je utajiť obsah informácií nielen pred dospelými a staršími, prípadne i malými deťmi, ale i pred svojimi rovesníkmi z tej istej ale-

bo susednej ulice[14].

Už spoločenská zaradenosť detí vymedzuje detskému tajnému jazyku osobitné postavenie medzi ostatnými tajnými jazykmi. Jeho zvláštne miesto ešte viac podčiarkujú jazykové ukazovatele.

Ako sme uviedli, lexikálny "bilingvizmus" v tajných jazykoch detí nejestvuje. Detské tajné jazyky preberajú od svojich jazykov používaných v tom prostredí, kde deti vyrastajú, celú slovnú zásobu a na zatajovanie obsahu informácií netvoria nové slová, nepreberajú cudzie slová atď., ako to robili nositelia tajných jazykov zlodejov a vandrovných remeselníkov: tvorcovia tajných jazykov detí len "deformujú" slová a ich tvary[15]. Deformácia slov a tvarov je tu iná ako v slangoch. Kým nositelia slangu deformujú slová iba z hľadiska slovotvorného, používatelia detského tajného jazyka rozličným spôsobom menia alebo zvukovú podobu slov i tvarov, alebo menia počet slabík v slovách a ich tvaroch. Deformácie slov a tvarov v tajných jazykoch detí sa uskutočňuje podľa týchto zásad:

a/ V slovách a tvaroch sa alebo každá samohláska v slabikách zamení určitou inou samohláskou, alebo sa v začiatočnej slabike vynechá prvá hláska. Vzorom pre takúto deformáciu slov a tvarov mohla byť detská reč z predškolského veku, v ktorej dochádza k zámene hlások blízkych z hľadiska artikulačného a akustického[16].

b/ Jednoslabičné elementy sa alebo prisúvajú za každú otvorenú slabiku slov, alebo predsúvajú za každú otvorenú slabiku slov a tvarov. Modelom pre túto deformáciu slov a tvarov v detskom tajnom jazyku mohla byť metóda čítania slabík v prvej triede základnej školy[17].

c/ Zámena poradia slabík v slovách a zvratoch zakrýva význam slov v tajnom detskom jazyku. Zámena pora-

dia slabík v slovách sa môže kombinovať s dvojslabičným predklonno-príklonným elementom v slovách i tvaroch slov a sprevádzať ešte fonetickým dĺžením alebo krátením samohlások, prípadne asimiláciou spoluhlások na takom mieste v slovách a tvaroch, kde v jazyku - ktorý je východiskom pre detský tajný jazyk - taká asimilácia spravidla nebýva. Deformácia tohto druhu vzniká v opore o fantáziu detí od osem do štrnásť rokov.

Všetky spôsoby deformácia v tajných jazykoch detí sú determinované snahou čo najviac zakryť nielen význam slov, ale aj obsah celej výpovede. Sú to prostriedky, ktoré sa nevyužívajú ani v tajnom jazyku zlodejov, ani v tajných jazykoch vandrovných remeselníkov a obchodníkov. Aj títeto prostriedky vyhradzujú tajnému jazyku detí osobitné miesto v rámci ostatných uvedených tajných jazykov, a tým aj medzi ostatnými, menovite príležitostnými jazykmi.

3.

Najmä analýza detských tajných jazykov ukázala na základný rozdiel medzi detským tajným jazykom na jednej strane a ostatnými tzv. sociálnymi nárečiami /tajným jazykom zlodejov, tajným jazykom vandrovných remeselníkov a obchodníkov, slangom i žargónom/.

Hlavne rozbor detských tajných jazykov pomohol načrtnúť novú klasifikáciu príležitostných jazykov ich delením na expresívne a konšpiračné: medzi expresívne patrie žargóny /najvyšších vrstiev z bývalých triednych spoločenských zriadení/ i slangy /študentské, vojenské ap./ a medzi konšpiračné zase tajné jazyky zlodejov, tajné jazyky vandrovných remeselníkov a tajné jazyky detí. Samostatné miesto na hranici príležitostných a prirodzených jazykov zaujímajú tzv. profesionálne nárečia.

Poznámky

[1]V štúdii K otázke sociálnych "nárečí", Slovo a slovesnosť 28, 1957, 180–183.

[2]Š.Krištof, Študentský slang v Nitre, Zborník Pedagogického inštitútu v Nitre, spoločenské vedy, 1963, 83–110.

[3]Porov. P.Ondrus, Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.

[4]Informácie o tom sú v článku autora tohto príspevku pod názvom Dve naliehavé úlohy vo výskume slovenských nárečí, Jazykovedný časopis 17, 1966, 188–191.

[5]Autor tohto príspevku zostavil dotazník pre výskum tajných jazykov slovenských detí a má materiál zo západného, stredného a východného Slovenska uložený v archíve Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

[6]Odlišnosť medzi umelými a prirodzenými jazykmi opisuje napr. S.M. Šaljutin, Soderžateľnyje i formaľnyje aspekty poznavateľnogo processa, In: Dialektika poznanija i sovremennaja nauka, Izd. "Mysl", Moskva 1973, 60–78.

[7]V sovietskej sociálnej dialektológii k takémuto pomenovaniu tzv. sociálnych nárečí sa kloní V.G. Bondaletov v autoreferáte doktorskej dizertácie Uslovno-professionaľnyje jazyki russkich remeslennikov i torgovcev, Leningrad 1966.

[8]V slovenských podmienkach sa taký žargón neutvoril, lebo neboli na to priaznivé historicko-spoločenské podmienky. — A.I. Gorškov v knihe Istorija russkogo literaturnogo jazyka, Vyššaja škola, Moskva 1961, 125–

126: V druhej polovici XVIII. storočia zvlášť sa zosilnila galománia šľachtickej špičky, odtrhnutej od ľudu a podceňujúcej ho. Francúzsky jazyk sa stal módnym, usiloval sa ním hovoriť každý "z vyššieho sveta". V určitých kruhoch šľachticov sa vyformoval osobitný žargón. Je charakterizovaný tým, že sa používa neprimerane mnoho francúzskych slov a výrazov, a takisto že sa používajú osobitné žargónne slová a výrazy, javiace sa často /vo svojom žargónnom význame/ kalkami z francúzskej reči. Ďalej je charakterizovaný tým, že sa používajú ruské slová v prenesenom, osobitnom význame. Pre tento šľachtický žargón je charakteristické aj upotrebúvanie emocionálne zafarbených slov a výrazov, zvolaní rozmanitého druhu.

[9]K tomu porov. P. Ondrus, Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí, 26-269.

[10]O tom napr. Š. Krištof, l.c., 83-110.

[11]Porov. k tomu F. Cuřín, Vývoj českého jazyka a dialektologie, Praha 1964, 164-165.

[12]Na to poukázal V.D. Bondaletov, l.c., 11.

[13]Tak V.D. Bondaletov, l.c., 11.

[14]Jestvuje tajný jazyk detí horného a dolného konca obce Horná Ves, okr. Prievidza.

[15]Táto charakteristika detských tajných jazykov je z jazykovedného hľadiska prijateľnejšia než etnografické hľadisko G.S. Vinogradova v štúdii Detskije tajnyje jazyki, Sib.živaja starina, vyp. 2 /6/. Irkutsk 1926, 87-105.

[16]Porov. A.N. Gvozdev, Voprosy izučenija detskoj reči, Moskva 1961, 7-31.

[17] K tomu N.S. Roždestvenskij-V.A. Kustareva, Metodika načalnogo obučenija russkomu jazyku, Prosvaščenije, Moskva 1965, 32 n.

Dve sporné interpretácie pristavku v slovenčine

P. ONDRUS

V slovenskej gramatickej literatúre sú často protichodné interpretácie prístavkov typu spisovateľ Kukučín/ hrad Strečno[1] a prístavkov typu /ostal/ vzadu, pri plote. V prípade spisovateľ Kukučín/ hrad Strečno ide o tesný prístavok a v prípade /ostal/ vzadu, pri plote zase o voľný prístavok.

*

V spojeniach typu spisovateľ Kukučín a hrad Strečno jedni jazykovedci pokladajú za prístavok všeobecné podstatné meno spisovateľ a hrad[2], iní zase považujú zaň vlastné podstatné meno Kukučín a Strečno[3]. Pretože sa však vlastné mená v spojeniach so všeobecnými podstatnými menami u väčšiny slovenských gramatikov pokladajú za prístavky[4], vyjdeme z porovnania zhodného prívlastku v syntagme vysoký dom a prístavku v sklade hrad Strečno.

Podstatné meno Strečno označuje predmet. Naproti tomu adjektívum vysoký pomenúva len jednu vlastnosť predmetu. Podstatné meno Strečno ostáva pomenovaním základným všeobecných vlastností predmetu i vtedy, keď bližšie určuje iný predmet, napr. hrad. Touto sémantickou odlišnosťou sa determinuje aj rozdielny spôsob vyjadrovania gramatickej zhody v prívlastku vyjadrenom prídavným menom vysoký a v prístavku vyjadrenom podstatným menom Strečno[5]. Zhoda v prívlastku je úplná, t. j. v rode, čísle a páde, kým zhoda v prístavku je neúplná, lebo podstatné meno Strečno sa nezhoduje s podstatným menom hrad v rode: zhoduje sa len v páde a čísle.

V páde a čísle sa zhoduje aj prístavok v spojení spisovateľ Kukučín, lebo sa dá ohýbať: od spisovateľa

Kukučíne, spisovateľovi Kukučínovi, so spisovateľom Kukučínom. V tomto prípade sa prístavok zhoduje s určovaným podstatným menom aj v rode.

Ale medzi spojením typu spisovateľ Kukučín a spojením typu hrad Strečno je len vonkajšia podobnosť. Najprv tá, že sa komponenty obidvoch zhodujú v páde a čísle, a potom tá, že sa obidvé utvorili podľa schémy všeobecné podstatné meno + vlastné podstatné meno. Rozhodujúcim pre určenie ich gramatických vlastností sú však ich odlišnosti. Nerešpektovanie týchto odlišností viedlo slovenských gramatikov v starších prácach k tomu, že sa vlastné meno v obidvoch typoch spojení pokladalo za prístavok. Ďalší rozbor ukáže, že to tak nemá byť.

Vlastné meno v spojeniach typu spisovateľ Kukučín nemôže byť hodnotiacim prívlastkom, čiže prístavkom. Hodnotiacim prístavkom býva všeobecné podstatné meno: predstavuje kvalitatívnu charakteristiku[6] osoby, napr. hrdina Nálepka, charakteristiku osoby podľa veku, napr. starec Ondráš, označuje sociálne postavenie, napr. gróf Zay, druh zamestnania, napr. písár Gráč, funkciu v zamestnaní, napr. tajomník Landík. V týchto spojeniach všeobecné podstatné meno jednoznačne plní funkciu prístavku ako osobitného druhu prívlastku. Z uvedených príkladov súčasne vyplýva záver, že ak vlastné meno v spojení podstatné meno + podstatné meno označuje osobu, prístavkom k nemu je všeobecné podstatné meno.

Iná situácia je v spojeniach loď Kriváň, mesto Zvolen. V nich určujúcim je vlastné meno a určeným všeobecné podstatné meno. Toto tvrdenie podopiera aj gramatická zhoda[7] vo vetách: Loď Kriváň priašla do prístavu; Mesto Zvolen oslávilo svoje jubileum. V nich sa so slovesným tvarom v minulom čase zhoduje všeobecné podstatné meno loď a mesto, a nie vlastné meno Kriváň a Zvolen. Z toho vyplýva takisto záver, že ak v spojení podstatné

meno + vlastné podstatné meno označuje "neosobu", je ono prístavkom k všeobecnému podstatnému menu.

Preto aj vo vetách typu Psík Zorka vybehol z kuchyne; Kôň Lysica naraz zastal, keď vlastné meno predstavuje názov "neosoby" /tu zvieraťa/, prístavkom je vlastné meno Zorka a Lysica, a nie všeobecné podstatné meno psík a kôň.

Závery z tohto druhu tesného prístavku sú takéto:

1. V spojení všeobecné podstatné meno + vlastné meno, z ktorých obidve označujú osobu, funkciu prístavku plní všeobecné podstatné meno.

2. V spojení všeobecné podstatné meno + vlastné meno, z ktorých obidve označujú "neosobu", funkciu prístavku plní vlastné meno.

3. Tento prístavok je osobitným druhom prívlastku.

*

Pri analýze vety sa v školskej praxi postupuje tradične, alebo sa do metodiky rozboru vovádzajú nové postupy[8]. Robiť syntaktický rozbor tradične znamená, že sa vetný člen rozpoznáva jedine podľa pádovej otázky[9]. A vnášať do syntaktickej analýzy novšie postupy značí, že sa vetné členy vydeľujú na základe určovania syntaktických vzťahov vo vete[10]. Tento druhý spôsob pokladáme za správny. Zle je však, ak do školskej praxe prenikajú také koncepcie, ktoré sú výsledkom nesdekvátnej analýzy syntaktického faktu. Takým je napr. výklad predložkovej konštrukcie pri plote ako prístavku k príslovke vzadu vo vete Ostal vzadu, pri plote[11].

Vo vete Ostal vzadu príslovka vzadu má úlohu príslovkového určenia miesta. Vo vete Ostal pri plote konštrukcia pri plote sa ako vetný člen môže určovať dvojako. Ak sa na ňu opytujeme tradične, t. j. pádovou otázkou, predložkový výraz predstavuje predmet v lokáli. Ak

však určujeme konštrukciu na základe jej syntaktických vzťahov, máme do činenia s príslovkovým určením miesta. A akú vetnočlenskú platnosť má predložkový výraz *pri plote* vo vete *Ostal vzadu, pri plote*? Je predmetom v lokáli, či príslovkovým určením miesta?

Predložková konštrukcia vo vete *Ostal vzadu, pri plote* sa len pri tradičnom určovaní na základe pádovej otázky pokladá za predmet v lokáli. Ak sa však hodnotí v syntaktickej rovine, situácia sa mení preto, že konštrukcia *pri plote* má taký istý syntaktický vzťah k prísudku *ostal* ako príslovka *vzadu*. Napokon i tesné susedstvo predložkovej konštrukcie *pri plote* ako nemorfologizovaného vetného člena s príslovkou *vzadu* ako morfologizovaného vetného člena[12] determinuje dominantné syntaktické vlastnosti výrazu *pri plote*, vlastnosti príslovkového určenia miesta. Tak vzniká vo vete *Ostal vzadu, pri plote* situácia, že sa v nej vyskytujú dva rovnocenné vetné členy, dve príslovkové určenia miesta. Preto v spojení *vzadu, pri plote* nemožno hľadať voľný prístavok *pri plote* k príslovke *vzadu*[13], ale viacnásobný vetný člen, viacnásobné príslovkové určenie miesta[14].

To isté možno sledovať aj vo vete *Šatku má hlboko, na nose*[15]. V nej sa predložková konštrukcia *na nose* môže dvojako určovať. Ak sa pýtame na ňu tradične, pomocou pádovej otázky, predložkový výraz *na nose* je predmetom v lokáli. Ak výraz *na nose* hodnotíme v syntaktickej rovine, má funkciu príslovkového určenia miesta. Je pri ňom ten istý vzťah k slovesu *má* ako pri príslovke *hlboko*. Okrem toho susedné príslovkové určenie *hlboko* determinuje syntaktické vlastnosti predložkového spojenia *na nose* tak, že v nej celkom prevláda funkcia príslovkového určenia miesta. Dostávajú sa potom vo vete *Šatku má hlboko, na nose* vedľa seba dve rovnocenné príslovkové určenia miesta a vytvárajú viacnásobný vetný člen. Ani

v tejto vete nemožno v spojení hlboko, na nose vidieť voľný prístavok konštrukcie na nose k príslovke hlboko, ale viacnásobné príslovkové určenie.

Dominujúca syntaktická funkcia predložkovej konštrukcie sa determinuje i vtedy, keď predložkový výraz stojí pred príslovkou, a nie za ňou, napr. vo vete Prichádzali v autách aj peši[16].

Aj tu ak sa na predložkový výraz v autách opytujeme tradične. pádovou otázkou, má funkciu predmetu v lokáli. Ak však tú istú predložkovú konštrukciu hodnotíme v syntaktickej rovine vzťahov, plní funkciu príslovkového určenia spôsobu. Črtu príslovkového určenia spôsobu ako dominantnú vyzdvihuje v nej aj príslovka peši, ktorá je s ňou v tesnom susedstve a zatláča jej predmetový význam celkom do úzadia. Preto máme vo vete Prichádzali v autách aj peši do činenia s viacnásobným príslovkovým určením spôsobu, a nie s voľným prístavkom okolnosti.

Netreba už osobitne zdôrazňovať, že ani vo vetách Kniha vyšla teraz, pred týždňom; Veď som ho kúpil len teraz, pred rokom; Bol tu teraz, pred chvíľou[17] nemožno hľadať prístavky okolnosti, ale viacnásobné príslovkové určenia času.

Pravda, v bežnej alebo i knižnej reči sa vyskytujú komplikovanejšie spojenia viacnásobných vetných členov, ako sme opísali v rozoberaných syntaktických konštrukciách. Vidieť to i z príkladov Les sa tiahne do Liptova, ba ešte ďalej; Žena bola aj tu stále pri mne, hocikedy i hocikde, či vo dne pri práci, či večer pri ohni, či v noci pod tichým blkotom hviezd alebo ráno, keď ružové blesky presiakúvali zelené šero pod konármi[18]. Spojenia do Liptova, ďalej; hocikedy, vo dne; hocikedy, v noci, hocikde, pri práci; hocikde, pri ohni atď. hodnotíme v týchto vetách ako viacnásobné vetné členy, ako viac-

násobné príslovkové určenia miesta a času.

K analyzovanému typu viacnásobného príslovkového určenia sa žiada ešte poznamenať:

1. V školskej praxi sa v posledných rokoch začalo prijímať široké ponímanie prístavku. Podľa neho vo vete Ostal vzadu, pri plote sa predložková konštrukcia pri plote pokladá za voľný prístavok okolnosti k príslovke vzadu. Rozbor ukázal, že v spojení vzadu, pri plote máme do činenia s viacnásobným vetným členom, viacnásobným príslovkovým určením rovnakého druhu.

2. Takéto osvetlenie viacnásobného príslovkového určenia vo vete typu Ostal vzadu, pri plote bude mať dôsledky nielen pre teóriu prístavku a viacnásobného vetného člena, ale aj pre vyučovanie slovenskej syntaxe v školskej praxi.

Analýzou prvého sporného prípadu sa dokázalo, že v spojeniach typu spisovateľ Kukučín všeobecné podstatné meno je prístavkom a v spojeniach typu hrad Strečno vlastné meno plní funkciu prístavku ako osobitného druhu prístavku.

Rozbor druhého sporného prípadu ukázal, že v spojeniach typu /ostal/ vzadu, pri plote máme do činenia s viacnásobným príslovkovým určením rovnakého druhu.

Poznámky

[1] Pozri diskusiu o prístavku v časopise Slovenský jazyk a literatúra v škole, XII, č.4, 126-130, č.8, 264-265 a 266-268 /E. Bajziková - V. Betáková - R. Schnek/.

[2] Napr. E. Pauliny, Krátka gramatika slovenská, 1960, 148.

[3] Napr. J. Damborský, Slovenská mluvnice pre stredné školy a učiteľské ústavy II. Skladba, 1930, 31-32; E. Pauliny - J. Ružička - J. Štolc, Slovenská gramatika, 5. vyd., 1968, 375-376.

[4] Porov. c.d. v poznámke 3.

[5] Diskusiu o type mesto Praha v českej gramatickej literatúre uvádza V. Šmilauer, Novočeská skladba, Praha 1966, 515-520.

[6] Porov. J. Bauer - M. Grepl, Skladba spisovné češtiny, Praha 1972, 107.

[7] K tomu J. Bauer - M. Grepl, c.d., 107.

[8] Porov. k tomu V. Betáková, Metodika slovenského jazyka v školách II.cyklu, Bratislava 1970, 207.

[9] Porov. tamže, 207.

[10] Porov. tamže, 119.

[11] K tomu článok R. Schneka, Ku koncepcii prístavku v teórii i v praxi, Slovenský jazyk a literatúra v škole, 12, 1965-1966, 266-268.

[12]Termíny morfologizovaný a nemorfologizovaný vetný člen v práci D. E. Rozentaľa a M. A. Telenkovovej Spravočnik lingvističeskich terminov Moskva 1972, 165–167.

[13]Porov. poznámku 11.

[14]K tomu J. Ružička, Viacnásobný vetný člen, Jazykovedné štúdie I, Bratislava 1956, 156.

[15]Príklady sú zo štúdie J. Ružičku, tamže, 156.

[16]Porov. tamže, 165.

[17]Príklady sú z článku R. Schneka, O grafickom zobrazovaní vety, Slovenský jazyk a literatúra v škole, 14, 1967–1968, 211, a z príspevku Ku koncepcii prístavku v teórii i v praxi, Slovenský jazyk a literatúra v škole, 12, 1965–1966, 267.

[18]Porov. J. Ružička, c.d., 161, 177.

Význam slovenčiny a češtiny pre rekonštrukciu praslovanskej slovnej zásoby

Š. ONDRUŠ

Každý slovanský jazyk má v spisovnej alebo iba v nárečovej vrstve svojej slovnej zásoby také lexikálne jednotky, ktoré sú z hľadiska súčasnej, resp. historicky doloženej slovanskej slovnej zásoby izolované, ba aj unikátne, lebo sa vyskytujú iba v jednom, prípadne v dvoch slovanských jazykoch, alebo iba na malej obmedzenej nárečovej oblasti jedného slovanského jazyka. Môže pritom ísť o lexikálne jednotky povahy apelatívnej alebo iba propriálnej.

Širšou genetickou analýzou takýchto izolovaných, unikátnych lexém sa často ukáže, že sú geneticky zviazané s celou čeľaďou iných lexikálnych jednotiek, ktoré majú celoslovanské alebo širšie slovanské výskytové pole.

Zistenie širších genetických vzťahov v súčasnosti izolovaných slov v slovanských jazykoch alebo ich nárečiach je dôkazom toho, že ide o staré, z predhistorického praslovanského obdobia zdedené lexikálne jednotky. Unikátne slová takéhoto druhu majú podstatný význam pre rekonštrukciu predhistorickej praslovanskej, prípadne až indoeurópskej slovnej zásoby.

Ak hovoríme o izolovaných unikátnych lexémach v jednotlivých slovanských jazykoch a ich význame pre rekonštrukciu praslovanskej /indoeurópskej/ slovnej zásoby, máme na mysli nielen unikátnosť lexém ako takých, ale aj sémantickú unikátnosť takých lexém, ktoré sú ináč bez tohto unikátneho sémantického komponentu známe vo viacerých, prípadne vo všetkých slovanských jazykoch. Takáto sémantická unikátnosť, t.j. viazanosť sémantické-

ho komponentu iba na jeden slovanský jazyk /jeho nárečie/ pri lexémach širšie slovenského rozšírenia má tiež podstatný indikačný význam pre rekonštrukciu preslovanskej slovnej zásoby a jej genetických vzťahov.

V tomto texte poukážeme na niektoré unikátne lexémy a unikátne sémantické komponenty lexém v slovenčine a v češtine, ktoré majú závažný dosah pre celkovú rekonštrukciu praslovenskej slovnej zásoby, a tým aj pre rekonštrukciu spoločenského života predhistorických Slovanov.

I. DUDA - DUDVÁH - DUDLA - DUDLĚBI

Na území slovenčiny je známe slovo duda vo význame jama, priehlbeň, otvor /v lade/. Kálal 120, 540. Na východnom Slovensku je známe toto slovo v hláskovej podobe s expresívnou druhotnou palatalizáciou duďa vo význame priehlbeň, jama /pri hre na guľky/. Jedinou doteraz nám známou responziou slovenského duda v uvedenom význame je poľské nárečové /mazovské/ slovo dudki vo význame jama, priehlbeň /v lade/ Karłowicz 1, s.288. Odvodeninou základnej podoby duda je východoslovenské dudla vo význame priehlbeň,jama, dutina /v strome/. K tomuto východoslovenskému derivátu dudla možno azda priradiť ukrajinské nárečové dudlo s tým istým významom ako duplo, t.j. jama, dutina /v strome/ Hrinčenko 1, s.453, 456.

Hláskovo-morfematickou a sémantickou genetickou analýzou lexémy duda v uvedenom význame sa dá dokázať, že patrí do pomerne širokej čeľade slovanských a indoeurópskych slov toho istého alebo responzibilného významu. Sú to:

Ia. D^hEWB- : D^hWEB-
D^hEWP- : D^hWEP-

Derivát d^{h}ewb-/d^{h}ewp- je zastúpený na slovanskom území poľskými variantmi dziubnia, dziuplo, dziupla "Baumloch", ukrajinským župišče "jama, kde bole baňa na sol" Hrinčenko 1, s. 492. Z germánskej oblasti sem patrí gótske diups, angl. deep, nem. tief "hlboký" Kluge[20] s. 778. Terný plný ablaut d^{h}eub/p- je zastúpený lit. dauba "Schlucht", daubura "Talkessel", dauburys "wassrige Tiefe, Abgrund", staropruš. pa-daubis "Tal", slovenské, poľské dupa, čes. doupa, doupě "Hinterer", rus. duplo "Höhlung /im Baumstamm/", staroslov. dupina "Höhle" atd. Vasmer, 1, s. 382, Fraenkel 1, s. 108. Nulový ablaut d^{h}ub/p- je zastúpený lot. dubens "Boden, Grund, Tiefe", lit. dubus "tief, hohl", duburas "Vertiefung, Grube", praslov. /staroslov./ d7b-r-6 "Schlucht", d7b-r-o > d7no "Grund, Boden" atd.

Slovanská slovná zásoba svedčí aj o existencii schwebeablautovej podoby II. formy d^{h}web-, d^{h}wob-, po delabializácii deb-, dob-. Z ablautu deb-r-, prípadne v redukovanej podobe d6b-r- /porov. praeurópske tem- a oproti tomu praslovanské t6ma "tma"/ treba vysvetľovať slovanské debr6, d6br6: rus. debr6, "Waldtal, Schlucht", staroslov. d6br6 /mar. Zogr. Savv./ faranx, vallis, ukraj. debr, poľ. dziebra, debra, čes. debř, slovensky debra atd. Vasmer 1, s.333, Fraenkel 1, s.108, Miklosich s. 185. Ablaut d^{h}wob- > dob- je zastúpený staročes. dobř, dobřa, "Schlucht, Waldtal", v toponymách Dobřinsko, Dobříš, na Slovensku Dobroč /pri Lučenci/, Dobrá /pri Trenčíne a pri Trebišove/.

Ib. D^{h}EWK- > prasl. deuk- > djuk- :

Plný jasný ablaut je zastúpený ruským nárečovým žučina "Höhlung, Vertiefung", Vasmer,1, s. 434 /geneticky spája ináč/, slovenským nárečovým /východná oblasť/ dzučka, džučka "priehlbeň,jama /pri hre na gulky/",

Plný temný stupeň d^{h}ouk- > prasl. douk- > duk- je zastúpený ukrajinským duk "jama, priehlbeň" /pri hre/ Hrinčenko I, s. 451, v ja-kmeňovej podobe dukja > duča má širšie slovanské zastúpenie; slovenské duča "jama, otvor, jaskyňa" Kálal s. 120, poľské duča, duca "otvor v mlynskom kameni, jama, naplnená vodou; otvor, jama v strome, v kameni ap. Karłowicz I, s. 387, ukrajinské duča, dučka "jama", ruské nárečové dučka, dučaj "otvor, jama v mlynskom kameni". Táto slovanská lexéma sa od čias vydania Matzenauerovho slovníka Cizí slova ve slovanských řečech /Brno 1870/ neprávnene pokladá za prevzatie zo stredolatinského ductia "rúra, kanál" < lat. *ductio. Tento výklad nie je prijateľný ani hláskove, ani sémanticky, ani geograficky.

Za derivát základu douk- > duk- pokladáme aj toponym Dukla s pôvodnou motiváciou "osada v priehlbni, v údolí", resp. "priehlbeň, priesmyk v horstve". Doteraz sa tento zemepisný názov neprávom vykladá ako importovaný z latinčiny.

Ic. D^{h}EWR- > prasl. deur- > djur- :

Jasný plný stupeň je zastúpený v slovinskom slove jurica "jama na zadku, zadok" /porov. slovenské, poľské dupa/ a v západoslovenskom dzura, džura, "jama, diera" : poľské dzura, dziura, džura Karłowicz I, s. 444; Slovenské dzúra, džura.

Temný stupeň dour- je zastúpený poľským dura Karłowicz I, s. 394, 444. Kontinuantom ablautovej podoby dour- > dur- je pravdepodobne aj české doura, východomoravské dúra. Mäkkosť dúra/doura je motivovaná buď expresivitou, alebo vznikla kontamináciou podôb dúra : děra, díra.

Nulový zdĺžený stupeň dur-/dūr- je zastúpený východoslovanským dyra a pravdepodobne aj južnoslovanským dira.

Schwebeablautová podoba toho istého základu v II. forme d^hwer-, po delabializácii der-, v zdĺženej podobe dēr-/ dĕr-, resp. v redukovanej podobe dȯr- /porov. tem- > tȯm-, debr- > dȯbr-/ po zdĺžení dir- je zastúpený slovanskými slovami dĕra, dira. Pravda, pri podobách dĕra, dira nemožno absolútne vylúčiť ani doterajšie spájanie so slovesom derǫ, dȯbrati "drať".

Id. D^hEWD-; D^hOWD- > prasl. doud- > dud-:

Uvedená široká čeľaď derivátov indoeurópskeho základu D^hEW- vo význame "jama, priehlbeň", t.j. D^hEWB/P, D^hEWK-, D^hEWR- plne oprávňuje začleniť do tejto čeľade aj derivát $d^hewd-;d^howd-$, v praslovančine dud- vo význame "priehlbeň, jama, dolina", čiže význam zhodný a respektívne zhodný s významom ostatných derivátov. To je praslovanské východisko slovenských slov duda, duďa, dudla, ako aj poľského dudki a ukrajinského dudlo. O ukrajinskom dudlo však môžeme predpokladať, že je zo slovenčiny, lebo pôvodné ukrajinské dudlo by dalo dulo.

Existencia praslovanskej lexémy duda, zachovaná unikátne v slovenčine a v poľštine, nás oprávňuje geneticky stotožňovať s touto praslovanskou lexémou apelatívneho rázu aj propriálne pomenovania, ako je slovenský hydronym Dudváh, slovenský toponym Dudince a iné slovanské propriá so základovou morfémou dud-.

Pôvodná motivácia hydronyma Dudváh bola podľa našej interpretácie "dolný Váh, Váh v priehlbni, v nížine". Takto sa asi pôvodne nazýval celý dolný tok Váhu. Neskoršie, keď sa nezložené pomenovanie Váh prenieslo na celý tok, využilo sa zložené pomenovanie Dudváh na prítok, ktorý tečie v priehlbni, v doline medzi hlavným tokom Váhu a Malými Karpatmi. Do tejto priehlbne, doliny sa totiž vylieval hlavný tok Váhu pri povodniach. Odmietame teda výklad morfémy dud- v hydronyme Dudváh ako ne-

meckého slova, a to zo starého nemeckého daud-, dnešné nemecké tot "mŕtvy" /porov. napr. Šmilauer 299, Schwarz 57/. Nepravdepodobnosť nemeckého pôvodu morfémy dud- v pomenovaní Dudváh je daná aj tým, že prítoky Váhu nemajú nemecké mená. Ani hydronym Váh nie je nemeckého pôvodu, ako sa doteraz myslí /literatúra Šmilauer 306, 307, Schwarz 28, 57/, ale autochtónne slovanské pomenovanie s pôvodnou prehistorickou podobou vōg- ako ablautu I. schwebeablautovej formy aug- "svetlo, svetlý" /grécke augē, slovanské jug "svetlá strana"/. Pôvodná motivácia pomerovania Váhu teda bola "svetlá rieka". Pomenovanie Váhu má teda tú istú motiváciu a pôvod ako južnoslovenská /slovinská/ rieka Jug, ako ukrajinsko-slovenská rieka Ug/Uh a jej prítok Vyžnica. Bližšie pozri: Š.Ondruš, Je pomenovanie rieky Váh slovanské? Slovenská reč 37, 1972, č.5, s.257-263.

Existencia derivátu dudla, dudlo /v slovenčine, ukrajinčine/ vo význame "priehlbeň, jama" nás oprávňuje vysloviť hypotézu, že praslovanský etnonym Dudlěbi pôvodne označoval etnikum, kmeň žijúci v doline, v nížine. Bol synonymný so slovenským pomenovaním dolňania, dolniaci ako opozitum k horňania, horniaci. Etnonym Dudlěbi bol teda sémantickým opozitom k etnonymu Chrvati, ktorý pôvodne označoval horniakov, ľudí žijúcich vo vrchoch, v horách /názor vyslovený už Šafárikom, po ňom v obmene Dětirom.Porov. Skok 1, s.691/. Odmietame teda Trubačevom oživený starší názor o germánskom pôvode etnonyma Dudlěbi vo význame "mŕtvi následníci" /Simpozium po problemam karpatskogo jazykoznanija 24 - 26 aprela 1973 g., Moskva 1973, s.57/. Oprávnenosť názoru o pôvodnej motivácii etnonyma Dudlěbi ako "ľudia žijúci v údolí, v nížine" posilňuje aj fakt, že prvé sídla Dudlěbov sa kladú do Volyňska /Niederle, 81, 147/. Aj názov Volyň sa najnovšie vysvetľuje z indoeurópskeho koreňa vel-/wol- vo význame

"dolina, nížina", porov. Ivanov - Toporov, Simpozium... s. 23 - 24. Podľa našej interpretácie pri základe wel-/ wol- ide o schwebeablautovú obmenu indoeurópskej primárnej formy H_2ewl-, po zániku laryngály v historickej podobe aul-, zastúpenej gréckym aulōn "Bergtal, Schlucht", v latinčine metatézou aul- na alw- v slovách alvus "Höhlung, Wölbung", alveus "längliche Vertiefung, Höhlung", Pokorny 88, Walde-Hofmann 1, s. 34. Praslovančina mala zastúpenú nielen prvú formu schwebeablautu aul- > ul- /v slove ul6 s pôvodným významom "priehlbeň v strome, strom s dutinou", v druhotnom význame "úľ"/, ale aj II. formu schwebeablautu H_2wel-, po zániku laryngál v historickej podobe wel-, wol- vo význame "priehlbeň, nížina, dolina",ako predpokladajú Ivanov - Toporov pre slovanské propriá Wa-wel, Volyň /Simpozium, s. 23-24/.

Obdobne ako bol apelatívny základ dud-, dudl- "priehlbeň, jama" využitý na pomenovanie etnika Dudlěbi "dolniaci", aj indoeurópsky a praslovanský pomenovací základ H_2ewl- / H_2wel-, v historickej podobe aul-/wel- bol využitý na pomenovanie slovanského kmeňa Uli-iči s pôvodným významom "dolniaci, ľudia žijúci v doline, v nížine". Túto motiváciu potvrdzujú staré historické údaje o sídlach Uličov v nížine pri riekach Dnepr, Dnestr a Bug /Niederle s. 163-164/.

Z nášho výkladu vyplýva, že staré slovanské kmene Dudlěbi, Volyňane, Uliči boli pôvodne kmeňmi žijúcimi v nížine, v doline, o čom podáva svedectvo aj letopisec, ktorý píše, že "Dudlěbi boli na Bugu, kde teraz Volyňania" /Niederle s. 161/.

Je pravdepodobné, že taký istú motiváciu má aj západoslovanský, český kmeň Děčane žijúci v starej dobe pri Labe v údolí Děčína, ležiaceho skutočne v priehlbni, v údolí pod blízkymi horami. Ide tu geneticky asi o schwebeablautovú podobu děk-in- zo staršieho dwěk-īn-,

čo je II. formou oproti I. forme dewk-In-, z čoho je ruské nárečové slovo žučina "priehlbeň, jama". Podla toho aj českí Oěčania boli opozitom k českým Chrvatom "horniakom", ktorí bývali "z oboch strán Orlických hôr" /Niederle s. 125/.

Náš výklad ukázal, že slovenská izolovaná apelatívna lexéma duda, dudla "jama, priehlbeň" patrí do širokej čeľade praslovanských apelatív, ktoré pomáhajú rekonštruovať aj prvotnú motiváciu značného počtu slovanských hydronym, toponym a etnonym.

Poznámka. Aj slovanská lexéma duda, dudy "Pfeife, Rohrpfeife, Schelmei" s pomerne širokou zemepisnou stratigrafiou je iba sémantickou "transformáciou" lexémy duda "priehlbeň, jama". Svedčí o tom responzibilnosť gréckeho aulos "Röhre, Flöte" s gréckym aulōn "Schlucht, Tal, Kanal" a latinským alvus, alveus "Vertiefung, Höhlung, Wölbung" Frisk 1, s. 186,187; Walde-Hofmann 1, s.34. Sémantický vzťah medzi gréckym aulōn "Schlucht" a aulos "Röhre, Flöte" je ten istý ako medzi slovenským duda "priehlbeň, jama" a slovanským duda "Rohrpfeife, Flöte", ako aj medzi slovanským duča, dučaj "priehlbeň, jama" a slovenským dúčala "Flöte, Pfeife".

II. JAT/K/A - JAMA - JASKYŇA - TĚMA

Čeština je "výnimočný" slovanský jazyk, ktorý v svojom najstaršom /staročeskom/ období zachoval v lexéme jatka starší, primárnejší význam ináč značne rozšírenej slovanskej lexémy s variantmi jata, jatka, pojata. Staročeské jatka totiž nezcnačovalo iba "chaloupka, chyše, chrám /modlářský/", ale aj "peleš, doupě, jeskyně", t.j. Höhle, spelunca, delubrum, caverna. Výrečne o tom svedčia staročeské texty, napr. iatku lotrovú, speluncam latronum - když před tú /pústenníkovu/ yatku stáchu - Jiné pohanských model yatki Cetera delubra gentium - yatki

pohanských model delubra atd. Gebauer 1, s. 604-605.

Staročeský význam jatka "jama, priehlbeň, jaskyňa" má sémantickú responziu iba v slovinskom jata, ktoré neznamená iba Hütte, ale aj Grotte, Höhle / Pleteršnik 1, s.360/.

V štúdii Lingvistický príspevok k dejinám slovanskej architektúry /Jazykovedný časopis 24, 1973, s.18-26/ sme poukázali na závažnosť, akú má pre genetický výklad slovanských pomenovaní obývacích priestorov ontologické zistenie archeológov, historikov a etnografov, že predhistorickí a istú dobu ešte aj historickí Slovania /podobne ako iné etniká starej Európy/ pôvodne bývali v podzemných obývacích priestoroch, v zemniciach bez prirodzeného slnečného svetla, v podzemných temniciach. Až postupne, s rastom civilizácie začali stavať obyčajne z dreva nadzemné stavebné konštrukcie, obytné priestory s prirodzeným slnečným svetlom, nadzemné svietnice, siene.

Zo sémantickej opozície temné /podzemné obývacie priestory/ : svetlé /nadzemné stavebné konštrukcie, svietnice, siene/ sme venovali pozornosť iba druhému členu opozície, t.j. svetlým nadzemným obývacím priestorom, svietniciam. Vyslovili sme názor, že slovanské slovo sěn6 má indoeurópsky pomenovací základ k'ewH-n- "svetlý" /staroindické śona/, ktorý v druhej forme odvodeného koreňa k'weH-n-, po zániku laryngál a satemizácii swēn-, po delabializácii sēn- dalo v i-kmeňovej praslovanskej podobe sěn6 s prvotným významom "svetlý nadzemný obytný priestor, svietnica". O tom, že praslovančina poznala aj I. formu tohto odvodeného koreňa k'ewHn-, po satemizácii a zániku laryngály ssun-, svedčí ruské nárečové slovo šuňa vo význame "predsieň, veranda". Podobne praslovanské slovo věža, věž6 má indoeurópsky pomenovací základ aug- "svetlo, svetlý" /grécke augē/ zo staršieho H_2ewHg-

ktoré v II. forme odvodeného koreňa H_2weHg-, po zániku laryngál wēg- je zdrojom preslovanského vēg-ja /vĕg-ja> věža s prvotným významom "svietnica, sieň", ktorý zachovala slovinčina a lužická srbčina /tu sa však význam sieň, svietnica rozšíril na význam dom/, kým ostatné slovanské jazyky posunuli význam "sieň" na význam "veža", pretože z hľadiska podzemných temníc sa nadzemné stavebné konštrukcie, siene javili ako veže.

Tu si všimneme, ako bola na pomenovanie obývacích priestorov využitá prvá, "ľavá" strana sémantickej opozície temné : svetlé, čiže ktoré slovanské lexémy majú prvotnú motiváciu "temné /podzemné/ priestory".

Indoeurópsky prajazyk, resp.jeden z jeho dedičov poznal pomenovací základ āt- vo význame "čierny, tmavý". To je základ latinského adjektiva āter, ātra, ātrum "tmavý".

V zmysle laryngálnej teórie mal pomenovací základ āt- staršiu hláskovú podobu H_2et- "tmavý". Tak ako mal indoeurópsky základ aug- zo staršieho H_2ewHg- v praslovančine protetické j- v slove jug7, obdobne aj pomenovací základ āt- zo staršieho H_2et- má v praslovančine protetické j-, a to práve v lexéme j-āt-ā s pôvodným významom "temný /podzemný/ obývací priestor, jaskyňa". Tento význam si však zachovala iba stará čeština a slovinčina.

Keď sa postupne bývanie starých Slovanov "sťahovalo" z podzemných tmavých jaskýň do "nadzemia", do svetlých nadzemných obývacích priestorov, do siení a veží, nastalo aj prehodnocovanie lexémy jat/k/a. Sémantický komponent "tmavý obývací priestor" sa zachoval, ale sťahovanie z "podzemia" do"nadzemia" vyhnalo z lexémy jat/k/a sémantický komponent "podzemný obývací priestor". Preto lexéma jat/k/a začala u väčšiny Slovanov označovať tmavé koliby, šopy, chlievy ap. V južných slovanských jazykoch sa toto prehodnotenie lexémy jata zvýraznilo aj

derivačne "falošnou" predponou po-/pō-, ktorou sa označovalo niečo "nepravé", druhotné. Pretože jata už neoznačovala prvotnú reáliu "podzemný tmavý priestor",ale "nepravú" druhotnú reáliu "tmavý nadzemný priestor", pribrala predponu pojata. Porov. srbochorvátske "pojata" 1. staja za stoku, 2. šupa za seno, 3. chladna, nečista, prlava prostorija, 4. klet, vajat /Rečnik V, s. 615/, slovinské pojata Wirtschaftsgebäude, Schoppen, Scheuer, Stahl, Hütte, Bretterhütte /Pleteršnik 2/, bulharské pojata "chliev, šopa". O tom, že v takýchto tmavých nadzemných priestoroch mohli bývať istý čas aj ľudia, svedčí srbochorvátsky derivát jatara "vrlo mala seljačka kuća" /tvorené obdobne ako brvnara "dom z brvän, zo zrubov", stračara "vrlo rdjava kuća"/ Skok 1, s. 761.

V slovenčine a v češtine sufixálne derivovaná podoba jatka prešla od staršieho /nie však primárneho/ významu "búda, koliba, v ktorej sa chová statok" k špecifikovanému významu "priestor, v ktorom sa zabíja statok", resp. "priestor, v ktorom sa predáva mäso zo statku".

Prvotný, primárny význam lexémy jata možno dokázať aj Kuryłowiczovým pravidlom o vzťahu formálnej a sémantickej derivácie slov. Toto pravidlo možno formulovať takto:

Ak sa zo základnej morfémy /lexomorfémy/ M_x /v našom prípade jata/ s prvotným významom S_1 /v našom prípade podzemná temnica, jama, jaskyňa/ vyvinú dva významy S_1 a S_2 /v našom prípade búda, koliba, chliev/, vzniká tendencia druhotný význam S_2 zachovať v neodvodenej lexomorféme M_x,kým pre prvotný význam S_1 derivovať novú lexomorfému M_{x+y}. V našom prípade funkciu derivačného elementu y plnila apoluhláska -m-.

Schematicky znázornené:

$$Mx \left| \begin{matrix} S_1 \\ S_2 \end{matrix} \right. \longrightarrow \left| \begin{matrix} M_{x+y} & S_1 \\ M_x & S_2 \end{matrix} \right.$$

Konkretizované:

$$\text{jata} \left| \begin{matrix} 1. \text{ jama, jaskyňa} \\ 2. \text{ búda, koliba} \end{matrix} \right. \longrightarrow \left| \begin{matrix} \text{jat-m-a} > \text{jama "jaskyňa"} \\ \text{jata} \quad \text{"búda, koliba"} \end{matrix} \right.$$

Spoluhláskové zjednodušenie skupiny -tm- na -m- v deriváte jat-m-a > jama je v zhode s kombinatórnymi zmenami spoluhláskových skupín, porov. ěd-m-ě > ěmě, dad-m-ě > damě, věd-m-ě > věmě ap.

Derivát ja-m- "temný", resp. substantivizované "temný podzemný priestor, jama, jaskyňa" nebol iba praslovanský, ale už indoeurópsky. Z hľadiska laryngálnej teórie derivát /j/ā̆t-m- mal staršiu laryngálovú podobu H_2et-m-. To bola prvá forma odvodeného koreňa. Druhá forma, t.j. H_2tem- má v pôvodnom význame "tmavý, tma" takmer celoindoeurópske rozšírenie. Táto druhá forma H_2tem- po zániku laryngály tem- je východiskom staroindického tamas, avestského temah, lat. tenebrae zo staršieho temefra, staroírskeho temel "tma", starohornonem. demar "zmrákanie", litov. temti "tmavieť", tamsus "tmavý", ako aj praslovanského *tem-, po redukcii těma "tma".

Z nášho genetického spájania slovenskej lexémy jama zo staršieho /j/ā̆t-m- s indoeurópskym koreňom āt- "tmavý" jednoznačne vyplýva, že odmietame etymologické spájanie slova jama s gréckym amara "priekopa, kanál", resp. ame "rýľ, motyka", di-aman, eks-amen "rozkopať, vykopať", ako sa to doteraz robí. Spájanie jama s gréc. ame, resp. amara je neprijateľné z dôvodov hláskových a akcentologických. Gréckemu am- by zodpovedalo slovanské om-, nie /j/am-. Ak by sme aj pripustili nefunkčné zdĺženie am- na ām-, zostala by nevysvetliteľná akcentuácia praslovanskej lexémy jama. Ako totiž svedčí srbochorvátske jȁma a

česká kvantita jéma, mala praslovanská lexéma jama akútovú intonáciu. Tá sa však zo základu am- vysvetliť nedá. Ak však vychádzame zo základu ãt-m-, praslovanský akút je v slove jama zákonitý, pretože je reflexom za praslovansko-indoeurópsku kvantitu spôsobenú kontrakciou laryngály a krátkej samohlásky.

Ako ukazuje praslovanská slovná zásoba, indoeurópsky základ ãt- nemal v praslovančine iba derivát ãt-m-> jama, ale aj derivár ãt-sk-, z ktorého celkom zákonite vzniklo slovenské slovo jask, ako aj širšie rozšírené slovanské slovo jaskyňa s tým istým pôvodným významom ako slovo jama, t.j. "tmavý prázdny podzemný priestor". Zjednodušenie spoluhláskovej skupiny -t-s/k/ na -s/k/- nastalo v staršom období vývinu praslovančiny, ako svedčia krátke sigmatické aoristy od slovies zakončených v koreni na -t, -d, napr. od koreňa plet- sigmatický krátky aorist plěs7, od koreňa ved- sigmatický krátky aorist věs7 atď.

Hoci starí Slovania bývali pôvodne v podzemných temniciach, v jatách, používali tieto zemnice iba na spánok a odpočinok. Za prácou a za zábavou vychádzali z tmavého podzemia na svetlé nadzemie, ktoré bolo pre nich tým pravým svetom. Dokazuje to aj sémantický vývin slovanskej lexémy svět7. Pôvodne označovala táto lexéma iba svetlo. Pretože práca a zábava starých Slovanov v svetlom nadzemí bola pre nich tým pravým svetom, nadobudla aj lexéma svět7 s pôvodným významom "svetlo" aj druhotný význam "svet". Sémantická a formálna derivácia lexémy svět7 sa diala podľa Kuryłowiczovho pravidla:

svět7	1."svetlo"	---→	svět6lo "svetlo"
	2."svet"		svět7 "svet"

O tom, že pojem "sveta" je budovaný na pojme "svetla", svedčí nielen vývin praslovanskej lexémy svět7, ale aj responzibilnosť maďarských slov világos "svetlý" a vi-

lág "svet". Nie je však vylúčené, že maďarčina kalkovala slovanskú situáciu.

Záver

Takých slov, ktoré sú unikátne svojim lexematickým výskytom alebo svojou sémantikou, má slovenčina aj čeština spisovná alebo iba nárečová pomerne veľa. V slovenčine sú to napr. báň "rúbanisko", lichva "statok, dobytok, skot", sobáš "conubium", súriť "hnať, tlačiť", v češtine únor "február", věžník "druh psa", sele "mláďa" atď. Tieto unikátne slová /semémy/ sú závažným indikátorom pre rekonštrukciu slovnej zásoby Praslovanov, a tým aj hospodárskeho a spoločenského života našich slovanských predhistorických predkov. Väčšina týchto unikátnych slov sa dá adekvátne geneticky vyložiť iba v tom prípade, ak sa na hláskový a morfematický vývin praslovenčiny aplikujú novšie poznatky indoeurópskej porovnávacej jazykovedy, najmä laryngálna teória a Benvenistova teória o variantoch hláskovej štruktúry odvodeného indoeurópskeho koreňa /tzv. schwebeablaut/. K týmto teóriám pristupuje aj náš výklad o zákonitostiach delabializácie spoluhláskových skupín CW- na C- v indoeurópskom prajazyku a vo vývine jednotlivých indoeurópskych jazykov, medzi nimi aj praslovančiny.

Literatúra

Fraenkel,E.: Litauisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Heidelberg, Carl Winters Universitätsverlag 1962.

Frisk, H.: Griechisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Heidelberg, Carl Winters Universitätsverlag 1960.

Gebauer, J.: Slovník staročeský. I. Praha 1903.

Hrinčenko, B.: Slovaŕ ukrajinskoji movy. Kyjiv, Kyjevskaja staryna 1907.

Kálal, K. + Kálal, M.: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, Tlačou Slovenskej grafie 1923.

Karłowicz, J.: Słownik gwar polskich. Tom I. Kraków, Nakładem Akademii umiejętności 1900.

Kluge, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 20. Auflage. Berlin, Walter de Gruyter 1967.

Miklosich, F.: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, Guilelmus Braunmueller 1862 - 1865.

Niederle, L.: Rukověť slovanských starožitností. Praha, Nákladem Československé akademie věd 1953.

Pleteršnik, M.: Slovensko - nemski slovar I. Ljubljana 1894.

Schwarz, E.: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. 2. Auflage. München, Verlag Robert Lerche 1961.

Skok, P.: Etimologijeki rječnik hrvatskogo ili srpskogo jezika. Knjiga prva. Zagreb 1971.

Šmilauer, V.: Vodopis starého Slovenska. Praha - Bratislava 1932.

Vasmer, M.: Russiches etymologisches Wörterbuch.

Ereter Band. Heidelbeg, Carl Winters Universitätsverlag 1953.

Walde, A. + Hofmann J.B.: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Erster Band. Heidelberg, Carl Winters Universitätsverlag 1965.

Kontrasívna analýza slovenského a českého hláskoslovia

E. PAULINY

Treba hneď na začiatku uviesť, že ide o kontrastívnu analýzu spisovnej slovenčiny a spisovnej češtiny. Ohľad na nárečia by totiž dosť zatemnil a rozmazal hranice kontrastov. Je známe, že v časti južnej západnej slovenčiny sú aj také zmeny, ktoré sú v češtine /zmena ó > ú: kúň, zmena ě > i: bílý/ a zasa naopak v moravskoslovenských nárečiach sa nevykonali /práve rak ako v slovenčine/ viaceré zmeny, ktoré sa vykonali v češtine /napr. česká zmena ý > ej, ú > ou, à > ě > e/.

Na prvý pohľad by sa zdalo, že je veľmi ťažké robiť kontrastívnu analýzu jednotlivých jazykových rovín v takých blízko príbuzných jazykoch, ako je slovenčina a čeština. A skutočne, keby sme hlbšie prebrali literatúru otázky o vzťahu slovenčiny a češtiny, zistili by sme, že v českej filologickej vede dlho trvalo presvedčenie, že rozdiely, ktorými sa slovenčina odlišuje od češtiny, sú vlastne nárečovými rozdielmi. Tieto názory ešte v rozmanitých formách prežívajú hlavne u niektorých zahraničných slavistov, ktorí nestihli zachytiť novšie bádateľské výsledky československej /v tom hlavne slovenskej/ lingvistiky. No dnes si slovenská i česká lingvistika kladie ako naliehavú úlohu konfrontačné štúdium obidvoch jazykov, inými slovami, kontrastívnu analýzu stavby obidvoch jazykov. Bádateľsky je to problém nesmierne zaujímavý, lebo na materiáli veľmi príbuzných jazykov, teda na materiáli, ktorý poskytuje viacej zhôd ako rozdielov, sa môže overovať nosnosť nášho súčasného lingvistického myslenia a sila lingvistickej teórie. Pre nás to má aj ten význam,

že po preskúmaní skutočného stavu budeme môcť bezpečnejšie odhadovať pre budúcnosť vývin vzájomných vzťahov medzi češtinou a slovenčinou. To však má aj priamy praktický dosah. Je známe, že cudzím slavistom je vo všeobecnosti známejšia čeština ako slovenčina. Preto, keď postavíme pod ostrý reflektor slovenčinu a češtinu, bude to výhodné, že na základe toho, čo cudzí slavisti poznajú z češtiny, ujasnia si jednotlivé prvky slovenskej jazykovej stavby.

Nie som síce privržencom názoru o neprestupnej existencii jednotlivých tzv. jazykových rovín, ale pre potreby tohto textu bude účelné postupovať podľa tzv. jazykových rovín. Tentoraz si všimneme hláskoslovie. Pri konfrontácii obidvoch jazykov budem postupovať synchrónne; na historický vývin sa budem odvolávať len vtedy, ak to bude ujasňovať súčasný stav.

Keď Bohuslav Hála vydal v r. 1929 knihu Základy spisovné výslovnosti slovenské a srovnání s výslovností českou, konštatoval /a výraznejšie to konštatoval v neskorších prácach/, že výslovnosť slovenských hlások sa v podstate zhoduje /konštatuje to hlavne pre samohlásky/ s českou výslovnosťou. Možno povedať, že aj inventár foném slovenských a českých je dosť zhodný. A jednako, ak sa na vec pozrieme z hľadiska systému a využívania foném a ak sledujeme dôsledky rozdielov v inventári foném, zistíme nemalé rozdiely. Obraz krátkeho vokalizmu je dosť zhodný. Slovenský krátky vokalizmus má schému:

o	a	u
e	ä	i

resp. pripúšťa sa aj podoba:

o	a	u
e		i

teda bez fonémy ä. Foném ä sa v spisovnej slovenčine

vyskytuje v pozícii po labiálach na mieste praslovanskej nosovej samohlásky ę, teda: päť, žriebä, deväť, měso. Ale platí aj druhá schéma /bez vokálu ä/ a vtedy sa namiesto ä vyslovuje vokál e.

Český krátky vokalizmus má schému:

o a u
e i

Znoduje sa teda s druhou schémou slovenského krátkeho vokalizmu /so schémou bez ä/. Mohlo by sa zdať, že tu ide o blízkosť krátkeho vokalického systému medzi obidvoma jazykmi. Ale využívanie a distribúcia krátkych vokálov v slovenčine sa značne odlišuje o využitia tých istých vokálov v češtine. Ukazuje to hneď na prvý pohľad frekvencia vokálov a diftongov /ide sa od najfrekventovanejšieho vokálu k najmenej frekventovanému/

krátke vokály

slovenčina	čeština
a	e
o	a
e	o
i	i
u	u
ä	

Treba upozorniť, že písmenom ě sa v češtine neoznačuje osobitná fonéma, ale spojenia tě, dě, ně sa vyslovujú ako ťe, ďe, ňe a v prípadoch ako běh, pěna označuje sa písmenom ě spojenie je a v prípadoch v zimě, město sa písmenom ě označuje spojenie ňe. Preto sa písmeno ě - keďže sa ním neoznačuje fonéma - nevyskytuje v etĺpci frekvencií českých hlások.

Keďže, kto je trochu oboznámený s historickým vývinom češtiny, je jasné, že tento rozdiel frekvencií v slovenčine a češtine bol spôsobený staročeskými

prehláskami ä > ě > e, u > i, porov. čes. nom. sg. ulice, akuz. sg. ulici, slov. ulica, ulicu; prehláskou aj > ej, čes. vejce, slov. vajce atď. /do podrobností nejdeme/.

V dlhom vokalizme sú jednak obdobné rozdiely medzi slovenčinou a češtinou, jednak sú tu osobitné rozdiely. V slovenčine fungujú v dlhom vokalizme ako dĺžky aj diftongy. Sú to diftongy napospol stúpavé, čiže nezlabičná časť diftongu je na začiatku /ia, ie, iu, uo-ô/. V spisovnej češtine je iba jeden diftong /ou/, a ten je klesavý. Zodpovedá mu v systéme diftong ei /dobrej strejček/, ale ten v spisovnom jazyku nie je /spis. čes. dobrý strýček/. Je len v niekoľkých slovách prebratých z obecnej češtiny /napr. posejpátko/. Ak do systému dlhých vokálov zaradíme aj diftongy, vyzerá slovenský systém takto:

ô /uo/	á	ú - iu
ie - é	ia	í

Treba upozorniť, že dlhé ó sa v slovenčine vyskytuje len v cudzích slovách /chróm, jód, sóda/, preto ho do schémy nedávame. Situácia dlhého é je obdobná, ale vyskytuje sa okrem cudzích slov hojne v tvaroch typu dobré, dobrého, dobrému a v slove dcéra, preto ho dávame aj do našej schémy. Diftong iu sa vyskytuje len v zriedkavých a málo frekventovaných pádových prípadoch.

Český systém dlhých vokálov vyzerá takto:

	á	ou - ú
é		í

Dlhé ó sa aj v češtine vyskytuje len v cudzích slovách.

Pozrime sa teraz na frekvenciu dlhých vokálov /a diftongov/ v slovenčine a češtine:

slovenčina	čeština
á	í
í	á
ie	é
ä	ou
é	ú
ia	
ô /uo/	
ó	
iu	

A teraz porovnajme jednotlivé miesta systému s frekvenciou!

Namiesto starého dlhého ó máme v slovenčine diftóng ô /uo/, ale v češtine je namiesto starého dlhého ó vokál ú /v pravopise sa značí ů: slov. kôň, čes. kůň/. Preto je miesto starého dlhého ó v češtine vakantné. Slovenské á je často v obdobných poziciách ako české á /sláva, právo, král/, ale niekedy je namiesto českého á slovenské a /čes. vrána, kámen, krátká, slov. vrana, kameň, krátka/. Okrem toho je české á často na mieste slovenského ia /čes. pátek, slov. piatok, čes. desátý, slov. desiaty/. Namiesto slovanského ú je v češtine obvykle ou /ú je len na začiatku slova: čes. mouka, úřad, slov. múka, úrad/. Na tom mieste, kde je v slovenčine iu, je v češtine i, slov. cudziu paniu, čes. cizí paní. Za staré dlhé é, ě je v slovenčine pravidelne ie /iba v tvaroch dobré, dobrého, dobrému a v slove dcéra je dlhé é/. V češtine proti tomu je za staré é vokál é alebo í /dobrého, péro, kamínek/, ale za staré dlhé ě je vždy í /slov. sneh, hriech, čes. sníh, hřích/. Namiesto slovenského ia je v češtine á alebo í /pátý, desátý, cizí žena, peníz, slov. piaty, desiaty, cudzia žena, peniaz/. Vysoká frekvencia voká-

lu í v češtine proti slovenčine je teda daná tým, že dlhé í stojí v češtine často na mieste slovenského ú /slov. kľúč, češ. klíč/, iu slov. cudziu, čes. cizí/, ie /slov. viere, čes. víra/, slov. ia /slov. priateľ, čes. přítel/. Zvýšenú frekvenciu vokálov e, i, í v češtine proti slovenčine si všimol už pred 150 rokmi básnik Ján Kollár, ktorý vyčíta češtine prílišné íkanie a ékanie, ktoré ju podľa jeho mienky robí neestetickou. Chcel preto podľa slovenčiny češtinu urobiť ľúbozvučnejšou, ale, pravdaže, nemal úspech.

Slovenské vokály, hlavne dlhý vokalizmus, sa teda značne odlišujú od českého vokalizmu a jednotlivé vokály sa aj v slovách a tvaroch rovnakého pôvodu využívajú rozdielne.

Ako v slovenčine, tak i v češtine fungujú spoluhlásky r, l ako slabikotvorné. Sú však v obidvoch jazykoch rozdiely. V slovenčine môže byť slabičné r, l krátke i dlhé, v češtine môže byť len krátke, napr. slov. prvý, vŕba, slza, gen. pl. sĺz - čes. první, vrba, slza, slz. V slovenčine nemôže byť slabičné r, l na konci slova, v češtine môže byť, napr.: čes. vítr, kmotr, nesl, padl - slov. vietor, kmotor, niesol, padol. V niektorých prípadoch /je to spôsobené odchýlnym historickým vývinom/ je v slovenčine slabičné r,l, ale v češtine nie je, napr.: čes. krev. křest, blecha, jablko - gen. pl. jablek - slov. krv, krst, blcha, jablko, jablĺk. Z iných príčin, ale podobne slov. čln, žlč, chlp, kĺb, tĺcť; hlboký - čes. člun, žluč, chlup, kloub, tlouci; hluboký.

A ako je to v konsonantizme?

České konsonanty sa nekryjú ani počtom a často ani neutralizáciami svojich vlastností so slovenskými konsonantmi. Pre český a vôbec západoslovenský konsonantizmus - okrem slovenčiny - je charakteristický kon-

sonant ř, ktorý sa vyskytuje pred vokálmi e, ě, i /stařec, řeka, tři, hřiva, a pred inou samohláskou alebo na konci slova tam, kde bolo v pračeštine mäkké ŕ /řada, přást, kouř/. Slovenčina má oproti českej dvojici r-ř len jedno r. Proti tomu je v češtine len jedno l /hlava, hluchý, lenoch, slina, led, učitel/, ale v slovenčine je dvojica l-ľ: hlava, hluchý, ale: leňoch, slina, ľud, učiteľ, pričom slabiky le, li v slovách leňoch, slina treba vysloviť ako ľe, ľi-.

Dôležité je, že v češtine proti c, č,k vlastne nieto znelých dz, dž, g, kým v slovenčine sú to fonémy obvyklé v nocionálnych slovách. V češtine je za staršie dz dnes už z, napr.: čes. mezi, hráz, házet, přize - slov. medzi, hrádza, hádzať, priadza atd. Spoluhláska dž sa v češtine nevyvinula tak ako v slovenčine v prípadoch ako hádžeš, sádzeš, /čes. házíš, sázíš/. Je síce pravda, že pri znelostnej neutralizácii sa pred znelou šumovou spoluhláskou konsonanty c, č nahrádzajú zvukmi dz, dž /leckdo, vysl. "ledzgdo", léčba, vysl. "lédžba"/, ale tu nejde o fonémy, lež iba o pozičné varianty, ktoré nemajú vlastnosti samostatných foném. Iba v slovách džbán a džber sa dž píše v domácom slove aj v písme, hoci tu etymologicky ide o konsonant č.

V domácich slovách sa v češtine nevyskytuje konsonant g. Je síce pravda, že aj v češtine aj v slovenčine sa praslovenské g zmenilo na h /napr. čes. i slov. hlava, noha, boh, hra atď./, ale v slovenčine ostala i po zmene g > h nezmenená skupina zg. Preto je v slovenčine miazga, mozog - mozgu, ale v češtine je míza, mozek. V slovenčine sú ešte slová brýzgať, vozger, rozbrezgnúť sa atď., ktoré v češtine nie sú. Preto sa v slovenčine udržala i po zmene g > h fonéma g /v sku-

pine zg/, ale v češtine prestala jestvovať. Z toho vyplynulo, že v slovenčine sa aj v iných prípadoch vyskytuje spoluhláska g, ale v češtine je v tých prípadoch konsonant k, napr. slov. guľa, geštan, cigán, gavalier, agát atď. - čes. koule, kaštan, cikán, kavalír, akát atď. V slovenčine sa spoluhláska g vyskytuje hojne v onomatopoických slovách a v expresívach, ale v češtine nie, napr. gágať, gagotať - kejhat, cengot - cinkot, gágor - chřtán, ligotať sa - třpitit se, jagať sa - skvíti se, štrngnúť si /pohármi/ - ťouknout si, glgať - polykat, grúliť - chrochtat atď. Slovenčina prevzala mnoho cudzích slov so spoluhláskou g a viaceré z nich sa stali spisovnými, napr. valašnícke terminológia /grúň, klag, klagať, strunga, geleta/, z maďarčiny dengľavý, gazda, z latinčiny striga, galgan. V češtine sa spoluhláska g vyskytuje, pochopiteľne, v prevzatých slovách intelektuálneho významu: gesto, gigant, gotický. Také slová sú, pravdaže, aj v slovenčine.

V češtine sú teda z hľadiska znelosti nepárové nielen sonóry m, n, ň, r, ř, l, j, ale aj šumové neznelé konsonanty c, č, k. Proti tomu sú v slovenčine nepárové iba sonóry, a tie sú vždy znelé. Šumové sú vždy párové. V slovenčine teda na hraniciach slov a predpôn sonóra funguje vždy ako znelá a spôsobuje neutralizáciu predchádzajúcej spoluhlásky. Napr. slov. k jari, vták lieta, krt ryje vysl. " g‿jari ", " ftág‿ lieta ", " krd‿rije ". Ale v češtine v prípadoch ako k jaru, pták létá, krt ryje, slet nijaká neutralizácia nenastáva. Iba neslabičnú predložku s pred slovom začínajúcim sa na nepárovú sonórnu spoluhlásku možno vysloviť neznelo i znelo, teda " s‿radostí " i " z‿radostí ", " s‿Janem " i "z‿Janem ", " s‿Marií " i " z‿Ma-

rii " atď.

Spoluhláska f nie je v slovenčine taká častá ako v češtine. V domácich nacionálnych slovách sa vyskytuje len v prípadoch dúfať, ufať sa, zúfať, a možno sem zaradiť aj slová fúkať a fučať, hoci sú to slová onomatopoického pôvodu. Podobne je to aj v češtine /doufat, zoufat, foukat, fičet/. Okrem toho sa v obidvoch jazykoch vyskytuje konsonant f v expresívach /fuj, frk/ a v slovách cudzieho pôvodu /fujara, fľaša, flak/. České prevzaté slová sa so slovenskými alebo čiastočne či úplne zhodujú /firma, čes. flek - slov. flak/ alebo sa nezhodujú /slov fľaša - čes. láhev/, ale vcelku tu platia obdobné zásady. Podstatný rozdiel je však v možnostiach neutralizácie spoluhlásky v na f pred neznelou spoluhláskou. Pri predložke v a predpone v- sa obidva jazyky zhodujú, ak nasleduje neznelá spoluhlásková fonéma. Napr. slov. v kine, v sene, vpáliť, vsadiť vysl. f‿kiňe, f‿seňe, fpáliť - fpálit, fsadiť - fsadit. Ale rozdiel je už, ak po predložka v alebo po predpone v- nasleduje slovo, ktoré sa začína na samohláskovú fonému. Ale o tom sa bude hovoriť neskoršie.

Základný rozdiel je však vnútri slova pred šumovou spoluhláskou /obyčajne ide o odvodzovaciu príponu/. V slovenčine sa tu labiodentálne v nahradzuje bilabiálnym w bez ohľadu na to, či nasleduje neznelá alebo znelá spoluhláska. Napr. slová pravda, krivda, stovka, slivka sa vyslovujú "prawda", "kriwda", "stowka", "sliwka". Rovnako tak je to aj na konci slova; slová stav, ostrov, gen. pl. Slovákov atď. sa vyslovujú "staw", "ostrow", "Slovákow" atď. To je veľmi archaická črta slovenčiny, lebo tu sa zachováva praslovanská výslovnosť konsonantu w. V češtine sa v týchto prípa-

doch pred znelou spoluhláskou zachováva v, pred neznelou spoluhláskou a na konci slova pred pauzou sa vyslovuje f. Napr. slová pravda, strovka, ostrov, gen. pl. krav /od kráva/ sa vyslovujú "pravda", "stofka", "ostrof", "kraf".

V slovenčine, rovnako tak ako v češtine, je ešte jedna záverová neznelá hrtanová spoluhláska. Nazýva sa ráz. Označuje sa ʼalebo' . Pri výslovnosti sa neuvedomuje, ale jej prítomnosť má dôsledky pre znelostnú neutralizáciu. Jej využívanie je v slovenčine iné ako v češtine. V slovenčine sa vyskytuje iba na začiatku samostatnej výpovede, ak sa prvé slovo výpovede začína na samohlásku. V češtine je oproti tomu ráz pred každým slovom, ktoré sa začína na samohlásku. Porov. výslovnosť slovenského ʼAdam z Evou /písané Adam s Evou/. Oproti tomu sa v češtine tá istá výpoveď vyslovuje "ʼAdam s ʼEvou". Teda v slovenčine sa neznelá predložka pred slovom začínajúcim sa na samohlásku mení na znelú a znelá predložka /resp. predložka končiace sa na znelú spoluhlásku/ ostáva znelá, napr. s Annou, k obloku, v obloku, z obloka sa vyslovuje "z Annou", "g obloku", "v obloku", "z obloka", ale v češtine sa spojenia s Annou, k oknu, v okně, z okna vyslovujú "s ʼAnnou", "k ʼoknu", "f ʼokně, "s ʼokna". Len v ostatnom čase sa pripúšťa v spisovnom jazyku aj taká výslovnosť, ako je v slovenčine.

Podobne je to v češtine aj pri predponách zakončených na znelú spoluhlásku pred základom začínajúcim sa na samohlásku. Tu sa samohláska vyslovuje s rázom /ale v ostatnom čase sa pripúšťa aj výslovnosť bez rázu, teda: s ʼorganizovat i zorganizovat, s ʼocelit i zocelit, bes ʼútěšný i bezútěšný, pot ʼoddělení i pododdělení /v slovenčine len "zorganizovať", "zoce-

lit", bezúrešní", pododdeľeňie/. Keď sa stretnú dva samohlásky na morfematickom švíku, býva v češtine pred druhou samohláskou ráz /ale teraz sa pripúšťa aj výslovnosť bez rázu/, napr. po ˀučný, za ˀostralý, modroˀoký, v slovenčine v týchto pripadoch nikdy ráz nie je: poučný, zaostalý, modrooký.

Neutralizácie spoluhláskových vlastností sú podobné v obidvoch jazykoch. Napr. neutralizácia znelosti, porov. slov. hádka, odchádzať, tak zajtra - čes. hádka, odcházet, tak zitra /vysl. hátka, otchádzať - otcházet, tag zajtra - tag zitra/. Oproti slovenčine nie je v češtine neutralizácia neznelej predložky pred slovom, ktoré sa začína na v-, porov. slov. k večeru /vysl. "g̬ večeru"/, s výsledkom /vysl. "z̬ výsletkom"/, české písané i vyslovené k večeru, s výsledkom - s výsletkem.

Rozdiel je aj v tvare 1. osoby pl. imperatívu. Pri tvaroch ako platme, nesme, plačme v slovenčine nastáva znelostná neutralizácia pred príponou -me /vysl. "pladme", "ňezme", "pladžme"/, ale v češtine nie /vysl. platme, nesme, plačme/. Rovnako tak je to aj v tvare /my/ sme /v slov. vysl. "zme"/.

V spojení sh- sa pravidelne v češtine pripodobňuje znelé h k predchádzajúcemu neznelému s-, napr. shoda, shromáždění atď. /vysl. "schoda", "schromáždeňi"/. V slovenčine je aj v pravopise spojenie zh- /zhoda atď./.

V slovenčine na morfematických švikoch často nastáva depalatalizácia tam, kde v češtine nenastáva, napr. baň-a - ban-ský, kôň - kon-ský, lani - lan-ský, čes. baňský, koňský, loňský.

Rozdiely sú aj vo využívaní prozodických vlastností. V obidvoch jazykoch má kvantita dištinktívnu silu,

ale jej využitie nie je rovnaké. Rozdielny historický vývin spôsobil, že v koreňoch slov sa v češtine viacej vyskytuje dlhá slabika ako v slovenčine. Porov.: slov.: jama, krava, žaba, sila, hruda, obranca, plač, zradca, hrach, mak, syr, brať, dať, piť, žiť; čes.: jáma, kráva, žába, sila, hrouda, obránce, zrádce, mák, pláč, sýr, brát, dát, pit, žít. Pravdaže, sú aj opačné prípady, t.j. v slovenčine je dĺžka a na tom istom mieste je v češtine krátka samohláska. Porov. slov. /dvojhláska platí ako dĺžka/: koniec, veniec, nesieš, matka - gen. pl. matiek, ovca - gen. pl. oviec, žena - gen. pl. žien; pekár; čes. konec, věnec, neseš, matěk, ovec, žen; pekař.

Dôležité obmedzenie kvantity v slovenčine je spôsobené tzv. rytmickým zákonom, t.j. pravidlom, podľa ktorého sa v slovenčine kráti slabika, pred ktorou predchádza iná dlhá slabika. Napr. ženám, mestám, ale: čiarkam, miestam; mestá, polia, ale: miesta, pľúca; pekný, pekná, pekné, cudzi, cudzia, cudzie, ale: krátky, krátka, krátke, svieži, svieža, svieže; volám, voláš, volá, ale: dávam, dávaš, dáva atď. V češtine zákon o krátení druhej dĺžky neplatí, napr. čárkám, krátký, krátká, krátké, dávám, dáváš atď.

Dôležitý rozdiel je aj v tom, že slovenské diftongy, ako sa spomenulo, fungujú ako celok ako dlhé vokály, hoci prvá zložka je neslabičná a druhá je síce slabičná, no je krátka. Takéto chápanie dĺžky je v češtine neznáme.

Prízvuk ani v slovenčine ani v češtine nemá diš-tinktívnu silu. Využíva sa len ako hraničný signál /na ohraničenie slova/ a ako dôraz na zvýraznenie slova vo výpovedi. Jednako však sú tu medzi obidvoma jazykmi rozdiely, ktoré naraz ťažko presne zachytiť,

lebo v tejto oblasti sa porovnávací výskum ani nezačal. V podstate ide o toto: slovný prízvuk je v spisovnej češtine vždy na prvej slabike a ak ide o predložkový pád so slabičnou predložkou, je spravidla na slabičnej predložke. Ale v slovenčine sa niekedy slovný prízvuk prenáša na predposlednú slabiku. Rozmiestenie dôrazu vo výpovedi je viazané na celkovú intonačnú líniu výpovede. Tá je v slovenčine dosť rozdielna od češtiny, ale tu sa ňou zaoberať nemôžeme pre rozsiahlosť a nedopracovanosť problematiky.

Záverom teda možno povedať, že v hláskoslovi pri bližšom pozorovaní nachádzame i pri veľkej základnej blízkosti zaujímavé rozdiely, vyplývajúce z rozdielneho historického vývinu obidvoch jazykov, a v dôsledku toho aj z rozdielneho inventára foném a ich distribúcie a z rozdielnej fonologickej štruktúry.

Literatúra

Mazlová Věra, Jak se projevuje zvuková stránka češtiny v hláskových statistikách, Naše řeč 30, 1946, 101 an., 145 an.

Pauliny Eugen, Fonológia spisovnej slovenčiny, Bratislava 1968.

Pauliny Eugen a kolektív, Čeština /vysokoškolská učebnica/, Bratislava 1972.

Peciar Štefan, Konfrontácia slovenčiny a češtiny, Studia Academica Slovaca 2, 1973, 231 - 243.

Sabol Ján, Frekvencia hlások v jazyku súčasnej slovenskej poézie, in Jazykovedný časopis 17, 1966, 13 - 25.

Vachek Josef, Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny, Praha 1968.

Súčasné slovenské výtvarné umenie

Ľ. PETERAJOVÁ

Socialistická kultúra sa buduje na základoch toho najlepšieho z dávnych i nedávnych umeleckých tradícií národa. Pravda, tieto tradície treba predovšetkým poznať a včleniť do povedomia širokých ľudových vrstiev i tvorcov kultúry. Aj táto samozrejmá pravda sa slovenskému národu donedávna upierala. Pod feudálnym a buržoáznym zriadením a v národnostnom útlaku žil po storočia v nevedomosti o svojej skutočnej kultúrnej sile a vnucovala sa mu predstava tradície založenej výlučne na ľudovej kultúre poddanských más. Až marxistický výklad národnostnej otázky a najmä priaznivé podmienky pre komplexný ekonomický a kultúrny rozvoj Slovenska v socialistickom zriadení umožnili správny výklad tradície ako základu formovania novej, socialistickej kultúry.

Veľkorysá podpora zo strany nášho zriadenia dovolila v uplynulých rokoch od oslobodenia našej krajiny Sovietskou armádou rozvinúť umelecko-historický výskum a galerijnú zberateľskú a výstavnú činnosť na pôde viacerých vedeckých inštitúcií /Slovenská akadémia vied, Slovenská národná galéria a regionálne galérie, Slovenské národné múzeum a okresné vlastivedné múzeá, Slovenský ústav ochrany pamiatok a prírody atď./. Podobne aj za vznik prvej Vysokej školy výtvarných umení v Bratislave, ktorou sa odstránila dovtedajšia nemožnosť vzdelávať umelecké talenty na domácej pôde, vďačíme socialistickému zriadeniu.

Početné porovnávania ešte nehovoria o kvalite, no jednako sa nezdržíme poukázať na kvantitatívny rast,

keď sa zamýšľame nad tým, čo znamenalo uplynulé obdobie pre slovenské výtvarné umenie.

Podľa katalógu na prvej celoslovenskej výstave po vojne, ktorá bola roku 1946, vystavovalo 66 členov a čakateľov všetkých výtvarných spolkov na Slovensku a celkový počet výtvarných umelcov bol iba o máločo vyšší. Dnes má naša výtvarná obec do tisíc príslušníkov s pomerne vysokým ročným prírastkom absolventov Vysokej školy výtvarných umení v Bratislave.

V tomto počte je zahrnutých veľa špecializovaných profesií voľného umenia, úžitkového umenia - v to zahrnujúc oblasť individuálnej remeselnej výroby i priemyselného návrhárstva - "designu" - reštaurovania umeleckých pamiatok i teórie, histórie a kritiky umenia. Ak ešte pred štvrťstoročím výtvarník na Slovensku bol maliar /pod čím sa rozumela aj grafika/ alebo výnimočne sochár, dnes je to celkom inák. Byť výtvarníkom znamená dnes neraz vykonávať profesiu, o ktorej veľa laikov ani nevie, že spadá do oblasti výtvarného umenia. Výtvarník súčasnosti je stvárňovateľom celého životného, pracovného i oddychového prostredia človeka a navrhovateľom všetkých nástrojov a výrobkov, ktoré človek používa. Naostatok, to sú idey, o ktorých snívali už mnohí avantgardní umelci zo začiatku storočia, ako konštruktivisti, napr. Bauhaus a ďalší. Dnes sa uplatňujú obohatené o novšie skúsenosti z vývoja výtvarného umenia a jeho spoločenského začlenenia. Dôležitým faktorom v tvorbe komplexného prostredia je súčasná architektúra a urbanizmus; je to faktor napomáhajúci slohotvorný pohyb vpred.

No kritériom socialistického umenia nie sú otázky slohového vývoja, ktoré sa formujú vlastne až "ex post", ale zápasy o realistický obsahový výraz našej doby.

Zásadnú líniu našej kultúre určil XIV. zjazd Komunistickej strany Československa. Z nej vyplýva požiadavka rozvíjania socialistického realizmu ako tvorivej metódy za predpokladu bohatého, diferencovaného arzenálu individuálnych výrazových, štýlových, druhových, žánrových postupov.

Pravda, arénou boja o výraz našej doby a konkrétne našej spoločnosti je na prvom mieste voľné umenie, maľba, grafika, sochárstvo. Na ploche obrazu alebo modelovaním hmoty umelec vyjadruje svoje poznanie života, stav a úroveň svojho myslenia a robí to prostriedkami, ktoré tiež nie sú ustrnuté a večné, ale podávajú svedectvo o dobe. Komorná tvorba, ktorá je najcitlivejším, najzraniteľnejším, ale azda aj najpríťažlivejším druhom výtvarnej práce práve pre svoju nezávislosť od objednávky i od prostredia, je obyčajne laboratóriom, v ktorom si umelec rieši mnohé najvnútornejšie problémy, aby ich potom mohol on alebo iní uplatniť, aplikovať v monumentálnych, dekoratívnych, úžitkových alebo iných spoločensky zjavnejšie upotrebiteľných výtvarných cieľach.

Hovorili sme už o tradícii ako dôležitých koreňoch i o vytýčenom cieli, ktorým je umenie socialistického realizmu. Dnešné, čo do generácií i čo do osobnostných profilov bohato rozvrstvené slovenské výtvarné umenie má už svoju vlastnú tradíciu aj z hľadiska tohto cieľa.

Za neprajných pomerov v 19. storočí, kedy Slovensko nemalo politickú ani národnú slobodu a žilo ešte v hlbokom feudalizme, neexistencia národného kultúrneho centra, umeleckých akadémií a galérií spôsobili, že výtvarný vývoj ovplyvňovala trvalá či prechodná emigrácia umeleckých talentov zo Slovenska do cudziny.

Iba malý okruh národne uvedomelých, v Prahe na Akadé-
mii vyškolených maliarov, - boli to najmä Peter M. Bo-
húň a Jozef B. Klemens - zapojil sa do revolučného
hnutia okolo slovenského národného povstania roku 1848.
Tvorba týchto maliarov sa stelesnila najmä v podobiz-
niach národovcov. Úplne chýbala historická maľba, pre
ktorú nebolo podmienok, objednávateľov. Zato od konca
19. storočia silnelí kritické tóny v umení na Sloven-
sku, registrujúce v drobnejších, študijných maliarskych
a kresliarskych prácach sociálne a národné nespravod-
livosti a ubiedenosť slovenského ľudu. Bol to demokra-
tický a až sociálno-kritický tón, ktorý zaznieval ako
hlavný v najlepších výsledkoch výtvarnej tvorby. S tým-
to vkladom ako aj so živou tradíciou ľudového umenia
vstúpili výtvarní umelci do nových, priaznivejších po-
merov, do buržoéznej prvej Československej republiky,
ktorá i napriek svojim nedostatkom predsa len poskyt-
la - prvý raz v dejinách - slovenskému umeniu možnosť
samostatného rozvoja.

Až po roku 1918 dostávajú sa na Slovensko, kde
Bratislave sa dostalo postavenia správneho i kultúr-
neho centra, vplyvy moderného umenia. Spôsobilo to
predovšetkým okolnosť, že mladí slovenskí umelci vy-
študovali na Akadémii výtvarných umení v Prahe a na-
čerpali mnoho podnetov z vyspelejšieho českého prostre-
dia. No už od začiatku dvadsiatych rokov sa slovenské
výtvarné umenie rozvíjalo do svojráznych podôb. Hoci
oboznámené so svetovými prúdmi a smermi, jednako neza-
búdalo na sociálnu a kultúrnu pôdu, v ktorej malo ko-
rene.

Prvú výraznejšiu podobu nadobudlo v takzvaných
monumentalizačných úsiliach slovenského maliarstva,
na čele ktorých stáli Martin Benka, Miloš Bazovský,

Janko Alexy, maliari, ktorých neskôr naše socialistické zriadenie poctilo najvyššími titulmi a vymenovalo za národných umelcov. Cieľom monumentalizačných úsilí bolo osláviť ťažkú a dovtedy zaznávanú prácu na neúrodných horských políčkach. Slovenská maľba sa prvý raz stala odrazom prekrásnej prírody a hrdých, nezdolných typov slovenského pracujúceho ľudu.

Aj v ďalšej názorovej polohe moderného výtvarného prejavu tridsiatych rokov, ktorú reprezentovali najmä maliari Mikuláš Galanda a Ľudovít Fulla, prevládala snaha o pretlmočenie sociálnej skutočnosti Slovenska a o vyťaženie moderných maliarskych hodnôt z ľudového umenia. Slovenské umenie ani vtedy, keď sa poučilo na modernom svetovom vývoji, nestalo sa kozmopolitným a nezastieralo sociálne reality.

Výrazne sa to preukázalo i neskôr, v období sťahujúcich sa chmár na európskom politickom nebi koncom tridsiatych rokov a za druhej svetovej vojny. Celá vtedajšia mladá generácia umelcov, ku ktorým rátame maliarov Cypriána Majerníka, Jána Želibského, Jána Mudrocha, Štefana Bednára, Bedricha Hoffstädtera, Ester Šimerovú, sochárov Jozefa Kostku a Rudolfa Pribiša ako najvýraznejších, postavila sa umelecky i občiansky na pozície protifašistického boja a vytvorila jedno z najpresvedčivejších maliarskych a sochárskych svedectiev, ktorými sa tento malý národ začlenil do najlepších tradícií protifašistického umenia v Európe. Pravdaže, toto umelecké hnutie bolo úzkymi putami zviazané so Slovenským národným povstaním roku 1944.

S týmto pokrokovým vkladom začalo rásť slovenské umenie po oslobodení, už v podmienkach začínajúceho sa socialistického pretvárania našej vlasti. Hneď v prvých povojnových rokoch vzniklo mnoho maliarskych,

grafických a sochárskych diel inšpirovaných Povstaním a oslobodením Sovietskou armádou. Ani tendencie "otvárania okien do Európy" po viacročnej kultúrnej izolácii, zapríčinenej vojnou, neodviedlo slovenských umelcov na cestu prázdneho modernizmu a kozmopolitizmu.

Najmä maliarske úsilia boli po roku 1945 meradlom výtvarnej vyspelosti. V maľbe sa odrážali snahy o formulovanie etnickej špecifickosti a kultúrnej vyspelosti v nadväznosti na poznanie a pretavenie prikladov zo svetového umenia. V našej povojnovej maľbe prevládali tri okruhy: výtvarné a moderné pretlmočenie národných špecifík, poetická štylizácia civilizmu súčasného života a realistické prenikanie do zmyslu nedávnych politických udalostí s uvedomovaním si ich praktických dôsledkov pre vznik nového života. Boli to predovšetkým maliari a sochári Skupiny výtvarných umelcov 29. augusta, ktorí si dali do štítu program umenia výtvarne náročného, výrazovo aktuálneho a politicky angažovaného. Popri maliarskych a grafických dielach inšpirovaných Slovenským národným povstaním /Ján Želibský, Štefan Bednár, Dezider Milly, Vincent Hložník, Viliam Chmel, Drest Dubay a ďalší/ začínajú vznikať - už na základe spoločenskej objednávky - prvé významné pomníkové sochárske diela venované Povsteniu a oslobodeniu Sovietskou armádou /Jozef Kostka - Pamätník oslobodenia v Bratislave, Pamätník SNP v Partizánskom, Rudolf Pribiš - Pomník Oslobodenia v Prievidzi, Fraňo Štefunko - Ladislav Snopek-Pamätník SNP "Legenda o práci a boji" v Priekope/, ktoré dodnes patria k umelecky najnáročnejším v tomto žánri.

A tak na konci prvého obdobia povojnových výtvarných dejín, v čase založenia jednotného Zväzu slovenských výtvarných umelcov miesto roztrieštených umelec-

kých spolkov /marec roku 1949/ mohlo sa už hovoriť o troch rozvinutých disciplinách národného výtvarného prejavu: o maliarstve, sochárstve /s presahom do monumentálneho prejavu/ a o grafike /tvorbe celých cyklických diel s významnou spoločenskou tematikou/. Slovenské umenie predstavovalo v tom čase veľmi svojrázny a progresívny organizmus i z hľadiska medzinárodného vývinu povojnového pokrokového umenia. Dôkazom toho sú aj prvé úspechy celých kolekcií slovenského výtvarného prejavu na zahraničných výstavách.

Po Februárovom víťazstve pracujúceho ľudu roku 1948 vzala na seba Komunistická strana, ako vedúca sila spoločnosti, starostlivosť o rozvoj umenia najmä z hľadiska jeho spoločenskej funkcie. Jej zásluhou vznikli základné vedecké a umelecké inštitúcie a publikačná základňa pre výskum, zberateľskú činnosť a zverejňovanie umeleckého dedičstva i súčasnej tvorby.

Vznikla aj Vysoká škola výtvarných umení v Bratislave, ktorá v roku 1974 oslavuje 25-ročné jubileum. Jej pôsobenie má rozhodujúci podiel na priam výbušnej expanzii početných a silných mladých talentov v slovenskom výtvarnom umení, ktorú zaznamenávame v jednotlivých vývojových vlnách od nástupu prvých absolventov školy /1957 - prvá výstava mladej generácie/. Škola mala spočiatku ráz tradičnej akadémie výtvarných umení. Dnešná jej štruktúra predstavuje syntézu akadémie a vysokej umelecko-priemyselnej školy. Plánuje sa dobudovanie školy v tomto smere, aby plne vyhovovala potrebám rozvinutej socialistickej spoločnosti.

Slovenské výtvarné umenie má v súčasnosti dostatok silných tvorivých osobností vo všetkých generačných vrstvách a vo veľkej palete názorov a disciplín, ktoré vytvorili základný fond diel nesúcich už črty socialisticko-realistického umenia, či v komornej ma-

be alebo v monumentálnych maliarskych druhoch, v sochárstve, ktorého ťažisko sa čoraz viac - vďaka veľkorysej podpore spoločnosti - prenáša do tvorby slúžiacej na vyjadrenie veľkých myšlienok našej doby a na výtvarné doriešenie prostredia. Veľký rozvoj dosiahla grafická tvorba a knižná ilustrácia, ktorými sa slovenské umenie dotklo svetových vrcholov. Na dôležité miesto sa dostala architektúra, urbanizmus a tvorba životného prostredia. Sľubne sa vzmáhajú disciplíny užitého umenia a priemyslového výtvarníctva ako dôležité zložky socialistickej kultúry a vôbec úrovne obyvateľstva.

Akou silou boli pre naše výtvarné umenie idey Povstania, si azda dostatočne ani neuvedomujeme. Pokrokové myšlienky boli v našom umení výrazné už aj predtým, avšak zásluhou Povstania a jeho vplyvu na oblasť kultúry dostali konkrétny, jasne vymedzený a aj dosiahnuteľný cieľ. Výtvarníci začali - každý podľa svojho nadania a charakteru - tvoriť našu "Guernicu", kolektívnu Guernicu slovenského umenia. Aktívna účasť mnohých našich výtvarníkov v Povstaní so zbraňou v ruke a priama pomoc pri vydávaní povstaleckej tlače, tri obete na životoch výtvarníkov, odvlečenie niekoľkých ďalších do koncentračných táborov, to bol doslova krst ohňom, zážitok, ktorý sa nezmazateľne vryl do vedomia našich najlepších umelcov.

Nie náhodou si po oslobodení progresívna a nadaná časť mladej generácie dala do štítu názov "Skupina výtvarných umelcov 29. augusta". Nebola to len formálna pripomienka Povstania. Partizánsky duch smelého, mladého odboja proti všetkému skostnatenému, neduživému a falošnému v umení u nich vystriedal predošlé bojové, povstalecké nadšenie. Neobyčajná potencia slovenského výtvarného umenia a jeho zdravý, internacio-

nálny rozmer, ktoré zaznamenávame za uplynulé obdobie, veľa vyťažili z morálneho i faktického víťazstva pokrokových síl nad fašizmom. Sila slovenského výtvarného umenia spočíva v nevyčerpateľnej fantázii výtvarníkov zapálených spravodlivým ohňom v boji za revolučnú premenu sveta, za pokrok a mier. A tento oheň v nich zapálilo najmä Slovenské národné povstanie. Formy ich výrazu sú často rôzne, a to je tiež dôkazom veľkej tvorivej sily nášho umenia.

Keramika v slovenskej ľudovej kultúre

E. PLICKOVÁ

K objavom, ktoré podstatne pozmenili spôsob života človeka už v praveku, patrí veľký a pritom celkom jednoduchý objav keramickej technológie : s vodou prepracovanú mäkkú hlinu možno sformovať do ľubovoľného tvaru a po vysušení ďalej spevniť vypálením v ohni. Úžitková keramika sa stala dôležitým spoluurčovateľom stupňa civilizačného vývoja a od čias svojho vzniku sa nepretržite a rozličným spôsobom zúčastňovala na procese formovania kultúry ľudstva. Keramika ako kultúrno-historický fenomén je výrazným dokladom vyspelosti dobovej, hmotnej aj duchovnej kultúry i spôsobu života v príslušnej epoche. Postupom času sa keramika rozčlenila na niekoľko technologicko-funkčných druhov, v súvise s nimi získavala nové určenia, ktoré ju presúvali i do polôh výlučne umeleckej tvorby.

Keramika, jeden z javov ľudovej materiálnej kultúry, vznikala v určitej historickej situácii, v špecifickom životnom a sociálnom prostredí. K jej charakteristickým znakom patria črty typické pre ľudovú výrobu v širšom rozsahu : prevažne ručný charakter pracovného procesu pomocou jednoduchých výrobných nástrojov. Aj keď sa prípadne používajú zložitejšie mechanizmy, tieto prácu len uľahčujú; nepotláčajú pritom tvorivú účasť ľudskej ruky a individuálneho výrobného i výtvarného myslenia a cítenia tvorcu, výrobcu, remeselníka. Väčšinou sa na výrobu využívajú miestne suroviny.

Keramika, ktorá na Slovensku tvorí súčasť ľudovej kultúry, členi sa podľa bežne zaužívaných kritérií -

- podľa spôsobu zhotovenia i podľa jej určenia - na niekoľko žánrov. Nás zaujíma predovšetkým fajanса, a hrnčiarska produkcia vrátane kachliarstva. Základné rozlišovacie hľadisko spočíva v používaní rozdielnych glazúr a farbív, ktoré celkom podstatne podmieňujú výsledný vzhľad keramiky./Pri fajansách sa črep glazúruje nepriehľadnou, krycou, ciničito-olovnatou glazúrou, na ktorú sa nanáša dekor farbivami, ktoré sú zložením kysličníky kovov. Hrnčiarske výrobky sa dekorujú priamo na črep farbami zemitého pôvodu - hlinkami - a potiahnú priehľadnou olovnatou glazúrou/. Triedenie na fajansy a hrnčiarske výrobky nie je len záležitosťou keramickej technológie, ale predstavuje aj dve veľké sféry keramiky, odlišné vzhľadom, funkciou, spoločenským určením i historickým vývinom.

Hrnčiarstvo - druh remeselnej výroby, sa na Slovensku sústreďovalo v podhradiach, mestách a dedinách. Miestne názvy zaniknutých i dodnes jestvujúcich slovenských obcí a osád svedčia o tom, že špecializácia na jednotlivé druhy výroby sa začala už v počiatočnom období feudalizmu. Na základe niektorých miestnych názvov zamestnaneckého typu sa dá predpokladať, že v príslušnej obci žili remeselníci, ktorí pracovali nielen pre vlastnú potrebu, ale už i pre trh. Na západnom Slovensku sú napríklad začiatkom 13. storočia známe Hrnčiarovce a Lančár. Podľa dosiaľ najstaršieho písomného dokladu o hrnčiaroch z r.1416 sa od pezdišovských hrnčiarov neprávom vyberalo tržné mýto pri ceste do Michaloviec. Z obdobia od 15. storočia až do konca 19. storočia je veľa písomných dokladov, podľa ktorých sa hrnčiari na mestských trhoch považovali za vagabundov, fušerov. Znemožňoval sa i predaj a habal tovar. Pre dedinských hrnčiarov znamenali cesty do miest významný

prínos, jarmoky a trhy boli udalosťou obchodnou i spoločenskou, tu sa overoval vkus kupujúcich, oboznamovalo sa s novými druhmi tovaru. Tieto príležitosti boli neraz rozhodujúce aj pre preniknutie nového dekoračného motívu, pre zavedenie novej výrobnej techniky.

Hrnčiarstvo patrilo počas storočí k základným zamestnaniam slovenského ľudu. Keramika z dôb vrcholného rozkvetu slovenských hrnčiarskych dielní, z priebehu 19. storočia, dokumentuje vynikajúcu remeselnú zručnosť i výtvarné cítenie svojich tvorcov, hrnčiarskych majstrov. Ešte koncom minulého storočia sa pracovalo v mnohých strediskách hrnčiarskej výroby, všade tam, kde sa nachádzala vhodná surovina - kvalitná hrnčiarska hlina. Väčšina dielní však začala postupne zanikať od začiatku 20. storočia pre konkurenciu veľkovýroby tovarov zo skla, porcelánu, kovov a iných hmôt.

Okrem bežne známych druhov úžitkového riadu, ako sú hrnce, mliečniky, krčahy, čutory, taniere, misy, pekáče, kvetináče, vyrábalo sa v minulosti v slovenských hrnčiarskych dielňach aj množstvo inej keramiky špeciálneho zamerania. Jej funkcie súviseli s dobovým životným štýlom, najmä s praktickými požiadavkami dedinských i mestských domácností. Tak napríklad v dvojitých obedároch sa nosilo jedlo k poľným prácam, z hlinených pijákov sa napájala hydina, pomocou guľovitých dierkovaných dymníkov sa okurovali včely, na štíty domov sa nastokávali keramické cimery, v hlinených nádobách v tvare knižky sa udržiavala horúca voda na ohriatie zimomrivých rúk, prípadne vhodným obsahom týchto knižiek bývala i pálenka. Hrnčiari zhotovovali aj dbanky na mútenie masla, kanvice na polievanie, sviečkárske nádoby, svietniky, kalamáre, pokladničky a iný úžitkový riad. Popri hlavnej zárobkovej práci vznikala i figurálna

plastická tvorba hrnčiarov. Figurálne plastiky boli takmer vždy čisto hrnčiarsky koncipované, na kruhu vytáčané a v detailoch domodelované.

S množstvom druhov a ich úžitkovým určením súviselo bohatstvo tvarov, pričom účel keramiky podstatne podmieňoval variabilitu tvarových riešení. Úžitkový význam mnohých druhov tejto keramiky upadá dnes už do zabudnutia a často, na prvý pohľad ani odborník nevie zistiť, na aký cieľ bola pôvodne určená. Sme len očarení vlastnou krásou predmetu, obdivujeme jeho výtvarné pôsobenie a hodnoty, ktoré majú zrejme už nadčasovú estetickú platnosť.

Z hľadiska techniky výrobného postupu hrnčiarskeho riadu je zaujímavé, že sa v niektorých slovenských strediskách /Pozdišovce, Snina, Bardejov, Brehy, Šivetice, Držkovce/ až do súčasnosti vypaľovalo v peciach na otvorenom ohni. Každý výrobok takto pálený na priamom ohni má svojím spôsobom odlišný vzhľad, a to podľa umiestnenia v peci, podľa smeru ohňa, šľahania plameňov a dymu. Oheň, pomocník a dotvárateľ hrnčiarovho diela, vtláča mu poslednú podobu, zanecháva na riade nečakané, nevšedné stopy. Tieto nehľadané efekty, niekedy dokonca aj kazy, zvyšujú osobitosť, jedinečnosť a nenapodobiteľnosť keramiky pálenej na priamom ohni.

Pri výzdobe hrnčiarskeho riadu možno rozlíšiť dekoračné princípy geometrického a kresebného typu. Dekor lineárneho charakteru veľmi úzko súvisí s pracovnou technikou, napríklad rotáciou hrnčiarskeho kruhu. Takto vznikajú rytmicky sa opakujúce vlnovky, čiary, pásy, bodky, špirály, krúžky, na väčších plochách stečené engoby a glazúry. Môžu sa vyrobiť rozličnou technikou - písaním, kvapkaním, fŕkaním, spúšťaním, rytím, alebo škrabaním pomocou rozličných nástrojov. Na Slo-

vensku je najznámejším výzdobným nástrojom rožok zhotovený z kravského rohu, ktorý sa používa najmä na geometricko-mechanický typ bezpredmetného dekoru. Na ten istý cieľ slúžila zriedkavejšie tzv. kukučka, nádobka vymodelovaná z hliny. Dekor rastlinného a figurálneho charakteru, motívy kvetín, viničov, vtáčikov sa maľovali štetcom zhotoveným po domácky z baranej, koňskej, alebo voľskej srsti. Vo farebnosti výzdoby sa hrnčiari pridŕžali možností daných farebnosťou zemitých hliniek i glazúr, t.j. bielej, cez odtiene okrovej, červenej, hnedej, až čiernej, doplnenej zelenou, vypalovanou z medi. Táto paleta bola takmer vo všetkých hrnčiarskych dielňach rovnaká, len intenzita farebných tónov bola odlišné podľa odtieňov surovinových zdrojov a individuálnej manipulácie s nimi.

Zvláštna pozornosť sa pri dekorovaní venovala keramike - krčahom a džbánom, ktoré boli určené na rozličné rodinné udalosti, svadby, krštenia, alebo na spoločenskú reprezentáciu, najmä pre cechové spoločenstvá. Mnohé vínové krčahy mali honosnú výzdobu, boli opatrené menami majiteľov, vročením a autorstvom, doplnená vinšami a nápismi /Pukanec, Beluj, Nová Baňa/. Takýto dekor predstavuje aj určitú formu ilustračného ľudového umenia, je prejavom nielen výtvarnej, ale i slovesnej kultúry, ich spätosti a slohovej výrazovej harmónie. V textovej zložke výzdoby hrnčiarski majstri vynaliezavo variovali dobovú básnickú tvorbu 19. storočia mravoučného obsahu aj s nádychom humoru. Nejeden cechový džbán z minulého storočia s figurálnym dekorom a vtipnými sentenciami poteší dnes znalcov i obdivovateľov ľudového umenia. Nápis na krčahu z roku 1845, patriaci kolárskemu majstrovi Štrpkovi z Pukanca, varuje takto:

Ó víno, čože myslíš, však si ty žiadneho,
nikdy neuzdravilo človeka biedneho.
Ty ťažkú hlavu činíš a nohy teľací,
pijáky skladáš dole sem tam po ulici.
Vivat Paulus Štrpka - mister kolársky!

Z kombinácií motivických prvkov výtvarného i textového fondu vznikali kompozície prekvapivé tematickou mnohotvárnosťou, farebnou skladbou, dôkladným technickým spracovaním. Badať na nich aj radosť z tvorby i dostatok času, ktorý ostával hrnčiarom na samotné dekorovanie, na rozvinutie virtuózneho rukopisu pri interpretácii kresebných prvkov i pedantné vyškrabávanie tenkých línií kaligrafického písma textovej výzdoby. Vyrývať dreveným kolíčkom do vyschýnajúcej hliny krasopisne gratulačný vinš, to už vyžadovalo mimoriadnu trpezlivosť, šikovnosť i estetické cítenie. Krčah mäsiarskeho cechu z roku 1831 /Pukanec/ zdobí krasopisné želanie:

Ja vám vinšujem, srdečne prajem
zdravia dobrého času každého.
Jarcu haviarom, farby maliarom,
drevo kolárom, voly mäsiarom,
kováčom hicu, vína za lahvicu,
cechovníkom tučnú hus, upečený dobrý kus.
A dve okovy vína, bude dobrá hostina !

Takmer vždy sa hrnčiarske remeslo dedilo z otca na synov, na vnukov, na pravnukov. Hrnčiar v rodinnom domácom prostredí s hravou samozrejmosťou od detstva vstrebával výrobné a výtvarné poznatky remesla a aj tým spôsobom sa v ňom vypestoval bytostný vzťah k spracúvanej hmote - hline, s ovládnutím všetkých jej finesi a možností. Táto istota a perfekcia umožňovala ďal-

ší výtvarný rozlet, ktorý dal časom dozrieť a vzniknúť aj jedinečným majstrovským dielkam.

Pre dnešnú hrnčiarsku výrobu na Slovensku je charakteristické dožívanie výtvarného bohatstva a hodnôt klasickej ľudovej výroby. Pri súčasnom udržiavaní ľudovej hrnčiarskej výroby sa jednak ponechávajú z tradičného fondu tie artefakty, ktoré majú ešte svoje účelové opodstatnenie, jednak sa upravujú tradičné druhy tak, aby mali nové úžitkové, či dekoračné použitie, korešpondujúce so súčasnou hmotnou kultúrou, životným slohom dnešného človeka a jeho duchovnou náplňou.

Ďalšiu veľkú oblasť keramiky predstavuje výroba fajansí. U nás ju rozvinuli novokrstenci - anabaptisti, nazývaní "habáni". Ako prenasledovaní príslušníci náboženskej sekty prišli v polovici 16. storočia zo západných krajín /Švajčiarska, Nemecka, Holandska, sev. Talianska/ cez Moravu na západné Slovensko, prví r.1546 do Sobotišťa. Časť novokrstencov postúpila ďalej, cez zemplínsku župu až do Sedmohradska a Ruska. Ich životaschopnosť bola necbyčajná. V menších diasporách žijú ich potomkovia dodnes v USA.

Pôvod slova habán nie je zatiaľ presne vysvetlený, odvodzuje sa niekedy aj od nemeckého termínu "Haushaben" - názvu dvorcov, v ktorých habáni žili. Iný, menej pravdepodobný výklad sa opiera o vzťah "habáni - habatí", ktorý vychádza z predpokladu, že habáni boli bohatí, t.j. habali si majetky. Tento názor je nepresvedčujúci už aj preto, lebo termín habán je zaužívaný na označenie novokrstencov, žijúcich i mimo územia Slovenska, v oblastiach s maďarsky a nemecky hovoriacim obyvateľstvom.

Spoločenský a hospodársky život habánov bol organizovaný na základe prísnych princípov. Žili v uzavretých dvorcoch, ktoré boli - rovnako ako aj výrobné

prostriedky - kolektívnym majetkom. Prislúchalo im len minimálne osobné vlastníctvo, neuznávali svetskú vrchnosť, nesmeli nosiť zbrane a vystríhali sa akéhokoľvek luxusu. Okrem keramickej výroby sa u nás venovali aj početným iným remeslám - nožiarstvu, hodinárstvu, felčiarstvu, súkenníctvu. Dôsledná pracovná organizácia, remeselná dokonalosť, starostlivosť o stálu kvalitu keramickej výroby sú typické znaky ich práce. K rozsiahlemu sortimentu ich výrobkov patria, napr. krčahy, džbánky, šesťboké nádoby, kanvice, fľaše, taniere, misy rozličných tvarov /oválne, srdcovité, s prelamovaným okrajom a tvar tzv. kardinálskeho klobúka/, podnosy na nôžke, lekárnické nádobie, dlaždice a iné. Vo výrobe fajansi, ktoré zdobili štyrmi výraznými farbami vysokého ohňa, dosiahli vynikajúce majstrovstvo. Hoci tvorivé možnosti habánov boli pri výbere dekoračných motívov keramiky obmedzované rozličnými predpismi súvisiacimi s ich náboženským presvedčením, vystačili napriek tomu s úzkou motivickou škálou, ba rozvinuli ju do neobyčajného variačného bohatstva. Vo vrcholnom období sa im povoľoval iba rastlinný dekor, ktorý nadväzoval na renesančnú ornamentiku. Dekor dopĺňali iniciály objednávateľa a vročenie.

Pre rozvoj našej domácej keramickej výroby, ktorá jestvovala už pred príchodom habánov, znamená ich prínos podstatné obohatenie všetkých zložiek tvorby. Dôležitá bola skutočnosť, že kontakt habánov s pokročilými výrobnými technikami, s dobovou európskou keramickou tvorbou bol priamy, nesprostredkovaný nijakým medzičlánkom, nepretavený nijakým iným kultúrnym prostredím. Výrobné a výtvarné znalosti vysokej úrovne si priniesli habáni k nám z pôvodných území, z ktorých prichádzali. Boli to krajiny s klasickou vyspelou

keramickou kultúrou. Vyznievanie slohotvorných prvkov vtedajšej dobovej európskej keramiky v diele habánov je evidentné. Tak napríklad habánska keramika z prvých období udomácňovania sa u nás javí vo svojom výrobnom i výtvarnom uspôsobení vplyvy talianskych fajansí, najmä vzorov severotalianskej Faenzy. Habáni udržiavali stále vzťahy k svojim pôvodným sídlam. Priamy styk s keramikármi v Delfte nadviazala i skupinka habánov usadených v Sobotišti, ktoré odtiaľto odišla v polovici 17. storočia do Holandska, aby tam získala finančnú výpomoc od spoluveriacich novokrstencov. Toto ekonomicky úspešné stretnutie sa po návrate domov prejavilo i v žánrovom obohatení tvorby habánskych dielní na Slovensku. Od tých čias sa datuje zavedenie typu holandsko-čínskych modrých /kobaltových/ fajansí do výroby. Takouto cestou sa i slovenská keramika dostávala do priamych kontaktov so všeobecnými slohovými prúdeniami a bezprostredne nadväzovala na zdroje európskej keramickej kultúry.

Habánske dvorce sa začali rozpadávať koncom 17. storočia. Medzníkom bol rok 1685, kedy habáni uvoľnili svoje spoločné hospodárenie. K tomu ich prinútil silný vonkajší spoločensko-hospodársky tlak. Súčasne sa habáni zriekali aj príslušnosti k sekte. Nastalo takmer storočné obdobie splývania habánskych spoločenstiev so slovenským etnikom, medzi ktorým novokrstenci dosiaľ žili izolovane. Je to i obdobie prenikania technologických a výtvarných znakov habánskej tvorby do okolitej keramickej výroby. Intenzívne vplývanie bolo obojstranné. Medzi dekoračnými prvkami fajansí zo západoslovenských keramických stredísk sa objavujú celkom nové motívy, pôvodne habánom z religióznych dôvodov nedovolované /ešte roku 1612 sa im prísne zakazuje

zdobiť keramiku malbami vtákov a zvierat/. Teraz to už boli slovenskí majstri, ktorí vo variantoch obmieňali klasické habánske rastlinné dekory renesančného typu a obohacovali ich dosiaľ neznámymi figurálnymi motívmi. Okrem ľudských postáv objavujú sa na keramike v pôvabnom sviežom podaní zvieratá, vtáky, architektúry. Ich tvorcovia čerpali predlohy zo svojho domáceho prostredia. Toto obdobie, datované od konca 17. storočia, predstavuje už začiatky ďalšej fázy vo vývoji slovenskej ľudovej keramiky - džbánkárskej výroby.

V 18. storočí už habánska keramika napospol zrástla s domácou ľudovou tvorbou i prostredím a možno už hovoriť o ich syntéze v slovenskom džbánkárstve. Proces asimilácie habánov so slovenským etnikom, ich podiel a pôsobenie pri formovaní výtvarného a výrobného charakteru slovenskej keramiky, predovšetkým fajansí, má podstatný význam. Splývanie habánskej keramiky s domácimi tradíciami a konečné vyústenie týchto dvoch prúdov do džbánkárskej tvorby poskytuje bohatý študijný materiál bádateľovi dejín umenia, historikovi a samozrejme etnografovi. Súčasne predstavuje úsek dejín nielen našej keramickej tvorby, ale i remesiel /habáni boli vynikajúci majstri rozličných remeselných odvetví/, a tým aj jednu etapu našej kultúrnej histórie.

Na báze rozpadajúcich sa habánskych spoločenstiev vzniklo na západnom Slovensku množstvo stredísk keramickej - džbánkárskej výroby. Slovenskí džbánkári prevzali od habánov výdobytky vyspelej fajansovej technológie, ich vyspelú remeselnú úroveň, pričom invenčne transformovali do svojho prejavu mnohé výtvarné podnety z oblasti tvarovania a dekorovania keramiky. Západoslovenská džbánkárska tvorba absorbovala jednak tradície domácej produkcie, jednak elementy habánskej ke-

ramiky a napokon aj stimuly dobového slohového prúdenia do výrobno-výtvarnej syntézy, ktorá ako nový celok vrástla do kultúrneho majetku ľudových vrstiev.

Rozvoj džbánkárskych dielní na Slovensku trvá až do konca 19. storočia. K základným druhom ich výroby patrili krčahy, džbánky, čutory, taniere, misy, figurálna plastika. Vo výzdobnom repertoári džbánkárov sa hojne vyskytovala vegetatívna ornamentika, citlivo dokomponovaná figurálnymi motívmi, či už sólovými kresbami, alebo žánrovými scénkami - postavami oráča, pastiera, furmana, poľovníka, vinohradníka, muzikantmi, tanečnými dvojicami. Aj zvieracie motívy - volky, koníky, jelene, líšky, zajace, vtáky - sa tešili obľube tvorcov keramiky i jej konzumentov. Okrem vlastnej umeleckej hodnoty poskytujú tieto maľovky i cenný kultúrno-historický doklad; sú to dokumenty dobového odievania, pracovných nástrojov rozličných remesiel a profesií. Džbánkárske dielne zanikali v priebehu 19. storočia pod tlakom konkurencie priemyselnej výroby.

V súčasnosti udržieva tradíciu džbánkárskej keramiky v Modre dielňa Slovenská ľudová majolika, založená r. 1883. Korene modranskej keramickej výroby siahajú však až do 16. storočia. Dnes je modranská dielňa chýrečná najmä tvorbou figurálnych plastík.

Ľudová keramika, fajansa, džbánkárstvo i hrnčiarstvo sú svojimi výtvarnými hodnotami stále blízke estetickému cíteniu súčasného človeka. Okrem toho sú sviežim zdrojom tvorivých podnetov pre súčasných moderných slovenských keramikárov. Nie je náhodné, že práve tvorba významných osobností v našej keramickej kultúre /Dagmar Rosúlková, Ignác Bizmajer, Pavol Uhrík, Ľuboš Jakubčík/ nesie pečať inšpirácií a vplyvov ľudovej keramiky.

Staršia slovenská dráma v európskom kontexte

Z. RAMPÁK

V úvahách o slovenskej literatúre deväťnásteho storočia sa neraz oprávnene zdôrazňuje závažnosť jej mimoliterárnych funkcií, hlavne národne-výchovnej a všeobecne spoločenskej. V dráme a divadle tohto obdobia sú spomínané funkcie ešte závažnejšie. Hádam práve preto sa na súvis medzi spoločenskými a umeleckými ašpiráciami tvorcov drámy a divadla donedávna dosť zabúdalo. Ešte menej priestoru sa venovalo otázke, čo sa odzrkadľuje v slovenskej dráme a divadle z európskeho vývinu v týchto oblastiach. Ide o otázku, ktorá má pre zahraničných záujemcov o našu kultúru predsa len istú váhu. Preto sa pokúsime aspoň čiastočne zodpovedať na túto otázku.

Prvým autorom, ktorý drámu v tridsiatych rokoch deväťnásteho storočia začal sústavne vytvárať, bol Ján Chalupka /1791-1871/. Okrem jedinej výnimky písal samé komédie a frašky. Určil ich pre divadelných tvorcov-ochotníkov a pre vnímateľov, ktorí pochádzali z malomeštianskych vrstiev, zväčša remeselníckych. Základný literárny podnet mu poskytovali niektoré hry Augusta von Kotzebueho /1761-1819/. Šlo o podnety dvojakého druhu. Obidva boli v súlade so spoločenským zacielením Chalupkovej komédiografie. Zameriavala sa jednak na boj proti odnárodňovacím tendenciám/ktorým vychádzala neraz ochotne v ústrety aj časť slovenských malomeštianskych vrstiev/, jednak na boj proti malomeštianskej malichernosti a zápecníckosti. V prvom prípade sa možno odvolať ako na podnet na Kotzebueho hru Nemec a vznešení ľudia /Der deutsche Mann und die Vornehmen Leute, 1802/, zameranú zjavne proti galománii; v ďalšom prípade na Kotzebueho cyklus hier, ktoré

sa odchrávali vo fiktívnom nemeckom mestečku Krähwinkel /jeho slovenskou obdobou je rovnako fiktívne Chalupkovo Kocúrkovo; je to názov hry z roku 1830 aj prozaickej črty z roku 1836, ale aj názov fiktívneho mestečka, v ktorom sa odohráva dej i viacerých iných Chalupkových komédií a frašiek/. Ide o nemeckých malomešťanov /Die deutschen Kleinstädter, 1802/ a ich pokračovania Carolus Magnus /1806/ a Somárov tieň /Des Esels Schatten 1811/, pričom všetky tri hry spája spoločné prostredie a zväčša aj tie isté dramatické osoby.

Týmto konštatovaním sa však ešte začlenenie Chalupkovej komédiografie do celoeurópskeho kontextu nevyčerpáva. Má to dve príčiny. Jedna z nich je, že v niektorých detailoch možno pozorovať Chalupkove kontakty priamo s Molièrom, teda s osobnosťou oveľa výraznejšou než bol Kotzebue, ktorého si J. W. Goethe právom nie veľmi cenil; ďalšia príčina je, že hoci Chalupkove kontakty s Kotzebuého divadelnými kusmi boli priame a bezprostredné, nemožno stratiť z dohľadu ani rozšírenosť diel tohto nemeckého dramatika na javisku, vo vedomí obecenstva aj dramatických tvorcov v susedných národných kultúrach, najmä českej a maďarskej. O tom svedčí nielen český a maďarský repertoár dvadsiatych a tridsiatych rokov minulého storočia, ale aj početné knižné vydania Kotzebuého diel v českých a maďarských prekladoch, ako aj priame ohlasy jeho diela v hrách J. N. Štěpánka /1783-1844/, V. K. Klicperu /1792-1859/ a Károlya Kisfaludyho /1788-1830/. Prirodzene, spoločný literárny inšpiračný zdroj priniesol so sebou aj celý rad tematických, motivických a myšlienkových súvislostí. Hoci na druhej strane odlišné spoločenské podmienky, odlišná celková historická situácia, ako aj odlišnosti v literárnom vývine v každej z troch národných kultúr mali za následok aj svojské

spracovanie príbuzných podnetov.

Okrem toho sa v súvislosti s Chalupkom vynára otázka maďarského literárneho kontextu ako veľmi špecifická. Sčasti preto, že maďarskou verziou svojej frašky Starúš Plesnivec /A vén szerelmes, 1835/ sa tento náš autor začlenil aj do dejín maďarskej drámy; sčasti preto, lebo rátal s čitateľom aj divákom bilingvistom, ktorý mohol poznať všeličo zo staršej aj novšej maďarskej drámy a literatúry, o čom by sa dalo uviesť z Chalupkovej tvorby nejedno konkrétne svedectvo; ale hlavne preto, lebo neraz čerpal z tých istých zdrojov tradičného, na plebejských pozíciách zotrvávajúceho študentského humoru školských hier a najmä interlúdií ako niektorí maďarskí dramatici, najviac však V. M. Csokonai /1773-1805/. Existuje nejedno svedectvo o tom, že Chalupka i jeho tvorbu dobre poznal a že si ju aj vážil.

V čase, keď Chalupka písal svoje veselohry a frašky, sa už bol dovŕšil odliv drsného plebejského humoru z maďarskej veselohry. Na jeho miesto nastúpil zjemnený, meštiansky vkus, potrebný na získanie strednej šľachty i zemianstva pre vec maďarského divadla ako záväzného nástroja národného obrodenia. Naproti tomu Chalupkove veselohry a frašky sa drsného, plebejského humoru pridržiavali. Pritom však nešlo o mechanickú konzerváciu. Lebo ten istý prvok, ktorý by bol za danej historickej situácie a za daných spoločenských podmienok pôsobil v maďarskej dráme a divadle ako retardujúci činiteľ, zohral takmer v tom istom čase v slovenskom spoločenskom a literárnom kontexte pozitívnu úlohu. Súvisí to, prirodzene, aj s rozdielnosťou adresátov. Slovenskému drobnému remeselníkovi sa bolo treba prihovárať iným súborom literárnych prostriedkov ako príslušníkovi maďarskej šľachty a zemianstva. S tým potom súvisí nielen to, že spoločenská atmosféra začiatkov slovenskej komédie a frašky bola o nejaké to pod-

lažie nižšia ako to bolo takmer v tom istom čase v maďarskej komédii a fraške. Oveľa závažnejšie je, že vo všetkom šlo o rozdielnu ideovo-umeleckú výstavbu. Na Slovensku to ostalo potom počas celého deväťnásteho storočia trvalou vývinovou črtou.

Závažnou vlastnosťou myšlienkovej a umeleckej výstavby Chalupkových veselohier a frašiek je dôraz na ľudovosť, presnejšie povedané na znaky ľudovosti v prostredí, v ktorom sa ich dej odohráva. Najzjavnejšie to vystupuje do popredia vo veselohre Kocúrkovo. Tieto znaky, ktoré zahŕňajú jazykové vlastnosti dialógu /ľudová, hovorová reč viacerých postáv, plná príslovi a ľudových zvratov/ motivické prvky /stretnutie zbojníkov so študentmi v hore/, myšlienkové prvky /výsledné solidarizovanie študentov so zbojníkmi/ aj ľudovú pieseň, sú miestami v rozpore so založením niektorých dramatických osôb /napríklad Tesnošila, alebo pána z Chudobíc/. No nie sú v rozpore s citovým a myšlienkovým svetom autora, ktorý vedome dáva drobným meštianskym vrstvám za príklad zbliženie mladej vzdelaneckej generácie s ľudom a jeho kultúrou. Naproti tomu rozpor, ktorý sa prejavil v Csokonaiho dráme Zádumčivý Tempeföi /A méla Tempeföi, 1793/ v tom, že dve šľachtičné hodnotili príkre odlišným spôsobom ľudovú ústnu slovesnosť, odzrkadľuje vnútorný rozpor v maďarskom autorovi medzi klasicizmom v jeho poetike a medzi jeho inštinktívnymi básnickými intenciami.

Uvedené fakty svedčia, že podnety, ktoré Chalupka získal z inonárodných dramatických kultúr, spracoval svojským spôsobom. Bol primeraný špecifickým požiadavkám vtedajšieho spoločenského života a popri kriesení národného vedomia aktivizoval v ňom progresívne, demokratizujúce prvky. V tomto smere založil Chalupka v slovenskej dráme tradíciu, hoci v jej rozvíjaní sa možno stretnúť

s dosť podstatným prerývom, ktorý bol zapríčinený hlavne pôsobením romantických tendencií. Tieto tendencie nestihli ešte ovplyvniť niektoré začiatočnícke pokusy príslušníkov štúrovskej generácie /napríklad M. Š. Ferienčíka, alebo Jakuba Graichmana/, ktoré poznáme iba z rukopisov, resp. rukopisne rozširovaných časopisov /tzv. zábavníkov zo štyridsiatych rokov, Život a leto Holubica, ktoré písali levočskí študenti/. Spomínané pokusy alebo vychádzali z chalupkovského modelu, ovplyvneného čiastočne Kotzebuem, alebo sa usilovali ísť v zobrazovaní spoločenskej skutočnosti ešte ponad tento model. Stačil im, ak kriticky zobrazovali prízemné stránky vtedajšieho spoločenského života medzi vzdelancami aj v malomestskom prostredí. V istej miere ho však museli prekonať, ak chceli odzrkadliť aspoň niečo z generačných rozporov - ktoré boli zároveň aj rozpormi názorovými - medzi príslušníkmi staršej a mladšej inteligencie /ako ich napríklad odzrkadlil vo veľmi vyostrenej podobe M. Š. Ferienčík v Nástine zo života slovenského z r.1846/. Boli to však ojedinelé výnimky.

Takou bola nakoniec aj tragifraška Jonáša Záborského Najdúch, ktorá vznikla až začiatkom šesťdesiatych rokov. Na Chalupku nadväzuje realistickým zobrazením. Prekonáva ho však v miere hyperbolickosti aj v ovela prudšom vyostrení spoločenských konfliktov. Toto žánrovo aj prenikavosťou spoločenského pohľadu ojedinelé dielo - aj v stredoeurópskych reláciách - sa v svojej trágizujúcej zložke akoby opieralo o motív čarodejníc zo Shakespearovho Macbetha. V zobrazení volebných škriepok a súperstva medzi liberálnejšou a konzervatívnou stránkou zemianstva je tu badateľný súvis s hrami maďarských autorov zo štyridsiatych rokov na túto tému. Ide najmä o veselohry Ignáca Nagya Reštavrácia /A tisztujitás, 1842/ a Józsefa Eötvösa Nech žije rovnoprávnosť! /Éljen az egyenlöség!

1844/. Vďaka zníženiu o to podležie, ktoré sme spomínali v súvislosti s Chalupkom, a ktoré sa v tomto prípade týka zemianskeho prostredia, dostal Záborský svoju tragifrašku nielen do svojským spôsobom esteticky ozvláštnených polôh, ale dodal jej aj neopakovateľný spoločensko-kritický význam, ktorý sa pohybuje zväčša v groteskne úškľabných rovinách. Záborského negatívne zemianske postavy nie sú z radov aristokracie. Od ľudových vrstiev sa neodlišujú panským správaním, ale iba uplatňovaním moci. Rozpor medzi ich mravnou a intelektuálnou úrovňou a medzi ich mocou je hlavným zdrojom tragikomických situácií aj spoločensko-kritického aspektu.

Značná časť slovenskej drámy štyridsiatych, päťdesiatych a šesťdesiatych rokov má nezdôkriepiteľné kontakty s európskym romantizmom. Napriek tomu sa však takto zacielené dramatické pokusy od európskeho romantizmu vo všeličom aj odlišujú. Európsky romantizmus reagoval totiž na spoločenskú skutočnosť a zároveň bol polemicky zahrotený aj voči súčasnej situácii v príslušnej národnej literárnej kultúre. Je napríklad známe, že nemecká romantická dráma polemizovala s klasicizmom, ale aj s kotzebuovskými a ifflandovskými literárnymi konvenciami /ako je to zjavné z Obutého kocúra Ludwiga Tiecka - Der gestiefelte Kater, 1797/, alebo že Victor Hugo v Úvode k svojej dráme Cromwell /1828/ proklamoval potrebu ignorovať teórie, poetiky, pravidlá a vzory, pravdaže, taktiež klasicistické. Naproti tomu tí, čo písali drámy slovenského romantizmu, reagovali takmer výlučne na spoločenskú skutočnosť. Veď klasicizmus sa v slovenskej dráme vôbec nerozvinul a v domácich súvislostiach nemožno vravieť ani o sústavnejšom rozvoji malomeštiackeho manierizmu.

Po rokoch 1848-49 sa ukazovala slovenská spoločenská skutočnosť vo veľmi pesimistických perspektívach. Aj ony

zohrali závažnú úlohu pri tvárnosti viacerých romantických drám, napríklad hry Jozefa Podhradského Holuby a Šulek /1850/, alebo drámy Jakuba Graichmara Der Satan und der Philosoph /1858/, ktorá je nemeckou rukopisnou verziou jeho neskoršej, tiež rukopisnej /ale nedátovanej/ drámy Bohdan Tatrín. Lež tieto pesimistické perspektívy nie sú jediným a výlučným inšpiračným zdrojom slovenskej romantickej drámy. Bola ním aj slovenská predrevolučná prítomnosť, ako sa možno názorne presvedčiť z Ľudskej komédie Viliama Podolského /psyudonym V.Paulinyho-Tótha/ z roku 1846.

Ňou sa začína rad romantických drám, ktoré sčasti polemicky, ale sčasti aj s istým príme̋škom zjednodušovania nadväzujú na Goetheho Fausta. Zároveň sa však začína nadväzovať aj na poľský romantizmus a mesianizmus, ktorého diela patrili už pred revolúciou medzi obľúbené čítanie príslušníkov štúrovskej generácie.

Nadväznosť na Goetheho Fausta sa autor Ľudskej komédie neusiloval nijako zastierať, ba miestami akoby sa bol zámerne usiloval o ponéšku na neho či už náznakom dvojice Faust-Mephistopheles alebo predimenzovaným zdôraznením podobných živlov, aké vystupujú v Goetheho Strídžej kuchyni a Valpurginej noci. Okrem toho aj Podolského Mephisto sa prevteľuje - do kňaza Mészárosa, jedného z duchovných vodcov Dóžovho sedliackeho povstania z roku 1514. To však súvisí iba čiastočne so zjednodušením faustovskej problematiky. Lebo závažnú inšpiračnú úlohu tu zohráva aj ďalší podnet, a to Nebožská komédia /privlastok je zjavne synonymom označenia "ľudská"/ Zygmunta Kasińského /z roku 1833/.

Pre Paulinyho bola najpodstatnejšia jej tretia časť, keď sa poľský básnik spolu so svojim hrdinom vyrovnávajú s predtuchou o sociálnej revolúcii, ktorá zápasí o svetovú nadvládu s aristokraciou. Ako je známe, na zobrazenie

tohto zápasu podnietilo Krasińského povstanie lyonských robotníkov a iné sociálne hnutia vo Francúzsku. Podobne ako Krasińského drámu aj Ľudskú komédiu možno označiť za individuálnu, tiež rodinnú, a zároveň za spoločenskú. Aj u Paulínyho sa prestupuje problematika dvoch rodín /povýšená do symbolických polôh/ s veľkým spoločenským zápasom, ktorý sa odohrával v Uhorsku v druhom desaťročí šestnásteho storočia. Náš autor sa v mnohom stotožňuje s poľským básnikom aj v tom, že predstiera nestrannosť pokiaľ ide o východisko z tohto zápasu. U Krasińského víťazí nakoniec idea kresťanstva. Paulíny sa v závere sústreďuje prostredníctvom rozličných symbolov na národný osud, spojený s osudom rodného jazyka. Akoby bol chcel v závere zdôrazniť, že národ sa po vyše troch stáročiach pretisol - napriek všetkým kataklizmám - na veľké javisko sveta.

Smutnohru Jozefa Podhradského Holuby a Šulek je prvou publikovanou reakciou slovenského dramatika na udalosti z rokov 1848-49. Napriek mnohým detailným záberom na konkrétne životné fakty ide o drámu typicky romantickú. Slovenské povstanie sa nezobrazuje objektívne ako dejovo uzatvorený výsek z historických udalostí, ale cez prizmu osobného videnia jednej z hlavných osôb, Šuleka, ktorá sa dostáva v deji do neriešiteľných rozporov. Ich hlavnou príčinou je hrdinova láska k poľskej šľachtičnej - emigrantke Klementine, ktorej brat Bihor bojuje v kossuthovskom vojsku proti slovenským povstalcom.

Hlavné negatívne postavy Podhradského smutnohry Kaifáš a Černobel sú súčasťou ozvenou mephistovského motívu. Oveľa zjavnejšie však je, že dramatikove, hoci rozporov plné sympatie s bojom poľských vlastencov za slobodu súvisia aj s niektorými konkrétnymi faktami z poľskej literatúry. Ponúka sa napríklad priama paralela medzi osudom Podhradského zloduchov Kaifáša a Černobela a medzi zloduch-

mi Mickiewiczových Dráždanských Dziadov, kde Senátorovho služobníka Doktora zabije blesk. Prirodzene, sú tu závažné analógie aj v striedaní medzi dejovosťou a reflexívnosťou v obidvoch drámach.

Konečne Mickiewiczove Dráždanské Dziady zohrali popri inom - závažnú úlohu v tvorbe a životnom pocite aj ďalšieho predstaviteľa romantickej drámy, Jakuba Graichmana. Najmä v dráme Bohdan Tatrin je zjavná analógia na jednej strane medzi despotickým vysokým bachovským úradníkom-cudzincom a jeho pomocníkom a na druhej strane medzi Mickiewiczovým Senátorom ako predstaviteľom cárskej moci a jeho pomocníkom, Doktorom. Tých analógií medzi obidvoma dielami však možno menovať viac. Vyrátame ich bez nároku na hierarchizáciu.

V obidvoch drámach sú narážky na literárnu nerozhľadenosť /Graichman/ či konzervatívnosť /Mickiewicz/ negatívnych osôb. V obidvoch dielach zápasia o hlavného hrdinu rozličné "mocnosti". V širších európskych reláciách je to síce neoddeliteľná súčasť faustovského motívu. Jeho špecifickou slovenskou, poľskou a hádam vôbec slovanskou modifikáciou však je to, že sa zápasí o hrdinu takého typu, ktorý sa - popri vlastnej rozorvanosti - zhrýza aj nad osudmi svojho národa. Čosi príbuzného je aj v meditáciách väzňov - Mickiewiczovho Konráda a Graichmanovho Bohdana. Konrádova meditácia v II. scéne /Improvizácia/ má charakter byronovsko-titanistický. Bohdan preklína v žalári boha. Okrem toho Bohdanove monológy, najmä vo väzení, smerujú - napriek formálnemu členeniu drámy na dejstvá - jednako len k typicky mickiewiczovskej monoscéne-improvizácii, ktorá je výraznou črtou romantického charakteru tohto diela. Okrem toho Mickiewicz zdôraznil v nejednej úvodnej glose k Dráždanským Dziadam, že ide o priame odzrkadlenie výseku zo života. Graichman má zasa

vo svojej autobiografii viaceré miesta, ktoré korešpondujú nielen so životnými pocitmi, ale aj s historicky podmienenými životnými okolnosťami titulného hrdinu jeho drámy.

Podobne ako v svetovej romantike aj v slovenskej dráme mal faustovský a mephistophelovský motív značnú a pomerne dlhú životnosť. Popri spomínaných prípadoch treba upozorniť na také, v ktorých dochádzalo k jeho svojskej modifikácii, prípadne na také, v ktorých šlo o jeho persifláž či travestiu.

Svojská modifikácia faustovského a mephistophelovského motívu súvisí veľmi úzko s teoretickými názormi príslušníkov štúrovskej generácie na drámu, jej vývin v svetovom meradle, ako aj s aplikáciou týchto názorov na domácu pritomnosť. Začínali sa vyslovovať v štyridsiatych rokoch. Do praxe sa však dostávali zväčša až v ďalších desaťročiach. No v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch podliehala už pôvodná podoba týchto názorov nejednej zmene a popri zvyškoch princípov klasicistickej poetiky preniklo medzi ne aj zovšeobecnenie bežnej prevádzkovej praxe českého, nemeckého alebo maďarského divadla /Ján Palárik/, miestami však už aj predzvesť postulátov kritického /Jonáš Záborský/ a psychologického /Ľudovít Kubáni/ realizmu.

V rámci názorov štúrovskej generácie sa podrobovala prísnej kritike antická dráma /nazývali ju "gréckou"/ a aj "germánska" /do ktorej rátala táto generácia aj Shakespeara/; antická pre údajnú výlučnú nadvládu osudu, "germánska" preto, lebo v nej vraj ušlachtilé ľudské bytosti padali za obeť "zlým mocnostiam". Konštruktívnym prvkom v týchto názoroch malo byť požiadavka, aby sa jednou z látok súčasnej domácej drámy stali ľudové povesti alebo história slovanských národov /pozri Dohnány M.: Slovo o dramate slovanskom. In: Dohnány M.: Dumy.Tatran,

Bratislava 1962/.

V duchu podobných požiadaviek zdramatizoval Samuel Ormis slovenskú ľudovú povesť v dráme Mataj /1862/, do ktorej vkomponoval aj svetovým romantizmom vhodne frekventovanú faustovsko-mephistophelovskú koreláciu. Celkový výsledok však vyznieva protigoethevsky aj protiromanticky. Goethemu šlo - popri inom - aj o problematiku ľudského poznania; Ormis umiestnil na najvyšší piedestál bezproblematickosť fideizmu. Romantizmus je - takisto popri mnohom inom - vždy aj odboj, vzbura; jedna z Ormisových hlavných postáv je poslušná duša kresťanská, čo iste súvisí so sklonom autorovej generácie k teologizmu.

Ďalšou dramatizáciou ľudovej rozprávky je Ormisova veselohra Pravda /1868/. Námet rozprávky je blízky námetu Tieckovho Obutého kocúra, ktorý sa opieral o podobnú látku, pravda, nemeckú. Obidve hry sú si blízke aj v tom, že slovenský a nemecký autor svoje náměty aktualizujú. V Obutom kocúrovi sa stretáme hlavne so satirou, zacielenou proti dobovému konvenčnému literárnemu a divadelnému vkusu. Jej nositeľmi sú osoby "z radov obecenstva" /ide tu teda o rozvinutie známeho princípu "divadla na divadle"/. V Ormisovej Pravde sa premieta politická aktualizácia do negatívnej postavy slovenského odrodilca, čím náš dramatik situoval toto svoje dielo do blízkosti triviálnych národne-výchovných javiskových tendencií matičného desaťročia.

Oneskorené sústavné prenikanie romantizmu do slovenskej drámy bolo v šesťdesiatych rokoch už viacvrstevné. Lebo popri faustovsko-mephistophelovskom motíve prenikali do nej aj viaceré iné romantické, alebo romantizmom interpretované prvky, medzi iným aj princípy tzv. osudovej drámy, romantické ponímanie Shakespeara alebo Schillera, aj groteskné spájanie tragických prvkov s komickými.

Najromantickejšou slovenskou historickou tragédiou je smutnohra Svätoslavičovci Petra Záboja Kellnera-Hostinského /1869/. Ideove je síce na pozíciách rozporu medzi východným, slovanským, a západným svetom. Ale v osude jedného z hlavných hrdinov sa napĺňa veštba, ide teda z dejovej stránky o typickú osudovú drámu /Schicksalsdrama/. Podobne smeruje k osudovej dráme tragédia príslušníka už poštúrovskej generácie Daniela Záboja Laučeka, Úklad a matka /1871/. Iný príslušník poštúrovskej generácie, Pavel Országh-Hviezdoslav otvoril v dráme Pomsta /1869, napísanej pod psyudonymom Pavel Zbranský/ s romantickou nespútanosťou dvere shakespearovskej imaginácii aj schillerovskej sturm-und-drangovskej revolte. Hlavná mužská osoba tejto drámy, Tatránsky, chce byť slovenským meštianskym Hamletom /ktorý medituje o tom, či sa má vydať na cestu odvety/ a zároveň aj slovenským Karolom Moorom. Laura chce byť Oféliou, Júliou, ale aj schillerovskou Amáliou v jednej osobe.

Romantické prvky groteskności sa prejavili najzjavnejšie v dráme Jozefa Podhradského Hora stratenej nádeje /1865/ ako aj v početných drámach Jakuba Gratchmana. Hora Stratenej nádeje je z najväčšej časti nábožensko-polemický pamflet, v ktorom sa zúfalý, pre patentálne boje z úradu vyobcovaný kňaz bráni a súčasne aj obhajuje údajnú správnosť svojich názorov. Ale v niektorých dramatických prvkoch, ktoré dal autor do služieb svojich polemík, prejavil aj živý zmysel pre romantickú groteskność. Napríklad stretnutie jeho hlavnej osoby s "Čertom" nie je parafrázou na Goetheho motív ani jeho moralizátorsko-didaktickou modifikáciou. Je parodiou naň /čo predpokladá dobrú znalosť toho, čo sa paroduje/, hádam prvou v slovenskej dráme. Iným groteskným prvkom je stretnutie hlavnej osoby s kočujúcou divadelnou spoločnosťou a v rámci toho oscilácia medzi tragickými a komickými dejovými epizóda-

ej.

Jakuba Graichmana možno pokladať za najpermanentnejšieho romantika slovenskej drámy, v ktorého tvorbe sú pomerne najkompletnejšie a aj pomerne najrovnomernejšie zastúpené všetky komponenty tohto literárneho prúdenia. Popri goetheovských, titanistických a mesianistických motívoch, ktoré sa už čiastočne spomenuli, treba zdôrazniť ešte Graichmanovu častú romantickú autoštylizáciu, neraz vyvažovanú aj romantickou sebairóniou. Pritom nemožno zabudnúť ani na Graichmanov literárny bilingvizmus - väčšinu svojich námetov spracoval totiž v slovenskom i nemeckom znení. Nemecké znenia jeho hier majú časovú prioritu a romantické komponenty vystupujú v nich do popredia ovela väčšmi než v slovenských zneniach, v ktorých sa už tu i tam uplatňujú aj zretele zohľadňujúce konvenčné javiskové tendencie ako aj konvenčnú spoločenskú problematiku prevádzkového divadla šesťdesiatych rokov. Nie je náhodné, že aj svoju akoby životopisnú poému Ein Heiraths-Candidat /tlačou 1880, ale autor vo vlastnom životopise uvádza, že vznikla ešte v druhej polovici päťdesiatych rokov/ napísal po nemecky. Z Graichmanových slovenských dramatických textov je najzaujímavejšia "smutnohra" Mariána, v ktorej sa možno stretnúť s grotesknou koexistenciou tragických a komických prvkov /početné rukopisné slovenské aj nemecké dramatické texty Jakuba Graichmana možno študovať v Literárnom aktíve Matice slovenskej v Martine, kde je jeho literárna pozostalosť uložená pod č.28/.

Javisková prax podmienená spoločenskými faktormi, ale aj vkusovou nerozvinutosťou, sa uberala celkom iným smerom ako slovenská romantická dráma. Spomenutých autorov inšpirovali Goethe, Schiller, Krasiński, Mickiewicz alebo osudová dráma nemecká. Naproti tomu javisková prax dávala prednosť menej náročným literárnym ambíciám. Spomedzi tých menej náročných bol najnáročnejší Ján Palárik

/1822-1870/. Vyhovoval sice javiskovej praxi viac než romantici, ale podnety - i keď ich potom spracúval pomerne svojským spôsobom - získaval z podstatne skromnejších zdrojov. V Inkognite /1858/ nadviazal napríklad v mnohom na námet maďarského veselohernéhо repertoárového autora štyridsiatych-šesťdesiatych rokov Edeho Szigligetiho /1814-1878/ z veselohry Liliomfi /1849/. Palárik dal síce spracovanie tohto námetu do služieb slovenskej národnej myšlienky a získal si veľkú zásluhu na ďalšom budovaní veselohernéhо dialógu, no na druhej strane jeho spracovanie nedosiahlo iskrivú komediálnu hravosť maďarského autora. Drotára /1860/ napísal Palárik na námet hry nie práve prvoradých francúzskych autorov P. H. A. Decourcelle a Adolphe Jaimee Hľadá sa vychovávateľ. Ibaže s týmto titulom sa hrala v Pešti roku 1856 aj veselohra Edeho Szigligetiho, ktorej dej je sčasti redukciou, sčasti modifikáciou deja francúzskych autorov. Aj táto modifikácia zanechala na Drotárovi stopy. Je však novum, že ide o prvú slovenskú veselohru z veľkomestského /pešťanskeho/ prostredia. V ďalšej Palárikovej veselohre, Dobrodružstve pri obžinkoch /1862/, sú zjavné ozveny z deja komédie poľského neskorého romantika Józefa Korzeniowskéhc, Obžinky. Napriek spomínaným podnetom prinášajú všetky tri Palárikove veselohry domáci kolorit, hoci miestami aj zidealizovaný.

Ani tragédie Jonáša Záborského /1812-1876/ zo slovenských, srbských, chorvátskych, uhorských a ruských dejín nemožno v prevažnej väčšine označiť za romantické. No pre vtedajšiu javiskovú prax neboli použiteľné. Ich autor mal veľké historické, literárne aj literárne-teoretické znalosti. Z jeho dramatických prác je zjavné, že poznal aj poetiku Molière a Shakespeara, i Puškina a Schillera. Z porovnávajúceho hľadiska sú však najzaujímavejšie jeho zložité a v mnohom polemické kontakty s maďarskou

drámou, najmä z prvej polovice deväťnásteho storočia. Dotykovými bodmi medzi ňou a Záborským boli významné postavy slovenských a uhorských dejín. Na témy Záborského historických tragédií, ako sú Posledné dni Veľkej Moravy, Árpádovci, Bitka u Rozhanoviec, Felicián Sáh, Hunyadovci, Dóža a Bátoryčka, napísali celý rad hier aj viacerí maďarski dramatici od klasicizmu cez preromantiku až po romantizmus a neskorý romantizmus /György Bessenyei, Sándor a Károly Kisfaludy, Ede Szigligeti, Mihály Vörösmarty, József Gaál, Lajos Kuthy, János Garai, Mór Jókai a iní/. Z niektorých donedávna málo povšimnutých a ešte menej overovaných a s konkrétnymi literárnymi faktami konfrontovaných miest v Záborského korešpondencii vysvitá, že spomínané dotykové body boli súčasťou jeho literárneho programu. Témy svojich historických tragédií zo slovenských a uhorských dejín si totiž nevyberal iba pre polemiku s maďarskými dramatikmi, ale aj pre polemiku s legendami, kronikami, a dejepiscami Uhorska, o ktorých sa maďarski dramatici opierali a s ktorými Záborský ako starostlivý skúmateľ a skôr racionalistický než nacionalistický interpret slovenských dejín nesúhlasil. Jeho polemiky v dramatickej podobe, zvádzané s maďarskými autormi a historikmi, ktorých mená a tituly sa v jeho dialógoch, prirodzene, neobjavujú, bývali miestami prudké. Najprudšie s drámou Szvatopluk Józsefa Gaála, s Jánosom Hunyadym /1816/ Károlya Kisfaludyho alebo s drámou Czillei a Hunyadovci /1845/ Mihálya Vörösmartyho, prostredníctvom ktorých bil najmä do historika Uhorska Ignaza Aurela Fesslera /1756-1839/. Na druhej strane sa ako triezvy racionalista neubránil ani myšlienkovým a umeleckým podnetom, ktoré pokladal za pozitívne; najmä pokiaľ ide o čákovskú, sáhovskú a dóžovskú tematiku. Prirodzene, stály konfrontačný zreteľ mal vplyv na výsledné umelecké vyznenie Záborského historic-

kých tragédií. Polemický dialóg zatisol neraz do úzadia prenikanie do vnútorného sveta dramatických osôb. Historická či údajná historická argumentácia víťazila nad umeleckým zobrazením a mentorstvo nad presvedčivosťou v podávaní ľudských osudov.

Nie všetko žije zo slovenskej drámy devätnásteho storočia na javisku a iste sa z nej nepodarí všetko oživiť ani v budúcnosti. Cieľom úvahy však bolo ukázať, že v tomto storočí nachádzal u nás vývin európskej drámy živú, hoci miestami predsa len oneskorenú ozvenu.

Literatúra:

Rampák, Z.: Kontakty medzi slovenskou a maďarskou drámou v 19. storočí. Slovenská literatúra XX, 1973, č.5, s. 479-492.

Rampák, Z.: Ján Chalupka a inonárodné podnety. Slovenské divadlo XIX, 1971, č.3 a 4, s. 312-344 a 532-551. Tiež in: Ján Chalupka 1871-1971, zborník. Martin 1973, s. 34-103.

Rampák, Z.: Pokus o Najdúcha. Slovenské divadlo XXI, 1973, č.1, s. 84-103.

Rampák, Z.: Slovenski klasici 19. storočia a maďarská dráma /v tlači/.

Rampák, Z.: K otázkam romantizmu v slovenskej dráme. In: Jubilejný zborník Vysokej školy múzických umení /v tlači/.

Novšia slovenská dráma v európskom kontexte

Z. RAMPÁK

V dvadsiatom storočí sa časová vzdialenosť medzi vedúcimi myšlienkovými a umeleckými tendenciami slovenskej drámy a medzi európskym vývinom v tejto oblasti podstatne zmenšila. Spočiatku mal na tom hlavnú zásluhu Jozef Gregor-Tajovský. Býva právom označovaný za realistického dramatika slovenskej dediny na začiatku nášho storočia. Zároveň sa oprávnene zdôrazňujú aj Tajovského nadväznosti na dielo L.N.Tolstého, Henrika Ibsena, Ivana Franka, A.P.Čechova, Maxima Gorkého, ako aj na českú realistickú drámu z konca minulého storočia, ktorá svoje námety čerpala z dedinského prostredia /napríklad diela Ladislava Stroupežnického, Gabriely Preissovej alebo Viléma a Alcisa Mrštíkovcov/.

V sprostredkovaní tých nadväznosti zohralo v poslednom desaťročí minulého storočia závažnú úlohu pražské divadelné prostredie, v ktorom Tajovský žil v rokoch 1898-1900 a v ktorom mal možnosť oboznámiť sa s dielami spomenutých autorov. Spolu s tým mal možnosť spoznávať aj novšie, myšlienkovo progresívnejšie chápané spoločenské funkcie divadla. Pravda, vzťahy medzi Tajovského dramatickým dielom a nedávnymi alebo aj vtedajšími prúdmi v európskej dráme sa vyvýjali zložite. Podnety, ktoré získaval od inonárodných autorov, sa nejavia ako jednoznačné a priamočiare. Na jednej strane má Tajovský hry, v ktorých sa križujú viaceré rôznorodé podnety, a na druhej strane jednotlivé jeho dramatické práce i jeho dramatické dielo ako celok plne vystihujú špecifické vlastnosti dobovej spoločenskej reality na slovenskej dedine, pričom Tajovského kompozícia im dáva svojské umelecké ozvláštnenie.

Vzťahmi Jozefa Gregora-Tajovského k dielam niektorých európskych dramatikov sa doteraz najpodrobnejšie zapodieval Pavel Palkovič. Vystopoval viaceré motivické súvislosti medzi Tajovského Novým životom /1901/ a Ukradnutým šťastím /1893/ Ivana Franka, pričom poukázal zároveň aj na rozdiely, ktoré vyplývali z nie celkom totožných zámerov obidvoch autorov. Okrem toho Palkovič pobadal v Novom živote ako aj v aktovkách Matka /1906/, Tma /1907/ a Hriech /1911/ priklon k Ibsenovej poetike, ktorý sa prejavuje "v dôraznejšom uplatňovaní psychologickej analýzy pohnútok..., vo využívaní dimenzie minulého času a retrospektívnych motívov ako aktívnych činiteľov dramatického konfliktu a pod.". V Tajovského diele našiel kladný ohlas aj kritický postoj českej drámy a divadla z konca minulého storočia voči utrpeniu ženy v triednej spoločnosti a revolta proti nemu.

Trvalým stimulom pre Tajovského dramatickú tvorbu bola podľa Palkoviča Tolstého Vláda tmy /1866/. Tolstoj ho zaujal hlavne vierou, že človeka možno mravne prevychovať prostredníctvom literatúry a umenia. Na druhej strane bol Tajovský vnímavý aj voči naturalistickým motívickým prvkom v Tolstého diele. Zároveň s Tolstým sa Tajovský oboznámil aj s prózami a drámami A.P.Čechova a Maxima Gorkého, čo možno doložiť viacerými literárno historickými svedectvami. V dielach J.G.Tajovského však nemožno nájsť veľa zreteľných analógií takého druhu. Najzjavnejšie uplatnil tvorivé postupy, ktoré pripomínajú Čechova a Gorkého v aktovke V službe /1911/. V nej sa nastolené rozpory nezastierajú, ale skôr sa naznačuje perspektíva ich narastania. Okrem toho - podobne ako u Gorkého a Čechova - aj tu sa načrtol rozporuplný obraz spoločenského života aj prostredníctvom "nedejových" prejavov, ako sú napríklad postoje, refle-

xie a priznania.

Diela Ivana Franka, Ibsena, Tolstého, českých realistických dramatikov, ako aj Čechova a Gorkého pomohli dynamizovať dramatický obraz slovenskej dediny a nastoľovať jej mravnú a sociálnu problematiku v súlade s premenlivosťou spoločenského vývinu. Tajovského dramatické dielo približne z prvého desaťročia nášho storočia je toho veľmi výrazným svedectvom. Zároveň vytváralo protiklad statickému obrazu dedinského života v hrách Ferka Urbánka, ktorý vychádzal z idealizácie, čiastočne aj idylizácie faktov, alebo z ich konvenčnej moralizátorskej interpretácie. Témy zo života dedinského ľudu mali v slovenskej dráme dlhú životnosť. Aj keď neboli vždy v centre, udržali sa prakticky až po prah socialistického budovania. Súviselo to s tým, že počas hospodárskeho zaostávania Slovenska v triednej spoločnosti žila väčšina jeho obyvateľstva na dedine. Napätie medzi statickým a dynamickým zobrazením dediny bolo aj v ďalších desaťročiach výrazným stimulom pre hodnotiace kritériá v tejto oblasti.

Bokom od tohto vývinu na začiatku nášho storočia sú ambície básnika Pavla Országha-Hviezdoslava /1849-1921/ na poli drámy. Ich korene boli ešte v predchádzajúcom storočí a súvisia s romantickou interpretáciou Shakespeara a Schillera. Od tých čias sa však básnikove obzory rozšírili, o čom svedčí, že popri Hamletovi a diele Sen noci Svätojánskej preložil aj Goetheho Fausta, Puškinovho Borisa Godunova a Madáchovu Tragédiu človeka. Hviezdoslavova dráma Herodes a Herodias /1908/ je popri výsledkoch starostlivého historického štúdia aj uplatnením takto získaných básnických podnetov a skúseností.

V dynamizovaní pohľadu na život slovenskej dediny nadviazal tesne po prvej svetovej vojne, ale aj po nej,

na Tajovského najplodnejšie dramatik VHV /Vladimír Hurban-Vladimírov/, žijúci na Dolnej zemi /od 1918 v Juhoslávii; 1884-1950/. Vo svojich drámach Záveje /1913/ a Zem /1931/ vychádzal z realistického zobrazenia osudov dedinskej ženy v triednej spoločnosti. Dostával sa však často k impresionisticky ladenej atmosfére i k symbolickej mnohovýznamovosti, ktorá je zjavná aj v pomenovaní obidvoch spomínaných drám. Záveje sú označením pre prírodný jav; lež toto označenie zároveň korešponduje zavše v pozitívnom, zavše v negatívnom zmysle s ľudskými pocitmi i vzťahmi. Zem je označením vlastníctva a zámožnosti. Uplatňuje sa však aj ako symbol rozporov v sociálnych vzťahoch. Posúvaním, prípadne potenciálnym posúvaním významov pripomína zjavne sčítaný VHV, ktorý začiatkom storočia dobre poznal divadelný život Záhrebu, Viedne, Pešti, Prahy i Bratislavy, symbolizmus Maurícea Meaterlincka. A to aj napriek tomu, že väzba na spoločenskú skutočnosť je u tohto dramatika oveľa zjavnejšia.

O sčítanosti VHV svedčia konečne aj niektoré jeho dramatické pokusy uverejnené v Slovenských pohľadoch, napríklad S. O. S. /Spolok obrodených svätých, 1923/ a Homo sapiens /1924/. Roku 1929 prirovnal vtedajší náš významný kritik Ján Hamaliar drámu S.O.S. ku kolektívnej dráme Karela Čapka R.U.R. takto: napriek tomu, že problematika S.O.S. je nábožensko-cirkevná, v konečnom vyústení sa dostáva v obidvoch hrách do popredia myšlienka, že "život a životné šťastie je v malých veciach a udržiava sa láskou, nie nadprirodzenými a umelými snahami". V dráme Homo sapiens oceňoval Hamaliar jemné podfarbenie, emotívnu náladovosť a impresionistické sprietornenie. Prirovnal ju - pravda, s niektorými výhradami - k Ohnivému bubnu F.F.Marinettiho. Dotykov VHV so svetovou modernou bude však pravdepodobne viac. Lebo personifikácia prírodných javov môže mať korene aj v Prebudení

jari Franka Wedekinda a úsporný, na základné pomenovanie vecí redukovaný dialóg môže koreniť v diele Augusta Stramma, jedného z predchodcov expresionizmu.

Spomínané úsilie, ktorými sa VHV približoval k európskej moderne, nenašli dostatok ozveny na novozaloženom profesionálnom javisku Slovenského národného divadla, ktoré pôsobilo od roku 1920. Príčina toho je čiastočne, tak ako vo viacerých iných podobných prípadoch, v samom autorovi. Nebudoval si dosť dôsledne svoj umelecký program, kontinuitu medzi myšlienkovými, tematickými a štýlovými zložkami svojich prác a najmä ani jednu z nich /prirodzene, nielen tie, ktoré sa spomínajú v rámci tohto textu/ nevedel dôsledne dotiahnuť. Na druhej strane tu boli príčiny objektívnejšej povahy, ktoré rovnako nezohrali závažnú úlohu iba v prípade modernistických úsilí VHV, ale aj viacerých iných autorov.

Do národného oslobodenia roku 1918 sa realistické tendencie v oblasti slovenskej drámy síce dovŕšili, lež pokiaľ ide o ich javiskovú interpretáciu, ostávali otázky otvorené. Totiž ochotnícka javisková prax, ktorá sa robila z lásky a obetavosti, nebola ich schopná zo stránky hereckej, režijnej ani výtvarnej vyriešiť. Táto úloha čakala na slovenské profesionálne divadlo. Napriek tomu, že pracovalo za oveľa menej priaznivých podmienok, než sa dalo v novom slobodnom štáte očakávať, pristupovalo k veci s vedomím zodpovednosti. Možno povedať, že približne koncom prvého desaťročia slobodného národného života začínala Tajovského realistická dráma zaujímať na profesionálnom javisku dôstojné miesto. Ale spolu s ňou aj slovenská spoločenská komédia a satira z mestského prostredia, ktorá kriticky komentovala urbanizáciu a narastanie mocenských ambícií maloměšťactva a inteligencie so všetkými sprievodnými negatívnymi či krízovými

znakmi. Hlavným predstaviteľom spoločenskej komédie a satiry bol v dvadsiatych rokoch, lenže čiastočne aj v dvoch nasledujúcich desaťročiach Ivan Stodola. Najmä v začiatkoch svojej tvorby sa vedel šťastlivo prispôsobovať realistickému štýlovému uspôsobeniu slovenského profesionálneho javiska a pomáhal vytvárať v tomto zmysle javiskové prostredie mesta či malomesta ako analógiu k realisticky zobrazovanému prostrediu dedinskému. Jedným z jeho veľkých šťastí bolo, že vytváral práve to, čo slovenské profesionálne javisko potrebovalo.

V protiklade k tejto potrebe sa mohlo uplatniť jedine to, čo by bolo myšlienkove natolko priebojné a umelecky výrazné, že by vedelo podstatne skrátiť roky dozrievania javiskového kritického a neskoršie aj psychologického realizmu - v tomto prípade už značne oneskoreného - a presvedčiť o prednostiach novších prúdení. Ako som už naznačil, boli popri prácach VHV aj ďalšie pokusy zbližovať sa s novšími európskymi prúdeniami. Zväčša však neboli dosť ideove priebojné, ani dosť umelecky výrazné a kontinuitné, pokiaľ ide o vývinový proces osobnosti.

Popri VHV nadväzovali na impresionizmus a symbolizmus aj ďalší autori. Medzi nimi sa napríklad Martin Rázus pokúsil v dráme Hana /1920/ spojiť realistické zobrazenie s impresionistickým videním a symbolistickou interpretáciou. Zo strany básnikovej však šlo v tomto smere o ojedinelý pokus. Na symbolizmus chcel nadviazať Večnou mladosťou /1926/ aj Floreán Kvetoslav Urbanovič. Ostal však iba pri alegórii.

Osobitné ideové pozície zaujímali autori, ktorí boli v opozícii voči oficiálnemu SND a tvorili pre proletárskych divadelných ochotníkov. Hra Petra Jilemnického Štrajk /1925/ naznačuje popri všetkej priamočiarosti

a prostote budúceho významného predstaviteľa socialisticko-realistickej prózy. Naproti tomu Dva svety /1924/ Jána Poničana svedčia zreteľne o kontaktoch s expresionizmom typu Ernsta Tollera so všetkými pozitívnymi /sociálna angažovanosť námetu/ i negatívnymi znakmi /prvky romantickej rozorvanosti v opozícii voči triednej spoločnosti/ tohto prúdenia. Lež vo svojich niektorých neskorších drámach sa aj Poničan dostával na pozície socialistického realizmu /Boj, 1935; Iskry bez ohňa, 1935; Vzbura na rozkaz, 1936; Stávka, 1936/.

Expresionizmus sa v dvadsiatych rokoch nedostal do popredia ani v slovenskej dráme ani na slovenskom javisku. Pokusy o jeho udomácňovanie zlyhávali pre nedostatočnú literárnu kultúru tých, čo sa o to pokúšali; nakoniec ani v Čechách, kde expresionistické réžia K.H.Hilara ovládala v prvej polovici dvadsiatych rokov oficiálnu scénu Národného divadla, nemalo toto prúdenie v dráme dosť výrazných predstaviteľov. Nedarilo sa ani tým slovenským pokusom, ktoré chceli nadväzovať na významné diela dvoch popredných českých dramatikov, ktorí prenikali v dvadsiatych rokoch na svetové javiská, Karela Čapka a Františka Langera. Boli napríklad pokusy nadväzovať na R.U.R. aj na hru Josefa a Karela Čapka, Adam stvoriteľ, najzjavnejší pokus bol v hre J.A. Závodného, Nadčlovek /1928/. Kritika ich však právom odmietla, raz dokonca s výstižným konštatovaním, že ide o pseudomudrctvo. Okrem toho spomínaný už F.K.Urbancvič napísal hru Vyvrheli, ktorú roku 1929 uviedlo aj SND. Námetom sa chcel priblížiť Langerovej Perifériі, teda hre, ktorá má aj filozofické ašpirácie. Ostal však napokon iba v plochách sociálneho sentimentalizmu Liliomu Ferenca Molnára, pričom, prirodzene, v kompozičnej zručnosti ďaleko za ním zaostal.

S civilizmom, ktorý sa u nás zavše stotožňoval s no-

vou vecnosťou, sa začala slovenská dráma vyrovnávať až začiatkom tridsiatych rokov. Toto prúdenie značilo v českom aj slovenskom divadelníctve akési uvoľnenie z prepätosti, kŕčovitosti a zavše aj groteskného úškľabku expresionizmu. Odpatetizúvalo veľké témy, smerovalo k zmierlivému riešeniu potenciálne prudkých konfliktov a k vzájomnému ľudskému porozumeniu bez ohľadu na príslušnosť k spoločenským triedam a skupinám, pričom sa dosť nenápadne vyhýbalo tým najnižším. Toto akési odradikalizovanie drámy a divadla, skrývajúce v sebe aj nejedno nebezpečenstvo regresívnosti, sa prejavovalo v javiskovej práci - pravda, zväčša na inscenačných textoch - /napríklad v hrách S.W. Maughama, Marcela Achárda, alebo Marcela Pagnola/ - hlavne v bezprostrednom a prirodzenom herectve, ktorému však nebola vzdialená ani zhusťujúca skratka. Za najväčší úspech tohto prúdenia v slovenskej dráme možno pokladať satiru Ivana Stodolu, Jožko Púčik a jeho kariéra /1931/. Dramatik sa tu vrúcne ujal drobného človeka a obrazom jeho životných peripetií zaujal kritické, i keď napokon v konečnom výsledku nie celkom nezmieriteľné stanovisko voči anomáliám vtedajšieho spoločenského systému.

Z civilizmu vychádzal pôvodne aj ďalší slovenský dramatik Július Barč-Ivan /1909-1953/, ktorý sprevádzal a podnecoval slovenské divadlo od druhej polovice tridsiatych rokov až za druhú polovicu štyridsiatych rokov. Patrí medzi tých novších slovenských autorov, ktorí reagovali najplodnejšie na podnety z vývinu modernej európskej drámy a ktorí vedeli tieto podnety zväčša aj veľmi svojským spôsobom zúžitkovať v domácich spoločenských reláciách. Jeho dielo je z myšlienkovej a umeleckej stránky rozporné, hoci viaceré jeho zložky majú nespornú hodnotu.

Vo svojich prvých hrách 3000 ľudí /1934/ a Človek, ktoréhc zbili /1936/ nadväzoval Barč na civilizmus hlavne konverzačným lederim dialógu, ako aj tým, že sa vyhýbal krajne vyhroteným konfliktným situáciám i napriek tomu, že v obidvoch prípadoch naznačil potenciálnu možnosť ich existencie. Tak napríklad v prvotine vysvitne, že ide iba o predstieraný atentát na amerického multimilionára, alebo v Človeku, ktoréhe zbili, že ho vlastne vôbec nik nezbil a pod. V obidvoch prípadoch však priniesol závažnú spoločenskú problematiku. Jej nastolenie vyvolali domáce spoločenské pomery, hoci autor akoby to bol chcel mierne zastierať tým, že reáliami a menami osôb lokalizoval dej do inonárodných prostredí. V 3000 ľuďoch sa usiloval naznačiť jednu z ciest na vyriešenie sociálnych kríz a v Človeku, ktoréhc zbili sa zapodieval otázkou možnosti reforiem v kapitalistickej spoločnosti.

Z autorovho pôvodného teologickéhc vzdelania a kňazského povolania vyplývalo, že ani v rámci vtedajšieho stavu a úrovne spoločenského myslenia nebolo možné pokladať jeho riešenia za prijateľné. V 3000 ľuďoch šlo dokonca o naivnú predstavu, že jednou z ciest na riešenie sociálnych kríz by mohla byť nábožensky motivovaná ústupčivosť a tolerantnosť niektorých príslušníkov vykorisťovateľských tried. V Človeku, ktorého zbili sa zas precenili sily jednotlivca v boji proti zlu v triednej spoločnosti. Zároveň však nemožno obidvom drámam uprieť, že sa v nich začínala kontinuitnosť v autorovom myšlienkovom a umeleckom vývine, ktorá sa zapojila do európskych vývinových súvislostí. S niečím podobným sa po Tajovského hrách začiatkom nášho storočia u iných dramatikov sotva bolo možné do tých čias stretnúť. U Barča-Ivana však nešlo iba o nadväzovanie na to, čo už v európskej dráme bolo, ale v niektorých ohľadoch aj o predznamenanie toho,

čo v nej ešte len malo nastať.

V obidvoch hrách sa vynára pojem tzv.nového človeka; v prvej ešte len v statickej podobe, v Človeku, ktorého zbili už v podobe zdynamizovanej, pretože tu ide aj o proces zrodu tzv. nového človeka a o jeho životnú cestu. Obidva pojmy sa vynárajú v podobe motívov v dráme Augusta Strindberga, Do Damašku,a prešli potom aj do drámy nemeckého expresionizmu. Sú dokázateľné súvislosti medzi protagonistom Človeka, ktorého zbili, sudcom Cerozom a postavou Miliardára z drámy expresionistu Georga Kaisera, Koral. Dráma Barča-Ivana definuje zobrazením Cerozu a jeho boja tzv. nového človeka v tom zmysle, že je vystavovaný útokom zo strany svojho okolia, že sa neuspokojuje s vrcholmi, ktoré dosiahol na svojej ceste, ale že hľadí stále vpred a vytyčuje si stále nové ciele. Konečne v tomto zmysle bude tzv. novým človekom aj Stavitel z Veže /1947/ Barča-Ivana.

Ovela viac sa priblížil tento dramatik expresionizmu v hre Diktátor /1938/. Postavou Diktátorovho dvojníka síce vytvoril korelatívny typ doktorovi Galénovi z Čapkovej Bielej nemoci: Galén je sám, slabý,a preto padá; spolu s ním padá aj myšlienka miery; Diktátorov dvojník má železnú vôľu a nervy, má za sebou masy, ale jednako padá aj on, lebo sa stáva obeťou prisluhovačov vládnúcej triedy; lež myšlienka miery ostáva v masách, žije v nich ďalej. Barč-Iven tu, možno mimovoľne, odzrkadlil mnohé zo spoločenských procesov svojich čias. Podstata jeho vedomých zámerov bola však v niečom inom. Koncentrovala sa na otázku, nakoľko je človek vládcom svojej vôle, činov a osudu a nakoľko je nástrojom či už reálnych síl, alebo údajných síl trancendentálnych. Teda zasa otázka, ktorá približne poldruha desaťročia pred Barčom-Ivanom zamestnávala expresionistov, či už odpoveď na ňu vyznievala

s dôrazom na prioritu ľudskej vôle alebo v po büchnerovsky interpretovanom názore na človeku ako na bábku. Expresionisti to vyjadrovali metaforickou predstavou o svete ako kolotoči, "ktorý sa musí krútiť" /Ernst Toller v Hinkemannovi/, alebo jarmočnom zhone a súčasne bábkovej hre /v treťom dejstve hry Elsy Laskerovej-Schulerovej, Wuppere/. Zdôrazňovanie priority ľudskej vôle a aj negatívne hodnotenie jej závislosti malo u expresionistov odbojný charakter, pravdaže, obmedzovaný svetonázorovou ohraničenosťou tohto hnutia. Na prvý pohľad sa tak vidí, že v hre Na konci cesty /1939/ Barč-Ivan upredností skôr chápanie človeka ako bábky v rukách údajného transcendentna, na dôvažok nie s odbojným, ale s bigotne nábožensky motivovaným schvaľujúcim podtextom. Pôvodne sociálny konflikt vyústil napokon vo vnútorný dialóg v robotníkovi Urbanovi, ktorý prebieha medzi náboženskou skepsou a fideizmom. Navonok, v deji, víťazí fideizmus. Údajné transcendentno vracia samovrahu Urbana späť do života bez reálnych perspektív na prácu a chlieb. Tečie akoby pohyb kruhu. Ide teda aj o mimovoľnú paródiu automatizmu vo vzťahoch medzi realitou a nábožensky motivovanou vierou. Od takej, hoci mimovoľnej paródie mal Barč-Ivan už len krôčik k dvom ďalším veciam: jednak k postupnému vedomému zbavovaniu sa náboženského fideizmu, hoci to súviselo s ťažkými vnútornými zápasmi, a jednak k odhaľovaniu ďalších automatizmov v sfére ľudského pôsobenia, tentoraz však už v čírych medziľudských vzťahoch. Týmto odhalením sa stal Barč článkom reťaze, ktorá spája Büchnera, pozdného Strindberga a expresionizmus s drámou absurdity. To je zase jeho vývinový prínos pre tú časť európskej drámy, ktorá sa vyvíjala v podmienkach triednej spoločnosti.

Expresionizmus vznikal v pokročilom krízovom období kapitalistického systému v rokoch prvej svetovej vojny,

resp. jej príprav, a doznievania, ako aj v rokoch sociálnych revolúcií. Uvedomoval si krízovosť doby svojho vzniku, ale ani zďaleka si presne príčinu krízy neuvedomoval. Tie si neuvedomil celkom presne ani Barč-Ivan, u ktorého nachádzali myšlienkové a umelecké prvky tohto hnutia tým účinnejšiu ozvenu, čím viacej sa v druhej polovici tridsiatych rokov, najmä však v prvej polovici štyridsiatych rokov, znovu prehlbovala kríza meštiackej civilizácie.

Tú krízu, prirodzene, pohadali aj niektorí ďalší vredajší dramatici, medzi nimi aj spomínaný už Ivan Stodola; ale okrem neho aj takí, čo prichádzali ako nováčikovia. Dráma reagovala na búrlivú prítomnosť prvej polovice štyridsiatych rokov jednak priamou persiflážou domácich režimistických poriadkov - hoci za cenu veľkánskeho osobného rizika - jednak metaforicky. Medzi také metaforické reakcie patrilo napríklad nadviazanie na princípy romanticko-patetického alebo romanticko-lyrického divadla - povedzme, typu Hugovho Hernaniho - kde mal nekompromisný zmysel pre ľudskú dôstojnosť, česť, lež aj altruizmus /najmä v protiklade s kompromisníctvom a sebectvom, ktoré v tej dobe prevládali/ vysoký kurz. V dráme tých rokov sa to najzjavnejšie prejavuje v romanticky poňatom Jánošíkovi Márie Rázusovej-Martákovej /1941/. Okrem toho je to hrdina, ktorý podstatne spochytnil platnosť kresťanského učenia pre vtedajšiu spoločenskú prax, hoci režim predstieral, že buduje práve na tomto učení. Ale medzi dobové metaforické reakcie v dráme patrilo predovšetkým podobenstvo, perabola. Nemožno síce tvrdiť, že by bola u nás v tom čase priamo súvisela s brechtovskými estetickými princípmi. V každom prípade je však pozoruhodné príbuznosť reakcií na pomerne analogické spoločenské situácie. Podobenstvami boli Stodolova satira Keď jubilant plače /1941/, Králikova Veľrieka /1944/ aj Stodolovo odhaľovanie dobovej pseudomorálky vedúcich

spoločenských kruhov na základe pirandelovskej dekompozície v Komédii /1944/.

V prvej polovici štyridsiatych rokov, ale aj niekoľko rokov potom pokračovala v slovenskej dráme aj svojeky vyhranená aktualizácia expresionistických tvorivých princípov. V drámach Barča-Ivana stúpala jej pravidelnosť, kým v drámach Štefana Králika sa aktualizácia prejavovala sporadickejšie.

Drámu Matka /1943/ vybudoval Barč-Ivan na kontrapunkte medzi mimetickým prístupom a drámou idei. Z toho potom vyplýva, že niektorí pokladali Matku za realistickú drámu, iní za jej opak. Realizmu sa približuje expozíciou, expresionizmu postupným zabstraktňovaním lexiky a viacerými motívmi, ako napríklad rozporom medzi titulnou osobou a jej predstavou o bohu, alebo dynamizáciou motívu dvojníka. Pre ideový rast Barča-Ivana je však najpodstatnejšie vyostrenie rozporu medzi Matkou a údajným tran-transcendentnom. Na jednej strane nie je síce tento rozpor trvalý a načisto jednoznačný, ale na druhej strane výsledný čin titulnej osoby, ktorým za cenu vlastného života zabráni samovražde svojich synov, je aktom vzbury voči údajnému osudovému určeniu. Teda výsledný Matkin čin je aj prejavom jej slobodnej voľby. V porovnaní s vyústením drámy Na konci cesty ide o jeden zo stupňov aspoň dočasného odteologizovania, uzemnenia v diele Barča-Ivana.

Ďalší taký stupeň predstavuje Neznámy /1944/. Tu možno uviesť priame paralely jednak s kapitolou Veľký inkvizítor z druhej časti Bratov Karamazovovcov F. M. Dostojevského, jednak s hrou expresionistu Carla Einsteina, Plané posolstvo. Všetky paralely sa týkajú motívu prípadného Kristovho opätovného príchodu medzi ľudí. Vcelku možno povedať, že Barč-Ivan tu veľmi zreteľne poukázal na rozpornosti v kresťanskom učení, ktoré tým, že zdôraz-

ňuje nevyhnutnosť "občianskej obce" - reprezentovanej v dráme energickým Mešťanostom - odsúva realizáciu svojich cieľov do nedohľadna. Neslobodno však zabudnúť ani na rok vzniku a javiskového uvedenia Neznámeho. Aj dátum totiž prispel k tomu, že Neznámy sa vnímal ako dráma so zvrchovane časovým spoločenským podtextom. Aj z neho vyplývalo, že predstavitelia vtedajšieho režimu sa neoprávnene honosili realizovaním kresťanských ideí.

Aj v hre Dvaja /1945/ sa pokračuje v odteologizúvaní Barčovej tvorby. Mnoho miest tu možno konfrontovať s textami diel Augusta Strindberga, Waltera Hasenclevera a Georga Kaisera. Na jednej strane ide o najexpresionistickejšiu drámu Barča-Ivana, na druhej strane však práve v nej je najviac takých znakov, ktoré ukazujú smerom k budúcemu vývinu drámy v triednej spoločnosti. Nerozlučná dvojica cirkusových clownov Mauro a August, opakujúci sa automatizmus v premieňaní ich vzájomných vzťahov, rozpor medzi realitou a ilúziami a mnohé iné akoby bolo predzvesťou neskoršej dvojice Vladimíra a Estragona, ktorá vystupuje v Čakaní na Godota u Samuela Becketta. Ostatne Dvaja pripomínajú túto Beckettovu drámu aj svojou mnohoznačnosťou a mnohovýznamovosťou.
V ďalšej dráme, vo Veži /1947/ sa Barč-Ivan pokúsil aplikovať vystihnutie podobného opakujúceho sa automatizmu nie vo vzťahoch ľudských individuí, ale historicky podmienených typov ľudí. Aj ľudstvo a jeho vývin vraj blúdia v podobnom kruhu ako Mauro a August; tzv. nový človek vedený zákonom lásky sa vraj v záujme obrany svojich kvalít a existencie stále premieňa opäť v starého človeka, ovládaného zákonom nenávisti.

Pohyb v kruhu je príznačný nielen pre niektoré Barčove-Ivanove dramatické osoby, ale aj pre neho samého. Odteologizovaním sa Barčova-Ivanova dramatická tvorba nekončí. Čiastočne už vo Veži, ale hlavne po nej sa opäť

vrátil na fideistické pozície. Je iba veľmi málo náznakov z posledných rokov jeho života, ktoré naznačujú, že by sa bol mohol uberať aj nejakým iným smerom.

Naproti tomu u Štefana Králika /nar.1909/ to bolo celkom ináč. Ako lekár a zároveň dramatik začal s fideizmom dosť zavčasu polemizovať. Tvorivé postupy moderných literárnych prúdení sa vyskytovali v jeho tvorbe sporadicky a boli sprievodným znakom jeho cesty za spoznaním človeka v rámci spoločenských zákonitostí a za vystihnutím jeho podstaty. Okrem toho prevažná väčšina Králikovho dramatického diela spadá už do rokov po februári 1948, teda do obdobia najnovšieho vývinu slovenskej drámy, ktoré označujeme ako socialistické.

V súvislosti s Králikovou drámou Veľrieka sme spomínali, že ide o podobenstvo. Ak máme byť konkrétnejší, ide o podobenstvo sociálnej revolúcie. Zdôraznením potreby revolučného vodcu, ktorý by ukáznil dav, pripomína Veľrieka tzv. davové divadlo a drámu, ktoré boli na rozhraní druhého a tretieho desaťročia nášho veku súčasťou expresionistických úsilí. Badateľná je však aj Králikova snaha nadväzovať na Čapkovu Bielu nemoc. Prejavuje sa napríklad v tom, že túžba za zlatom sa označuje vo Veľrieke ako choroba "z ligotavej hrudky", ale tr v príbuznosti medzi Čapkovým Dr.Galénom a Králikovou hlavnou osobou, Mágom. Hodno hádam pripomenúť,že Karel Čapek, hoci už mŕtvy, patril počas vlády fašizmu aj na Slovensku medzi proskribovaných autorov a že na každý náznak spojitosti alebo solidarity s ním bolo v tom čase treba veľa občianskej odvahy. Konečne v tomto prípade bola potrebná aj na podanie podobenstva o sociálnej revolúcii.

V Trasovisku, dráme z dedinského prostredia /1945/, pokračoval Králik so zbližovaním sa s realistickými tradíciami slovenskej drámy, ktoré začal vo svojej prvotine

/Mozoľovci, 1942/. Trasoviskom sa už dostal na ich značne pokročilý vývinový stupeň - asi na taký, ktorý približne zodpovedal umeleckým pozíciám VHV v Zemi a Závejoch. Okrem toho sám dramatik sa priznal v tomto prípade aj k Ibsenovmu podnetu. Jeho konkrétny prejav možno však pociťovať iba z dejovej retrospektívy. Podstatnejšia je dostojevskovská črta, modifikovaná v Periférii Františka Langera. Králik motivuje vraždu hrdinky tým, aby osoba mohla byť potrestaná zároveň aj za svoj predchádzajúci hriech. Expresionizmu sa zas Králik priblížil viacerými zvukovými a optickými efektami v režijných poznámkach.

Hra bez lásky /1946/ a s ňou sa dopĺňajúca Hra o slobode /1948/ majú kľúčový význam nielen v Králikovom diele, ale aj vo vývine slovenskej drámy. Sú priamym a bezprostredným svedectvom o myšlienkovom prerode autorovom. Prerod sa realizuje pomocou vnútorného dialógu. Lebo dialógy dramatických osôb v Hre bez lásky o oprávnenosti náboženskej viery či racionalistickej skepsy, a dialógy v Hre o slobode o oprávnenosti idealisticky chápanej humanity či vyššieho princípu spravodlivosti sú vlastne dramatizovaním autorových vnútorných pochýb. Vedel ich prekonať a dostať sa od nihilizujúceho skepticizmu k dôvere v pozitívne, kolektívne záväzné hodnoty, overené konkrétnou praxou v ľudskom spolunažívaní.

S tým potom súvisí, že niektoré expresionistické prvky v týchto dvoch Králikových hrách majú celkom inú funkciu ako u Barča-Ivana. Zostávajú iba na úrovni tvárnych prostriedkov. Pomáhajú vyhrocovať konfliktnosť idei, napríklad tým, že viaceré dramatické osoby sú ich výraznými reprezentantmi tak, ako to kedysi bývalo v expresionistickej dráme; alebo tým, že navodzujú situácie, ktoré pripomínajú expresionistickú drámu svojou výlučnosťou, siahajúcou až do najextrémnejších krajností. Na

rozdiel od Barča-Ivana, ktorý sa opäť vrátil do oblasti fideizmu, Králik sa prostredníctvom takých krajností oslobodzoval. Mal na to dosť vnútorných síl aj času. Preto sa roku 1949 dostal jednoznačne na pozície socialistického svetonázoru, z ktorých potom už nikdy nezišiel.

Literatúra

Palkovič, P.: Vzťah Jozefa Gregora-Tajovského k inonárodnej dráme. Slovenské divadlo XX, 1972, č.1, s.51-64; tiež in: Palkovič, P.: Jozef Gregor-Tajovský, realistický dramatik slovenskej predprevratovej dediny. Martin 1972.

Hamalier, J.: Vladimír Hurban-Vladimírov. In: Hurban, V. V.: Hry. Bratislava 1974, s. 237-249.

Palkovič, P.: Paradoxy VHV. In: Hurban, V. V. : Hry. Bratislava 1974, s.251-281.

Pašteka, J.: Nad dramatikom J. Barčom-Ivanom. Slovenské divadlo XXI, 1973, č.2, s.223-240.

Rampák, Z.: Július Barč-Ivan. Štúdie o dramatickej tvorbe. Martin 1972.

Rampák, Z.: Variácie Júliusa Barča-Ivana. Bratislava 1973.

Rampák, Z.: Domov a svet v dramatike Júliusa Barča-Ivana. In: Na křižovatce uměni. Opera Universitatis Purkinianae Brunensis, Facultas philosophica 181, Brno 1972, s.283-300.

Rampák, Z.: Cesty a postoje Štefana Králika. Slovenské divadlo XXII, 1974, č.1, s.108-127.

Rampák, Z.: Dramatik Štefan Králik. Bratislava /v tlači/.

Z problematiky slovenskej nárečovej lexiky

I. RIPKA

1.0. Slovenská dialektológia tvorí už polstoročie organickú súčasť jazykovednej slovakistiky. Pri bilancovaní doterajších výsledkov výskumu slovenských nárečí sú preukazné disproporcie v spracúvaní problematiky jednotlivých jazykových rovín. V minulých rokoch sa pozornosť sústreďovala najmä na štúdium otázok fonetických /fonologických/ a morfologických, lexika sa skúmala len sporadicky a okrajovo, nesústavne. Publikovalo sa len málo nárečových slovníkov /spravidla ako súčasť monografie/, ktoré by na primeranej lexikografickej úrovni spracúvali slovnú zásobu jedinej lokality alebo väčšieho územia; nejestvovale teda materiálová základňa pre lexikologické práce, ktoré by sa pokúšali zachytiť vnútorné zákonitosti nárečovej slovnej zásoby a interpretovať jej špecifické črty. Ani Kálalov Slovenský slovník z literatúry aj nárečí /Banská Bystrica 1923/, ktorý sa v slovanskom svete dodnes často cituje ako pramenné dielo pri štúdiu interferencie jazykov, nie je nárečovým slovníkom v pravom zmysle slova, lebo bol koncipovaný najmä ako slovensko-český diferenciálny slovník.

1.1. Kvalitatívne i kvantitatívne novú etapu vo výskume nárečí tvorí nesporne obdobie po II. svetovej vojne. V súvislosti s prípravou Atlasu slovenského jazyka sa pomocou dotazníkov /najmä dotazníka určeného na výskum lexikálnej a slovotvornej diferenciácie slovenských nárečí/ získal materiál, na základe analýzy ktorého bolo možné formulovať isté tézy a závery. O koncepcii ASJ a spôsobe spracúvania materiálu v jeho štyroch die-

loch, venovaných hláskosloviu, tvarosloviu, tvoreniu slov a lexike, nemožno pri tejto príležitosti hovoriť. Referáty so základnými údajmi o týchto otázkach sú v knižných vydaniach prednášok z predchádzajúcich dvoch ročníkov SAS /1972 a 1973/.

1.2. Z rozboru lexikálneho materiálu zostieraného pre ciele ASJ jednoznačne vychodí, že základné členenie slovenských nárečí na tri základné skupiny možno podoprieť aj dokladmi o lexikálnej diferenciácii niektorých slov. Pri štúdiu nárečovej lexiky jazykovozemepisnými metódami sa potvrdila téza, že vzájomný vzťah slovenských nárečí je v oblasti slovnej zásoby tesnejší a bližší ako v hláskosloví či v morfológii, no napriek tomu vytvárajú niektoré izolexy /ich rozptyl je zanedbateľný/ výrazné hranice medzi základnými slovenskými nárečovými celkami. S hranicami východoslovenských nárečí sa napr. kryje rozšírenie slov rucic, zochabic, lenča, dišeľ priklet a pod.; v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach sa v príslušných významoch používajú slová hodiť, nechať, šošovica, ojo, pitvor. Pre strsl. nárečia sú charakteristické napr. slová píliť, skala, tuční a tekvica, ktorým na vých. a záp. Slovensku zodpovedajú lexémy rezať, kameň, tlsri, diňa; namiesto zel. okna je v strsl. nárečiach rozšírený oblok /východoslov. oblak/ atď.

Všetky tieto základné zistenia o lexikálnej diferenciácii slovenských nárečí rozširujú poznatky o charaktere nárečovej slovnej zásoby, no v nijakom prípade nemôžu nahradiť dôkladné slovníkové dielo.

2.0. Nárečový slovník tvorí dôležitú a nedeliteľnú časť súboru slovníkov národného jazyka. Výskum slovenskej lexiky bude možné pokladať za završený len vtedy, keď jestvujúci výkladový slovník spisovného jazyka /Slovník slovenského jazyka I-VI/ doplní Slovenský historický slovník /jeho ukážkový zošit vyšiel k VII. zjazdu sla-

vistov vo Varšave/ a Slovník slovenských nárečí /ďalej SSN/. Iba v komplexe týchto troch základných lexikografických diel sa všestranne zachytí a opíše slovná zásoba slovenčiny, a tak sa vytvorí plnohodnotná materiálová základňa pre ďalšie lexikologické štúdiá.

2.1. SSN, ktorý sa pripravuje v dialektologickom oddelení Jazykovedného ústavu ĽŠ SAV, zachytí a lexikograficky spracuje apelatívnu slovnú zásobu slovenských teritoriálnych dialektov. Pri spracúvaní koncepcie slovníka sa riešia aj niektoré zásadné lexikologicko-lexikografické problémy. Teoretické východiská, ktoré v tejto mnohoaspektovej oblasti uplatňuje pracovný kolektív SSN, možno zhrnúť do niekoľkých základných téz.

3.0. V SSN sa zaznamenajú slovenské nárečové lexikálne jednotky a relatívne vyčerpávajúco sa spracuje ich obsahová stránka /sémantická stavba a štylistická platnosť/. Lexikálna jednotka sa chápe ako prvok mikrosystému celonárodnej slovnej zásoby. Začlenenosť do mikroštruktúrnych vzťahov ukazuje miesto lexikálnej jednotky v slovnej zásobe nárečí. Na vymedzenie miesta a platnosti lexikálnej jednotky v systéme nárečovej lexiky sa používa lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Týmto pojmom sa v súlade s teóriou vypracúvanou na Slovensku v posledných rokoch pomenúva analýza, ktorá pomáha zistiť hierarchiu a rozsah sémantických prvkov, zemepisné rozšírenie lexémy, tautonymné a homonymné vzťahy príslušného slova a pod. /Blanár, 1974/. Lexikálno-sémantická rekonštrukcia pomáha aj pri základnom vymedzovaní nárečových lexikálnych jednotiek, t.j. vyčleňovaní nárečových slov, ktoré budú zaradené do slovníka. V praxi SSN sa nárečové slovo určuje na základe jeho rozšírenia /vymedzenia izoglosou charakterizovaného geografického areálu používania/ a vzťahu k spisovnému jazyku. Podľa podobných kritérií sa

vydeľujú aj tzv. sémantické dialektizmy, t.j. slová, lišiace sa od formálne zhodných spisovných slov svojimi významami.

3.1. Určenie nárečových slov je mimoriadne dôležité z aspektu lexikografického spracovania nárečovej lexiky, lebo priamo súvisí s "otázkou otázok" nárečovej lexikografie - problémom typu nárečového slovníka. V náčrte koncepcie SSN /podobne ako v slovníkových projektoch sovietskych, poľských i nemeckých/ sa uplatňuje teória diferenciálneho slovníka /Ripka, 1973/. Nebude obsahovať úplný systémový rozbor lexiky a analýzu sémantickej štruktúry každého slova, používaného v súčasnosti v slovenských nárečiach, lebo pri takomto chápaní by bol v istom zmysle len kópiou slovníka spisovného jazyka /prinášal by veľa irelevantných údajov/ a jeho spracovanie by presiahlo možnosti slovenskej dialektológie.

3.2. Od typu slovníka závisí aj spracovanie významov nárečového slova. Významová stavba lexikálnych jednotiek sa zisťuje skúmaním slov /výrazov/ v najrozličnejších kontextoch. Pri príprave nárečového slovníka jednej lokality sa jeho autor /spravidla autochtón/ opiera o vlastné jazykové povedomie, ktoré mu pomáha aj pri štúdiu a hodnotení záznamov iných zberateľov. Zostavovatelia celonárodného slovníka však neovládajú lexikálne systémy všetkých nárečí, sú nútení osvojovať si ich "zvonku". Pri spracúvaní nárečového materiálu do SSN sa na základe preukaznými kontextami slabo vystrojeného materiálu /chýbajú tak údaje na abstrakciu a zovšeobecňovanie/ ťažko určuje, čo je v spisovnom jazyku a v príslušnom nárečí sémanticky identické. Pre poznanie lexikálnej platnosti slova v systéme skúmaného nárečia /najmä zistenie iného lexikálneho vyjadrenia príslušného významu/ je dôležitý aj porovnávací výskum, ktorý sa o-

piera o stav v ostatných nárečiach a v príbuzných slovanských jazykoch.

3.3. Pri určovaní a spracúvaní významov jednotlivých nárečových slov nemožno obísť problém homonymie, ktorý doteraz nie je jednoznačne vyriešený ani v teórii, ani v lexikografickej praxi. Kritériá na určenie homonym sú dakedy priširoké /za homonymé sa pokladajú slové, ktoré sa skladajú z totožných fonematických radov, ale líšia sa významove, graficky alebo i významove i gramaticky/, a tak sa za dostatočný dôvod na vyčlenenie homonyme pokladá akýkoľvek gramatický rozdiel. Inokedy sa prechádza do druhej krajnosti; autor slovníkovej state rozširuje polysémiu a spracúva ako samostatné významy rozličné významové odtienky slov a neodôvodnene štiepi významy nárečových polysémantických slov.

3.4. Lexému možno skúmať rozličným spôsobom. Ak sa napr. podstatné meno pseudzuje ako súhrn deklinačných foriem, z ktorých sa v konkrétnej vete používa vždy len jedna, tak analogicky možno lexému chápať ako súhrn jej rozličných potenciálnych významov a použití. Súhrn foriem podst. mena tvorí flektívnu paradigmu; o lexéme chápanej ako súhrn jej možných použití možno hovoriť ako o paradigmatickej lexéme /Tokarski, 1971/. V konkrétnej vete sa potom lexéma používa len v určitom, jedinom a špecifikovanom význame, vydelenom zo súhrnu všetkých potenciálne možných významov. Použitie v konkrétnom spojení či väzbe teda spresňuje význam lexémy a vyznačuje znaky tohto spresnenia; v takomto chápaní možno hovoriť o syntagmatickej lexéme. Lexéma sa v konkrétnom použití prejavuje ako syntagmatické realizácia jednej zo svojich paradigmatických možností.

4.0. Použitie slova možno definovať ako kontextové vymedzenie významu slova, ktorým sa dosiahne taký stu-

peň jednoznačnosti, že je možná komunikácia medzi hovoriacim a adresátom /Oliva, 1973/. Pri určovaní významu nárečových polysémantických jednotiek je potrebné si uvedomiť vzájomný pomer významu a použitia slova. Použitie je vždy podmienené kontextom, ktorý umožňuje jednoznačné spojenie použitia s jediným významom polysémantického slova. Ak sa však takéto slovo vyskytuje samostatne /izolovane/, evokuje ktorýkoľvek zo súboru významov priradených príslušnej lexéme; význam teda nie je nevyhnutne podmienený kontextom.

4.1. Každé slovo sa môže vyskytovať v rozličných použitiach a v rozličných kontextoch. Ani použitie ani kontext však nemôžu byť celkom ľubovoľné. Pri sledovaní rozličných použití nárečových slov možno zistiť, že v niektorých sa chápe designát ako konkrétny predmet, v iných zase zodpovedá skôr zovšeobecnenému pojmu /predstavu/. Ak sa teda za východiskový bod pri zisťovaní významov zoberú použitia jednotlivých slov, zistíme polysémiu spolarizovanú v dvoch smeroch: polysémiu rozličných pojmových obsahov vychádzajúcu z daného slova a polysémiu rozličných typov a stupňov konkretizácie týchto obsahov /Tokarski, 1971/.

4.2. Pri určovaní hraníc medzi polysémantickými slovami a homonymami treba mať na zreteli skutočnosť, že viacvýznamové slová majú rozdielne denotáty, ale spoločný signifikát; homonymá majú rozdielne denotáty aj signifikáty. Slovo baba je v slovenských nárečiach homonymné. V kartotéke SSN sú doklady na lexému baba[3] vo významoch 1. stará žena, 2. pôrodná asistentka, 3. žena všeob. /najmä pejor./, 4. manželka, 5. stará matka, 6. bojazlivý a klebetný muž; pri ich spracúvaní v hesle situáciu komplikuje aj rozličné geografické rozšírenie a čiastočné prekrývanie sa jednotlivých významov. Pri

homonyme baba^2 /lexéma označuje najmä zanikajúce reálie/ je problém zložitejší. Pri určovaní významov sa najmä pri rozlišovaní takto pomenovaných jedál treba zamerať na dôkladné štúdium celého súboru slovných spojení, v ktorých sa lexéma baba vyskytuje. V kartotéke SSN sú doložené tieto významy homonyma baba^2: 1. jedlo z postrúhaných upečených zemiakov /synonymá haruľa, zefa, chudobnica a i.; spôsob prípravy i zloženie "suroviny" sa lokálne odlišuje/; 2. druh koláča /najčastejšie prázdny koláč z bielej múky, pečený v črepovej forme/; 3. jedlo z mäsa, vajec a žemlí; 4. tlsté črevo ošípanej; 5. larva hmyzu, pedrava; 6. pomôcka na napnutie tkaniny, na ktorú sa vyšíva /senom vypchaté vrecúško/; 7. z handier uvitá guľa na upchávanie komína, aby neunikalo teplo; 8. tyč so skrútenou /vo vode namočenou/ handrou na hasenie ohňa na streche; 9. strašiak z handier na poli; 10. kopenec sena; 11. vrchný snop na pokladanom zbožím; 12. veľká okrúhla hruška.

4.3. Kontexty, ktoré sú zapísané na excerpčných lístkoch v kartotéke SSN, nie sú vždy relevantné pre určenie významov slova, no umožňujú v dostatočnej miere určiť jednotlivý denotát. Pri pokusoch o presné zistenie jednotlivých významov nárečových lexikálnych jednotiek pomáha komplexný rozbor spomínanej oblasti použitia skúmanej lexémy. Autor slovníkovej state sa nezaobíde bez poznatkov z príbuzných disciplín /najmä etnografie a histórie/. Niektorí bádatelia /Tokarski, 1971/ uvažujú v podobnej súvislosti /pri skúmaní "prostredia", v ktorom fungujú jednotlivé lexikálne jednotky/ o novej disciplíne, ktorú by bolo možno nazvať lingvistickou ekológiou.

5.0. Od typu slovníka závisí aj voľba druhu výkladu a úplnosť opisov významov slov. Nárečový slovník je

špecifickým druhom prekladového slovníka, v ktorom základným typom výkladu je spisovný ekvivalent /Sochová, 1967/.

5.1. V literatúre sa pojem ekvivalent nechápe jednotne. Podľa J. Filipca /1973/ je kritériom ekvivalentnosti a rovnako aj synonymickosti slov a výrazov rovnaký zmysel, ktorý im vo výpovedi prikladajú účastníci jazykovej komunikácie. Synonymá pokladá J. Filipec za prostriedok vnútrojazykovej konfrontácie, ekvivalenty za prostriedok medzijazykovej konfrontácie. Spisovná slovenčina spolu so súborom nárečí, ktoré ich používatelia sami pokladajú za slovenské, utvára komplex slovenského národného jazyka; oblasti použitia týchto dvoch foriem národného jazyka stoja vedľa seba, nie proti sebe. Pri konfrontácii spisovného jazyka a nárečí sa však vo všetkých jazykových rovinách pracuje s pojmom ekvivalent. Pri skúmaní nárečovej lexiky možno preto tiež hovoriť o celonárodných /spisovných/ ekvivalentoch nárečových slov, pričom pojem ekvivalent sa v teórii SSN chápe vždy širšie ako pojmy synonymum či tautonymum.

5.2. Uvádzanie spisovných ekvivalentov je základným, no prirodzene nie jediným typom výkladu v nárečovom slovníku. Slovníková stať polysémantického slova v SSN bude súhrnom významov, vyskytujúcich sa v najrozličnejších slovenských nárečiach. Poradie uvádzaných významov sa určuje rozlične /prenesené významy sa uvádzajú po priamych, neutrálne skôr ako štylisticky príznakové, špecifické po všeobecných a pod./, pričom je jasné, že presné inštrukcie na hierarchizáciu významov jestvujú len v projektoch slovníkov. Pri koncipovaní konkrétnych hesiel sa objaví nemálo výnimiek a pravidiel nových; každé nárečové slovo má toľko individuálnych znakov a čŕt, že niet možností uplatniť pri-

pravenú schému do dôsledkov /Sorokoletov, 1972/.

5.3. Pri výbere ekvivalentov k nárečovým lexikálnym prostriedkom treba mať na zreteli skutočnosť, že ekvivalenty polysémantických lexém niektorých nesusediacich nárečí nie sú vo všetkých zložkách symetrické. Pri rovnakosti alebo podobnosti lexémy /ale pri významovej nesymetrickosti/ sa prejavuje tendencia k analógii ekvivalentov /Filipec, 1973/, a tým k obohateniu polysémie. Výklad takýchto nových významov nárečových slov je náročný najmä vtedy, keď spisovný jazyk nemá na označenie denotátu nárečového slova príslušný jazykový prostriedok, t. j. ekvivalent. Ani encyklopedický výklad nie je dostačujúcim ukazovateľom oblasti použitia skúmanej lexikálnej jednotky, a preto sa v SSN často spresňuje sémantizáciou. Jedným zo spôsobov sémantizácie je exemplifikácia, ktorá sa chápe ako organická súčasť každého typu výkladu. Exemplifikácia sa pokladá za kontext, v ktorom sa nárečová lexikálna jednotka môže dostatočne konkretizovať a doplňujúco charakterizovať v tom význame, ktorý definuje výklad.

6.0. Pri abecednom radení hesiel v slovníku nemožno adekvátnym spôsobom osvetliť pojmovú alebo vecnú /tematickú/ príbuznosť slov, ktorá je dôležitá z viacerých dôvodov. Abecedný nárečový slovník sa preto zvyčajne dopĺňa vecným indexom, dôsledne uplatňujúcim onomaziologický princíp. Takýto kombinovaný typ nárečového slovníka sa pokladá v súčasnej lexikografii za najprimeranejší.

6.1. Vecné usporiadanie slovníkového materiálu je výhodné zo študijných i praktických dôvodov. Vecne zameraný areálový výskum slovnej zásoby prináša mnohé podnety a ukazuje, že areály slov tvoria súvislé celky. Obsah pojmov, ktoré sa slovami pomenúvajú, vystupuje do

popredia, a možno ho lepšie skúmať. V ostatných rokoch sa preto v dialektologickom oddelení JÚĽŠ SAV materiál pre SSN získava dvojmo a paralelne s obecednou /všeobecnou/ kartotékou sa buduje nová vecná /tematická/ kartotéka. Pracovné rozdelenie okruhov vo vecnej kartotéke primerane sprístupnilo slovníkový materiál a kartotéka spĺňa dnes funkciu dialektologickej poradne pre domácich i zahraničných bádateľov. Základným kritériom na členenie nárečovej lexiky je v tomto prípade významová stránka slova, pričom slová tvoria samostatné skupiny aj na základe vzťahov vecí, ktoré pomenúvajú.

V návrhu rozčlenenia lexikálnych jednotiek do vecných okruhov sa v SSN vychádza zo skutočnosti, že je rozdiel medzi teoretickou systematikou a praktickým zaraďovaním. V teórii možno radiť všetky javy tak, aby sa zachytil vznik, vývinové vzťahy a príbuzenstvá jednotlivých slov; vo vecnej kartotéke možno zaradiť pomenovanie javov a vecí len lineárne. Pri vytváraní osnovy celej kartotéky i osnovy jednotlivých väčších tematických okruhov sa vychádza od hesiel všeobecných /univerzálnych/ javov a vecí. Podrobné rozpitvávanie vecných okruhov oslabuje systém a sťažuje orientáciu. Pri práci s materiálom SSN sa teda členenie istým spôsobom zjednodušuje, no tento prístup k spracúvaniu nenarúša základnú osnovu logických celkov. Tak ako nemožno otvoriť pre každý predmet vlastnú významovú skupinu, nemožno vytvárať ani skupiny príliš široké s neprimerane rôznorodým materiálom.

6.2. Lexikálny materiál, ktorý sa zaraďuje do vecnej kartotéky, sa získava priamym výskumom v teréne. Doteraz sa z desiatich základných tematických okruhov /1. Neživá príroda; 2. Rastlinstvo; 3. Živočíšstvo; 4. Človek; 5. Životné prostredie; 6. Poľnohospodárstvo; 7. Remeslá a príležitostné zamestnania; 8. Doprava a komuni-

kácie; 9. Spoločnosť a jej život; 10. Duchovná oblasť/, ktoré sa ďalej špecifikujú, najdôkladnejšie preskúmala ľudová terminológia zanikajúcich remesiel. Pracovníci oddelenia skoncipovali dotazníky na výskum stolárskej, kováčskej, murárskej i obuvníckej terminológie, ktoré sa vypĺňali v primerane hustej sieti bodov na území celého Slovenska. Získaný materiál je uložený v archíve oddelenia a je k dispozícii všetkým bádateľom. Jeho štúdium prináša poznatky o slovnej zásobe, ktorá sa dnes označuje ako zastaraná /po zmenách v mimojazykovej realite sa istý predmet prestane vyrábať a v súvislosti s tým sa prestáva používať aj jeho názov/. Porovnávanie zastaraných slov v slovenských nárečiach dáva možnosť sledovať vzájomné kontakty nositeľov nárečí i spoločenské a výrobné vzťahy v rozličných oblastiach života.

7.0. Každý tematicky usporiadaný slovník je svojím charakterom slovníkom porovnávacím, prinášajúcim materiál z niekoľkých bodov. Vecná kartotéka je spoľahlivou bázou na sémantickú analýzu slovnej zásoby. Sémantika slova je často v priamom vzťahu s jeho zemepisným rozšírením; nárečový materiál možno teda pokladať za základ jazykovozemepisných výskumov. V ostatnom čase prináša mnoho podnetov teória, ktorú rozpracúva N. I. Tolstoj. Jeho typologická metóda sémantickej analýzy využíva princípy, ktoré sa osvedčili vo fonológii. Súbor semém, ktoré sa viažu v dialektoch jedného národného jazyka na tú istú lexému, tvorí jedno mikropole. Hranice tohto poľa sa vymedzujú čisto lingvisticky, a to na základe významovej amplitúdy základnej lexémy /Tolstoj, 1963/. Na báze najväčšieho sémantického rozptylu možno konštruovať vzorové mikropole pre lexikálnu i slovotvornú analýzu slovenských nárečí. Riešenie týchto úloh patrí do širokého komplexu výskumov a štúdií, súvisiacich s prípra-

vou koncepcie SSN.

8.0. Na záver možno na základe výsledkov doterajších štúdií o slovenskej nárečovej lexike uviesť toto konštatovanie: V slovnej zásobe je medzi slovenskými nárečiami značné množstvo rozmanitých rozdielov v rozšírení jednotlivých lexikálnych jednotiek a niektorých čiastkových významových okruhov. Tieto rozdiely vyplývajú z nerovnakých prírodných podmienok a s tým súvisiaceho zamestnania obyvateľstva, t. j. z rozdielnych potrieb pomenúvania v rozličných oblastiach.

V mnohých prípadoch však existujú lexikálne rozdiely i v okruhu pojmov známych na celom území. Z dvoch alebo viacerých názvov rozšírených vo väčšine nárečí má v niektorých nárečiach charakter základného, bezpríznakového označenia jeden výraz, v iných druhý, zatiaľ čo ostávajúce dubletné pomenovania sa nejako špecifikujú významovo, štylisticky alebo emocionálne a pod. Územné hranice nárečových rozdielov v slovníku bývajú spravidla plynulejšie než hranice javov hláskoslovných a tvaroslovných, no v niektorých prípadoch jestvujú pomerne ostro vyhranené izolexy. V zásade však aj analýza lexiky ukazuje, že v slovenských nárečiach sa v súčasnosti uplatňujú konvergentné tendencie a zákonitosti.

Literatúra

Blanár, V.: Tolstého sémantická analýza slovanskej slovnej zásoby. Jazykovedný časopis, 25, 1974, s. 53-59.

Filipec, J.: Ekvivalenty a synonyma v slovní zásobě. In: Slovo a slovník. Red. J. Ružička a I. Poldauf. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 131-144.

Oliva, K.: Význam a užití slova. In: Slovo a slovník. Red. J. Ružička a I. Poldauf. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 83-90.

Ripka, I.: O problematike nárečových slovníkov. Slovenská reč, 38, 1973, s. 97-103.

Sochová, Z.: Slovní zásoba nářečí a problémy jejího popisu. Slovo a slovesnost, 28, 1967, s. 18-31.

Sorokoletov, F. P.: Semantičeskaja struktura slova v dialektnych slovarjach. In: Voprosy izučenija leksiki russkich narodnych govorov. Red. F. P. Filin a F. P. Sorokoletov. Leningrad, Izdateľstvo Nauka 1972, s. 181-189.

Tokarski, J.: Słownictwo /Teoria wyrazu/. 1. vyd. Warszawa, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych 1971, s. 55 an.

Tolstoj, N. I.: Iz opytov tipologičeskogo issledovanija slavjanskogo slovarnogo sostava. Voprosy jazykoznanija, 12, 1963, s. 29-45.

Revolučné tradície v slovenskej literatúre

K. ROSENBAUM

V úvode svojho textu pokúsim sa objasniť prístup k uvedenej problematike, vymedziť si jednotlivé javy, ktoré predstavujú termíny revolúcia, tradície a výsledný termín revolučné tradície. Vychádzam z názoru o literatúre ako o špecifickej forme spoločenského vedomia. Literatúra má možnosť i schopnosť odrážať mnohostrannosť života. Mala a má i dnes najužšie spojenie so životom, so spoločnosťou, či sa o to usiluje, alebo nie.

Revolúcia v spoločenskom zmysle slova predstavuje kvalitatívnu zmenu vo vývine spoločnosti, pomocou ktorej sa uskutočňuje prechod od starého spoločenského systému k novému, vyššiemu spoločenskému poriadku. Vieme, že sa tak môže stať formou ozbrojeného vystúpenia potlačovaných tried, povstaním, ale relatívne pokojnou cestou i za pomoci tých, ktorí majú záujem na výmene systémov. Hybnými silami revolúcie sú triedy, ktoré povstali proti utláčateľom. Trieda, ktorá je v revolúcii vedúcou triedou, stáva sa hegemónom revolúcie.

Tradície predstavujú zvyky, názory, spôsoby, správanie sa, vzniknuté v minulosti a zachované i zachovávané, obnovované vo vedomí spoločnosti napriek tomu, že v nových spoločenských podmienkach nemajú už reálny spoločenský význam, no pretrvávajú, ba spoločnosť má často na tomto pretrvávaní záujem, pravda, podľa toho, o akú spoločnosť, prípadne o akú skupinu, triedu, alebo tendenciu ide. Sú tradície spojené so spoločenským pokrokom a tradície nepokrokové. Obidvoje tradície zohrali a zohrávajú i dnes vážnu spoločenskú úlo-

hu. Revolučné tradície sú názory a vzťahy vytvorené k revolučným udalostiam jednotlivých národov. Vstupujú do vedomia spoločnosti, národných kolektívov a žijú v pamäti. Sú posilou v zlomových udalostiach, prostriedkom výchovy k vlastenectvu, nástrojom pre formovanie mravno-politického profilu súčasníkov, výzbrojou pri historických skúškach národa. Možno povedať, že ak niet spoločnosti, niet národa bez dejín, tak isto niet spoločnosti a národa bez tradícií, a v ich širokom celku bez revolučných tradícií. Príkladov možno uviesť mnoho podľa výberu. Pokrokové tradície zvlášť vystupujú do popredia vo vyhranených konfliktoch. Uvediem príklad český a náš. V českom prostredí veľmi pozitívne pôsobila revolučná tradícia husitská, tradícia Tábora, ako symbolu odporu českého národa proti votrelcom, ako štít jeho národnej nezávislosti. V slovenskom prostredí vystupovala do popredia tradícia dôvery v slovanstvo, v družbu slovanských národov, v mohutné Rusko ako obrana pred cudzími utlačovateľmi a vôľa po vlastnej sebazáchove. Tieto tradície silne pôsobili v období nacistického útoku na slobodu slovanských národov v druhej svetovej vojne. Podobné príklady možno uviesť aj z dejín iných národov.

Treba však opäť povedať aj o nepokrokových tradíciách, o ich reakčnom využití. Opäť uvediem aspoň príklad český a slovenský. Počas porobenia českého národa nemeckým nacizmom jedným z pacifikačných prostriedkov nacistov a ich protektorátnych pomáhačov bola tradícia svätováclavská, ktorá vznikla na základe dejinných udalostí o dobrovoľnom poplatníctve českého kráľa nemeckému kniežaťu. Tento historický fakt bol nemeckou a protektorátnou propagandou zneužitý pre šírenie poslušnosti nacistickému režimu, pre smer na úkor českého-

ho národa.

Slovenský príklad bol obdobný. Aby sa vyzdvihol v klérofašistickej propagande príklad slovensko-nemeckého priateľstva, vybral sa knieža Pribina, paktujúci s franskými kráľmi. So Svätoplukom, ktorý prešiel od nemeckého cisára k vlastným a franské vojská porazil, boli ťažkosti, to bol nevhodný príklad. Propaganda prevzala z neho iba legendu o Svätoplukových prútoch ako výrazu jednoty.

Tradície zohrávali svoju úlohu podľa toho, ktorá spoločenská vrstva a trieda ich vytvárala, v akom smere ich formovala a použila. Literatúra, odrážajúca život, na tieto tradície reaguje, novo ich formuje a fakticky uvedomelo asistuje pri ich pôsobení, ba pokúsa sa ešte hlbšie ich zafixovať v pamäti spoločnosti. Literatúra, ako aj iné druhy umenia, hrá pri životnosti tradícií mimoriadne dôležitú úlohu.

Nechceme tu hovoriť o literárnych tradíciách, hoci sa ich musíme tiež dotknúť, ale predovšetkým o tradíciách v širšom zmysle a o revolučných tradíciách špeciálne, t.j. o tom, ako sa ich literatúra zmocňovala a aký postoj k nim zaujala.

Vychádzajúc z definície tradícií a osobitne revolučných tradícií treba stručne uviesť, o aké tradície v našej národnej kultúre a spoločnosti ide. Uvediem ich v poradí chronologickom, t.j. ako zapadajú do dejinného vývinu.

1. Tradície prvého slovanského štátu na našom území, t.j. tradícia Veľkej Moravy, tradícia veľkomoravská. S ňou je spojené tradícia cyrilometódska, tradícia vzdelanosti v prvom našom spisovnom jazyku.

2. Tradícia husitská, predstavujúca na Slovensku pomoc bratrických vojsk v šírení slobodomyseľných ná-

zorov a vzdelanosti v národnom jazyku.

3. Tradícia reformačná, ukazujúca na pohyb proti spiatočníckym silám cirkvi a jej hodnostárov, na prijatie českých exulantov v slovenskom prostredí.

4. Tradícia protifeudálnych ľudových vzbúr, roľníckych povstaní, aké predstavujú Dóžovo povstanie a účasť slovenských ľudových más v jeho vojsku.

5. Tradícia ľudového zbojníctva, ako formy protifeudálneho zápasu, koncentrovaná na postavu Jura Jánošíka.

6. Tradícia národnooslobodzovacieho zápasu z obdobia národného obrodenia a revolučného hnutia roku 1848-1849.

7. Tradícia zápasov ľudových más a robotníctva proti nespravodlivosti vlády kapitálu v Uhorsku a prvej ČSR /Kočúty, Krompachy, Červená Skala/.

8. Tradícia protifašistického zápasu, ústiaceho do Slovenského národného povstania r. 1944-1945.

9. Tradície kultúrnych vzťahov Čechov a Slovákov ako aj tradície slovanskej družby a vzájomnosti, tradícia priateľstva so Sovietskym zväzom.

10. Tradície základov socializmu u nás /premena zaostalej agrárnej krajiny na krajinu prevažne priemyselnú, výstavba socialistického družstevníctva, veľké stavby mládeže atď./.

Tieto tradície nie sú od seba vzájomne izolované. Obyčajne pri jednej pôsobia aj niektoré ďalšie. V Slovenskom národnom povstaní popri dominujúcej jánošíkovskej tradícii ožili ďalšie - veľkomoravská, československá, slovanská atď. Z uvedených pokrokových tradí-

cií ide v mojom texte o dve revolučné tradície:

a/ o tradíciu jánošíkovskú

b/ o tradíciu povstaleckú - tradíciu Slovenského národného povstania.

Tradícia jánošíkovská má dve základné formy: folklórnu a literárno-umeleckú. V obidvoch prípadoch ide o neobyčajne produktívne vyrovnávanie sa s jánošíkovskou tematikou. I keď nemožno podceňovať vlastnú osobnú históriu Jura Jánošíka, terchovského maloroľníka, nie je ona pre tradíciu rozhodujúca. Jánošík skutočne žil, pôsobil, no o rozsahu jeho činnosti nie sú jednotné uzávery. Tu sa mýty stretávajú s pravdou. Popravený bol 18. marca 1713. Odsúdila ho feudálna justícia ako buriča, ktorý so svojou družinou narúšal postavenie feudálov a siahol po ozbrojenom nátlaku a vzbure. Podobné postavy, akou bol Jánošík, nájdeme v karpatskej oblasti aj u iných národov. Huculi mali Dovbuša, Zakarpatská Ukrajina Marcaja a Ďanca, Ukrajina Madeja, Lemkovia Bernasa a Podgorského, na Morave bol Ondráš. Ľud mal k Jánošíkovi dôveru. Z Jánošíka si vytvoril osobnosť, svojho ochrancu, hrdinu a pomstiteľa krívd. Takého ho predstavuje predovšetkým ľudová tradícia, ktorá tak súčasne vyjadrila myslenie a túžby ľudu. A literatúra, ktorá sa prihlásila do služieb zápasu o národné a sociálne oslobodenie, nemohla obísť osobnosť Jánošíka a jánošíkovskú tradíciu. Od začiatku 19.storočia, počínajúc Boleslavom Tablicom, nebolo temer významnejšieho spisovateľa, ktorý by sa nebol venoval jánošíkovskej tematike. Bola to téma, ktorá scelovala, zjednocovala úsilie o vytvorenie národnej kultúry, spočívajúcej na základoch ľudovej kultúry. Jánošík vždy vystupuje ako slobodomyseľný, proti krivdám bojujúci hrdina, opradený povesťou o nepremožiteľnosti, sile,

kráse. Prvé skladby celkove sú v zajatí folklórnej podoby. Tablic, Šafárik, Kollár alebo prepisujú jeho obraz na základe tradicií, alebo pretláčajú povesti a piesne spojené s jánošíkovskou tematikou.

Nový aspekt v nazeraní a využívaní jánošíkovskej tematiky prináša generácia štúrovská, generácia našich romantikov. Aj v tomto období uverejňujú záujemci o ľudovú kultúru záznamy ľudových piesní a povestí, no súčasne nastupuje zmena v charaktere hrdinu. Jánošík sa stáva hrdinom národným, hrdinom pochádzajúcim z ľudu, no mysliacim v širších, t.j. národných reláciách. Ľudový charakter Jánošíka však u každého ostáva. Pristupuje však nové postavenie jeho vnútorného sveta, jeho myslenie o túžbach, ako aj o vzdore nášho ľudu. Autori stavajú Jánošíka na čelné miesto celého protifeudálneho pohybu, vyúsťujúceho v národné oslobodenie. Takéhoto Jánošíka úspešne zobrazil Janko Kráľ. Od oslavných básní o Jánošíkovi je to významný krok dopredu. V poňatí Janka Kráľa je Jánošík uskutočňovateľom sociálnych a národných túžob ľudu. Je tak v básni Výlomky z Janošíaka. Okrem Janka Kráľa venoval pozornosť jánošíkovskej tematike Št. M. Daxner /Poklad Jánošíkov/, Samo Chalupka /Jánošíkova náumka, Kráľohoľská/, Karol Alex. Nodráni /Ján z Tatry/, M. M. Hodža /Matora/, Ján Botto /Smrť Jánošíkova/. Básnicky najvyzrelejšie z nich sú diela Sama Chalupku a Jána Bottu. Jánošík svoj boj prehráva, no básnik cez jeho osobné úvahy, žiale i nádeje vyslovuje žiale i nádeje národne a sociálne neslobodného národa.

Po poézii ujali sa jánošíkovskej tematiky prozaici a dramatici. Niektorí autori v románových útvaroch využili z celej látky na prvom mieste epické prvky pre zosilnenie dobrodružnosti Jánošíkovho života a konania,

a tak sa odklonili od demokratického obsahu jánošíkovskej tradície. Takým románom sú romány Gustáva Maršalla Petrovského, Pavla Beblavého a iných.

Jánošíkovská tradícia prechádzala z generácie na generáciu. Najhodnotnejšie dramatické dielo o Jánošíkovi vytvoril český spisovateľ Jiří Mahen, ktorý správne pochopil pokrokový charakter jánošíkovskej tradície, jej význam v národnooslobodzovateľskom hnutí. Mahenov Jánošík /vyd. 1910/ je súčasne aj osobnosť s veľmi konkrétnymi osobnými vlastnosťami, videná reálne a súčasne konajúca podľa vlastného, vysoko eticky pôsobiaceho rozhodnutia. Mahenova dráma je najživším stelesnením odkazu ľudovej jánošíkovskej tradície. Jánošíka, bojujúceho proti krivdám a dúfajúceho prekonať pánsku zlovôľu a svojvôľu, predstavila vo svojej hre aj Mária Rázusová-Martáková /1941/ a Jánošíka odbojného vzbúrenca spodobnil aj Ján Poničan /1943/.

Jánošík sa stal aj témou výtvarného umenia, filmu a hudby. Ján Cikker skomponoval r. 1956 operu Jánošík, hranú na viacerých operných javiskách. Jánošíkovská tematika vošla aj do súčasnej literatúry a je živá aj v našej epoche. Treba však spomenúť, že jánošíkovská tradícia podnetne pôsobila v období zápasu proti fašizmu. Jánošík a jeho "hôrni chlapci" stali sa blízkymi partizánskym bojovníkom, ktorí jednu zo svojich brigád pomenovali jeho menom.

Jánošíkovská tradícia patrí k tým revolučným tradíciám, ktoré zdôraznili slobodymilovnosť slovenského ľudu, odpor k národnej a sociálnej neslobode. Literatúra a ostatné umenia hlboko načierali z jej bohatého obsahu, aby podporovali pokrokovú cestu nášho národa a spoločnosti.

Na jánošíkovskú tradíciu nadväzuje tradícia Slo-

venského národného povstania. Hoci od jeho vzniku prešlo iba tridsať rokov, vytvoril sa k tejto najvýznamnejšej udalosti v novodobých slovenských dejinách už hlboký vzťah, ktorý vplýva na formovanie našej spoločnosti. Už r. 1945 na I. kongrese slovenských vedcov a umelcov v Banskej Bystrici sa zaoberal L. Novomeský postojom k Povstaniu. Jeho slová mali základný význam pre vývin vzťahu k Povstaniu. Upozornil na tvorbu tradície v správnom smere. Pripomenul, že činy povstaleckých bojovníkov "nesmú sa stať legendami pre čítanky, musia byť chrbtovou kosťou nášho národa". Odporúčal merať počínanie spoločnosti mierou obetavosti a hrdinstvami povstaleckých bojovníkov. Túto dobre mienenú radu naše umenie počúvlo. Má zásluhu na tom, že Slovenské národné povstanie stalo sa trvácou hodnotou života našej spoločnosti a socialistickej kultúry, že je skutočne revolučnou tradíciou našej súčasnosti. Spisovatelia Peter Jilemnický, Vladimír Mináč, Rudolf Jašík vytvorili diela, ktoré predstavili činy, zmýšľanie i vnútorný svet povstaleckých bojovníkov, pravda, každý svojím spôsobom. No jedno je pre nich spoločné: zrod hrdinu odporujúceho fašizmu, zrod historicky nových ľudí, rozchádzajúcich sa so starým svetom, so svetom zla, potláčania ľudskosti. Neurobili tak bez širokého zásahu do skutočného života, do jeho konfliktov, do prostredia rozdeleného postojom k fašizmu. V tomto smere sú diela uvedených autorov veľmi pravdivé a presvedčivé.

Slovenské národné povstanie bolo veľkou skúškou pre slovenský národ, skúškou a rozhodnutím ísť pokrokovou cestou. Stalo sa, ako hovoril L. Novomeský, vstupenkou do najnovších dejín. Bolo a je inšpiráciou nášho umenia, obrodzujúcou mravnou silou. Ako revolučná tra-

dícia dáva našej spoločnosti pocit národnej hrdosti nad činom hodným uznania svetovej pokrokovej verejnosti.

Počiatky slovenskej robotnickej tlače

F. RUTTKAY

Vznik slovenskej robotníckej tlače je spojený s Budapešťou, ktorá na konci minulého storočia bola nielen najväčším maďarským, ale aj slovenským mestom. Tu vzniklo po prvý raz aj organizované slovenské robotnícke hnutie, ktoré sa opieralo spočiatku o takmer 50.000 Slovákov.[1/] Tento počet uvádza, pravda, len úradná štatistika. V skutočnosti ich bolo ovela viacej, čo vyplývalo z celkového počtu rastu robotníckej triedy v krajine. Veď v rokoch 1890-1910 sa rozšíril počet ľudí zamestnaných v priemysle Uhorska z 909.000 na 1,405.000, čo je vzrast takmer o 50%, pričom počet továrenských robotníkov sa zvýšil z 23% na 45,6%.[2/]

Veľa slovenských robotníkov prešlo do Budapešti hlavne v rokoch 1889-1893, kedy v slovenských stoliciach obyvateľstvo decimoval hlad a krutá bieda. Boli to prevažne nekvalifikovaní robotníci, zamestnaní pri rozširujúcej sa výstavbe hlavného mesta i v tehliarňach na jeho blízkom okolí. Roku 1896 brnenské socialistické noviny Rovnosť tvrdili, že v letnom období bývalo v Budapešti až 200.000 Slovákov,[3/] čo je však podľa nášho názoru, prehnané číslo.

Sociálne postavenie slovenského proletariátu v Budapešti bolo zlé. Denné zárobky robotníkov na stavbách boli 80 grajciarov, ženy zarábali 40-60 grajciarov a deti, z ktorých mnohé boli mladšie ako 12-ročné, dostávali 30-40 grajciarov. Pred prvou svetovou vojnou v Uhorsku viacej než 10% pracovníkov v priemysle tvorili deti do 16 rokov. Takáto ťažká fyzická práca ich

psychicky i fyzicky nivočila, čo vidieť aj z toho, že 70% chorých robotníkov tvorili deti do 14 rokov. Slovenskí robotníci tu trpeli aj veľmi zlým ubytovaním. Pracovný čas slovenských robotníkov v Budapešti a jej okolí trval "od tmy do tmy", ba keď si to želali zamestnávatelia, muselo sa pracovať aj v noci. Z biednej robotníckej mzdy zamestnávatelia strhávali 10-12 grajciarov týždenne na nemocenskú pokladnicu, ktorú sami kontrolovali. Okolo 60% slovenských robotníkov pracujúcich vtedy v Budapešti bolo negramotných, alebo pologramotných, pričom bol medzi nimi veľmi rozšírený aj alkoholizmus.

V tejto ťažkej situácii sa slovenským robotníkom v Budapešti snažia pomáhať vyspelejší českí robotníci, ktorých tu pracovalo na prelome storočia okolo 9 000.

Uvedomelejší slovenskí robotníci sa začali koncom XIX. storočia zúčastňovať na akciách českých robotníckych združení i na schôdzkach poľského robotníckeho spolku v Budapešti, zvaného Sila. Roku 1896 z iniciatívy českých robotníkov sa v Budapešti konala spoločná konferencia českých, poľských i slovenských proletárov. Na nej sa vytvoril výkonný výbor i kolportérsky krúžok pre rozširovanie českej a poľskej robotníckej tlače i letákov. Tento výbor mal po čase vytvoriť aj Slovenský vzdelávací spolok, k čomu však pre zákaz úradnej vrchnosti nedošlo. Postupne sa však podarilo tieto nedostatky prekonať a založiť slovenskú odbočku Dělnického vzdělávacieho spolku v Budapešti a slovenskú odbočku spolku Sila.

Významným písomným dokladom spolupráce českých a slovenských robotníkov je aj osemstranová brožúra Proklamácia k robotníkom Uhorska na 1. máj 1891, ktorá vyšla v Budapešti aj po slovensky. V nej sa vyzývali slovenskí robotníci na predplácanie a na čítanie socialis-

tickej českej tlače.[4/] Priekopnikom snáh o získanie slovenského proletariátu v Budapešti pre robotnícke hnutie bol najmä český robotník František Tupý zo Slaného a František Pařizek, ktorí spolu s viacerými slovenskými druhmi presadzovali na zjazdoch sociálnodemokratickej strany Uhorska vytváranie českých a slovenských stranických a odborových organizácií, ako aj vydávanie socialistickej literatúry v slovanských jazykoch.[5/]

Keď vedenie sociálnodemokratickej strany tieto snahy ignorovalo, rozhodli sa, že si pomôžu sami. K 1.máju 1895 vydali v Budapešti v náklade dvoch tisíc exemplárov leták Hlas k slovenskému ľudu robotníckemu, ktorý potom aj rozširovali s úspechom po slovenských krajoch.[6/] Jeho autorom je František Tupý[7/] a nie Ján Polónyi, ako to tvrdil Miloš Gosiorovský.[8/] Ján Polónyi len prevzal za Tupého leták zodpovednosť pred budapeštianskou porotou, ktorá ho za to odsúdila na tri mesiace väzenia a šesťdesiat zlatých pokuty "pre pobúrovanie."[9/]

Vydanie tohto letáka bolo prvým prejavom snahy uvedomelých robotníkov vydávať socialistickú literatúru a najmä slovenský robotnícky časopis. Bolo to v súlade s učením V.I.Lenina, ktorý práve založenie takéhoto tlačového orgánu pokladal za nevyhnutnú podmienku vytvorenia skutočnej revolučnej robotníckej strany: "Podľa našej mienky východiskom činnosti, prvým praktickým krokom k vybudovaniu takejto organizácie musí byť založenie politických novín. Potrebujeme predovšetkým noviny, bez ktorých nie je možné sústavné organizovanie principiálne dôležitej a všeobecnej propagandy a agitácie, ktorá je trvalou a hlavnou úlohou sociálnej demokracie."[10/]

Na štvrtom zjazde Sociálnodemokratickej strany Uhorska v dňoch 24.-25. mája 1896 Michal Lichý-Slovák

spolu s Františkom Pařízkom-Čechom podávajú návrh, aby vedenie strany vydávalo aj slovenský časopis. Návrh síce zjazd schválil,[11] no oportunistické vedenie strany ho nesplnilo.

O prípravu na založenie prvého slovenského robotníckeho časopisu sa zaslúžila skupina najuvedomelejších slovenských a českých robotníkov - medzi ktorých patril najmä František Tupý, Gustav Švéni, Matej Šuňavec, Ján Polónyi, Koloman Bernát, ktorí si aj v tomto prípade počínali samostatne. Tento zakladajúci výbor vydal potom vo vlastnej réžii v Budapešti trojjazyčný náborový leták v slovenčine, maďarčine a v nemčine, v ktorom sa píše: "My potrebujeme časopis, ktorý by nás učil, naše žiadosti a túžby verejne vyjadroval, naše utrpenie a našu biedu svetu zvestoval, ktorý by výlučne a úplne našim záujmom slúžil."[12]

Prvé číslo slovenského robotníckeho časopisu Novej doby, ktorým sa rušil dovtedajší monopol slovenskej buržoáznej tlače, vyšlo 1. máj 1897. O dva týždne neskoršie vyšiel ďalší mesačník takéhoto zamerania, zvaný Zora - no pre nedostatok finančných prostriedkov iba tento jediný raz. Slovenskí robotníci začali vydávať dva mesačníky preto, aby sa vyhli plateniu dvanásťtisícorunovej kaucie predpísanej pre dvojtýždenník.

Vydavateľom Novej doby bol František Tupý - český kotlár v Ganzovej továrni v Pešti - pochádzajúci zo Slaného pri Prahe, zodpovedným redaktorom bol Gustav Švéni - rezbár, pochádzajúci z Prievidze, a administrátorom Karol Wanko - úradník, pochádzajúci zo Štýrska. Nová doba vyšla v pomerne skromnom náklade 1000 výtlačkov. Tento náklad sa postupne zvýšil, no nikdy nepresiahol 2000 exemplárov.

V úvodníku Zory sa redakcia takto prihovárala k robotníkom, ktorí prvý raz dostali do rúk vlastný časopis

v materinskej reči: "Založili sme tlač, ktorej úloha je, Vám vo Vašich biedach dobrým učiteľom a vodcom byť... Trieda kapitalistov využíva všetkých zákonitých i nezákonných prostriedkov k rozmnožovaniu a udržovaniu svojho panstva na rováš ľudu bezmajetného. Ako dlho to ešte potrvá, kto nás oslobodí? My hovoríme nikto, na nikoho sa nemôžeš, Ty ľude ujarmený, bezpečiť a spoliehať, len sám na seba, na svoju silu. Ty o svojej sile nevieš, treba Ti učiteľa, vodcu, radcu, tým bude založená tlač."[13/]

Úlohou prvého slovenského robotnickeho časopisu bolo nielen informovať verejnosť o ťažkom sociálnom a kultúrnom položeni slovenského proletariátu, ale ho aj organizovať a viesť v súlade s politickými cieľmi sociálnodemokratickej strany Uhorska. Preto aj v programovom článku Zory, nazvanom "Čo chceme", uvádza tzv. minimálny program sociálnodemokratickej strany Uhorska:

1. Rovnaké práva každému bez rozdielu pohlavia a národnosti.
2. Sloboda tlače, spolčovania a zhromažďovania sa.
3. Právo zúčastňovať sa rozhodovania pri súdoch a zákonodárstve.
4. Osemhodinový pracovný čas a poistenie.
5. Bezplatné školy v materinskej reči.
6. Združenie stáleho vojska a ozbrojenie všetkého ľudu.
7. Odstránenie nepriamych daní a zavedenie jedinej progresivnej dane.[14/]

V tomto programe sa nič nehovorí o významných revolučných požiadavkách proletariátu - o proletárskej revolúcii a diktatúre proletariátu, o potrebe násilného zvrhnutia panstva buržoázie a jej štátneho zriadenie, ani o vytvorení socialistickéhc spoločenského poriadku. Pravda, v porovnani s tým, čo o týchto otázkach

a o postavení robotníckej triedy, roľníkov a bezzemkov sa písalo na stránkach slovenskej buržoáznej tlače, bol aj tento program prvého slovenského robotníckeho časopisu pokrokom najmä v tom, že mu išlo nielen o vybojovanie buržoázno-demokratických slobôd, ale aj o zlepšenie ťažkého životného položenia proletárskych más.

Nová doba mala aj významné organizačno-zjednocovacie poslanie. Veď okolo nej sa začali vytvárať organizácie, spolky a združenie slovenskej robotníckej triedy. Tento prvý robotnícky časopis vzbudil značný ohlas nielen medzi slovenskými robotníkmi, ale aj medzi buržoáziou, ktorá sa slovenské robotnícke hnutie od začiatku snažila dostať pod vlastný vplyv a kontrolu. Chcela, aby sa slovenskí robotníci orientovali len na boj proti maďarským a nemeckým kapitalistom, pričom sa mali "v mene národnej jednoty" podriadiť vlastnej slovenskej buržoázii a tolerovať jej vykorisťovateľskú prax. Preto aj Národné noviny žiadajú, aby slovenskí robotníci pracovali "za práva svoje, no na základe národnom", aby zostali verní náboženstvu, lebo vraj len "kresťanský socializmus" prinesie ich úžitok.[15/] Tento tlačový orgán konzervatívnej slovenskej buržoázie síce priznával, že "sociálne pomery sú nezdravé", no ich liečenie sa vraj "nesmie diať podľa receptov Lassala a Marxa." Marxistické učenie sa vraj ujíma "len v najnižších sfanatizovaných vrstvách ľudu." [16/] Podobné, ak nie horšie reakčné názory mali vtedy aj ľudáci - príslušníci katolícko-klerikálneho krídla Slovenskej národnej strany, ktorí socializmus vtedy vyhlasovali "za nemravný židovský výmysel", za "krádež svätého vlastníckeho práva", pričom varovali slovenský ľud pred jeho propagátormi.

Vážnym nebezpečenstvom pre rozvíjajúce sa slovenské robotnícke hnutie bola liberálna slovenská buržoá-

zia – hlasisti a prúdisti, ktorých predstavitelia Milan Hodža, Vavro Šrobár, Pavel Blaho, Fedor Houdek, Anton Štefánek a ini ponúkali redakcii Novej doby a Zory od začiatku svoju spoluprácu a prejavovali aj ochotu vystupovať na robotníckych zhromaždeniach. Robili tak, pravda, preto, aby mohli do robotníckej tlače písať masarykovské protimarxistické články, ovplyvniť svojím oportunizmom robotnícke hnutie na Slovensku a prispôsobiť ho buržoáznej ideológii a propagande.

Vydávanie a redigovanie prvého slovenského robotníckeho časopisu bolo priekopníckym činom vyžadujúcim obetavosť a neúnavnosť jeho tvorcov. Veď nimi boli takí robotníci, ktorí mali len neúplné základné vzdelanie a malé znalosti o socialistickej literatúre. Títo priekopníci mohli sa časopisu venovať len po skončení svojej 10-12 hodinovej pracovnej doby, v noci a po nedeliach a sviatkoch. Zápasili tiež s vážnymi finančnými ťažkosťami, s nepriazňou úradov, s cenzúrou, s ignoráciou vedenia uhorskej sociálnej demokracie, ale aj s malým triedno-politickým uvedomením slovenského proletariátu, pre ktorý vlastne túto obetavú prácu vykonávali.

Častejšie sa sťažovali aj na nezáujem slovenskej inteligencie o robotnícke hnutie a o rozvíjajúcu sa slovenskú robotnícku tlač. Aj keď tvorcovia prvého slovenského robotníckeho časopisu nemali rozsiahlejšie vzdelanie z marxistickej filozofie a z vedeckého socializmu, snažili sa písať tak, aby pomáhali robotníkom a vhodne propagovali socialistické myšlienky. V Novej dobe sa častejšie písalo o potrebe rozvíjania triedneho boja proletariátom, o emancipácii žien atď.

Ťažiskom Novej doby a Zory boli propagandistické, populárno-vedecké a osvetové články s osobitným zreteľom na populárny výklad Marxovho učenia. Častejšie sa

tu propagovalo vzdelávanie robotníkov, ako aj metódy ich kultúrneho a osvetového pozdvihovania, ale najmä ich politická výchova. Prvý slovenský robotnícky časopis sa s úspechom pokúsil bojovať aj proti náboženským prežitkom a proti pôverčivosti, vtedy ešte zakorenenej medzi slovenským ľudom. Pravda, nebola to ateistická propaganda, ale boj proti "svetskej moci cirkvi" a proti politickému katolicizmu, ktorý vtedy prostredníctvom kresťanského socializmu škodil slovenskému robotníckemu hnutiu. Nová doba sa stavala najmä proti cirkevným majetkom a proti zneužívaniu náboženského cítenia pospolitého ľudu klérom.[17/]

Za najdôležitejšiu úlohu Novej doby treba pokladať jej sociálnu propagandu, agitáciu a pokyny pre zakladanie sociálno-demokratických a odborových organizácii v slovenských krajoch. Vidieť to aj z veľkej účasti slovenských robotníkov na manifestácii v Budapešti za všeobecné volebné právo 7. júna 1897, ako aj z ich pokusov o založenie samovzdelávajúceho spolku českých a slovenských robotníkov v Budapešti pod názvom "Pokrok", ktorého stanovy však Ministerstvo vnútra neschválilo podobne ako robotnícky spolok v Banskej Bystrici.[16/]

Nová doba mala dopisovateľov v Bratislave, v Banskej Bystrici, v Žiline, v Martine, na Vrútkach, v Ružomberku, v Liptovskom Mikuláši, v Lučenci, v Uhrovci, ale aj na okolí Békes Csaby a Petrovca, ako aj medzi slovenskými vysťahovalcami v New Yorku, ktorí si tu založili r.1898 prvú slovenskú socialistickú besedu. Aj pod vplyvom čítania tohto časopisu sa po 1. máji 1897 rozvinuli sociálne boje slovenskej robotníckej triedy. Svedčí o tom napr. všeobecný štrajk v Budapešti, ktorý sa začal 21. júna 1897 za účasti asi 15.000

slovenských a poľských tehliarskych robotníkov, ale aj štrajk z 22. augusta 1897 v tom istom meste, na ktorom sa zúčastnilo vyše 20.000 stavebných robotníkov - prevažne Slovákov.

Medzi požiadavky štrajkujúcich patrilo zníženie 16-hodinovej pracovnej doby na 9 hodín, vyplácanie mzdy v peniazoch a nie v potravinách často skazených, zákaz surového sa správania dozorcov k robotníkom, osobitné ubytovanie žien a mužov a pod.

V prvom slovenskom robotníckom časopise nenájdeme náročnejších novinových žánrových foriem. Súviselo to nielen s malým vzdelaním jeho tvorcov, ale aj s tým, že ich články boli určené jednoduchým robotníkom, ktorým sa chceli prihovárať názorne a bezprostredne. Ťažiskom tu teda bol obsah a nie forma. Aj napriek tomu tu však nájdeme okrem glosy, správy a rozšírenej správy hlavne úvodník, politický komentár, populárno-vedecký článok, ale aj pokus o fejtón. Grafická úprava časopisu, ako aj jeho titulky bývali jednoduché. Jeho štýl bol značne rozkolísaný. Články písané s pomerne dobrou spisovnou slovenčinou sa striedali s takými, v ktorých boli dialektizmy, bohemizmy, alebo pasáže s nárečovým jazykom slovenských krajov.[11/]

Na prvej strane Novej doby boli oznamy vydavateľstva, sociálnodemokratickej strany a odborov. Tu bývali zvyčajne úvodníky a najdôležitejšie správy. Pod čiarou bývali občas fejtóny zvané v tom čase po slovensky besednicami. Na druhej a tretej strane bývalo spravodajstvo týkajúce sa najmä slovenského robotníckeho hnutia. Občas spravodajstvo presiahlo aj na štvrtú stranu. Bývali tu rubriky: Chýrnik, Všeličo, Listáreň, Zaujímavosti, Oznamy a v posledných číslach aj Inzeráty a Obchodné správy.

Nová doba vychádzala v malom formáte /58 x 29 cm/ a bez ilustrácií. Tlačila sa v knihtlačiarni Guttenberg v Budapešti, Fabrické ul. č. 31 a od začiatku roku 1898 v knihtlačiarni Ede Neumayer v Budapešti, Szerenczen ul. č.35. Zmena tlačiarne jej bola na osoh, pretože časopis mal potom pestrejšie typy písma štyroch druhov, ale aj iné nové grafické prvky.

Hoci Nová doba mala vychádzať raz za mesiac, pre rozličné príčiny to vždy tak nebolo. Zapríčiňovala to silná perzekúcia zo strany úradov, tlačové pravoty, policajné prehliadky v jej redakcii, konfiškácie čísel, prenasledovanie jej redaktorov, kolportérov, ba aj čitateľov. Redakcia zápasila stále s nedostatkom peňazí, pretože sa udržiavala výlučne z predplatného a z dobrovoľných zbierok robotníkov - a to nielen na Slovensku a v Čechách, ale aj medzi slovenskými vysťahovalcami v USA. Preto bolo vydávanie Novej doby aj zastavené od 31.X.1898 do 1.III.1899. V júli roku 1899 Nová doba prestala definitívne vychádzať napriek tomu, že v rokoch 1902-1904 bolo niekoľko pokusov ju obnoviť.

Slovenská buržoázna tlač často obviňovala socialistov a ich Novú dobu, vyčítajúc im, že sú beznárodní a úplne ľahostajní k existencii národnej neslobody slovenského národa i k jeho boju za národnú rovnoprávnosť. Pravdou je pravý opak. Triedne uvedomelí slovenskí robotníci sa od začiatku snažili bojovať nielen proti sociálnemu útlaku, ale aj proti národnej neslobode slovenského ľudu. Písal o tom aj František Tupý 28.V.1897 Fedorovi Houdekovi do Ružomberka: "Co se otázky národní týče, tu program náš zní velice jasně, my neznáme a také neděláme žádných rozdílů mezi národy, tudíž netrpíme, aby jeden druhým utlačován byl. V ohledu tom jsme stokráte lepšími vlastenci než ti, kteří nám nadávají

do beznárodních; musím s politováním konstatovat, že jste Vy přece jen trochu špatně o českých socialistech spraven... Ještě jednou opakuji, národnost a jazyk slovenský nemá a neměl dosud tak odhodlaných a sebavědomých obránců, jako jsou sociální demokraté mezinárodní, nikdy však beznárodní."[20/]

Preto aj v prvom robotníckom časopise sa častejšie písalo o slovenských národných požiadavkách a presadzovala sa zásada dodržiavania národnej rovnoprávnosti, aj keď sa na prvé miesto kládla požiadavka proletárskeho internacionalizmu.[21/] Tým, že slovenskí sociálni demokrati spájali vyriešenie národnostnej otázky s vyriešením sociálnej otázky, položili základy pre vytvorenie ovela pokrokovejšieho národnooslobodzovacieho programu, aký kedykoľvek v minulosti vytvorila slovenská buržoázia.

Vidieť to aj z toho, že napr. Zora 15.V.1897 žiadala bezplatnú školskú výchovu v materinskej reči, pričom ostro odmietla návrhy predsednictva sociálnodemokratickej strany Uhorska, ktoré žiadalo všeobecné volebné právo priznať len tým robotníkom, ktorí vedia po maďarsky čítať a písať.[22/]

V Novej dobe sa prvý raz slovenský proletariát vo vlastnej materinskej reči dozvedá o revolučnom učení Karola Marxa a Fridricha Engelsa. Týkalo sa to najmä osvetľovania postavenia proletariátu v kapitalistickej spoločnosti a potreby jeho internacionálneho zjednocovania sa v spoločnom boji proti buržoázii. Nie vždy a vo všetkom tvorcovia Novej doby správne pochopili a vysvetľovali Marxove učenie. Často síce zdôrazňovali Marxovu kritiku kapitalistického spoločenského poriadku, jeho zásluhu na objavení zákonitosti spoločenského vývinu, no odmietali bližšie zdôvodňovať a do praktického

života uvádzať závery týchto Marxových analýz – jeho učenie o potrebe triedneho boja proletariátu, uskutočnenie proletárskej revolúcie a diktatúry proletariátu.

Namiesto revolúcie presadzovali evolúciu a reformovanie buržoáznej spoločnosti, čo bolo typické pre vtedajšiu politiku sociálnodemokratických strán.

V Novej dobe sa oprávnene poukazovalo na vinníkov biedy a strádania ľudových más – na kapitalistických vykorisťovateľov. Často sa tu písalo o potrebe zrušenia súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov, pričom sa pracujúci ľud priamo vyzýval do boja s kapitalistickými vykorisťovateľmi. Propagoval sa tu tiež boj za získanie základných občianskych slobôd, politickej i sociálnej rovnoprávnosti. Takmer v každom čísle Novej doby bývali listy dopisovateľov-robotníkov, ktoré dodnes ostávajú svedectvom životných pomerov pospolitého slovenského ľudu koncom minulého storočia. Týkalo sa to nielen továrenských robotníkov, ale aj dedinského proletariátu. Jeho najlepším "agitátorom a buričom je hlad, a ten sa nedá žiadnymi paragrafmi, ani puškami, ani šabľami, ba ani väzením vypudiť", napísal jeden z nich.[23/]

Z tejto kritiky však Nová doba nedokázala častejšie spraviť vhodné závery, pretože odmietala narušiť súkromné vlastníctvo pôdy. Navrhovala len jej zospoločenštenie, takže nedokázala vyriešiť palčivú roľnícku otázku. Nerozpracovala ani náležité formy spojenia robotníkov s roľníkmi, hoci v polofeudálnom Uhorsku, v ktorom sa prevažná väčšina obyvateľstva zaoberala poľnohospodárstvom, vyriešenie tejto otázky malo kľúčový význam.

Tak ako ostatná sociálnodemokratická tlač v Uhorsku aj Nová doba presadzovala požiadavku uzákonenia všeobecného volebného práva, osemhodinovej pracovnej

doby, poistenia, zákonnej ochrany a podpory robotníkov v starobe, chorobe, ako aj pre prípad invalidity. Aj na stránkach Novej doby sa odsudzovala militarizácia monarchie, vysoké dane a iné formy zbedačovania a terorizovania obyvateľstva. Na adresu šľachticko-buržázneho parlamentu vtedy redakcia Novej doby povedala: "My potrebujeme takých zástupcov /v parlamente/, ktorí z nášho stredu sú a s nami cítia, ktorí vedia čo je hlad a bieda a ti za nás bojovať budú... Keď sme dobrí na to, štát svojou prácou a našou krvou vydržiavať, chceme byť tiež aj rovnoprávnymi občanmi tohto štátu."[24/]

Agitácia a propaganda Novej doby mala premyslenú koncepciu rešpektujúcu záujmy a vzdelanostnú úroveň slovenských robotníkov i poľnohospodárskeho proletariátu. Preto aj jej redakcia takto radila robotníckym funkcionárom: "Osobná agitácia zľudovela stranu našu... Ona je jediným prostriedkom, ktorým armádu našu urobíme nepremožiteľnou. Súdruhovia musia byť vo všetkom a a všade vzorom, príkladom ostatným... Nepodarí-li sa niečo na prvý raz, podarí sa nám to zaiste neústupnou prácou pozdejšie. Okamžitý nezdar nesmie žiadneho presvedčeného súdruha zaraziť. Vážna doba ninejšia vyžaduje napätie všetkých síl, robotu všetkých našich súdruhov. Čím tuhší boj, tým viacej musí vzrastať naša sila."[25/]

Redaktorom Novej doby išlo vždy o pravdivosť informácií, pričom sa snažili písať tak, aby im dobre rozumel aj ten najjednoduchší robotník. Pravda, nie vždy a všade sa im to podarilo, čo súviselo s ich malým vzdelaním a s nedostatkom novinárskych i politických skúseností. Málokto z nich vybadal, že ochota slovenskej liberálnej buržoázie spolupracovať s robotníckym hnutím a písať do slovenského robotníckeho časopisu súvisí

so snahou dostať toto hnutie na scestie kompromisov a oportunizmu. Len Štefan Martinček, posledný redaktor Novej doby prehliadol túto podvodnú politiku liberálnej buržoázie, keď napísal: "Je to fráza snáď pekná, ale s pokrokom sa zjednotiť nedá."

Sám si však pritom dobre uvedomoval, že slovenská robotnícka tlač je na spoluprácu s buržoáznou inteligenciou viac-menej odkázaná, pretože slovenská robotnícka trieda v tejto dobe ešte nemala vlastnú inteligenciu, ktorá by v slovenských pomeroch rozvíjala revolučné marxistické učenie.[26/]

Veľkou pomocou pre slovenské robotnícke hnutie bolo najmä okolo deväťtisíc kvalifikovaných českých robotníkov pracujúcich vtedy v Budapešti, ktorí mali bohaté skúsenosti z práce v sociálnodemokratickej strane a v odborových spolkoch. Okrem toho tu veľmi pomohla aj príbuznosť slovenského a českého jazyka. Táto československá spolupráca v robotníckom hnutí stela sa potom vzorom a príkladom proletárskej solidarity aj v nasledujúcom období.

Vláda Dezidera Bánffyho sa pokúsila začiatkom roku 1898 zvýšeným terorom zlomiť rozmach robotníckeho hnutia medzi priemyselným proletariátom Uhorska, ale zlikvidovať aj "agrárno-socialistický pohyb" medzi roľníkmi a poľnohospodárskymi robotníkmi. Odrazom tohto vládneho teroru bolo aj hromadné rozpúšťanie robotníckych organizácií, odborových i vzdelávacích robotníckych spolkov, masové zatýkanie ich funkcionárov, zákaz schádzania sa robotníkov, ale aj zákaz zakladať nové robotnícke spolky. Vtedy sa tiež zvýšila cenzúra robotníckej tlače, jej konfiškácie a začal sa pohon na vydavateľov, redaktorov, spolupracovníkov i kolportérov robotníckej tlače. Práve 11. februára 1898 vykonala po-

licie úradnú prehliadku v byte Gustáva Švéniho, pri ktorej zhabala všetky rukopisy, noviny a časopisy, ktoré sa tu našli.[27/]

V tejto dobe vedúcich a iných významnejších funkcionárov robotníckeho hnutia násilne fotografovali, a takto zostavený policajný album rozosielali všetkým županom s príkazom sledovať každý pohyb fotografovaných osôb. Tak sa do policajného albumu dostali Gustav Švéni, Koloman Bernát, Štefan Schaffranek, Štefan Martinček, František Tupý, Eugen Matoš, Ján Polónyi, František Ševčík a Henrich Kálman.[28/]

Väčšina z týchto funkcionárov bola vypovedaná z Budapešti do svojich domovských obcí. Medzi nimi aj redaktor Novej doby Gustav Švéni. Cudzí štátni príslušníci, medzi nimi aj František Tupý-Čech, t.j. rakúsky štátny občan, bol vypovedaný z Uhorska vôbec.

Tým sa len znásobili ťažkosti s vydávaním Novej doby, ktorá už predtým pre nedostatok peňazí nevychádzala od 31.X.1898 do 1.III.1899. Po veľkej organizačnej práci, zbierkach medzi slovenskými a českými robotníkmi i vďaka zahraničným Slovákom, podarilo sa 1.marca 1899 obnoviť vydávanie Novej doby. 1.júla 1899 však tento časopis prestal definitívne vychádzať a napriek veľkému úsiliu slovenských robotníkov sa už jeho vydávanie nepodarilo obnoviť.

Stalo sa tak napriek tomu, že po odchode Františka Tupého a Gustava Švéniho z Budapešti vydávanie a redigovanie Novej doby zobral na seba Štefan Martinček, ktorý sa takto nebojácne prihovoril jej čitateľom: "Vypovedali nám boj, a my ho prijímame s radosťou - sme revolučnou stranou, boj je naším pravým cieľom, v ňom rastieme a silnieme... Práve teraz, keď sa panujúca trieda začína báť socializmu, práve teraz, keď triedny

parlament, alebo zbor svojvoľných bašov na čele s vládou činia všetko možné, aby mohli udusiť a zničiť socializmus, práve teraz uderia naši Slováci kontra a ukážu, že už márne naháňanie, že Slováci už nenechajú na sebe rúbať drevo a že už nemajú vôľu chovať viac psov na svoju nohu."[29/]

Revolučné odhodlanie Štefana Martinčeka a jeho druhov však nezdieľalo oportunistické vedenie sociálnodemokratickej strany Uhorska. Namiesto toho, aby si stalo do čela revolučne naladeného proletariátu, viedlo a organizovalo jeho triedny boj, začalo šíriť porazenecké nálady a vyhlasovať, že proti teroru vládnúcich tried sú robotnici bezmocní. Táto zrada sa prejavila najmä v čase prípravy na oslavy 1.mája 1898. Vtedy totiž uhorská vláda s odôvodnením, že "socialistické hnutie nadobudlo v nedávnej minulosti nebezpečnejšiu povahu ako predtým", zakázala akékoľvek zhromažďovanie sa robotníkov, demonštrácie a prejavy.

Vedenie sociálnodemokratickej strany toto reakčné úsilie samo podporilo tým, že varovalo robotníkov pred demonštráciami a agitáciou v uliciach hlavného mesta, a zbavilo ich tak možnosti boja proti vládnemu teroru. Preto aj vedenie strany nemalo záujem na udržaní a vedení prvého slovenského robotníckeho časopisu. V jeho poslednom čísle 1.júla 1899 Štefan Martinček s trpkosťou napísal: "Nestaral sa o nás nikto - ani vedenie strany."

Nová doba a Zora sa podieľali na formovaní, organizovaní a vedení slovenského proletariátu. Spájali boj proti sociálnemu útlaku s bojom za národnú rovnoprávnosť a presadzovali politiku proletárskeho internacionalizmu. Vychádzali z potrieb slovenských robotníkov i roľníkov a dokázali sa im bezprostredne prihovárať.

Stali sa dobrým východiskom pre rozvoj socialistickej tlače predprevratového Slovenska.

P o z n á m k y

1/ Národné noviny 8.II.1896.

2/ Alexander Mód: 400 let bojů za nezávislost Maďarska. Praha 1955, 323.

3/ Slovenské kapitoly. Rovnost roč. 1896 č.24-27.

4/ Archiv Ústavu dejín KSS. Fond: Slovenské robotnícke hnutie č.9104/54

5/ Népszava 18.V.1894, 25.V.1894. Pavol Hapák: Vzťahy medzi slovenskými a českými robotnikmi v Budapešti v druhej polovici XIX. storočia. In: O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov. Bratislava 1956, 234.

6/ Slovenské kapitoly II. Rovnost 1896 č.27.

7/ Slovenské kapitoly II. Rovnost r.1896 č.27.

8/ Miloš Gosiorovský: Dejiny slovenského robotníckeho hnutia /1848-1918/ Bratislava 1956, 95.

9/ Národné noviny 31.I.1896 č.20.

10/ V.I.Lenin: Spisy V, Bratislava 1956, 16.

11/ Új Népszava 5.VII.1896 č.23.

12/ Archiv Ústavu dejín KSS. Fond: SRH č.461; tiež Pavol Lomen: K významu prvých slovenských robotníckych časopisov Nová doba a Zora. Otázky žurnalistiky r.1962, 189-213.

13/ Zora 15.V.1897 č.1.

14/ Zora 15.V.1897 č.1.

15/ Národné noviny 11.VI.1897.

16/ Národné noviny 6.V.1897.

17/ Nová doba 1.VI.1897 č.2

18/ Nová doba 1.III.1899 č.1.

19/ Bližšie Miloš Cosiorovský: c.d. s.106-107.

20/ Archiv Ústavu dejín KSS v Bratislave č.4046/53.

21/ Nová doba 1.VI.1897.

22/ Nová doba 1.XII.1897.

23/ Nová doba 1.VII.1897.

24/ Nová doba 1.VII.1897.

25/ Nová doba 1.III.1899.

26/ Nová doba 1.VII.1899.

27/ Nová doba 1.III.1898.

28/ Exemplár albumu zaslaného bratislavskému županovi je t.č. vo fotografickom archíve Ústavu dejín KSS v Bratislave.

29/ Nová doba 1.III.1898.

Z problematiky podraďovacieho súvetia

J. RUŽIČKA

1.1. V našej syntaktickej literatúre nieto jednoty v chápaní súvetí, ktorými sa vyjadruje kauzalita. Najmä novšie syntaxe upúšťajú od súhrnného pohľadu na tieto súvetia a osobitne preberajú jednotlivé typy v systematike príslovkových podraďovacích súvetí ako rovnocenné. Tak to robí aj Jozef Orlovský v knihe Slovenská syntax /Bratislava 1959/, hoci v rámci jednoduchej vety hovorí súhrnne o príslovkovom určení príčiny /adverbiale causae/ na str. 79 a až potom o jeho podtypoch /dôvod a pôvod, cieľ, podmienka, prípustka/ na str. 79-82. Takmer rovnaký je postup aj v najnovšej českej syntaxi Jaroslava Bauera a Miroslava Grepla Skladba spisovné češtiny /SPN Praha 1972/. Podobne postupuje i Ján Stanislav v diele Dejiny slovenského jazyka. Syntax 2 /SAV Bratislava 1973/.

V Slovenskej gramatike /5. vydanie Bratislava 1968/ sa uplatnil paralelný výklad vetného člena a súvetného člena, a to z hľadiska izomorfnej stavby jednoduchej vety a súvetia.

Na spoločné črty súvetí, ktorými sa vyjadrujú jednotlivé formy kauzality, poukazuje Vladimír Šmilauer v svojej Novočeskej skladbe /2. vyd. Praha 1966, str. 308-329/, pričom sa prísne pridržiava izomorfizmu v stavbe vety a súvetia. Táto axióma je správna, a preto ju treba rešpektovať ešte dôslednejšie, než sa to stalo v Slovenskej gramatike.

Preto do kauzalitného súvetia zahrnieme všetky typy podraďovacieho /hypotaktického/ súvetia, v ktorých sa súvetné členy spájajú v n ú t o r n ý m i vzťahmi,

ako: prečo sa niečo deje alebo je, čím sa dej vyvolal, z čoho dej vyplýva, prečo platí atď. Podľa toho navrhujeme rozlišovať tieto typy kauzalitného hypotaktického súvetia:

a/ dôvodové čiže kauzálne súvetie,
b/ dôsledkové čiže konkluzívne súvetie,
c/ cieľové čiže finálne súvetie,
d/ podmienkové čiže hypotetické súvetie,
e/ prípustkové čiže koncesívne súvetie.

Tieto typy hypotaktického súvetia sa vyznačujú aj formálnymi vlastnosťami /spájací výraz, morfologické kategórie, vetosled/. Existujú však medzi nimi aj prechody rovnako ako medzi hypotaxou a parataxou. Napríklad pri použití polyfunkčných spojok keď, aby charakter súvetia nie je jednoznačný: Počúvaj ma, keď múdro hovorím. /tlač/ - Otec mu tiež písal, aby sa čím skôr vrátil domov. /Čajak/

A v jazykovom systéme existujú synonymické prostriedky, ktoré sa rozlišujú z formálnej stránky, no viac-menej sa kryjú vo význame. Napr.:

I. - príčina
parat. = Dozaista niečo tušia, inak by nesledili. /Chudoba/
hypot. = Dozaista niečo tušia, lebo by nesledili. / - /

II. - dôsledok
parat. = Táborili sme vtedy ešte pred Budínom, a tak som sa mohol so svojím otcovským priateľom rozlúčiť. /Zúbek/
hypot. = Táborili sme vtedy ešte pred Budínom, takže som sa mohol so svojím otcovským priateľom rozlúčiť. / - /

III. - podmienka
hypot. = Ak ešte otvorí ústa, vyženiem ho. /Mináč/
parat. = Ešte raz otvorí ústa, /a/ vyženiem ho. / -/

IV. - prípustka
hypot. = A hoci bola temná noc, žena to videla. /Jašík/
parat. = Žena to videla, a bola temná noc. / - /

V tejto súvislosti treba brať do úvahy aj infinitívnu polovetnú konštrukciu na vyjadrenie cieľa:

poloveta = Slnko bolo ešte vysoko, keď sa vrátil do chalupy - pozrieť koľko je hodín. /Jašík/
veta = ..., aby pozrel // že pozrie, koľko je hodín

Podobne aj infinitívnu polovetnú konštrukciu na vyjadrenie neskutočnej podmienky:

Vyhrať prvú cenu, mohli by sme ísť k moru! = Keby sme vyhrali prvú cenu, mohli by sme ísť k moru!

Ovela zriedkavejšie sa používa aj prechodníková polovetná konštrukcia na vyjadrenie dôsledku:
Schudol nepodiv, stanúc sa ešte vyšším, než bol. /Urban/ = Schudol nepodiv, takže sa stal ešte vyšším... - Biela šatka sa jej zvlekla do tyla, odkryjúc jej na pôtec učesané šedivé pradená vlasov. /Jančová/ = Biela šatka sa jej zvlekla do tyla, takže odkryla jej...

Podobne aj na vyjadrenie príčiny:
Nevediac si so sebou rady, napokon chytil sa svojej najlepšej zbrane a začal sa chvastať majetkom. /Figuli/ = Pretože si nevedel rady, napokon chytil sa... - A majúc pred sebou aký-taký cieľ, na chvíľu zdriemla nepokojným spánkom. /Jančová/ = A keďže pred sebou mala aký-taký cieľ, na chvíľu...

Synonymické konštrukcie možno uviesť pri každom type kauzalitného súvetia; treba však vždy dať pozor na funkčné rozdiely medzi synonymickými prostriedkami.

1.2. Vzťah medzi vetami vo všetkých typoch kauzalitného súvetia sa vyjadruje hypotaktickými spojkami že, aby, keď, ak, hoci..., ktoré stoja na čele vedľajšej vety. V rámci hlavnej vety býva pomocný spájací prostriedok, takže vznikajú korelované spájacie výrazy preto-že, na-to-aby, vtedy-keď, hoci-predsa, ak-tak...: To znamená, že substancia je príčinou len vtedy, keď spôsobuje zmenu inej substancie. /Filkorn/ - Nato má kováč kliešte, aby sa nepopálil. /príslovie/

Ak vedľajšia veta je na prvom mieste, v postponovanej hlavnej vete býva odkazovací výraz iba vtedy, ak sa dáva dôraz na medzivetný vzťah: Hoci si už dosť starý, jednako nemáš dosť rozumu. /úzus/ - Keby nás tu bolo viac, tak by bolo veselšie. /úzus/

2. Dôvodové čiže kauzálne hypotaktické súvetie obsahuje vedľajšiu vetu, v ktorej sa vyslovuje príčina alebo pohnútka alebo aj priznak deja hlavnej /nadradenej/ vety. Spájacie výrazy sú pretože, preto - že, zato - že, lebo, preto - lebo, keďže, keď, čo /spojka bo je ľudová, spojka ponevač je zastaraná a spojka nakoľko v príčinnom význame je nesprávne/. Vedľajšie vety so spojkami lebo, že, či sú v postpozícii /stoja za nadradenou vetou/.

Príklady:

Pretože je všetko pripravené, môžeme začať. /úzus/ - Chce zostať sám a svoj, pretože sám je dosť mocný. /Chrobák/ - A to všetko len preto, že dobré v živote dlho netrvá. /Jašík/ - A keďže krstní rodičia nemali deti, vypýtali si vše mňa na leto. /Kukučín/ - Keď mu nik neodpovedal, oprel sa o dvere. /Urban/ - Iba Anka zaostáva, keď ona má i poriadny kaleráb na starosti. /Rázus/ - Hneval sa na radosť iných, lebo tá radosť nemohla byť jeho radosťou. /Kukáč/ - Zo tri razy potlapkal stôl, čo nemohol nájsť tabak. /Jašík/

Spojka že sa používa v tomto type súvetia najmä vtedy, keď sa vo vedľajšej vete vyslovuje príčina psychického stavu alebo dôvod tvrdenia:

Hanbí sa, že prišiel posledný. /úzus/ – Len ma budú obviňovať, že som ho pustila. /Tajovský/ – Divali sa na matku žútostivo, že má takého nešťastníka v rodine. /Ondrejov/ – Čudujem sa mame, že o ňom hovorí v superlatívoch. /Zelinová/

Poznámka 1. Synonymné je nepravé parataktické súvetie, v ktorom sa vysvetlenie vyslovuje v druhej vete /uvedenej spájacími výrazmi veď, však, totiž, inak, ináč, beztak/:

Tento začiatok vie Klandúch dobre, spamäti, však sa v posledných týždňoch ničím iným ani nezamestnával. /Jašík/ – Ale škoda sa rozčuľovať, veď ho poznáš. /Zúbek/ – Vyhľadá samotu, zájde hlbšie do hory a tam poleží chvíľu na zemi, beztak je po tejto noci celá dolámaná. /Jašík/

Poznámka 2. Sekundárne spojky sú pomerne vzácne a používajú sa iba v odbornom a publicistickom štýle, ako: v dôsledku toho, že ...; následkom toho, že ...; vďaka tomu, že ...; vzhľadom na to, že ...;

Vzhľadom na to, že je nízky stav vody v Dunaji, znižuje sa aj kapacita nových vodných zdrojov pre Bratislavu. /tlač/ – Vymotal sa len vďaka tomu, že na priepustke stálo: šofér ministra ... /tlač/ – Štát našich predkov zanikol nielen pre vnútornú nesvornosť, ale najmä v dôsledku toho, že nevedel utvoriť pokojný pomer so susedmi. /tlač/ – Rovnako zaujímavý je i politický životopis Podmanického, resp. jeho názory na to, ako vznikol v Uhorsku slovenský problém a národný problém v dôsledku toho, že slovenskí zemania opustili pre Pešť a Viedeň svoje hniezda ... /A. Matuška/

Poznámka 3. Kauzálny vzťah je niekedy aj medzi dejmi dvoch hlavných viet, spojených do súvetia asyndeticky /bez spájacieho výrazu/; príčina sa vyslovuje vždy v druhej vete:

Otvorená lož nie je taká nebezpečná, ju možno odhalením zneškodniť. /Vajanský/ - Dobrovničania niež zabudli cez leto umrieť, nemali kedy./Kukučín/ - Stúpalo sa nám dobre, cesta bola naozaj príjemne ušliapaná. /Chudoba/

3. Dôsledkové čiže konkluzívne hypotaktické súvetie obsahuje vedľajšiu vetu, v ktorej sa vyslovuje dôsledok deja /predikátu/ nadradenej vety. Ide o kauzálne spojenie dvoch dejov ako takých, a nie o kauzálne spojenie intenzity alebo kvantity a jej účinku. Dôsledkové podraďovacie súvetie sa tak odlišuje od účinkového súvetia, ktoré sa zaraďuje medzi podraďovacie súvetia spôsobu. Niektoré prípady však môžu byť prechodné, lebo samotný slovesný význam môže obsahovať príznak intenzity: Rozbolelí ma oči, takže som ďalšie riadky nevidela. /Zelinová/ - Pukal bičom, až sa v hore len tak ozývalo. /Kukučín/

Najčastejšia je podraďovacia spojka takže, zriedkavejšie sú spájacie výrazy následkom čoho, v dôsledku čoho.

Príklady:

Mnohotvárna jednota sveta je podmienená jeho dynamickou povahou, takže predmetom vedy v dnešnom jej štádiu sú rozličné formy pohybu hmoty. /Filkorn/ - Hodný kus pred našim domom žeľ zhasol motor, takže sme počuli zotrvačnosťou a ticho. /Zelinová/ - Betka podišla niekoľko krokov bližšie, takže stála na dva kroky od Adama. /Jégé/ - Článok som prečítal niekoľkokrát, takže ho viem takmer naspamäť. /Zúbek/ - Je to presídlenec

z Maďarska a na nešťastie je od učiteľky aj starší, takže by mu patrila aj funkcia riaditeľa. /Hečko/ - Anulkina babka, pravdaže, zvalila všetku vinu na dubnického péna doktora, následkom čoho z inšpekčného lekára rovno až vyfrklo: "Ach ten starý somár!" /Hečko/ - Vodič pretína siločiary a indukuje sa v ňom napätie, následkom čoho vodičom preteká elektrický prúd. /Beňa/ - Domy nenesú žiaden príjem majiteľovi, následkom čoho nemožno z nich ani dane zaplatiť a klesajú v cene. /Jaršák/ - Vedecký dôkaz je v podstate samozrejmosť ako súvis bežných poznatkov, v dôsledku čoho syntetické empíria predpokladá analytickú empíriu. /Ciger/ - Na základe toho vybudoval Darwin svoju teóriu tzv. divergencie, t.j. rozmanitosti foriem, vzniku prerušenia hraníc v celistvej línii organických foriem, v dôsledku čoho sa vytvorili od seba odlišné skupiny - druhy rastlín a živočíchov. /preklad/

Veľmi zriedkavo sa používa aj spojka <u>že</u> ako dôsledkové:

Vo všetkých izbách koberce, že mi do nich nohy zapadli ako do machu. /Jarčová/

Poznámka 1. V rámci nepravej parataxy sa dôsledok vyjadruje spojkami <u>preto</u>, <u>a preto</u>, <u>teda</u>, <u>a teda</u>, <u>tak</u>, <u>a tak</u>, <u>i</u>, <u>nuž</u>. Bezspojkové súvetie je zriedkavé. Tu sa dôsledok vyjadruje vždy v druhej vete:

Ostaň ešte chvíľu, všetko uvidíš na vlastné oči. - To povedala Paulínka, nuž musí to byť pravda. /Švantner/ - Ja sa vás nebojím, a teda ani vy sa mňa nebojte. /Horák/ - Vezie sa prvý raz mašinou, preto je taký zjašený. /Zúbek/ - Petro mnoho žil v noci, dlho sa zaoberal sebou, tak vypestoval si dve duše. /Hronský/ - Šli sme tade prvý raz, i zatlúdili sme. /tlač/ - Žofa zaťala motykou do zeme priprudko, i preťala pod vňaťou

zemiakový koreň. /Jančová/ - Sto ráz som sa díval na neho, idúc popred bránu, nuž dobre som ho poznal. /Hronský/

Poznámka 2. V dôsledkovom súvetí je vedľajšia veta vždy na druhom mieste, za svojou nadradenou vetou. Aj v nepravej parataxe sa dôsledok vyslovuje v druhej vete.

4. Cieľové čiže finálne hypotaktické súvetie obsahuje vedľajšiu vetu s dejom, k uskutočneniu ktorého je zameraná činnosť nadradenej vety. V zmysle cieľového súvetia sa nachádza zámer, želanie alebo vôľa, aby sa uskutočnil dej podradenej vety. Preto možno finálne súvetie pretvoriť tak, že sa táto zložka vyslovi modálnym slovesom chcieť v rámci príčinnej vety: Hneď bežala do kuchyne, aby niečo uvarila. /Kukučín/ = Hneď bežala do kuchyne, lebo chcela niečo uvariť. Pri rozličnosti počmetov je táto zámena komplikovanejšia: Preložili most, aby bolo dolu čím chodiť. /Kukučín/ = Preložili most, lebo chceli, aby bolo dolu čím chodiť. Takto možno ukázať, že cieľ je vlastne chcená nasledujúca príčina.

Cieľové čiže finálne vedľajšie vety sa uvádzajú hypotaktickými spojkami: aby, žeby, že, nech; nato /zato, preto/ - aby /žeby/

Príklady:

Tu treba všetko urobiť, aby sme ho vymohli. /Jégé/ - Kôň je na to, aby ťahal. /Jašík/ - Vrátila sa im na noc mať, aby ich chránila a stepľovala svojím telom. /Figuli/ - Poslali ma po vás, žeby ste hneď a hneď k nemu šli. /Kukučín/ - Nezahaľuj si tvár, žena, nech vidím tvoju krásu. /Figuli/ - Veď som ti zato dala napredok plácu, aby si môj zhotovila najskôr. /Tim-

rava/ - Idem teraz rovno z Trnavy len preto, aby som vám to oznámil. /Jégé/ - Chcel pohnúť nohou, že sa pohodlnejšie usadí. /Jašík/

Poznámka 1. Podľa funkčnej perspektívy vety môže stáť vedľajšia veta aj na čele súvetia:

Aby mohol človek žiť, potrebuje len trochu šťastia. /Jašík/ - Aby jej prešiel čas, zaspievala si večernú pesničku. /Tajovský/ - Žeby muška neplakala, žeby bola bohatá, kúpili jej žiarovôčku a lampášik zo zlata. /Podjavorinská/

Poznámka 2. Spojka že a spojka nech sa používajú najmä vtedy, keď prísudkové sloveso nadradenej vety je v imperatíve:

Správajte sa tu skromnučko, nech je obom teplučko. /Bednár/ - Dajte kľúč od komnaty, nech sa oblečiem. /Timrava/ - Ber, že sme skorej doma! /Tajovský/

Poznámka 3. Namiesto cieľovej vedľajšej vety môže sa použiť aj infinitívna polovetná konštrukcia, najmä ak v prísudku nadradenej vety je sloveso pohybu: Slnko bolo ešte vysoko, keď sa vrátil do chalupy - pozrieť koľko je hodín. /Jašík/ - Pošli Jarka poliať kvety! /tlač/ - Deti boli navštíviť starú mamu. /úzus/

5.1. Podmienkové čiže hypotetické hypotaktické súvetie obsahuje vedľajšiu vetu vyjadrujúcu okolnosť, od ktorej závisí uskutočnenie deja hlavnej vety, alebo na ktorú sa viaže platnosť deja hlavnej vety. Podľa toho podmienka sa môže chápať ako vedľajšia príčina alebo ako okolnosť, ktorá umožňuje realizáciu nadradeného deja, pcpr. ktorá iba naznačuje túto možnosť.

Podmienka môže byť skutočná čiže reálna /napr.: Ak k predmetom, triedam a vzťahom pridáme ešte zmenu jednej situácie v druhú, vstupujeme do oblasti kauzál-

nej analýzy. Filkorn/, alebo môže byť neskutočná čiže reálna /napr.: Nebola by som ani zastala, keby Peter nebol na mňa zavolal. Chudoba/. Tento rozdiel sa vyjadruje ustálenými prostriedkami, ako sú spojky ak - keby a tiež slovesný spôsob indikatív - kondicionál.

Poznámka. V rámci parataxy sa podmienka nevyjadruje osobitným typom súvetia, iba podľa zmyslu možno takto hodnotiť niektoré súvetia so spojkou a alebo aj niektoré bezspojkové súvetia: Poprechádzaj sa po lese, a budeš dobre spať. - Ešte slovo, Eva, a udriem ťa po ústach! /Chudoba/ - Nepáči sa ti, nemusíš kúpiť. - Daj koňovi ovsa, môžeš ho hnať jak psa. /príslovie/ Podmienka je vyjadrená v prvej vete: Daj koňovi ovsa, môžeš ho hnať jak psa. = Ak dáš koňovi ovsa, môžeš ho hnať ako psa.

Medzi podmienkovými súvetiami sa nachádzajú aj také prípady, v ktorých sa vyjadruje krajná podmienka, resp. bežná až krajná podmienka pre uskutočnenie deja nadradenej vety. Používajú sa spojky aj keď, i keď, ani keď; aj keby, ani keby:

Človek sa cíti silný, aj keď ho bolia kríže. /Miháč/ - On býva slušný, aj keď sme sami. /Bednár/ - Nerád sa pokoril pred cudzou mienkou, i keď bola ona jasná. /Urban/ - Tak isto by sa boli spriečili, i keby sa im bolo vovalilo raz toľko. /Mečko/ - Už tomu nebude dosť, ani keby nikto nič nemal, len on celý chotár. /Tajovský/

V týchto prípadoch sa nemôže použiť spojka hoci, ale zato možno použiť spájací výraz aj vtedy, keď; ani vtedy, keď: Človek sa cíti silný aj vtedy, keď ho bolia kríže. - Ja som chcela vždy mať dieťa, aj keď som pretekala... /tlač/ Tu nemožno použiť namiesto podraďovacieho súvetia odporovacie súvetie.

6.2. Skutočná podmienka sa vyjadruje vedľajšou vetou spravidla so spojkou ak, zriedkavejšie aj so spojkou keď, a slovesom v oznamovacom spôsobe čiže indikatíve. Spojka jestli nie je spisovná.

Ak sa vám nepáčim, zabite ma obuškom. /Tajovský/ – Ak ešte otvorí ústa, vyženiem ho. /Mináč/ – Všetko sa dá prekonať, ak statok vydrží na holiach aspoň do Mitre. /Chrobák/ – Málo máš jesť a piť, ak chceš dlho živý byť. /príslovie/ – Keď neskúmame kauzálne vplyvy, vidíme len jednu časť súvisov, a to tú, ktorá sa utvorila za určitej situácie. /Filkorn/ – Ani z peknej miaky sa nenaješ, keď je prázdna. /Tajovský/ – Magdaléna bude rada, keď neodídeš. /Figuli/

Zriedkavé sú /aj v odbornom štýle/ spájacie výrazy v tom prípade, ak; vtedy, ak:

O spoluvlastníctve hovoríme v tom prípade, ak vlastníctvo k tomu istému predmetu patrí nerozdelene viacerým subjektom. /Luby/ – Na človeka sa dostávajú vtedy, ak prenášač cicia na človeku krv. /Blaškovič/

Pomerne zriedkavá je aj spojka akže:

Nezistili sme nijakej zlej vlastnosti, naopak, akže podľa jej povahy a darov môžeme matku posudzovať, bola to iste osoba výborná, dobrá a šľachetná. /Stodola/ – A tak som si zavše znovu prečítal pri čaji svoju korešpondenciu, lebo Jožko prestieral mi na ňu, akže som si neopatril list v kufri. /Hronský/

Podmienka sa modifikuje použitím častíc, takže vznikajú spájacie výrazy iba ak, len ak, najmä ak ...:

Hormonálna liečba má len malé vyhliadky na trvalý úspech, najmä ak sa s ňou začne neskoro. /tlač/

Poznámka. V nadradenej vete v postpozícii často býva odkazovací výraz tak, zriedkavo aj výraz teda, nuž:

Ak sa budeme usilovať, tak to môže aj byť. /Timra-

va/ – Ak sa počas vedeckého bádania ukáže potrebné prijať nový fakt, danosť alebo ak sa objaví nový fakt, tak sa hneď zaradí do počiatočnej množiny. /Filkorn/ – Ak sa ty budeš odvracať, nuž ja ti nepoviem, čo sa stane. /Hronský/

5.3. Neskutočná podmienka sa vyjadruje vedľajšou vetou spravidla so spojkou keby, zriedkavejšie so spojkami nech, by. Prísudkové sloveso je v podmieňovacom spôsobe /okrem po spojke nech/.

Príklady:

Keby som chcel, spravím taký dym, že sa nad horu vynesie. /Jašík/ – V duchu si predstavuje, čo by asi robila, keby to šiel jej Pavo. /Hečko/ – Keby ju tak videl majster Pavol, či by sa tešil! /Zúbek/ – Keď osamela, zatočila sa s ňou izba a bola by padla, nech sa nechytí postele. /Jašík/ – Nech sa nehne, bárka by bola ista rafla o nás. /Kukučín/ – Všetko sa napraví, len by ľudia chceli. /Tajovský/

Poznámka 1. Neskutočná podmienka sa vyjadruje aj infinitívnou polovetnou konštrukciou: Hm, nemať masla na rohy volom, to by bola pokuta! /Kukučín/ – Marka od Šechnára, keby bola v izbe sama, od radosti by si poskočila. A byť niekde v poli, zavýskne. /Hečko/ – Môcť tak všetko povyhadzovať, čo človeka ťaží, to by bola paráda! /Zelinová/

Poznámka 2. Aj v tomto type podmienkového súvetia sa v rámci hlavnej vety používa veľmi často odkazovacie tak, to: Keby sme mali v knižnici len tri knihy, tak by sme v nej mali prehľad aj bez klasifikácie. /Filkorn/ – "Keby ste tak jedli žemľu alebo rožok, to by ste si len pochutili!" zamiešala sa do rozhovoru Terezka. /Zúbek/

6. Prípustkové čiže koncesívne hypotaktické súvetie obsahuje vo vedľajšej vete neplatnú prekážku pre dej nadradenej vety: dej hlavnej vety sa uskutočňuje napriek tomu, čo sa hovorí vo vedľajšej vete. Najčastejšie sa používajú tieto prípustkové spojky: hoci, hoc, keby, aj keď, i keď, aj keby, i keby, čo aj, čo i, nech, akokoľvek, čárs, trebárs.

Príklady:

Hoci bola tma, vedel si predstaviť jej oči, ľútostivé a nežné. /Miináč/ – Mesto, ktoré mám rád, hoci mi ublížilo. /Zúbek/ – Vedecké poznatky sú v skutočnosti medzi sebou úzko späté, hoci stavba vied je veľmi jednotvárna. /Filkorn/ – Palička naťuká, čo ju aj kladie sem a tam. /Jašík/ – Čo ako som nechcela, aj tak som sa musela dívať naňho. /Zelinová/ – Ja by som ta neprestal mať rád, nech by sa čokoľvek stalo. /Figuli/ – Ty sa do toho nerozumieš, čo si inak ako múdra. /Jégé/ – Dievča, akokoľvek sa prudko teší, hlasom sa rozplače. /Hečko/ – A dobre musí byť koňovi, lebo nevie o tom nič, bárs je múdry. /Jašík/

V nadradenej vete v postpozícii často bývá odkazovací výraz predsa, jednako, takže vznikajú korelované spájacie prostriedky hoci – predsa /len/, hoci – jednako /len/...

Príklady:

Hoci je už starý a zmorený záduchom, predsa len nepokladá za múdre – tak odrazu zomrieť na choleru. /Hečko/ – Hoci bol lačný, jednako mu nechutili prílišné skromné raňajky. /Čajak/ – Akokoľvek by si sa vypínal, jednako zostaneš iskierkou, ktorá zhasne a stopy po nej nezostane! /Ondrejov/

Používajú sa aj spájacie výrazy napriek tomu, že; vzdor tomu, že:

Nelipla za módou vzdor tomu,že sa učila v Bystrici šit. /Tajovský/ - Kameňom úrazu bola strelecká nepohotovosť bratislavských útočníkov, ktorí odišli z ihriska porazení napriek tomu, že mali väčšinu zápasu prevahu. /tlač/

Poznámka 1. Spojky ačkoľvek, ačpráve sa už nepoužívajú; sú zastarané: Čuprik nebol veselý, ačkoľvek vypil mnoho vína. /Jesenský/ - Neznal, čo odpovedať, ačpráve býval chýrečným advokátom. /Kalinčiak/

Poznámka 2. V rámci pravej parataxy sa nautvoril nijaký osobitný typ prípustkového súvetia, iba v odporovacom súvetí je skupina súvetí spojených týmto vzťahom. Na čele druhej vety býva spájací výraz a, a predsa, a jednako: A neprešiel ani rok, a ona sa dala nahovoriť za toho druhého... /Jančová/ Voda si tečie, a predsa sa zdá, že je nehybná. /Ješík/ - Bol som u majstra Pavla vyše roka tovarišom, denne som sa s ním vídaval - a predsa ho nepoznám. /Zúbek/ - Vetry šľahali mu tvár, a jednako ťahali ho proti sebe. /Krčméry/ - Izba bola i dosť obstojne zariadená, a jednako každý sa jej ukrutne bál. /Jégé/

Prípustka sa vyjadruje v prvej vete: Vetry šľahali mu tvár, a jednako ťahali ho proti sebe. = Hoci vetry šľahali mu tvár, jednako ho ťahali proti sebe.

Poznámka 3. V rámci nepravej parataxy sa ustálil osobitný typ prípustkového súvetia so spojkou a: Robíte iba posmech, a vec je veľmi vážna! /Jesenský/ - Strašíš mátohami, a sám sa ich bojíš. /Ondrejov/

Prípustka sa vyslovuje v druhej vete: Robíte iba posmech, a vec je veľmi vážna. = Robíte iba posmech, hoci vec je veľmi vážna.

Poznámka 4. V prípustkovom podraďovacom súvetí je

poradie viet voľné, a preto poloha vedľajšej vety závisí od funkčnej perspektívy výpovede ako súčasti textu. Zriedkavé sú iba prípady, že vedľajšia veta je vložená do hlavnej vety: Krčmy, hoci liehoviny zakázali predávať, boli dosť hojne navštívené. /Urban/

Typy neutralizácií v slovenskom fonologickom systéme

J. SABOL

Neutralizácia ako fonologický jav, pri ktorom ide o vplyv fonémy na fonému /Pauliny, 1968, s. 90-92/ - mohli by sme doplniť: aj o vplyv prozodémy na prozodému /táto konštatácia si však žiada preverenie na konkrétnom zvukovom materiáli vo vzťahu k jednotkám na úrovni systému/ -, sa v každom jazyku uskutočňuje podľa istých synchronických, diachronicky podmienených pravidiel, vyplývajúcich z osobitných relácií medzi jednotkami na rovine manifestácie, parole /RM/ a na rovine systému, abstrakcie, langue /RA/. Tento jav - okrem iného - ukazuje na špecifický spôsob fungovania a využívania fonologických protikladov v jednotlivých jazykových štruktúrach, na stupeň fonologického zaťaženia ich zvukových jednotiek; v neposlednom rade je preto ukazovateľom istých kombinačno-typologických zákonitostí v príslušných fonologických syatémoch. Je zároveň miestom, na ktorom sa dá dobre preverovať nosnosť určitej fonologickej koncepcie, resp. teórie.

V slovenskom fonologickom systéme predpokladáme tieto protiklady: V - V^{O} /vokálnosť - nevokálnosť/, C - C^{O} /konsonantnosť - nekonsonantnosť/, D - D^{O} /difúznosť - nedifúznosť/kompaktnosť/, A - A^{O} /ostrosť - neostrosť/plnosť/, Vc - Vc^{O} /znelosť - neznelosť/, O - O^{O} /závernovosť - nezáverovosť/úžinovosť/, S - S^{O} /sykavosť - nesykavosť/, N - N^{O} /nazálnosť - nenazálnosť/, P - P^{O} /okrajovosť - neokrajovosť/stredovosť/, G - G^{O} /kĺzavosť - nekĺzavosť/, L - L^{O} /kvantitatívnosť - nekvantitatívnosť/. Vychádzame pritom v podstate z protikladov uvedených

v práci R. Jakobsona a M. Halleho /1956; poľský preklad 1964/ a najmä z uvedených protikladov prispôsobených pre slovenčinu E. Paulinym /op. cit., s. 30-35, 54-66/ a doplnených nami /Sebol 1973 a; 1975/.

V spisovnej slovenčine sa uplatňuje neutralizácia protikladu L - L^O, L^OG^O - LG, LG^O - LG, A - A^O, Vc - Vc^O, D - D^O a S - S^O. Príklady na uvedené typy neutralizácií, pri ktorých sa ruší, "anuluje" dištinktívnosť určitého fonologického protikladu, sme si vybrali z prefixálnych a relačných morfém /k terminu Horecký, 1964, s. 22-46, 78-79, 68-78/ dnešnej spisovnej slovenčiny.

1. Pozíciou maximálneho rozlíšenia, silnou pozíciou pre protiklad L - L^O /pozíciou, v ktorej sa môže realizovať dlhý aj krátky nositeľ slabičnosti, slabika s L i L^O/ s možnosťou fonologicko-sémantickej dištinkcie je v spisovnej slovenčine:

a/ postavenie v jednoslabičných slovách;

b/ postavenie v 1. slabike 2-slabičných až n-slabičných slov;

c/ postavenie po slabike s L^O;

d/ postavenie v slabike s L po L /tento bod možno doplniť poznámkou, že slabika s L sa v RA vždy rekonštruuje ako dlhá/.

Pri bodoch a-c treba ešte stanoviť isté obmedzenia vzhľadom na postavenie sonanty a, e, o po j a v niektorých prípadoch sonanty o po v a pred v v rámci tejže slabiky /prieskum týchto skutočností sa bude musieť opierať o vyčerpávajúce frekvenčné kombinačno-fonologické zistenia/.

V ostatných pozíciách je protiklad L - L^O v spisovnej slovenčine neutralizovaný, teda jeho dištinkcia na RM sa zastiera.

Smer tejto neutralizácie je progresívny; časovo

"staršia" prozodéma v lineárnych zvukových reťazcoch vplýva na nasledujúce: v RA napr. ŽEN-ÁM, BRÁN-ÁM, v RM [žen-ám], ale [brán-am] a pod. Analyzovaný typ neutralizácie sa v slovenskej jazykovednej literatúre bežne uvádza ako rytmické krátenie /napr. Pravidlá slovenského pravopisu, 1967, s. 22-23/. Uvedená zákonitosť spisovnej slovenčiny spôsobuje, že po slabike s dlhým nositeľom slabičnosti /po slabike s L/ môže nasledovať len slabika s krátkym nositeľom slabičnosti /slabika s L^o/. Výnimky uvádzajú naše kodifikačné príručky /Pravidlá slovenského pravopisu, 1967, s. 23-24/.

V prefixálnych morfémach tento typ neutralizácie nenastáva /pri jednoslabičných predponách ide o postavenie podľa pravidla 1 b, pri dvojslabičných predponách v prvej slabike ide o postavenie podľa pravidla 1 b, v druhej slabike podľa pravidla 1 c/.

V relačných submorfémach substantív sa uplatňuje pri skloňovacom type žena, ulica, dlaň /pri type kosť ide len o štatistické obmedzenie/ v dat. a lok. pl.; ďalej pri type mesto a srdce v nom./ak., dat. a lok. pl. Rekonštrukciu pádových submorfém v RA vzhľadom na protiklad L - L^o robíme podľa výskytu daných submorfém po slabike s L^o. Podobne postupujeme pri rekonštrukcii pádových submorfém v tých skloňovacích typoch, pri ktorých môžu byť nositele slabičnosti analyzovaných typov morfém po slabike s L /pri maskulinach, napr. v slovách žiak, vládca, mráz, bôľ; pri type dievča/. Rovnako postupujeme pri rekonštrukcii relačných submorfém adjektiválii /Sabol, 1973 a/, zámen a čísloviek /Sabol, 1974 a/, slovies /Sabol, 1973 b/ a adverbií /Sabol, 1974 b/. V tých prípadoch, v ktorých sa fonematické zloženie morfémy vzhľadom na tento protiklad nedá preveriť, používame pri nositeli slabičnosti index 1. Platí to napr. pri relačných submorfémach čísloviek typu [siedm-i], v RA

SIEDM-I_1 /podrobne Sabol, 1974 a/.

Niektoré deklinačné typy, resp. relačné submorfémy sú voči tejto neutralizácii "imúnne" /ide napr. o skloňovací typ vysvedčenie a pávi/. Táto formová špecifickosť uvedených deklinačných typov sa odráža aj v sémantickej príznakovosti; výrazne sa tu teda hlási dialektika výrazu a významu.

Protiklad L - L^O je v spisovnej slovenčine univerzálny, "všadepritomný"; uvedomuje sa v každej slovenskej slabike. Jeho fungovanie vytvára jednu z najcharakteristickejších čŕt v prozodickej štruktúre dnešnej spisovnej slovenčiny.

2. Neutralizácia protikladu /kontrastu/ L^OC^O - LG /krátky vokál - diftong/ je istou špecifikáciou protikladu L - L^O. Treba ju predpokladať pri samohláskach a, e, o po spoluhláske j a v niektorých prípadoch kontextového viazania samohlásky o. Index 2 pri sonante používame v prípadoch, keď fonematické zloženie morfémy podľa uvedeného protikladu /kontrastu/ je nepreveriteľné, a teda jednoznačne nerekonštruovateľné. Ide napr. o relačnú submorfému čísloviek dvaja, traja - v RA DV-AJA$_2$, TR-AJA$_2$ /podrobne Sabol, 1974 a/.

3. Ďalším typom neutralizácie, ktorý sa v spisovnej slovenčine uplatňuje, je neutralizácia protikladu LG^O - LG /nekĺzavosť - kĺzavosť/, teda protikladu dlhý vokál - diftong. Viazanie týchto foném po spoluhláskach istého typu vytvára v spisovnej slovenčine paralelné "tvrdé" a "mäkké" skloňovacie typy: žena - ulica, mesto - srdce, dobrý - cudzí.

Východiskom pre morfonologickú rekonštrukciu relačných submorfém vzhľadom na tento protiklad je postavenie po spoluhláskach p, b, m, v, /f/, s, z, r. Je to množina foném, po ktorých v zadnom okruhu koreňovej morfémy

ako jediných ide o pozíciu maximálneho rozlíšenia pre interpretovaný protiklad. Tak napr. pri skloňovacom type žena a ulica rekonštruujeme podľa uvedeného postupu relačnú submorfému dat. a lok. pl. s -Á- /podobne i pri typoch mesto a srdce, tu navyše aj v nom./ak. pl./, pri skloňovacom type dlaň a kosť s -iA- /porov. napr. dvojice [lamp-ám] - [stĕp-iam] , [os-ám] -[os-iam] , [jam-ám] - [zem-iam] /; rovnako pri adjektiváliách dobrý a cudzí rekonštruujeme submorfému nom. sg. fem.[-á] a [-ia] v RA ako -Á /podrobne Sabol, 1973 a/. Podľa naznačeného postupu diftongy v RA predpokladáme napr. aj pri skloňovacom type vysvedčenie a páví. Znovu sa tu ukazuje morfonologická paralela oboch skloňovacích typov.

Nerekonštruovateľnosť foném podľa tejto opozície označujeme indexom 3. Takýto prípad nastáva napr. pri adverbiálnych relačných morfémach: [kraj-š-ie] KRAJ-Š-iE$_3$ /podrobne Sabol, 1974 b/.

4. Pri skloňovacom type dievča vo variante spisovnej výslovnosti s [-ä] prebieha v relačnej submorféme nom./ak. sg. neutralizácia protikladu A - A^0. Východiskom pre rekonštrukciu je postavenie po spoluhláskach p, b, m, v /po týchto spoluhláskach sa v realizácii vyskytuje všetkých šesť krátkych slovenských vokálov s možnosťou zvukovo-sémantickej dištinkcie; porov. Sabol, 1972, s. 28-29/. Pre tento typ neutralizácie, ktorý sa vzťahuje na protiklad Ä - A, ale len vo variante spisovnej výslovnosti s[ä] /ako sme uviedli/, treba v prípadoch nerekonštruovateľnosti zaviesť osobitný index 4 pre [a] , ktoré sa realizuje nie po p, b, m, v a ktorého fonologický charakter je nepreveriteľný.

5. Zo spoluhláskového systému najsystémovejšie prebieha neutralizácia protikladu znelosť - neznelosť /porov. Sabol, 1974 c, s. 53-69/. Pre fonologickú inter-

pretáciu slovenských foném zviazaných protikladom znelosť – neznelosť /teda foném s vlastnosťami $V^{o}CVc$ a $V^{o}CVc^{o}$/ sú dôležité dve pozície v slove:

a/ na mieste prvej až predposlednej fonémy v slove /symbolicky $\#F_1 \ldots F_{n-1}\#$/;

b/ na mieste poslednej fonémy v slove /$\#F_n\#$/.

Šumové spoluhlásky stojace v rámci slova môžu byť v silnej /pred fonémami s vlastnosťami VC^{o}, VC a pred spoluhláskou v, ktorá sa pri tejto fonematickej kombinácii správa ako fonémy s vlastnosťami VC/ alebo v slabej pozícii /pred fonémami s vlastnosťami $V^{o}CVc$ a $V^{o}CVc^{o}$ s výnimkou v/. Šumové spoluhlásky na mieste $\#F_n\#$ sú vždy v slabej pozícii /v RM sa tu vyskytuje spoluhláska s vlastnosťami $V^{o}CVc$, alebo $V^{o}CVc^{o}$ v závislosti od kontextu; spoluhlásky s uvedenými vlastnosťami sú tu vo vzťahu komplementárnej distribúcie, svojím výskytom sa navzájom vylučujú/; ich fonologický charakter vzhľadom na vlastnosť /ne/znelosti sa v tejto pozícii musí preverovať podľa všetkých realizácií príslušnej morfémy, podobne ako pri šumových spoluhláskach stojacich v slabej pozícii v rámci slova. Výnimočné postavenie má aj tu spoluhláska v; realizuje sa ako [w] , ktoré jednoznačne signalizuje fonému V. Treba však poznamenať, že aj pri šumových spoluhláskach, ktoré stoja v rámci slove v silnej pozícii-pred sonórami /pred fonémami s vlastnosťami VC/, sú tri obmedzenia: na morfematickom švíku predpona + základ slove, v zámenných tvaroch nášmu, vášmu /vo výslovnosti nášmu, vášmu/ a vo forme 1. os. imp. pl. píšme, kúpme /vo výslovnosti pišme, kúbme/.

V analyzovaných typoch morfém sú v silnej pozícii napr. spoluhlásky [z-] v predpone [za-/zá-] , [h] v relačnej submorféme adjektívnií [-ého/-ehg] , [s] v slovesných relačných submorfémach [som] , [si] atď. V sla-

bej pozícii je spoluhláska x , resp. ť v relačných submorfémach substantív v lok. pl. alebo v postavení na absolútnom konci slova v relačných submorfémach adjektívalii, číslovlek a zámen. Tieto spoluhlásky sú kontextovo viazané /porov. Sabol, 1968, s. 46; Ovončová-Jenča-Král, 1969, s. 99-100/, sú vo vzťahu doplnkovej distribúcie; ich fonematické "stvárnenie" je nepreveriteľné, používame pri nich index 1: porov. napr. tvary [ženáx/ť] , v RA O ŽEN-ÁX$_1$, [dobríx/ť] DOBR-ÍX$_1$. Rovnako je nepreveriteľná, a teda nerekonštruovateľná napr. slovesná relačná submorféma [-š/ž] v 2. os. sg. prit. času; označujeme ju ako -Š$_1$.

Prefixálne morfémy končiace sa na šumový konsonant preverujeme podľa ich vokalizovaných podôb, v ktorých sa dostáva oná spoluhláska do silnej pozície: PRED-/PREDO-, NAD-/NADO- /podrobne Sabol, 1971/.

6. Neutralizácia protikladu D - D^0 /pri ostrých spoluhláskach/ nastáva v spisovnej výslovnosti iba pri okluzívach a sonórach /Paulíny, op. cit., s. 96/. Neutralizačnou pozíciou tohto protikladu pri uvedených konsonantoch je postavenie pred príslušnou korelačnou spoluhláskou, pred e, í, i, ia, ie, iu a pred niektorými inými spoluhláskami /ich presný počet sa musí vymedziť podrobným štatistickým prieskumom/. V slabej pozícii sú spomínané spoluhlásky na konci prefixálnych morfém /postup na overenie fonologického charakteru týchto spoluhlások je rovnaký ako pri protiklade Vc - Vc^0/ a napr. konsonant [ť] v relačných submorfémach slovies [-ťe] , [sťe]. Toto [ť] je tu nepreveriteľné, a teda nerekonštruovateľné; označujeme ho ako T$_2$ /pozri Sabol, 1973 b, s. 47/.

7. Neutralizácia protikladu S - S^0 nastáva pri spoluhláskach t, d, ť, ď /pri ktorých je nedostatok tejto vlastnosti fonologicky relevantný/ pred konsonantmi

s vlastnosťou S /s, z, š, ž, c, 3, č, ǯ/, rovnako prebieha aj pri záverových sykavkách v postavení pred úžinovými sykavkami /Pauliny, op. cit., s. 58-59, 97-98/.

V analyzovaných typoch morfém sa táto neutralizácia odohráva na konci prefixov. Postup pri preverovaní fonematického zloženia týchto morfém je rovnaký ako pri protiklade Vc - Vc^{O} a D - D^{O}. Spoluhlásky, ktoré stoja v neutralizačnej pozícii vzhľadom na protiklad S - S^{O}, sú vždy v neutralizačnej pozícii aj vzhľadom na protiklad Vc - Vc^{O}.

Naše poznámky, pri ktorých sme vychádzali v podstate z metodologického zázemia moskovskej fonologickej školy, nás privádzajú k niekoľkým záverom:

1. Neutralizácia je jedným z najcitlivejších ukazovateľov využitia a zaťaženia fonologických protikladov; jej fungovanie v mnohom odkrýva typologicko-kombinačné zákonitosti jazykových štruktúr. Je výrazným prejavom jazykovej redundancie: v istých pozíciách sa nadbytočné vlastnosti foném neprejavujú, zastierajú, a teda nevyužívajú na rozlíšenie významov /pozri aj Pauliny, op. cit., s. 35-39/. Je prirodzené, že neutralizácie sa v jazykových systémoch pripúšťajú len do určitej miery; prekročenie únosných hraníc, ktoré si jazyk ako objektívny fakt vypracúva v svojom vývinovom procese, by mohlo totiž narušiť, deformovať komunikačný proces "zahalením" fonémy do vzdialenejších zvukových realizácií. Tak napr. v spisovnej slovenčine sa na absolútnom konci slova neutralizuje protiklad znelosť - neznelosť; zároveň je toto miesto pozíciou maximálneho rozlíšenia pre protiklad kompaktnosť - difúznosť. Z jednej strany tu pôsobí snaha vymedziť slovo ako dominantnú jednotku jazykového systému, s tým pomôcť komunikácii /komplementárna distribúcia spoluhlások s vlastnosťou /ne/znelosti/, na druhej strane tendencia uplatniť dištinkciu iného neutra-

lizovateľného protikladu, a tým znovu pomôcť percepcii akustického signálu, a teda komunikácii.

2. Najuniverzálnejšia je v spisovnej slovenčine neutralizácia kvantity; dĺžka nositeľov slabičnosti sa uvedomuje v každej slovenskej slabike a má dištinktívnu funkciu. Regulovanie tejto neutralizácie rytmickým zákonom a fungovanie tohto protikladu tvorí jeden z najtypickejších čŕt dnešnej spisovnej slovenčiny.

3. Diftongy v spisovnej slovenčine predpokladáme aj na rovine systému, pravda, nie všetky diftongy z realizácie rekonštruujeme aj pre systém. Pritomnosťou dvojhlások v spisovnej slovenčine - foném s pozitívne pritomnou vlastnosťou kvantity, ktorá má dištinktívnu funkciu - sa utvárajú svojrázne neutralizovateľné protiklady: krátky vokál - diftong /tu ide vlastne o kontrast, v opozícii sú až dve vlastnosti/ a dlhý vokál - diftong. Realizáciou posledného protikladu vznikajú v paradigmatickej sústave slovenčiny paralelné skloňovacie, časovacie a slovotvorné typy, ktoré sa líšia len na úrovni manifestácie, napr. žena, mesto, dobrý, volám, pekár proti ulica, srdce, cudzí, voniam, ovčiar a pod.

4. V rámci spoluhláskového systému má dominantné postavenie protiklad znelosť - neznelosť /najmä vzhľadom na počet a frekvenciu členov tohto korelačného protikladu/. Aj neutralizácia tohto protikladu prebieha najsystémovejšie.

V ďalšom výskume bude treba viaceré naznačené zákonitosti pri neutralizácii fonologických protikladov dnešnej spisovnej slovenčiny dotiahnuť do všeobecnejších lingvistických, a to najmä typologických súvislostí.

Bibliografia

DVONČOVÁ, J. - JENČA, G. - KRÁĽ, Á.: Atlas slovenských hlások. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 108 s. textu + 120 s. obrázkov.

HORECKÝ, J.: Morfematická štruktúra slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 194 s.

JAKOBSON, R. - HALLE, M.: Podstawy języka. Wyd. 1. Wrocław - Warszawa - Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo 1964. 140 s.

PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 126 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 8. vyd. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 418 s.

SABOL, J.: Formálne vymedzenie skloňovacieho typu. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 43-53.

SABOL, J.: O morfonologickej interpretácii predložiek a predpôn v spisovnej slovenčine. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica, 23. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971 /v tlači/.

SABOL, J.: Základné zvukové kombinácie v slovenčine. [Kandidátska dizertácia.] Košice 1972. 247 s. Universita Karlova, filosofická fakulta.

SABOL, J.: Morfonologický náčrt koncoviek adjektívalii v spisovnej slovenčine. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 4. Red. Ľ. Novák. Bratislava, Slovenské pedagogické na-

kladateľstvo 1973 /a/ /v tlači/.

SABOL, J.: K morfonologickej interpretácii slovesných relačných morfém. Jazykovedný časopis, 24, 1973 /b/, s. 45-49.

SABOL, J.: Fonologický rozbor zámenných a číslovkových relačných morfém. Jazykovedný časopis, 25, 1974 /a/ /v tlači/.

SABOL, J.: Fonologická úvaha o adverbiálnych relačných morfémach. Slovenská reč, 39, 1974 /b/ /v tlači/.

SABOL, J.: Fonologické zaťaženie protikladu znelosť - neznelosť v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 12. Paciarov zborník. Red. J. Oravec. Bratislava, VEDA 1974 /c/, s. 53-69.

SABOL, J.: Z morfonológie slovenských substantív. In: Recueil linguistique de Bratislava. 5. Bratislava, VEDA 1975 /rukopis/.

Z konfrontácie slovenskej a ruskej lexiky

E. SEKANINOVÁ

Ak študujeme slovenčinu a sme nositeľmi iného slovanského jazyka alebo ovládame ruštinu, pri porovnávaní zistíme, že mnohé lexikálne jednotky sú podobné, blízke i zhodné. Pri porovnávaní lexiky jednotlivých slovanských jazykov vystupuje veľa slov najmä zo základného slovného fondu, ktoré sú zhodné, no veľa slov je úplne odlišných, ktoré už prešli samostatným vývinom a veľa slov je klamne zhodných. Tieto sa aj nazývajú "falošnými priateľmi", po rusky "ложными друзьями". Pri štúdiu blízkeho jazyka vyučujúci obyčajne na tieto slová poukazuje, no jestvujú aj slovníčky takýchto "dvojjazyčných homoným".

Pri štúdiu slovenčiny na fóne ruštiny obdobne ako aj ruštiny na fóne slovenčiny sa často zvýrazňujú slová ako slovenské krásny s významom ruského красивый a ruské красный s významom slovenského červený, alebo неделя – týždeň, nedeľa – воскресенье, палец – prst, palec – большой палец, враг – nepriateľ, vrah – убийца, лицо – tvár, líce – щека, моряк – námornik, moriak – индюк, живот – brucho, život – жизнь, отрок – dieťa, otrok – раб, бесхарактерный – nerozhodný, bezcharakterný – несправедливый a mnohé iné. Na tomto mieste nemienime venovať pozornosť týmto dvojiciam, ale chceme poukázať na prípady o niečo zložitejšie. Dotkneme sa najprv niektorých základných sémanticko-lexikálnych otázok.

Musíme vychádzať z konštatovania, že členenie skutočnosti, ktorá nás obklopuje, a pomenovanie jej častí lexikálnymi jednotkami rozličných jazykov je rozdielne.

Na tieto javy poukazuje O.S.Achmanovová v práci: "Очерки по русской и общей лексикологии", Москва 1957, kde píše: "Итак, в каждом языке вследствие конкретных особенностей его исторического развития складывается своеобразная система внешних различий, представляющая индивидуальную, неповторимую систему языковых значений. В результате отдельные значения, входящие в систему одного языка, часто оказываются несоизмеримыми со значениями другого языка". To znamená, že prvky obsahového plánu môžu mať rozličné vyjadrenie vo výrazovom pláne, čo dokazuje ich porovnávanie.

Základné prvky obsahového plánu tvoria sémy ako sémantické komponenty významu. Sémy vychádzajú priamo z príznakov denotáta, t.j. predmetu ako mimojazykového prvku, ktorý slovo pomenúva. V rozličných jazykoch vystupujú rozličné sémy ako relevantné príznaky, čiže príznakové prvky denotátov. No rozličná je aj spájateľnosť sém v jednotlivých významoch ako semémach. Seméma predstavuje sumu sémantických komponentov, teda sém v obsahovom pláne a vo výrazovom pláne je vyjadrená lexémou. Lexikálna jednotka predstavuje v lexikologickom aspekte jednotu lexémy a semémy. Seméma je súhrn sém a ako jednotka obsahového plánu zodpovedá lexéme ako jednotke výrazového plánu a tvorí súčasť lexikálnej jednotky.

Pri konfrontácii lexikálnych sústav rozličných jazykov musíme vychádzať zo skutočnosti, že každý jazyk používa iné lexikálne prostriedky na vyjadrenie istých sém obsahového plánu. Isté sémantické príznaky sú v jednom jazyku podstatné, relevantné a v inom sú nepodstatné, irelevantné. To znamená, že jazyk L_1 delí oblasť istých sémantických prvkov na iné úseky a vytvára iné rady ako jazyk L_2. Pri hľadaní ekvivalentných hodnôt je

dôležité poznať relevantné a irelevantné príznaky, ktoré spolupôsobia pri vzniku a výbere lexikálnych prostriedkov pre pomenovanie danej jednotky.

Všetky tieto uvedené skutočnosti si ozrejmíme na príkladoch porovnaním obsahového a výrazového plánu ruštiny a slovenčiny.

V lexikálnych sústavách ruštiny a slovenčiny je veľa lexikálnych jednotiek, ktoré sa významove plne zhodujú. Napr. lexéma дом je realizáciou semémy "ľudské obydlie" a je zhodná so slovenskou lexémou dom, alebo нож – nôž, ложка – lyžica, солнце – slnko, рыбак – rybár, работник – robotník a pod.

Takisto jestvujú mnohovýznamové lexikálne jednotky, ktoré sa zhodujú vo všetkých významoch. Tieto nás v daných súvislostiach nezaujímajú.

Náš záujem vyvolávajú lexémy, ktoré sú v ruštine a slovenčine zhodné iba ako realizácia jednej semémy, t.j. základného významu a v ostatných významoch sa rozchádzajú.

Rozoberieme napr. obsah lexikálnej jednotky головка a poukážeme na zlučiteľnosť sém uvedenej lexémy v ruštine a slovenčine.

Základné významy lexikálnej jednotky головка v ruštine ako jazyku L_1 sú nasledujúce:

1. уменьшительно-ласкательное к голова;
2. утолщенная оконченность чего-л., округлое утолщенное завершение стержня, стебля: спичечная г., г. гвоздя, г. зуба, г. лука, г. рычага, г. винта.

Z nášho hľadiska je zaujímavý tento druhý význam, keď relevantnou sémou je "zhrubnutý koniec niečoho", čo tvorí základ uvedenej semémy a je realizovaný lexémou головка.

Slovenčina nevyčleňuje semému "zhrubnutý koniec

niečoho", ale diferencuje toto "niečo" na jednotlivé druhy predmetov. Prvý prenesený význam lexémy головка sa vzťahuje na predmety typu: zápalka, klinec, špendlík, teda čosi dlhé s hlavičkovitým zakončením. Slovenčina označuje túto časť uvedených predmetov lexémou hlavička: спичечная г. hlavička zápalky, г. гвоздя hlavička klinca, г. булавки hlavička špendlíka. Головка зуба je však už korunka zuba. /Obdobne korune stromu ako vrchná časť je v ruštine макушка дерева/.

Lexéma головка označuje ďalej v ruštine "zdužnatené, do podoby gule zvinuté listy niektorých rastlín". Slovenčina tu používa lexému hlávka: г. лука hlávka cibule, г. чеснока hlávka cesnaku, маковая г. makovicová hlávka, makovica /no hlávka kapusty je кочан капусты/.

V odborných termínoch je ruské головке ekvivalentné slovenskému hlava: г. винта hlava skrutky, г. рычага hlava páky, г. рельса hlava koľajnice, г. заклёпки hlava nitu. Головка na husliach je hlavica.

To znamené zobrazené schematicky:

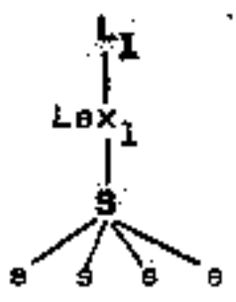

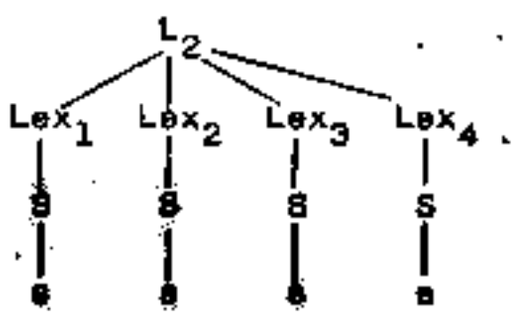

Obdobný obraz poskytuje lexikálna jednotka ručka. Okrem deminutíva k substantívu рука v ruštine označuje "часть предмета, за которую его держат или берут рукой" a vytvára spojenia: дверная р., заводная р., р. чемодана, р. кастрюли a pod. V ruštine je to označenie na základe účelu, ktorému tento predmet slúži.

Slovenčina zasa diferencuje na základe predmetu,

ktorého súčasťou je táto "ručka":
1/ na dverách je to kľuka, kľučka,
2/ na predmetoch, ktoré sa nosia v ruke, je to rúčka, držadlo: p.чемодана rúčka, držadlo kufra,
3/ na nádobách ucho, uško: p.кастрюли ucho rajnice.

Zaujímavé je porovnanie ruskej lexémy нос so slovenskou nos a ich ekvivalentov. Základný význam нос человека a nos človeka sa zhodujú. V ruštine ďalej lexéme нос označuje metaforicky "prednú časť istých predmetov". V slovenčine tu vystupuje celý rad lexém: 1. н. животного ňufák, čumák zvieraťa; 2.н. птицы zobák vtáka; 3. н. парохода prova lode; 4. н. самолёта nos lietadla, čelo vozidla; 5.н. кувшина, чайника pyštek, hrdlo krčahe, čajníka a 6. geografický názov mys. Oproti jednej ruskej lexéme je 6 slovenských:

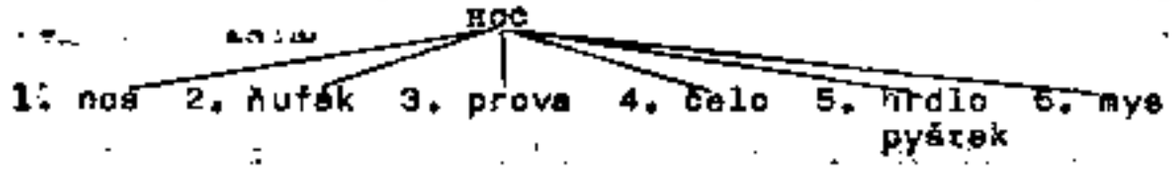

Opačne zasa sémantický okruh slovenskej lexémy úloha pokrývajú tri ruské lexémy v súvise s diferencovaním sém, a to:1. урок, 2. роль 3. амплуа /divadelné/ a ruskej lexéme рукав, zhodnej v základnom význame so slovenským rukáv /na kabáte, na šatách/, tri slovenské lexémy. V základe ruskej lexémy рукав je jedna séma, a to "označenie niečoho bočného", tak jestvuje рукав реки i пожарный рукав, čo v slovenčine označujú osobitné lexémy: рукав реки je rameno rieky a пожарный рукав hasičská hadica.

Ruská lexikálna jednotka кастрюля znamená slovenské 1. rajnica, kastról a 2. hrniec. V slovenčine je medzi kastrólom a hrncom rozdiel vo forme. Kastról je nízky a široký a má dve uši, hrniec je vysoký a môže

mať jedno ucho alebo dve. V ruštine je však práve počet uší relevantný. Keď má dve, je to кастрюля, keď jedno, vtedy je to кружка, bez uší je стакан /bez ohľadu na materiál/. Кружка môže byť plechová aj sklenená, v slovenčine sklenený je iba pohár. Slovenské hrniec je v ruštine кастрюля, keď je smaltový al. sluminiový, keď je hlinený, je to горшок. Materiál je rozhodujúci aj pri slove hrnček: smaltový je кастрюлка, hlinený je горшок a napr. porcelánový /na pitie/ кружка. V niektorých prípadoch je teda rozhodujúcim tvar nádoby, v iných účel, na ktorý sa používajú alebo materiál, z ktorého sú vyrobené a podľa toho sú diferencované názvy.

Ďalší príklad. Slovenské lexéma cena a ruské цена sú v základnom význame /ako hodnota vyjadrená v peniazoch/ úplne zhodné, vyskytujú sa v spojeniach: vysoká, nízka cena - высокая, низкая цена, jednotná c. - единая ц., kúpna c. - покупная ц., predajná c. - продажная ц., maloobchodná c. - розничная ц., veľkoobchodná c. - оптовая ц. ap. Slovenské "cena" má však ďalší význam, je to ekonomický termín "hodnota". Tu už má ruština termín стоимость, napr. dodávateľská cena - отпускная стоимость; rozpočtová cena - сметная стоимость; cena automatizačného zariadenia - стоимость оборудования автоматизации. Prenesený význam slovenskej lexémy cena ako "hodnotnosť" pretlmočuje ruština lexémou достоинство, преимущество: cena názorov - преимущество взглядов, alebo cena vo význame "hodnota, význam, dôležitosť" sa prekladá ruským ценность, значимость: umelecká cena diela - художественная ценность произведения; ďalej cena vo význame "zmysel" je v ruštine смысл, значение, napr. v exemplifikáciách: to nemá cenu - это не имеет никакого смысла; prikladať veľ-

kú cenu niečomu – придавать большое значение чему-л. Cena vo význame "odmena" je v ruštine премия: udeliť niekomu cenu – присудить кому-л. премию; Leninova cena – Ленинская премия; Medzinárodná cena mieru – Международная премия мира. Cena v športovej terminológii je v ruštine приз: dostať prvú cenu – получить первый приз; odovzdať cenu – вручить приз; nositeľ ceny je призёр atď. Toto sú základné významy okrem bohatej frazeológie. To znamená, oproti jednej slovenskej lexéme stojí 7 ruských. V slovenčine je relevantný význam "hodnoty", zatiaľ čo v ruštine sa diferencuje podľa vyššie uvedených kritérií.

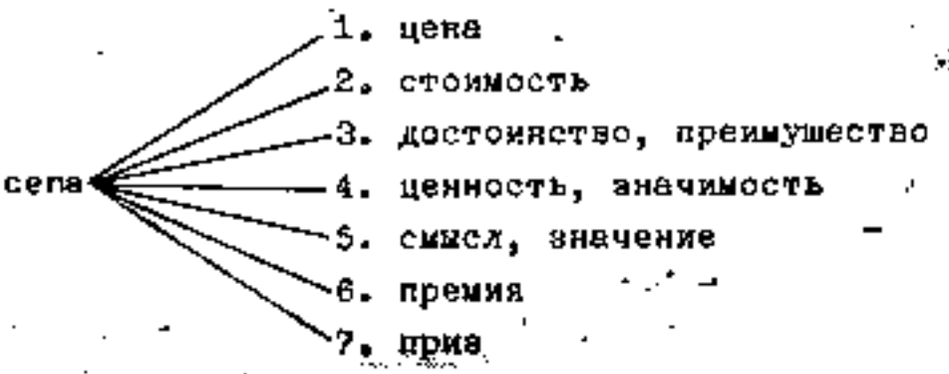

Ďalej uvedieme niektoré príklady z oblasti slovies. Preukazné sú dvojice: ruské резать a slovenské rezať, ruské сечь a slovenské sekať, ruské рыть a slovenské ryť. Bez hlbšej analýzy by sa mohlo zdať, že uvedené dvojice sa kryjú nielen formálne, ale aj významovo. Konfrontácia výsledkov sémantickej analýzy však poukazuje na významové rozdiely medzi nimi.

Ruská lexéma резать je realizáciou sémémy "rozdeľovať rezúcim nástrojom", základom ktorej sú sémy "rozdeľovať", "nástrojom" a "rezúčim". Význam slova sa realizuje v kontexte. Význam ruského резать možno exemplifikovať slovnými spojeniami: р. бумагу, р. хлеб, р. ко-

жу, р. металл, р. бревна, р. судно, р. бороды.

Ekvivalenty uvedených ruských slovných spojení v slovenčine sú diferencované. V obsahovom pláne slovenčiny nevystupuje seméma "rozdeľovať niečo režúcim nástrojom", ale rozčleňuje sa podľa druhu režúceho nástroja. Séma "režúci nástroj" sa konkretizuje a podľa toho sa uplatňujú lexémy: 1. /nožom/ rezať, krájať: р. кожу rezať al. krájať kožu; р. хлеб krájať chlieb; 2. /nožnicami/ strihať р. бороды strihať brady; 3. /pílkou/ rezať, píliť: р. бревна píliť brvná. Vystupujú tu teda ako ekvivalenty ruského резать slovenské slovesá: rezať, krájať, strihať a píliť.

Opačný obraz poskytuje porovnanie slovenskej lexémy sekať a ruskej сечь. Slovenské sekať je realizáciou semémy "rozdeľovať ostrým predmetom na menšie kúsky" bez rozlišovania druhu ostrého predmetu, napr. sekať sekáčom, sekerou, nožom, mečom i šablou. Tu zasa ruština diferencuje podľa druhu ostrého predmetu a uplatňuje viaceré lexémy: 1. /sekerou/ рубить; 2. /sekáčom, nožom/ колоть, 3. /mečom, šablou/ рубить, сечь.

V prípade ruského a slovenského рыть - ryť, slovenská lexéma pokrýva iba časť významového okruhu ruskej lexémy a zasa v závislosti od nástroja, ktorým sa ryje, vystupujú v slovenčine lexémy: 1. /o zvieratách = rypákom/ ryť; 2. /rýľom/ ryť, rýľovať; 3. /motykou/ kopať; 4. /o zvieratách - nohami, labami/ hrabať, vyhrabávať. Je tu opäť diferenciácia na základe rozličnosti sém ako prvkov jednotlivých semém.

Schéma zvýrazňuje druh nástroja, podľa ktorého sa diferencujú lexémy:

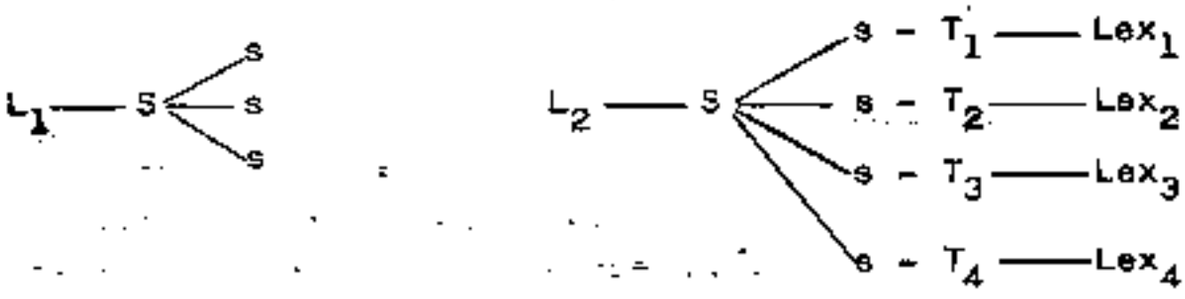

Osobitnú oblasť pri konfrontácii lexém dvoch jazykov tvoria slovesá označujúce zvuk. Pre zaujímavosť niektoré porovnáme. Slovenské cengať má široké použitie, cengať môže zvonček, cengáč, telefón, kovové predmety i sklo a iné. V ruštine sa diferencuje podľa toho, čo cengá, napr. 1./o zvončeku/ звонить: cengáč cengá звонок звонит; niekto cengá кто-то звонить; 2. /o kove/ звенеть; 3. /o sklе/ звенеть, дзинькать: poháre cengajú na táckе стаканы звенят al. дзинькают на подносе; 4. /kovom, riadom ap./ звенеть, бренчать, звякать: cengať peniazmi звякать деньгами: cengať riadom бренчать посудой. Opačne ruské звякать vystupuje v spojeniach: s. деньгами, ключами, посудой, шпорами, монетами ap. Tu zase slovenčina rozlišuje 1. /kovom/ cengať; štrngať: звякать деньгами cengať al. štrngať peniazmi; s. шпорами štrngať al. cvendžať ostrohami; 2. /riadom/ hrmotať, hrkať: s. посудой hrmotať riadom; 3. /kľúčmi/ štrkať, štrkotať.

Takisto бряцать má viacero slovenských ekvivalentov: бряцать оружием je rinčať zbraňami, avšak бряцать по струнам je brnkať na strunách.

Podobne ruské бренчать sa prekladá viacerými slovesami v závislosti od predmetu, ktorý vydáva označený zvuk, napr. бренчать ключами štrngať kľúčmi, ale бренчать на рояле brnkať na klavíri.

Konfrontáciou ruských a slovenských lexém na základe vymedzovania relevantných sém možno dokázať, že

v príbuzných jazykoch, ako sú ruština a slovenčina, sú prvky obsahového plánu vyčlenené na základe rozdielnych kritérií a sú vyjadrené odlišne vo výrazových plánoch týchto jazykov.

Uvedeným spôsobom vymedzené lexémy tvoria súčasť techniky konfrontácie lexiky dvoch jazykov a predstavujú ekvivalenty dvojjazyčných slovníkov.

Postavy Slovákov v literatúre iných národov

D. SLOBODNÍK

Dnes, keď sú už otázky konštituovania nášho etnika vyriešené, keď už historická prax a v súlade s ňou historiografia vyriešili aj začlenenie nášho národa do spoločenstva socialistických národov, je vhodný čas, aby sa pohľad na život nášho národa obohacoval o nové aspekty, ktoré boli v minulosti pre nerozvinutosť národného života, a najmä pre prioritu iných, spoločensky nepomerne závažnejších problémov odsunuté do úzadia.

Literatúra v živote slovenského národa hrala vždy úlohu nepomerne závažnejšiu než v živote tých národných celkov, ktoré nemuseli využívať literatúru predovšetkým na obhajobu najvlastnejších práv existencie, na obhajobu odôvodnenosti samotného jazyka, ba na udržiavanie kontinuity tohto jazyka. Tlak spoločenských pomerov v minulosti zapríčinil, že naša literatúra neskĺzavala do ezoterizmu a vždy sa usilovala riešiť závažné sociálne a spoločenské problémy.

Slovenská veda v podmienkach socialistickej spoločnosti podujala sa komplexne zhodnotiť súvzťažnosť dejín slovenského národa a ich odrazu v literatúre. Z komplexnosti úlohy je zjavné, že ju bude musieť riešiť team literárnych vedcov, historikov, sociológov, jazykovedcov. Z tejto rozsiahlej problematiky si chceme v tejto úvahe vybrať len jednu sféru: pohľad na príslušníkov nášho národného celku očami inonárodných spisovateľov. A ešte presnejšie: pohľad, vyslovený v umeleckých dielach, teda v istej umeleckej štruktúre, kde výber postavy bol motivovaný, pokiaľ nešlo o vyslovene okrajovú zmienku o pri-

slušníkovi nášho národa, akýmisi logicko-historicko-umelecko-sociálnymi príčinami.

Veri najcharakteristickejšou črtou nášho zámeru je jeho netaxativnosť, t.j. nemožnosť všimnúť si v praxi všetky diela inonárodných autorov, kde v dôležitejšej, či menej dôležitej úlohe vystupujú Slováci.

Jedným z cieľov práce, ku ktorému však možno dospieť iba empiricky, induktívne, je pokus identifikovať dielo, v ktorom po prvý raz inonárodný spisovateľ začlenil do svojho diela postavu Slováka. /Tu by sme chceli podotknúť, že vzhľadom na blízkosť osudov Čechov a Slovákov v habsburskej monarchii, vzhľadom na stáročný susedský vzťah našich dvoch bratských národov, nebudeme si v tejto úvahe všímať diela českých spisovateľov, ktorí písali o Slovákoch./

Ak nás bude zaujímať prvé literárne dielo zahraničného autora o Slovákovi, nemenej dôležitým sa nám javí pokus určiť dielo, v ktorom sa postava Slováka situuje relatívne najďalej do histórie, pričom v tomto prípade nie je dôležitý dátum vzniku literárneho diela.

Rozdiel medzi historickým aspektom skúmania problematiky a naším literárno-sociologickým pohľadom spočíva v tom, že zo zorného uhla vynecháme diela, v ktorých sa o Slovákoch píše globálne, ako o určitej etnickej jednotke. Chceme sa teda zamerať na diela, v ktorých autori stvárnili príslušníkov slovenského národa nie ako masu, celok, ale ako jednotlivcov, nadelených takými či onakými črtami charakteru.

Orientáciou na jednotlivca nadobúda náš zámer /zopakujeme, že ide o dlhodobú úlohu a že tu si všímame len časť čiel/ "existenčné oprávnenie" a nebude opakovať to, k čomu sa dopracovali historici, počnúc Sasinkom cez Júliusa Bottu a pokračujúc modernou slovenskou historiografiou, až po práce súčasných, marxistických historikov.

Nebudeme sa pridržiavať chronologického rámca - už aj pre spomenutú východiskovú rámcovosť taxatívnosti.

Materiál, ktorý sa stane predmetom tejto práce, poskytuje možnosť triedenia z ďalších aspektov. Dôležitým sociologickým rozdeľujúcim momentom je napríklad skutočnosť, či autor píšúci o Slovákoch lokalizuje dej diela na Slovensko, a či opisuje postavu Slováka v neslovenskom prostredí. Toto kritérium sa nám zdá dôležité a ak to aj znie paradoxne, väčších omylov v zvládnutí reálií sa dopúšťajú autori, ktorí situujú dej svojich diel na Slovensko. Platí to - ďalší paradox - najmä o autoroch 20. storočia, ktorí sa dopúšťajú nepríjemných zemepisných, onomastických a iných nedopatrení, znižujúcich - prinajmenej pre slovenského čitateľa, ktorý pozná reálie - závažnosť umeleckej výpovede.

Ďalším dôležitým rozdeľujúcim prvkom je skutočnosť, či autor začleňuje do diela reálne postavy, konkrétne historické osoby /napr. moldavský sovietsky spisovateľ Ion Druce spomína vo svojom románe o Levovi Tolstom dr. Dušana Makovického/, alebo či autor vytvára fiktívnu postavu /a rozdiel je i v stupni fiktívnosti/.

Toľko vraj o cieľoch a východiskách výskumu, sústreďme sa teraz aspoň na niekoľko konkrétnych ciel.

Bezprostredným impulzom k vzniku úvahy poslúžil román amerického spisovateľa Uptona Sinclaira /1878-1968/ King Coal /Kráľ Uhlie/, ktorý vznikol roku 1917.

Sinclair si globálne všimol slovenských robotníkov už vo svojom románe The Jungle /Džungľa, 1906/, opisujúcom drastické pomery v chicagských jatkách. Slováci zo Sinclairovej Džungle sú prvým literárnym premietnutím trpkého osudu našich predkov, ktorí museli za skyvou chleba emigrovať.

Pre problematiku, ktorá nás tu zaujíma, je však dôležitejší román Kráľ Uhlie. Sinclair ho napísal na zá-

klade konkrétnych udalostí: 20. apríla 1914 vojaci americkej národnej gardy a živly, podplatené baníckymi veľkopodnikateľmi, podpálili v istom coloradskom mestečku chatrče, kde bývali rodiny štrajkujúcich baníkov. Do ľudí, ktorí vybehli z horiacich príbytkov, strieľali. Takto zavraždili trinásť detí a jednu ženu. V románe potom spisovateľ zobrazil udalosti krvavo potlačenej baníckej štrajky.

Ústrednou postavou diela je Hal Warner, ináč syn majiteľa bane, ktorý sa rozhodne osobne zoznámiť s podmienkami života baníkov. Volí najjednoduchšiu, ale aj najriskantnejšiu cestu: stáva sa - pod cudzím menom - jedným z baníkov. Hal Warner /baníci ho poznajú pod zvoleným menom Joe Smith/ je svojráznym alter ego spisovateľa.

Dôležitou postavou románu je slovenský baník Mike Sikoria. Samo osebe je zaujímavé, že kým v Džungli ponechal Upton Sinclair mená litovských protagonistov v pôvodnej podobe /Jurgis Rudkus, Jokubas, Antanas, Stanislovas/, slovenský baník má krstné meno Mike namiesto autentického Michal. Nasvedčuje to, že Slovák, ktorý slúžil spisovateľovi ako vzor pre literárnu postavu - pretože pre tvorivú metódu Sinclaira v tomto období bolo charakteristické využívanie životného materiálu - bol už v americkom prostredí asimilovaný.

Autor o ňom píše, že v tamojších baniach pracoval už dvadsať rokov. Mike zasväcuje Hala Warnera-Joe Smitha do života v bani a do práce a autor vyzdvihuje jeho vyhranené sociálne cítenie. Nie náhodou sa Mike stáva jedným z organizátorov štrajky proti baníckym mocipánom.

Zaujímavá - a svedčiaca o reálnom základe postavy, i keď si uvedomujeme odlišnosť literárnej postavy a životného prototypu či prototypov - je aj jazyková charakteristika Mika. Mike používa nadávku "pluha biedna" /t. j. pľuha/, ktorá je v anglickom texte nepreložená.

Román Uptona Sinclaira má význam nielen pre slovenskú literatúru ako vari prvé dielo v svetovej literatúre, v ktorom je účinkujúcou postavou Slovák Mike Sikoria - aktívny privrženec socialistických ideí. Je to zároveň svojrázny príspevok do dejín slovenského robotníckeho hnutia v Amerike. Bolo by veľmi zaujímavou úlohou vypátrať, či sa v správach o stávke coloradských baníkov, prípadne o obetiach masakry z 20. apríla 1914 nevyskytujú aj zmienky o Slovákoch.

Toľko o Sinclairovi a jeho románe Kráľ Uhlie.

Slovenské národné povstanie - popri svojom najvnútornejšom význame, ktorým bol aktívny boj proti fašizmu a formovanie socialistického slovenského národa v tomto boji - bolo zároveň výrazným vykročením Slovákov a Slovenska na svetové fórum.

Správy o Povstaní sa rozniesli éterom do celého sveta. O udalostiach na Slovensku písali noviny na všetkých kontinentoch. A čoskoro sa o udalosti Slovenského národného povstania začala zaujímať aj literatúra. Ako komplex skutočností je Slovenské národné povstanie a širšie povedané, slovenský protifašistický odboj aj kvalitatívne, aj kvantitatívne najzávažnejšou kapitolou záujmu zahraničných spisovateľov o Slovákov.

Najväčšiu pozornosť venovali slovenskému protifašistickému odboju sovietski spisovatelia. Vo všeobecnosti môžeme konštatovať, že v sovietskej literatúre, ktorá sa v tej či onej miere dotýka udalostí slovenského protifašistického odboja, sa vyčleňuje niekoľko tematických a chronologických cyklov: 1. nálepkovský, 2. spätý s pôsobením Kovpakovho-Veršihorovho oddielu, 3. odeský a 4. vlastný cyklus SNP a bojov na území Slovenska.

Život a hrdinská smrť kapitána Jána Nálepku, Hrdinu Sovietskeho zväzu in memoriam, sa stali témou mnohých románových a historických prác nielen našich /Krno, Šal-

govič/, ale i sovietskych autorov /Berlinskij a Pogrebinskij, Bogatyriov/. K najzávažnejším svedectvám sovietskeho autora o Nálepkovi patria spomienky nedávno zosnulého partizánskeho veliteľa, Hrdinu Sovietskeho zväzu generál-majora A. N. Saburova - druzej odni dorogi /Cesty priateľov sú spoločné, 1963/. Saburov venuje v knihe Slovákom a najmä Nálepkovi-Repkinovi veľkú pozornosť.

V jeho diele defiluje niekoľko postáv Slovákov: hrdinský Rudolf Mičinec, zracca Jozef Čambalík atd. Ale v stredobode Saburovovho záujmu sú nálepkovci; samotný kapitán Ján Nálepka, jeho spolubojovnici Juraj Puchký, Imrich Lysák-Jacko, Michal Petro-Katin. Autor opisuje prechod slovenských jednotiek k partizánom. So zjavnými sympatiami potom hovorí o ďalšej činnosti Nálepku a jeho spolubojovníkov až po ten tragický 16. november 1943, keď pri boji o ukrajinské mesto Ovruč Nálepka a niektorí ďalší slovenskí bojovníci zahynuli.

O Nálepkovi a jeho druhoch píše vo svojej knihe Ľudí s čistoj sovesťju /Ľudia s čistým svedomím, 1952, v slovenčine 1953/ aj Kovpakov spolubojovník P. Veršihora. Aj v spomínanom Veršihorovom memoárovo-prozaickom diele sa stretávame s viacerými slovenskými vojakmi: Andrejom Saxom, protifašisticky naladeným, ale nerozhodným podplukovníkom Jozefom Husárom, ešte s jedným Andrejom, ktorého priezvisko však autor neuvádza.

Pokiaľ ide o odeský cyklus, najzávažnejším dielom, v ktorom sa hovorí o boji proti fašistom v katakombách Odesy, je kniha J. Korolkova V katakombách Odessy /Moskva 1968/.

Mnohé diela sovietskych autorov sú situované na Slovensko v období Slovenského národného povstania. Spomeňme tu na úvod prečítanú časť veľkého priateľa nášho národa, Iľju Erenburga, nazvanú Slovenská sestra a napísanú bezprostredne po tom, keď sa 29. augusta 1944 rozle-

teli do sveta správy o povstaní v slovenských horách proti nemeckým fašistom a ich slovenským pomáhačom. Erenburg – malé odbočenie – navštívil Slovensko už koncom dvadsiatych rokov, svoje dojmy, plné vrúcnosti a úcty k ľudu Slovenska, potom opísal v knihe Vízum času. A až do svojej smrti v roku 1967 si zachoval Erenburg svoj dobrý vzťah k nášmu ľudu a našej krajine.

Ako jeden z prvých sovietskych spisovateľov stvárnil slovenskú partizánsku problematiku známy prozaik a v rokoch vojny frontový korešpondent moskovského denníka Pravda Boris Polevoj. V knihe My – sovetskije ľudi /Sme sovietski ľudia, 1948, 1960/ venoval Slovensku dve poviedky: Rodák a Po starých stopách. V prvej približuje atmosféru partizánskej Banskej Bystrice, v druhej hovorí o návšteve na Slovensku v roku 1949, pri oslavách piateho výročia SNP, a evokuje jednu z dramatických epizód boja proti fašistom.

Aj známy sovietsky prozaik, dramatik, básnik a publicista Konstantin Simonov písal o slovenskom protifašistickom odboji. Jeho novela Vo Vysokých Tatrách, uverejnená koncom roku 1945, hovorí o autentickej udalosti: o tom, ako slovenský lekár Juraj Bernard s niekoľkými pomocníkmi ošetroval a zachránil pred fašistami skupinu ranených sovietskych, českých a slovenských partizánov. Pri záchrane ranených partizánov sa v praxi prejavila súčinnosť sovietskych, poľských a československých vlastencov. Na základe Simonovovej poviedky vznikol poľský film "Modrý kríž". Slovenskú problematiku si Simonov všíma aj v poviedke Stretnutie v Kumanče /1945/. A o pobyte na Slovensku, v Krompachoch a o stretnutiach so slovenskými ľuďmi hovorí Simonov aj v zaujímavej memoárovej práci Nezadolgo do tišiny /Čoskoro doznie vojnová vrava, 1963/.

Na južnom a juhozápadnom Slovensku, okolo Nitry, Nových Zámkov, v Grinave /teraz Myslenice/, Galante sa odo-

hráva aj úvodná časť tretieho dielu trilógie známeho ukrajinského spisovateľa Olesa Hončara Zástavnici. /Tretí diel trilógie má názov Zlatá Praha./ Je to román o osudoch sovietskych vojakov, ktorí došli z vlasti až po Prahu, a preto aj jeho ústrednými postavami sú sovietski dôstojnici a vojaci. Autor opisuje aj stretnutia so slovenskými občanmi. Pre Hončara je charakteristické želanie pochopiť mentalitu Slovákov. Z epizodických postáv Slovákov upútava partizánka Julka, ktorá si lieči následky zranenia z partizánskych hôr. Dojímavo sa opisuje rozhovor Julky s prvým sovietskym vojakom v ich obci.

Ak sú z pochopiteľných kompozičných dôvodov postavy Slovákov v Zlatej Prahe na okraji Hončarovho autorského záujmu, vynahradil si to spisovateľ v pôsobivej a lyrickej poviedke Modrý Kameň, ktorá patrí k jeho najznámejším krátkym prózam.

Je to poviedka o tragickej, fašistickou zlobou zahubenej láske sovietskeho vojaka a modrokamenskej dievčiny Terezy. Po prvý raz sa mladí ľudia stretli, keď sa rozprávač s druhom Iljom ocitli v dome Terezinej matky pri plnení bojovej úlohy v tyle nepriateľa. Vtedy rozkvitla láska, ktorej nebolo súdené, aby sa dočkala naplnenia. Keď po druhý raz, už v radoch Červenej armády, ktorá oslobodila mesto Modrý Kameň, prišiel rozprávač do domu, kde spoznal Terezu, od matky sa dozvedel, že fašisti Terezu odvliekli - a že Tereza je mŕtva.

Poviedka má romantické rámcovanie, postava Terezy je načrtnutá vzletne a s láskou. Tereza z Modrého Kameňa nadobúda zovšeobecňujúce ženské a slovenské črty a je stelesnením toho krásneho, čím žil a žije ľud a čo sa zákonite muselo postaviť proti fašizmu.

Z kombinovaných beletristicko-memoárových kníh, ktoré sovietski spisovatelia venovali udalostiam SNP, epo-

meňme ešte knihy B. Tartakovského Smerť a život radom /Smrť a život sú blízko, 1963/, venovanú činnosti oddielu majora A. P. Zoriča v lesoch horrej Nitry, a knihu A. Volfa Dremučije Beskidy /Husté Beskydy, 1966/, ktorá hovorí o bojoch povstalcov na východnom Slovensku.

O udalostiach SNP a o poslednom období vojny hovoria mnohí významní sovietski velitelia. Zmieňujú sa o nich v memoároch maršál R. J. Malinovskij, ďalej maršál A. Grečko v knihe Cez Karpaty atď.

Zaujímavú memoárovú knihu napísal aj aktívny účastník SNP Viačeslav Kvitynskyj. Kniha sa volá Front bez tylu a vyšla v Kyjeve v roku 1971. Kvitynskyj pôsobil v partizánskej brigáde Gottwald a spomína na mnohých svojich spolubojovníkov.

Treba zdôrazniť, že sme si tu všímli len najzávažnejšie diela sovietskych autorov, venované protifašistickému boju nášho ľudu.

Veľký odraz malo Slovenské národné povstanie aj v literatúre Nemeckej demokratickej republiky. Treba začať z diela, ktoré tvorí vôbec osobitnú kapitolu pri zobrazení protifašistického boja slovenského ľudu; máme na mysli román nemeckého protifašistického spisovateľa F. C. Weiskopfa Vor einem neuen Tag /Mexico 1944; pôvodne vyšiel román po anglicky pod názvom Daw. Breaks v roku 1942, a tento názov mal i v slovenskom preklade, vydanom v roku 1944 v New Yorku/. Weiskopfova kniha mala v rokoch vojny a i neskôr značný ohlas. V USA sa v krátkom časovom odstupe dočkala dvoch vydaní a bola preložená do španielčiny, bulharčiny, poľštiny. Vyšla aj v Sovietskom zväze.

To osobitné miesto patrí Weiskopfovej knihe najmä preto, že sa v nej odboj slovenského ľudu anticipuje. Autor totiž písal tento román o povstaní slovenského ľudu proti nemeckým fašistom a ich domácim pomáhačom v roku 1941, po útoku hitlerovcov na Sovietsky zväz. Je pri-

rodzené, že udalosti sa potom vyvíjali iněč, než o opísal spisovateľ. Ale pozornosť si zaslúhuje už to, že Weiskopf si v najťažšom období druhej svetovej vojny vedel predstaviť budúci vývin a že budúce protifašistické vystúpenie slovenského ľudu spojil s postupom Červenej armády.

Pre spisovateľov NDR bola vojna katalyzátorom nielen osudov príslušníkov ich národa, ale aj obdobím ideového prelomu. Preto sa tak často vracajú k téme vojny. Diela spisovateľov NDR sú svojrázne Bildungsromane, ktoré majú v nemeckej literatúre svoju veľkú tradíciu. Ako bolo tragicky zhustené obdobie tých takmer šiestich rokov vojny, tak zhustený je aj ten vývinový proces, ktorý museli absolvovať ústredné postavy týchto románov, aby sa prepracovali k novému pohľadu na skutočnosť a na svoje miesto v nej.

Sú to napospol diela autobiografické. Na Slovensku v období Slovenského národného povstania sa celkom alebo čiastočne odohrávajú romány Armina Müllera Der Pirol und das Mädchen /Vlha a dievča, Weimar 1958/, Waltera Schella Die Verurteilung des Hauptmanns Mack /Odsúdenie kapitána Macka, Berlín 1959, po slovensky 1960/, Herberta Friedricha Die Fahrt nach Dobsina /Cesta do Dobšinej, Lipsko 1960/, lužickosrbského autora NDR Jurija Březana Semester verlorenen Zeit /Semester strateného času, Berlín 1960/ a Dietera Nolla Die Abenteuer des Werner Holt /Dobrodružstvá Wernera Holta, Berlín 1963, v slovenčine 1967/.

Pozoruhodná je najmä jedna spoločná črta: pobyt na Slovensku, kontakt so skutočnosťou SNP a so slovenskými ľuďmi je pre mladých hrdinov týchto autobiografických diel /len Březanov Felix Hanusch je starší, má už dvadsaťosem rokov/ rozhodujúcim zvratom v ich živote. Platí to aj o románoch, ktoré sa len čiastočne odohrávajú na

území Slovenska v tom pamätnom roku 1944 - o Nollových Dobrodružstvách Wernera Holta a o Březanovom Semestri strateného času.

Všetky tieto prózy, v ktorých sa zobrazuje ideové, mravné a duchovné dozrievanie príslušníka nemeckej armády a jeho prechod na antifašistickú stranu barikády, zohrali svoju pozitívnu úlohu v literárnom kontexte NDR a dozaista pomohli priblížiť nemeckým čitateľom udalosti SNP a predstavu o našom ľude.

Z množstva ďalších diel, v ktorých sú účinkujúcimi postavami Slováci, spomeňme aspoň stručne diela srbských literátov 19. storočia. Vzájomné vzťahy Slovákov a národov dnešnej Juhoslávie majú dlhú a plodnú tradíciu. Najmä v minulom storočí, v dobe národného sebauvedomenia, súvisiaceho s romantickým chápaním úlohy Slovanstva, stretávame sa s mnohorakými väzbami, ktoré sa nemohli neodraziť aj v literatúre. Šafárik, Kollár, Štúr zohrali významnú úlohu pri organizácii duchovného života južných Slovanov a na druhej strane činnosť Karadžiča, Miletiča a mnohých ďalších juhoslovanských činiteľov mala význam aj pre Slovákov.

Z literárnych diel srbských autorov o Slovensku a Slovákoch si zaslúži pozornosť román Rojko /Sanjalo/ Milorada P. Šapčanina /1842 - 1895/. Ústrednou postavou tohto nedokončeného diela je rojko Grgur, snívajúci o krásnej všeslovanskej budúcnosti. Grgurovi a jeho druhovi Milanovi vštepuje lásku k Slovanstvu profesor Sava, slovenský nadšenec spred roku 1848, žiak Ľudovíta Štúra. Sava neraz a veľmi vzletne hovorí mladíkom o Štúrovi a Kollárovi.

K štyridsiatym rokom minulého storočia /do ktorých je situovaný aj román Šapčanina/ sa vracia v románe Vasa Rešpekt /1975/ Jakov Ignjatović /1822 - 1889/. Román hovorí o osudoch mládenca zo Sent-Andrija, srbskej osady

pri Dunaji, ktorého meno je Vasa Ognjan, ale podľa otca ho všetci volajú Rešpekt.

Rešpekt od mladi túžil po voľnom živote. Nechcel sa podrobiť vôli despotického otca, ktorý chcel mať z neho duchovného. Keď chlapcovi zomrela matka, a otec si vzal za ženu gazdinú Sofiu, konflikt v rodine sa ešte väčšmi vyhrotil. Jediným verným priateľom Vasovi bola slovenská dievčina pôvodom z Oravy, Anica - Anička, ktorú pritúlila ešte nebohá Vasova matka.

Vasa prežije dramatický život, ktorého značnú časť strávi po väzniciach. Jeho verným druhom a neskôr manželkou je skromná Anička Gulčáková, podľa juhoslovanskej kritiky najprepracovanejšia ženská postava početných Ignjatovičových románov. Anička stelesňuje vernosť, oddanosť, dobrotu, nehu, lásku a ďalšie pozitívne vlastnosti a city. Pravda, je to postava pasívna, jej reakcie zásadne v nepriamej reči sprostredkúva autor, ktorý chcel mať v románe protiklad k dynamickému, búrliváckemu Vasovi.

Jedným z najplodnejších básnikov srbského romantizmu bol Jovan Jovanović-Zmaj /1833 - 1904/, ktorý študoval aj na bratislavskom lýceu. Reminiscenciou na Slovensko a Slovákov je báseň Slovan-drotár, pochádzajúca z druhej polovice sedemdesiatych rokov. V básni sa rekonštruuje trpký osud slovenského národa v období maďarizácie.

Do komplexu problematiky záujmu inonárodných literátov o Slovákov patrí aj zobrazenie postavy jednej z najkoloritnejších postáv 18. storočia Mórica Beňovského. Nechceme tu oživovať staré spory o národnosti Beňovského, spory, ktoré sa z perspektívy takmer dvoch storočí, čo uplynuli od narodenia Mórica Beňovského /1746/, už sotva dajú jednoznačne doriešiť. Pojem "uhorský" mal totiž v 18. storočí celkom inú platnosť než v súčasnosti.

Beňovský sa narodil vo Vrbovom pri Piešťanoch a tento len foneticky pozmenený názov "Wertova" nachádzame v nemeckom i anglickom preklade memoárov Beňovského, práve tak ako vo francúzskom origináli, do ktorého sme mali možnosť nahliadnuť v knižnici British Museum v Londýne.

Na základe jazykovej analýzy textov memoárov v nemčine, angličtine a francúzštine, o ktorej sme podrobnejšie písali v Slovenských pohľadoch /č. 8/1973/ sme dospeli k záveru, že Móric Beňovský vedel po slovensky. A to je aj dôvod /najmä ak odcitujeme názor poľského bádateľa A. Sieroszewského z knihy Moric Beniowski v literackiej legendzie, Varšava 1970, že Beňovský bol uhorským šľachticom slovenského pôvodu/, prečo si chceme aspoň v názvoch všimnúť početné diela o Beňovskom v iných národných literatúrach. Popri početných prekladoch Beňovského memoárov, v ktorých sa - ako to historici dokázali - spletá Dichtung a Wahrheit, vyšli mnohé diela o tejto kolorítnej postave: Prvým dielom bola dráma Christiana Augusta Vulpiusa Graf Benjowsky /1792/. Ovela väčší ohlas mala dráma plodného Augusta von Kotzebue Graf Benjowsky oder die Verschwörung auf Kamtschatka /Gróf Beňovský alebo Spriahanie na Kamčatke, 1795/, ktorá sa pravdepodobne v Bratislave aj inscenovala.

V r.1800 mala v Paríži premiéru dokonca opera o Beňovskom: Benjowsky ou Exilés de Camchatca /Beňovský čiže Vyhranci na Kamčatke/. O Beňovskom ďalej písal anglický romantický básnik W. S. Landor v kniha Imaginary Conversations /Imaginárne rozhovory, 1828-6853/, poľský romantický básnik J. Slowacki /poéma Beniowski, 1841, v ktorej nazýva Beňovského Węgro-Słowakom /Maďaro-Slovákom/, L. Mühlbachová Graf von Benjowski /1865/, poľsky autor W. Sieroszewski Beniowski i ocean /Beňovský a oceán, 1917/, sovietsky spisovateľ Smirnov /kniha sa nazýva Gosudarstvo solnca /Ríše slnka, 1928/, Francúz Jean d'Esme/Empereur

de Madagascar, Vládca Madagaskaru, 1929/.

Veľa pozornosti venoval Beňovskému maďarský spisovateľ Mór Jókai, autor knihy Benyowszky Móric életrajza /Životopis grófa Mórica Beňovského, 1888 - 1891/. Jókai nadväzuje na maďarských autorov Gvadányiho, Gála a ďalších, ktorí písali o Beňovskom.

Je ešte veľa literárnych diel , v ktorých sa stretávame so Slovákmi vo väčších či menších literárnych "úlohách". Jeden z najznámejších rovelistov nemeckej literatúry Theodor Storm napísal novelu Drausser im Heidedorf /Vonku, v Heidedorfu/, ktorej ústrednou postavou, veľmi pozitívne stvárnenou, je Slovenka Margaréta Glanská. Hrdinom drámy A. Haltza Čierna jama je slovenský baník-vystahovalec Joe Kovarsky, tragická, rozpoltená postava. Aj vo faktografickom diele Johna Herseyho The Algiers Motel Incident /Incident v motely Algiers, 1968/ vystupuje postava policajta Davida Senaka, ktorý je slovenského pôvodu. Senak sa stáva spoluvinníkom vraždy troch mladých černochov počas známych rasových nepokojov v Detroite v roku 1967. Známy William Saroyan v poviedke Muž, ktorý nechal srdce na vysočine, priblížil sympatickú postavu nevydieračského slovenského obchodníka Kosaka/Kosáka/. Pred prvou svetovou vojnou písal o Slovákoch a Slovensku francúzsky spisovateľ švajčiarskeho pôvodu William Ritter, autor próz Slovenská dievčinka /Fillete slovaque/ a Slovenská tvrdohlavosť /Entêtement slovaque/. Mohli by sme načrieť i do francúzskej literatúry. S takým či onakým znamienkom si všimli slovenské postavy napr. Philippe Hériat a Louis Céline.

A samozrejme, rozsiahla je najmä maďarská literatúra, v ktorej sa hovorí o Slovákoch a Slovensku. Autori ako K. Mikszáth, M. Jókai, B. Illés a mnohí ďalší písali o Slovákoch veľa.

Týmto prehľadom mien a diel sme chceli upozorniť na

skutočnosť, že do komplexu literárnej histórie patrí aj tento zdanlivo okrajový problém. Najmä preto, že umožňuje uskutočniť presah od literatúry k skutočnosti a nachádzať medzi nimi rozličné väzby.

Kultúrny jazyk na Veľkej Morave a v slovenskej časti Panónie

J. STANISLAV

E.Georgiev v štúdii Über die Entstehung und den Urheber der glagolitischen Schrift /Zeitschrift für Slawistik II, Berlin 1957, s.20/ píše, že hlavnou oblasťou,na ktorej účinkovali Konštantín Filozof a Metod a ich učenici, bola Veľká Morava, ktorá zaberala časť dnešnej Moravy a Slovenska. Podľa neho na tejto oblasti vznikli hlaholským písmom písané Pražské hlaholské zlomky a Kyjevské listy. St.Słoński v diele Gramatyka języka staroslowiańskiego /starobułgarskiego/ /Varšava 1950, s.4/ píše, že "Ľud Veľkomoravského kniežatstva, to boli Slovania, ktorých dnes voláme Slovákmi". Tejto mienky bol Vatroslav Jagić v knihe Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache /Berlin 1913, s.18-19/: Mag man die Sache drehen wie man will, in Altmähren, selbst wenn seine Grenzen bis an die Donau gereicht haben, muss im 9.Jahrhundert ein Dialekt gesprochen worden sein, der mit dem heutigen Slovakischen /in Mähren und Oberungarn/ in wesentlichen Zügen identisch war. Dieses Slovakische mag damals wohl in Mähren verbreiteter gewesen sein als heute, ebenso gegen die Donau zu in Ungarn, aber mit dem Altkirchenslavischen war es nicht identisch." P.J. Šafárik v Slovanských starožitnostiach /Praha 1837, 794/ myslel, že "rozhranie oboch nárečí, českého i slovenského, bolo niekde v strede samej Moravy." Slováci a Moravania žili podľa neho /tamže/ aj na druhej strane Dunaja.

Na celom území sa, pravda, nehovorilo jednako. Iste boli menšie nárečové rozdiely na západe a východe

územia. Kultúrny štýl jazyka očividne už vtedy na Veľkej Morave a severnej časti Panónie existoval. Na niektoré javy poukážeme.

Formy mien kniežat zaiste patrili k tornám kultúrneho štýlu jazyka i na Veľkej Morave, ako to býva inde. Povšimneme si tri mená. V Evanjeliu Cividalskom na fóliu 4' sa zapisuje meno kniežaťa /kráľa/Svätopluka takto: szuentiepulc, meno jeho ženy szuentezizna. Liber confraternitatum vetustior /Monum. Germaniae Historica, Necrologia II, Berolini 1904, s.12/ uvádza obidve mená takto: Zuuentibald.. uuegi^{e}zigna./?/. Litera e je nadpísaná. Tento zápis je v zozname pod titulkom: Ordo ducum vivorum cum coniugibus et liberis /porov. Neues Archiv für ältere Geschichtsk. 12, s.55-107/.

Zaujímajú nás zápisy szuentiepulc a uuegi^{e}zigna preto, že sa v nich píše praslovanské tę ako tie a gi^{e}. Tieto zápisy dovoľujú predpokladať, že sa v nich psl. tę vyslovovalo ako tę. V oboch je i grafickým znakom palatálnosti. Okrem toho v mene Svätoplukovej ženy pred i^{e} je grafém g, ktorou si písár pomáhal pri zaznačovaní palatálnej dentály. Zamenil nehlasnú dentálu hlasnou, čo býva v starých zápisoch častý jav. Na fóliu 4' je zápis mena brazena. Nezdávať sa môžeme, že v tomto prípade fonému ť písár zaznačil grafémou z, t.j. výslovnosť s asibilátou c zapísanou ako z mu bola blízka podľa systému talianskej alebo nemeckej grafiky. To značí, že zápis brazena zaznačuje vyslovené Braťena. Ešte sú aj iné príklady. Aj z uvedeného vidno, že Slovení, ktorým sa mená zapisujú na spomenutých miestach, boli západní, a nie južní Slovania. Okrem toho výslovnosť tę ~ i dʼę - za psl. tę - dę - nepoznajú českí Slovania. Okrem malej oblasti palatálna skupina tę za psl. tę je známa na Slovensku. Toponomastické dáta ukazujú, že tak bolo aj v Pa-

nónii. Ak sa zmena te, de v ťe, ďe objavuje v menách sociálne vyvýšených osôb Veľkej Moravy, tento fakt je hodný uváženia. A tak sa vyslovovalc Sveťepl7kZ, Sveťežizna, Braťena.

Charakteristické je, že aj kniežа Rastislav má meno, ktoré územne treba klásť na tú istú oblasť ako spomenuté práve mená. V Ev.Cividalskom na fóliu 6' je jeho meno zapísané ako rastisclag, t.j. Rastislavъ. V jeho družine je aj osoba rasmene, t.j. Razměn6. Ba iný človek z družiny je Nitrabcr/7/, t.j. "Nitriansky borec" k menu mesta Nitra; nevieme iné východisko.

Rastislav sa často zapisuje formou Rastic6. Tak ho zapisal mních Chrabr v Apológii slovanského písma. Latinsko-nemecké pramene, Annales Berliniani, zaznačujú toto meno vo forme Restitius, Resticius: cum Restitio Winidorum regulo /ad annum 861/, Restitio Winido /ad a.866/, Restitium Winidorum regulum /ad a.870/. Pápež Mikuláš I. /858-867/ v liste kráľovi Ľudovítovi z mája alebo júna 864 píše Rastitium. Annales Fuldenses píšu: Rastizen ad.a 846 a inokedy podobne.

Niet pochybností, že koncové -ic6 je za praslovanské *-itjo. To znači, že tu je západoslovanský reflex c za praslovanské *tj. Pritom tu je ra-, ktoré u západných Slovancv je možné len na Slovensku; porov. sloven. rásť, rastiem, čes. růsti, rostu. Tak sa teda forma mena Rastic6 bližšie lokalizuje. Okrem toho je tu zápis Restitius, Resticius oproti Rastitius. Niešanie zápisov Re-/Ra- ukazuje, že sa meno vyslovovalo - espoň na časti V. Moravy - ako Răstic6. Tu je zmena skupiny ra- v r'ă-, známa aj dnes v časti slovenských centrálnych nárečí. Miestami sa hovorí kräj m. krej, bräda r. brade, präsä m. prasa.

Je až podivuhodné, že fonetické osobitosti v zápi-

soch mien popradných osobností Veľkej Moravy možno dobre vysvetliť, keď uplatníme skúsenosti z vývoja slovenského jazyka.

V Kyjevských listoch a Pražských hlaholských zlomkoch je reflex z za psl.*dj, napr. imperativ podaz6 "podaj", tuzim7 "cudzím" v Kyj. listoch, utvr6zenie v Praž. hlahol. zlom. IB 22. Tento jav sa v slavistike pokladá za bohemizmus. Myslí sa, že spomenuté texty vznikli na českom etnickom a jazykovom území. Nevedelo sa, že z za psl.*dj je aj na časti slovenského jazykového územia. Na juhozápadnom Slovensku sa hovorí meza /medza/, hoviazi - hovizi /hovadzi/, cuzí /cudzí/, núza /núdza/ saza /sadza/ atď. Mohlo by sa namietnuť, že to je oblasť, ktorá má dotyk s českým územím. Lenže meza, saza a pod. je aj na časti južných stredoslovenských nárečí. Objavil to J. Orlovský. Doklady sú aj z toponomastiky. Obec Nededza pri Žiline sa píše aj ako Nedeza, be tak sa aj hovorí. Doklady na dz i z sú z 15.-16. storočia. Neporadza sa píše aj Neporaza 1536; doklady sa miešajú. Rozvadze sa píšu r.1486 ako Rozwas = Rozvaz. Na strednom Slovensku je obec Ladzany, ale dva razy je zaznačená aj ako Lazany, t.j. pôvodne poľské osady /porov.mad.Lengyel z Lengen = Lend'en z *Ledjän-/. V obidvoch prípadoch je pôvodne psl.* dj:*Ledjän-.

Nemožno pochybovať o tom, že keď Svätopluk a Metod poslali s novopokrsteným českým kniežaťom Borivojom do Levého Hradca svojho kňaza Kajicha, tento doniesol so sebou aj obradné slovienske knihy. Doniesol, pravdaže, slovienský misál, ktorý poznáme pod menom Kyjevské listy. A bol to preklad akvilejského misála. Vieme, že z Veľkej Moravy a Panónie chodili vysokí činitelia práve na oblasť Akvileje do Talianska. V slovienskom misále je 20. modlitba: V kráľovstve našom... Tieto slová

nie sú v latinskom origináli. Tam znejú: Cěsar6stvě našem6... Tu sa natiska otázka, ktoré západoslovanské územie malo titul kráľovstva - cěsar6stvo. Už Rastislav sa v prameňoch nazýva menom regulus, rex, územie aj regnum. Aj staročeský Kristián na konci 10. storočia píše: "Svätopluk, ktorý bol vnukom pobožného kniežaťa a či kráľa..." a ďalej : "/Borivoj/ sa vrátil ku kráľovi Svätoplukovi a či biskupovi Metodovi na Moravu..."

Istotne jazykové javy v pamiatkach treba uviesť do súvislosti s vývojom spoločnosti, s historickým procesom spoločnosti a iste aj s rečou, ktorej črty ostali v dokumentoch a nárečiach.

Pozornosť slavistov dlhý čas budila forma slova pre cirkev. V Kyjevských listoch je zápis cir7k7ve VIa4, cirk7naě IVb14 namiesto cir/7/k7/v6/naě. V Ps. Sin. je cir7kov6 105b14 a napokon vo Frizinskej pamiatke II 35 je: cirkuvah. Inak v staroslovienskych textoch je cr6ky, gen. cr6k7ve. Forma s cir- je známa v slovenčine /cirkev/, v kajkavskej chorvátčine a vo východnej slovinčine /cirkva/; v čakavskej chorvátčine býva cirkva, ale aj crikva a aj crekva. Inak v srbochorvátčine je crkva, v slovinčine cerkev, v západnej bulharčine c7rkva, vo východnej čerkva, v ruštine cerkov6. V dnešnej češtine je církev a táto forma vznikla úžením zo staročeskej formy ciérkev, gen. cěrekve. V starej poľštine je nom.-akuz. cyrkiew a nom. cyrki. Najstaršie doklady na cyrki sú v poľštine z 13. stor.: Domaniewa cyrki sa píše Domanigeva Cirki r.1267. O tom písal W. Taszycki v zborníku Miletičovom /Sofia 1933, s.253-254/ i G.Gunnarsson: Das slavische Wort für Kirche /Uppsala 1937, s.15/. Geografické rozšírenie tvaru s cir- ukazuje, že táto forma ide najpravdepodobnejšie z juhu do Panónie a na Veľkú Moravu a odtiaľto mohla prejsť do

Poľska. Mohlo by sa tu myslieť na text Života Metodovho /XI.kap./, v ktorom sa hovorí o pohanskom kniežati na Visle, ktorého Metod žiada, aby sa dal pokrstiť. Tento problém tu nechceme riešiť. Odkazujeme na doklady, ktoré uvádza Słownik staropolski I, s. 218-219. V ňom nie je doklad z roku 1267.

Teraz nám ide o to, že forma cirkvy v Panónii a na Veľkej Morave existovala. Prichádzala od juhu, resp. spája starú kajkavskú oblasť chorvátsku a slovinskú cez Panóniu s územím nad Dunajom a,zdá sa, mohla prejsť pred r.885 do Poľska. Uvedená forma preňla do staroslovienskeho žaltára i misála a známa je v Adhortatio ad poenitentiam, t.j. Frizinskej pamiatky II., ktorá má slovenské črty. A práve v tejto je aj slovo kruž: Nas gozbod zuetıcruz - Náš gospod svetí kruž. J. Melich /Szláv jövevényszavaink I, 2, Budapest 1905, s.324-325/ poukázal na románsky, severo-taliansky pôvod slova kríž6 a uviedol, že v Istrii v románskom nárečí sa hovorí kruž. Spomeňme, že sa na Slovensku ešte roku 1480 zaznačuje forma kruž /krúž ?/: znamenugte sie znamenem swatheho krzuza - znamenujte sä znameném svätého kruža /krúža/: v zápise je křuža, ale v českom jazyku taká forma neexistovala, t.j. je to len ř nad mieru. Forma je z textu zo Spišskej Kapituly.

Spojenie s juhom, t.j. s Istriou a severovýchodným Talianskom, je dobre dosvedčené zápismi mien osôb z Panónie a Veľkej Moravy na okrajoch Cividalského evanjelia. Z týchto stykov prichádza na Veľkú Moravu aj latinský text Kyjevských listov. Patril do oblasti patriarchátu v Akvileji. Nebudú azda veľké pochybnosti o tom, že základné slová kresťanskej terminológie idú cez Panóniu na Veľkú Moravu a dostávajú sa do textov. Patrili očividne kultúrnemu jazyku Panónie a Veľkej Moravy. Po-

značiť tu možno, že slovo diabolus prichádza na Veľkú Moravu ako kalk zo starohornonemeckého unholda, preloženom napri/j/äzn6. Toto slovo sa dostalo do staroslovienskych pamiatok, z ktorých ho po odchode Metodových učeníkov na slovenský juh dávali preč, lebo v tomto zmysle ho nepoznali. Starí Slováci pridali ešte sufix -ik, a vznikla forma nepriaznik. Táto je miestami na Slovensku i dnes živá. Dostala sa aj do staroruského textu Istoričeskej Palee /A.S.Ľ6vov, Češsko-moravskaja leksika v pamiatnikach drevnerusskoj pis6mennosti. Slavianskoje jazykoznanije, Moskva 1968, s.330/. Na Slovensku sa slovo neprieznik zapisuje v knihe mesta Krupiny r.1675 /moje Dejiny III, 2. vyd., s. 294-295/.

Možno sa opýtať, ako sa reprezentovali psl. skupiny dl, tl na Veľkej Morave a v Panónii. Historický miestopis donáša doklady s l i s dl /na tl nebývajú doklady/. Tak na dnešnej Morave je obec Křidlovice, ale v 13. stor. sa píše Scrilowicz, t.j. s -l-. V oblasti Trenčína je Selec, r.1439 Selcz, ďalej je Sedličná, zapísaná r.1403 ako Sedlisna, ale r.1496 Selychna. Ďalej na východ od tejto oblasti mená majú obyčajne formu s -l-: Sielnica, Selčany, Seľany, za Dunajom pri Blatenskom jazere je Kapolcs z Kopil6c6 /porov.čes. Kopidlo/, za Tisou bývajú mená Selište atď. Na východnom Slovensku v zhode s nárečím sú mená s -dl- /porov. moje Dejiny I,3. vyd., s.357-366/. Na strednom Slovensku sa povie šilo, salo, krilo-krielo, zrkalo, omelo, jel som "jedol som", ale jedla som, miestami aj jela som; hovorí sa modliť, miestami moliť sa a pod. Býva miešanie, ktoré poznáme napr. z Pražských hlahol. zlomkov: svě-til7ně IA 1, světil'na IA 22, ale světidl7na IB 9-10, iselen7 /en je nad riadkom/ IIB 10, ale v7sedli IIB 12. Pisár textu mohol poznať takéto miešanie na Veľkej Mo-

rave, najmä ak bol z oblasti, kde boli hranice medzi dl a l. Pri tomto jave kultúrny štýl jazyka Veľkej Moravy sa mohol rozlišovať podľa nárečových oblastí. Videli sme, že miešanie na Slovensku je i dnes.

V Kyjevských listoch i v Praž.hláh.zlomkoch sa zachovávala skupina -šč-: na sudišči Praž. IIB 21, očišče-niě, zaščitit7, zaščiti v Kyj.l. Tento jav je dobre známy zo starej i dnešnej nárečovej slovenčiny a, pravda, z českého jazyka. V zápisoch hovorí len o tom, že sa použil element domáceho jazyka. To sa týka aj c za psl. *tj. Nedostatok epentetického I v zápise přěstave-nie v Praž. IB 25 je, pravdaže, z kultúrneho jazyka Veľkej Moravy, resp. zo slovenského i českého jazyka. Sem patrí aj -š- v zámene vбšб /Praž./. Tieto otázky sú jasné. O niektorých sa málo písalo. Tak napr. v slovenských stredných nárečiach fonéma j ešte ani dnes nie je dôsledne fonologizované. Hovorí sa napr. moe d'ieťa, moi chlapci, moich deťi, moä mama /Orava/, ďalej bežne pi:avica, pi:atika; potom napr. je jeden, ale v južnej strednej slovenčine edon; aj v Liptove sa povie on e doma "on je doma". Konštantín Filozof nemá grafému pre j. Píše sa napr. stado svinoe Mat.8, 31 Ass. /črieda svíň/ Mar., ego "jeho", emu "jemu", ty esi "ty si"atď. Pravdaže, Konštantín nemohol tento jav v Carihrade poznať z reči Veľkej Moravy. Ide tu však o to, že sa pri tomto jave zhoduje Konštantínov systém so systémom stredoslovenským. Roman Jakobson v článku Z fonologie spisovné slovenštiny /Slovenská miscellanea, Bratislava 1931, s.162/ píše: "i a j spisovné slovenštiny jsou na samém prahu fonematického rozlišování". Nedostatok fonémy j bol na Veľkej Morave očividne taký ako v Konštantínovom jazyku. Ak si pripomenieme mená Rastic6 a Svętepl7k7, bol uvedený znak staroslovienčiny identický s ich domá-

cim systémom, ktorý prežil cez storočia dodnes. S uvedeným javom súvisí problém, či na Veľkej Morave, povedzme, v Rastiicovom i Svatoplukovom centre, existovala protetácia v j6, ďalej jiže, jich7že, jim6, jim7, jin7, jed6n7, edin7-jedin7, juže - už̌e, jutro - utro a pod. Tu si treba uvedomiť, že v slovenčine neexistovalo j6 na začiatku slov ako j6mam6, lež bolo imam6, sú ďalej formy ich, im, iný a pod. Je jeden i edon, k čomu možno porovnať srbch. jedan, ale imam, imaš..., ih. V slovenčine je už a je utre i jutro "ráno" /východosloven./, ale utiereň, utierňa, stsl. utrьnьjь. O týchto javoch treba ešte osobitne rokovať. Skupina ji- v Rastiicovom jazyku očividne nebola tak istá ako v Konštantinovom.

O týchto javoch je v slavistike diskusia, v ktorej sa slovenské javy neraz nepoznajú a neuvádzajú. Porov. F.V. Mareš, Hlaholice na Moravě a v Čechách /Slovo 21, Zagreb 1971, s.133 a nasl./ a Olga Nedeljković, Neke inovacije u fonološkom sistemu prvobitne glagoljice /tamže s. 79 a nasl./, ktorá dobre vidí výsledok výskumu G.J. Shevelova v štúdii "Tr7t" - type groups and the problem of moravian components in Old Church Slavonic /The Slavonic and East European Review XXXV, 85, 1957, s.379-398/. Autor poukazuje na to, že na V.Morave sa nerozlišovali vo výslovnosti slabičné a neslabičné r, l. Uvádzal doklady z Moravy a zo Slovenska. Olga Nedeljković /85/ jeho hypotézu pokladá za najpravdepodobnejšiu. Povaha slabičných r a l prešla podľa G.J. Shevelova do stsl. pamiatok a s nimi tradične na bulharsko-macedónske územie - v písomníctve.

Pri uvedených javoch nie sme na konci diskusie. Potrebný je na to slovenský jazykový materiál.

V morfológii istotne boli javy na Veľkej Morave a v slovenskej časti Panónie identické so solúnskymi, s javmi jazyka Konštantína Filozofa, ale boli aj javy odchod-

né. Možno si myslieť, že poniektoré odchýlky od Konštantínovej normy skrsli na Veľkej Morave a že patrili domácemu kultúrnemu jazyku Rasticovmu, Svätoplukovmu atď. Vezmime si trebárs niečo od u-kmeňov, resp. koncových morfém od nich.

N. Trubeckoj v Altkirchenslavische Grammatik /Graz-Wien-Köln 1968, s. 123/ myslí, že nom.-akuz.duálu synу /popri synъ/ a polу môžu byť chybné akuzatívy plurálu. Treba však uvážiť, že /nъ/ polу i dnes označuje dve časti celku. N. Trubeckoj spomína tvary typu darocha /Euch./, darъmi /Euch./, udъmi /Euch./ a myslí, že takéto formy boli fakultatívne pri všetkých slovách, ktoré mohli mať v nom.pl. -ove a v gen.pl. -ov. Presne tak to nemuselo byť, lebo napríklad v slovenčine sú tvary daroch, darmi, údoch, údmi, lež nie sú formy darove, úcove, ktoré sú však známe zo Supr., ba aj zo staršej češtiny /mrazové, časové ŽKlem. a inde/. Je iste ťažko rekonštruovať normu kultúrneho jazyka V.Moravy pri týchto javoch. Podľa stavu v stsl. pamiatkach a podľa vývoja v slovenčine k spomenutej norme mohli patriť okrem tvarov synove, synov, synъmi, synovu, synъma na V. Morave i tvary typu daroch, darъmi, udъmi, grěchъmi, gvozdъmi, lebo v slovenčine žijú od najstarších známych zápisov až po dnešok. Slovenčina je jediný slovanský jazyk, ktorý tieto formy má i v dnešnom spisovnom jazyku: daroch, darmi, údoch, údmi, hriehoch, hriechmi atď.

N. Trubeckoj /122-123/ spomína dvojice v nom.pl. -ove/-eve, gen.pl. -ov/-ev :duchove - znojeve atď. Tu možno pripomenúť, že dvojice -ovi/-evi, -ove/-eve, -ov/-ev žijú dnes v južnej strednej slovenčine práve tak ako v časti južnej slovančiny. Mohli patriť k norme kultúrneho jazyka Veľkej Moravy. V tomto kraji bývajú aj byzantsko-slovanské podoby osobných mien.

Pri a-kmeňoch sú v stsl.textoch formy dat.-lok. sg. a nom.-akuz.du. typu nodzě, pazusě, bl7sě a pod. Formy pazusě, bl7sě patria do prvotnej staroslovienčiny; tu je s podľa zákonov II. palatalizácie za ch. I dnes na strednom Slovensku sa povie neubĺiži aňi blse. Okrem toho v kultúrnom jazyku V.Moravy bola fonéma dz, ale miestami bolo zaň z. Forma nodzě bola očividne živá a popri nej v časti nárečí aj nozě. Nie je jasné, či v jazyku Veľkej Moravy boli formy typu d7scě a drędzě. Nemáme dnes dosť materiálu, lebo sa zrušila alternácia spoluhlások pred koncovou morfémou. V starej češtine bola forma dščě a dtě. O týchto javoch sa dnes píše a najmä A.S.Ľvov /Slovo s.21, 58/ myslí, že v Kyj.l. od začiatku bolo nebes6scěi 3b 24. Na juhu by bolo nebes6stěi. O tom ešte treba rokovať a doniesť porovnávací historický materiál.

Na V. Morave očividne boli protikladné formy žena-dušä, ženami - dušämi, sluga - čaroděicä a pod. Tento stav žije v časti slovenských nárečí i dnes. Patrí aj do najstaršej redakcie stsl.textov.

V inštr.sing. ženských je dnes ženou - dial.dušieu; stsl.bolo ženo/j/ǫ - duše/j/ǫ. V Kyj.l. je silo/j/ǫ l.modl., ale vo Friz. II, s. 103-106: našú pravdnú vęrun /z věrǫ/ i pravdnú ispovedju. Známe je, že na Veľkej Morave boli územia s pôvodnou koncovkou inštr.sg. žen. -ǫ i -oǫ /-ojǫ/. V slovenských nárečiach sú obidve možnosti podľa nárečí.

Pozrieme sa na zámená. Dnes zámeno 1.osoby má nom. ja, ale v nárečí jä a predpokladať možno, že táto forma jě je archaizmus. Zaujímavé je, že v Mar. je raz forma ěz7 Mark 11,29. Tento zápis možno prepísať ako äz7, resp. /j/äz7. Dnešná slovenská nárečová forma jä je, pravda, z pôvodného tvaru jäz a tento z /j/äz7.

Predpokladáme, že /j/azъ patrilo kultúrnemu jazyku V. Moravy a slovenskej časti Panónie. Uvedený zápis v Mar. je v kompletórnej časti evanjelia, čo značí, že sa vniesol do textu pomerne neskoro a že nepatril norme jazyka Konštantína Filozofa, ktorý mal tvar azъ, ktorý žije v bulharčine i dnes, pravda, bez jeru. Nárečove okolo r.1000 mohla byť forma jaz = jaz, zaznačená vo Friz.III, 1. V Emmerámskom texte je azъ 68b 23,72a 5,17,24 Euch. Sin.

V gen.sing. v kultúrnom jazyku V. Moravy bola očividne pôvodne forma mьne zmenená napokon na mne. Táto je v Emmerámskom texte 8 ráz a len raz je mene, v ostatnom texte Euch.Sin. je 17 ráz a 7 ráz mene. V Ps.Sin. je 16 ráz mne a 56 ráz mene. V Praž. hlah.zlomkoch je mne IIa 18. Charakteristické je, že tvar mne je v Emmerámskom texte v pomere 8 ráz k 1 raz. To by ukazovalo na jazykovú črtu prekladu spred príchodu byzantskej misie r.863. Táto črta sa pri prepisovaní zachováva a len raz sa prepisovateľ odchýlil a vniesol tvar južnej redakcie staroslovienčiny.

V dative sing. boli v norme V. Moravy formy tebě, sebě. Tieto sú aj v Kyj.listoch. Vo Friz.III, 45,59 je tebe. Kliment v Pochvale Cyrilovi a Metodovi má sebe, sebě /I, s.472, 488/ a v Službe Cyrilovi je tebě 19. V češtine je tobě, sobě. U južných Slovanov sú formy ako v slovenčine.

V časti južnoslovenských nárečí je inštr.tobou, sobou, ale inde tebou, sebou. Prvé sa zhodujú so staroslovienskymi. Na Veľkej Morave boli azda obidva druhy tvarov.

V slovenčine sa nárečove zachovali formy akuz.pl. ny, vy a čo viac tieto bývajú aj vo funkcii dat.plur.: Daj ny chleba; Dám vy chleba. Tak je to aj v srsl.pa-

miatkach a v časti južnej slovenčiny. Neexistuje v starej češtine a poľštine.

Zámeno čьto sa v slovenčine zachovalo v negácii: ništ dodnes, ale existovala aj pozitívna forma što z čьto. Slovenčina je jediný západoslovanský jazyk, ktorý pozná toto zámeno. Možno predpokladať, že Rastic, Svätopluk atď. ho poznali z domáceho používania. Genitív sing., pravda, je čьso a česo. Prvá forma je pôvodne západoslovanská, druhá južnoslovanská. Forma čьso je v Kyj.listoch VI 16, býva v Mar.Zogr. i Supr. Pozná ju a píše Kliment.

Je zaujímavé, že v Metodovej homílii o spravodlivosti kniežat a v Ps.Sin. sa zaznačuje zámenná forma ničьže namiesto ničьtože. Tak je: i o svoei ženě dov7lěti sę, ničьže ino dalьnee s7myšlěti – a so svojou ženou sa uspokojiť, nič iné ďalšie nezmýšľať Glag.Cloz. I, 122. V žaltári je: I vpostas7 moě ěko ničьže prěd7 tobojo = I vek môj ako nič pred tebou Žalm 38,6. Možno predpokladať, že forma ničьže v obidvoch textoch pochádza z kultúrneho jazyka, o ktorom hovoríme. Zámeno nič existuje i dnes okrem malej oblasti na juhozápade na celom Slovensku. Je v slovinčine, v chorvátskej reči, najmä čakavskej, a v časti ukrajinských, západných nárečiach. Tu možno uviesť, že v Metodovej homílii je aj iný slovakizmus: krьstenьe I,18 a hneď staroslovienský tvar krъštenьe I, 109. Prvý zápis nie je chyba. V strednej slovenčine tento tvar je známy a značí "obrad krstenia". Forma krštenie z krščenie značí "hostinu po krste".

Z čísloviek možno uviesť aspoň jeden jav, ktorý bol bezpečne v jazyku Veľkej Moravy, resp. severnej Panónie. Sú to číslovkové adverbiá drugoici, tretiici, tretici a seici. Značia druhý raz, tretí raz, tento raz. Vnikli do staroslovienskych pamiatok. Drugoici je

v Živote Konštantínovom a v Živote Metodovom, inak je v Supr. raz a v jednej ešte malej pamiatke, ba aj v strus. textoch. Tretiici, tretici "tretí raz" býva v textoch evanjelií /Mark. 14, 41 Mar., Ján 21,17 Mar. Zogr. raz aj Ass./: Glagola emu tretiici a potom: reče emu tretici Ján 21,17 - povedal mu treti raz; riekol mu tretí raz. Staroslovienska forma je drugoišti, trišti, m7nogašti: pomoli se večer7 trišti - pomodli sa večer tri razy Euch. 46b 24-25. Dodnes v chorvátčine je dial. drugić, drugoć i drugoč, tretić, slovin. prvič, drugič, drugoč atd. V starej poľštine je dwojc//dwojcy "dva razy" /Gram.hist.jęz.pol. 1955, s.237/. Jasné je, že v staroslovienskom -išti, strus. -iči /drugoiči/, chorv. -ić, slovin. -ič ukazujú na praslovanské *-itji, *-itj6. Západoslovanské -c- za psl. *tj je v staropoľ. doklade. V uvedených príkladoch je drugoici, tretiici, tretici, seici /k zám. s6, neutr. se/. Formy so -št- sú očividne staroslovienske, kým formy s -c- sú západoslovanské, bližšie v daných prípadoch veľkomoravské.

Z konjugácie bude časom možné tiež uviesť niektoré charakteristické javy.

Zo syntaxe budí pozornosť želacia /dezideratívna/ veta so spojkou da a bez bi, by: Molo tę, gospodi bože moi, da ty mi račil7 život7 i milost6 podati Euch. Sin. 72a 20-22, t.j. v preklade starohornonemeckej Svätoemmerámskej modlitby, preloženej pred príchodom byzantskej misie. Táto väzba je doteraz známa zo slovenčiny, a to z ľudovej poézie a zo skladby Sama Chalupku Starý väzeň. Inak častica a spojka da u západných Slovanov okrem Slovákov nie je známa.

Na Veľkej Morave a v slovenskej časti Panónie bol očividne známy dativ posesívny atributívny, ktorý žije i v dnešnej slovenčine. Slovenská historická syntax je

dnes hotová, resp. napísaná v mojich Dejinách slovenského jazyka IV a V /Bratislava 1973/. Tu je množstvo materiálu, ktorý hovorí o rozličných syntaktických javoch v slovenčine a iných slovanských jazykoch a, pravdaže, v staroslovienčine.

Lexikálne elementy kultúrneho jazyka Veľkej Moravy a Panónie žijú z veľkej časti i dnes a časť je uložená v miestnych menách. Voľakedy bol problém byzantsko-slovanských osobných mien na starom slovenskom etnickom a jazykovom území. Myslelo sa, že neexistujú. Našiel som ich vyše tucta zapísané v stredovekých listinách a aj v dnešných priezviskách ešte žijúce.

Inak problémov je ešte množstvo. Časť práce sa už urobila a časť ešte čaká na spracovanie.

Niektoré črty kultúrneho jazyka Rasticovho a Svatoplukovho prenikli do staroslovienskych pamiatok. Niekedy sa v dielach o staroslovienskom jazyku píše tak, že ich prítomnosť konštatuje, ale nevysvetľuje. Aj tak býva, že sa také črty uvádzajú ako chyby. Uvedenie tých "chýb" do súvislosti s historickým procesom spoločenským, s historickým vývojom, s osobnosťami, ktoré spoločnosť okolo Dunaja viedli k vyšším formám kultúry, k písmu a písomníctvu - to pomôže vysvetliť aj tie "chyby", najmä keď tie "chyby" a nevysvetliteľné javy i dnes žijú v jazyku tých Nestorových "Slovenov po Dunajevi". Vatroslav Jagić, Stanisław Słoński a Emil Georgiev videli javy jasne. Výskum im dáva za pravdu, i keď ešte nie je úplne hotový.

Niektoré javy som opísal už vo svojej štúdii Slovakizmy v staroslovienskych pamiatkach. Studia Academica Slovaca 2, Bratislava 1973, str. 335-348. Obšírnejšie o týchto problémoch bude reč v mojej práci Staroslovienský jazyk I, II.

Predikačné jadro jednoduchej vety v slovenčine a v ruštine

J. SVETLÍK

1.0 Predikačné jadro vety /PJ/ je tá časť vety, ktorá tvorí jej základ, formuje ju, vytvára. Je to teda vetotvorný element, ktorý zo spojenia slov alebo z jedného slova vytvára gramatickú jednotku, plniacu funkciu jazykovej komunikácie prostredníctvom jazyka, - vetu. PJ má v slovenčine a v ruštine v zásade dve podoby: 1. Podobu predikátu /P/, gramaticky spojeného s explicitne alebo implicitne vyjadreným subjektom /S/, v dvojčlennej vete. S a P dvojčlennej vety sú vzájomne podmienené gramaticky a sémanticky /S ↔ P, vo vzorci obojsmernou šípkou vyjadrujeme vzájomnú podmienenosť S a P/. 2. Podobu predikačného základu jednočlennej vety /Pz/, ktorý je gramaticky a sémanticky nezávislým členom, samostatným predikačným jadrom /PJ/ jednočlennej vety.

Na základe toho sme sformulovali dva základné všeobecné vzorce jednoduchej vety v slovenčine a v ruštine:

DČV /dvojčlenná veta/ - S ↔ P /←C/
JČV /jednočlenná veta/- Pz /← C / [x]

[x] Symbol /←C/ používame na označenie hocijakého rozvíjacieho syntaktického člena, gramaticky a sémanticky podradeného PJ vety, teda P alebo Pz, ktorý môže byť, ale nemusí byť vždy, prítomný vo vete.

Podľa predikačného jadra v slovenčine a v ruštine môžeme rozlišovať, čo do spôsobu vyjadrenia, nasledovné typy viet:

1. Slovesné /verbálne/ vety;
2. Sponovo-menné /verbonominálne/ vety;
3. Menné vety /nominálne/;
4. Citoslovné /interjekcionálne/ vety;
5. Osobitný typ posesívnych viet v ruštine.

Tu sa obmedzíme na typy 2-5. Rozbor 1. typu pozri v zborníku Studia Academica Slovaca 2, 1973, s.349-365.

2.0 PJ - VN Sponovo-menné /verbonominálne/ vety

PJ je vyjadrené spojením spony /Cop/, ktorej základom je nesamostatné sloveso /alebo iné slovo spojené s nesamostatným slovesom/ a predikatívne meno /NP/, napr. Otec je tesár. - Hory sú krásne.

2.11 Cop tvorí predovšetkým gramatickú časť PJ, t.j. vyjadruje predikatívne kategórie PJ /P al. Pz/ - čas, modalitu a osobu /alebo neosobnosť Pz v jednočlenných neosobných vetách/ a kategórie zhody - číslo, gramatický rod /P dvojčlenných viet s S/. Okrem toho Cop vyjadruje modifikácie významu PJ, t.j. vnáša do neho vlastnú sémantiku.

2.111 V slovenčine skoro univerzálnou sponou je sloveso "byť" v nesamostatnom použití so všeobecným významom "existencie, prítomnosti /naličija, projavlenija/ znaku" vyjadreného v predikatívnom mene: Som chorý. - Bolo nám veselo. - Peter bude letcom. V ruštine takúto univerzálnu úlohu plnia nasledovné slová: - byť, ktorá má v prézente nulové tvary; -"jesť a suť", ktoré sa používajú niekedy na mieste nulových tvarov slovesa "byť".Ich používanie je štylisticky a sémanticky presne vymedzené. "Suť" je možné len v archaizujúcom knižnom štýle a je celkove na ústupe."Jesť"patrí tiež predovšetkým do knižného vedeckého a odborného, pri formu-

lácia definícii /Jazyk jesť dejstviteľnosť mysli. - Oviženije jest forma suščestvovanija materiji./ V hovorovej reči jesť ako spona funguje obyčajne v ustálených spojeniach /Prikaz jesť prikaz. - Tu byl, jesť i budeš moj lučšij drug./ a v posesívnych konštrukciách s prézentným významom /U meňa deňgi, mašina, druzja./; - bývať /Ona byvajet grustnaja/; - javľaťsa i javiťsa ako štylistické varianty Cop "byť", používané predovšetkým v písanom prejave /Moskva javľajetsa stolicej mira /mieru . - Pravda javľajetsa neobchodimym uslovijem, a ješčo ne dostojinstvom proizvedenija. - Oviženije javľajetsa formoj suščestvovanija materiji./ Nie je prípustná zámena spony "byť" v takých hovorových prejavoch sponou "javľaťsa", ako napr.: On chorošij učenik. - Ona krasivaja, milaja.

Aj ďalšie ruské slovesá, používané v úlohe Cop v písanom prejave, najčastejšie zodpovedajú slovenskej Cop "byť". Sú to slovesá: predstavľať /soboj/, sostavľať, sostojať, zaključaťsa, okazaťsa, čisliťsa, nachoďiťsa, ktoré sú charakteristické pre ruský náučný štýl. Pri prekladoch do slovenčiny, najmä z oblasti publicistiky, sa stretávame s nesprávnou tendenciou zaväčzať do slovenského textu spony typu "predstavuje", "zostavuje" a pod., ktoré sú zjavnými rusizmami.

2.112 Slovenská spona "byť" má varianty "bývať", "bývavať", ktoré sú menej frekventované /Neraz býva smutné, neveselá. - Často byvajet ona grustnoj, neveseloj. - Bolo živo na dedine, ako bývava pred večerom. V derevne bylo oživľonno, kak byvajet večerom./

2.113 Popri Cop "byť, bývať, bývavať" slovenčina, podobne ako ruština, má celý rad slovies, ktoré nevystupujú v úlohe predikátu samostatne, ale len ako spony, ktoré popri vyjadrovaní predikatívnych kategórií

predikátu sponovo-menného /verbonominálneho/, sémanticky modifikujú jeho význam ako celku, t.j. vyjadrujú fázové odtiene začiatku, pretrvávania, ukončenie - zmeny stavu, príznaku: stať sa, stávať sa, ostať, ostávať, zostať, zostávať, prísť, prichodiť, ísť /do plaču/; predpokladanú, možnú existenciu príznaku alebo stavu: zdať sa, zazdať sa, pozdávať sa, javiť sa, vyzerať, vidieť sa, prichodiť, pripadať; existenciu stavu pociťovaného subjektom vety: cítiť sa, cítievať sa, pripadať si; predstieranie existencie stavu subjektom: tváriť sa, robiť sa, spraviť sa, stávať sa, ukázať sa, ukazovať sa.

Tieto slovesá zodpovedajú ruským tzv. polosponovým slovesám: stať, stanovitʹsa, ostatʹsa, ostavatʹsa, prichoditʹsa, kazatʹsa, pokazatʹsa, dovoditʹsa, čuvstvovatʹ sebja /kakim/, delatʹsa, predstavlʹatʹ sebja /kakim/, sdelatʹsa, nazyvatʹsa a pod.

2.114 Slovenčina má veľmi frekventované sponové sloveso s posesívnym významom "mať" s predikatívnym menom vyjadreným adjektívom alebo pasívnym participiom v akuzatíve /Oči mala zatvorené. - Pohľad mal smutný. - Otec mal tvár zachmúrenú./, ktorému v ruštine zodpovedajú spojenia iného druhu, napr.: Jejo glaza byli zakryty. Glaza u nejo byli zakrytyje. - Jego vzgljad byl grustnyj. - Vzgljad u nego grustnyj.-Lico otca bylo chmurnoje. - Lico bylo chmuroje. T.j. v ruštine sa posesívnosť vyjadruje v týchto prípadoch oddelene /zámenom, alebo genitívom s predložkou "u"/ a v úlohe spony vystupujú tvary slovesa "byť" /nulové aj nenulové/.

2.115 Posesívna spona "mať" v slovenčine sa spája aj so substantívnym predikatívnym menom v akuzatíve a pri zápore niekedy aj s genitívom: Pre zdravie človeka má veľký význam správne postavený denný program. - To

má pre nás veľký význam. - To predsa nemá nijaký význam. - To nemá významu. V ruštine jej zodpovedá spona "imeť" Dlja zdorovja čeloveka bolšoje značenije imejet pravilnyj rasporjadok dňa. - Eto imejet dlja nas bolšoje značenije. - Veď eto ne imejet nikakogo značenija. - Eto ne imejet značenija.

Sem patria spojenia: mať vplyv - imeť vlijanije, okazyvať vlijanije, vozdejstvije; mať dosah - imeť vlijanije, posledstvija, vozymeť posledstvijem; mať rozsah, mať črty, mať charakter niečoho - imeť razmery, očertanija, charakter a pod., ktoré vystupujú ako celok v úlohe predikátu vety a sú do značnej miery frazeologizované.

2.116 Za sponu treba pokladať aj záporové "ne" a "net" vo vetách: On ne učitel. - On nie je učiteľ/om/. - U brata net mašiny. - oproti slovenskému: Brat nemá auto. -, kde "nemá" je plnovýznamový prisudok.

2.117 V úlohe spony v slovenčine aj v ruštine vystupujú aj spojenia už uvedených spôn s modálnymi a fázovými slovesami, ako aj s niektorými adjektivami a s modálnymi predikatívnymi /vetnými/ príslovkami: Chce byť námorníkom. - On chočet byť /stať/ morjakom. - Začal byť neznesiteľný. - On stal nevynosimym. - On načal stanovitsa nevynosimym. - Treba byť rozumný.-Nado byt umnym. a pod.

2.12 NP - predikatívne meno v PJ /v P a Pz/ je vyjadrením konkrétnej sémantiky predikovaného obsahu - stav, vlastnosť, funkcia, jav, priznak aj proces. V úlohe NP v spojení s Cop v PJ vety v slovenčine vystupujú substantíva /N/, adjektíva a participiá pasívne /Adj, Part pass/, zámená /Pron/, číslovky základné aj radové /Num card, Num ord/, predikatívne /vetné/ príslovky /Adv pred/, citoslovcia /Interj/, determinatívne syn-

tagmy /Det synt/ a numeratívne syntagmy /Num synt/.

2.121 NP – N

Slovenské substantívum vystupuje v úlohe NP tak ako ruské v nominative a v inštrumentáli a iných pádoch.

A. V dvojčlennej vete:

Po tvaroch Cop byť, bývať je obvyklý nominatív alebo inštrumentál N.

Nn: Otec je tesár. – Slováci sú národ. – Deti sú moja jediná radosť. – Vďačnosť nie je správne slovo. – Je to lump a dobrodruh. – Pohyb je forma existencie hmoty. – Jeho srdce je ako kameň.

Ni: Bol som dôstojníkom. – Peter bol pastierom, teraz je žeriavnikom. – Lastovičky sú u nás predzvesťou jari.

Vo väčšine prípadov je inštrumentál zameniteľný nominatívom a naopak. Niekedy však nominatív má význam podstatného, trvalého znaku, kým inštrumentál vyjadruje prechodný znak alebo funkciu. Teda podľa toho sa riadime pri použití jedného z uvedených pádov.

Po ostatných sponách /stať sa, stávať sa, ostať, cítiť sa a pod./ je možný len inštrumentál N: Razom sa stal boháčom. – Už sa cítil riaditeľom, a naraz z toho nebolo nič.

V iných pádoch substantíva v NP vystupujú s predložkami: Dom je na zvalenie. – Dedo je dávno na penzii. Mlyn je pod procesom. – Deti sú rodičom na radosť. – Samo je vám k službám. – To všetko je na zlosť.

Teda používanie substantív v NP v predikáte v dvojčlennej vete je v slovenčine analogické s ruštinou. Rozdiel je v tom, že slovenčina, ktorá nemá nulové tvary slovesa "byť", nemá ani obmedzenia v používaní inštrumentálu a nominatívu, t.j. pri nulovej spone nevyhnutný nominatív /Moskva – stolica SSSR./. – pri spone nenulovej nominatív alebo inštrumentál /Peterburg byl stolica

Rossiji. - Peterburg byl stolicej Rossiji./, s pri "javľaťsa" vždy len inštrumentál /Moskva javljajetsa stolicej SSSR./.

B. V jednočlennej vete:

Substantívum vo vetnom základe JČV v spojení so sponou "byť" vystupuje ako NP alebo v tvare nominatívu /Je noc. Tichý letný večer. - Bude pekné leto. - Pričom môže dôjsť k elipse spony v prézentnom tvare "je". Pozn. J.S./, alebo v predložkových pádoch so sponou v neosobných tvaroch /Je mi do plaču. - Išlo jej do plaču. - Bolo mu na zblaznenie. - Bolo mu na nevydržanie. - Prečo ti je do smiechu?/.

V ruštine je obdobná situácia, s tým, že často ide o nulovú sponu/Noč. - Tichij večer. - Tebe do smechu?/.

Okrem toho v ruštine sú možné spojenia nepriamych pádov s infinitívom sponového slovesa, ktoré vyjadrujú nevyhnutnosť /Byť bure! - Byť bede! - Ne byť vojne! - Byť tebe pisatelem!/, ktorým zodpovedá slovenské spojenie slovesa byť v budúcom čase s nominatívom /Bude búrka. - Bude neštastie. - Stane sa nešťastie. - Budeš spisovateľom/. Nevyhnutnosť sa tu vyjadruje intonačne alebo aj modálnymi slovami /istotne, veru, verabože/.

2.222 NP - Adj al. Part pass

V slovenčine adjektíva a participiá vystupujú v NP v tvare nominatívu alebo inštrumentálu /pri Adj vo všetkých troch stupňoch/. Po slovese byť, bývať je možnosť použitia inštrumentálu v knižnej reči, ale v podstate sa používa vždy nominatív /Práca v poli je zdravá. - Vždy si bola statočná. - Všetko je jasné. - Zdravie je pre mňa dôležitejšie. - Bol zahanbený. - Telefón bol obsadený./.

Pri ostatných sponách sa niekedy dáva prednosť no-

minatívu Adj /Cítil sa zahanbený, dotknutý. - Zdal sa všetkým smutný, smiešny, zábavný, neohrabaný. - Videli sa mi veselé. - Ostal omráčený./, niekedy inštrumentálu /Robíš sa múdrym, nechápavým, hlúpym, nesprostastým. - Eva už nemohla vážnou zostať. - Predstavil sa jej vo svojom hneve krutým a strašným. - "Veď ono je pravda", stavia sa žena nevedomou./.

Súčasná spisovná slovenčina na rozdiel od ruštiny aj od češtiny nepozná krátke tvary adjektív v predikatívnej funkcii. Za pozostatok takýchto tvarov možno pokladať slovenské: vinen, hoden, dlžen, žiaden, roveň /Ty si vinen. - Čo je hoden tento pejko? - Nič som ti nie dlžen. - A či si mu ty roveň?/, ktoré sú charakteristické pre ľudovú reč.

Adjektíva a participiá v NP vystupujú len v predikáte dvojčlennej vety tak v slovenčine, ako aj v ruštine.

Výpovede typu: Strašné!-Užasno! - Podivné! - Udivitelno! - Zvláštne! - Interesno! - sú zvolacími vetami, v ktorých možno konštatovať elipsu pronominálneho subjektu To - Eto a v slovenčine aj elipsu prézentného tvaru spony "je" /To je strašné! - Eto užasno!/. Tieto vety sú skôr neúplné ako jednočlenné.

2.123 NP - Pron

Zámeno v slovenčine môže vystupovať v úlohe NP v podstate v tých istých tvaroch ako substantívum.

A. V dvojčlenných vetách v nominatíve, zriedkavejšie v inštrumentáli a v predložkových pádoch vystupujú určovacie, privlastňovacie a opytovacie zámená /Ty si vždy taký. - Ten psík je váš? - Aký je ten chlieb? - Kedy sa staneš mojou? - Viera bola bez seba od zlosti. - Dcéra je na teba./

B. V jednočlenných vetách zámená v NP vystupujú

v nepriamych pádoch s predložkami. Porovnaj: Bude po tvojom. - Budet po-tvojemu. - Nech je po tvojom / po vašom. - Pusť budet po-tvojemu/po-vasemu. - Raz bude aj po mojom! - Raz aj na moje vyjde..- Nech je podľa neho/podľa nich. - Vždy musí byť len po tvojom.

2.124 NP - Adv pred

Predikatívne príslovky su v úlohe NP v slovenčine ako aj v ruštine zriedkavé v dvojčlennej vete, ale v jednočlennej vete sú javom veľmi frekventovaným.

A. V dvojčlennej vete: Oblaky boli dokorán. - Okna byli nastež. - Všetko bolo napoly. Vsio bylo popolam. - Sapogi tebe vporu. - Čižmy sú ti akurát. - Ondro je ticho. - Budte ticho!

Niektorým ruským adverbiám v slovenčine zodpovedajú iné verbonominálne konštrukcie /On byl navesele. - Mal v hlave. - Ja rad vstreče s vami. - Som rád, že som sa s vami stretol. - Teší ma, že... - Ona zamužem. - Je vydatá./

B. V jednočlenných vetách vystupujú v úlohe NP v spojeni s neosobnými tvarmi Cop v slovenčine aj v ruštine predikatívne príslovky, vyjadrujúce stavy v prírode, pocity a stavy osôb a živočíchov /zima, teplo, horúce, veselo, smutno, otupno, clivo, strašne, dobre, zle, ťažko, ľahko, bôľno, výborne, báječne - cholodno, teplo, žarko, dusno, skučno, grustno, užasno, srrašno, plocho, chorošo, otlično, legko, žaľ, atď./, napríklad: Tu je vždy zima. - Bude horúce. - Bolo teplo celú jeseň. - Dnes je tu pekne.

Nositeľ stavu, pocitu sa vyjadruje v slovenčine a v ruštine vo vetách tohoto typu tzv. dativom subjektovým: Bolo by mi smutno bez teba. - Mne bylo by skučno bez tebia. - Deťom tu bude dobre, útulno. - Ceťam budet zdes chorošo, ujutno. - Pacientovi je horšie. - Bolnemu

stalo chuže. - Ľúto mi je všetkých. - Mne žal všetkých. - Dativ subjektový tu vystupuje ako obligatórny komplement PJ.

2.125 NP - Num

V úlohe NP v PJ vystupujú číslovky základné aj radové.

2.125.1 Základné číslovky /Num card/ sú P DČV v spojení s Cop byť pri matematických úkonoch /dva plus dva sú štyri, trikrát päť je pätnásť a pod./.

V jednočlennej vete sú Pz pri označovaní času /je ocem, bolo tri štvrte na šesť, bude pol štvrtej/.

Ak sa vyjadrenie počtu rovnorodých predmetov realizuje predikatívnou formou, základné aj neurčité číslovky /adverbiá kvantitatívne/ sú základom predikátu DČV a podmet /počítané predmety/ má tvar alebo nominatívu alebo genitívu /partitívneho/ N /Domy sú dva, tri, štyri. Vojaci boli piati. Chlapcov bolo šesť, pätnásť, veľa, málo, mnoho./.

2.125.2 Radové číslovky v NP spolu s Cop v tvare nominatívu alebo v inštrumentálii /Bol som posledný v rade. - Kto bude prvý? - Chce byť všade prvým./

2.126 NP - Interj

Citoslovcia v spojení s Cop fungujú ako NP len periférne v citovo podfarbených prejavoch. Napr.: v DČV - Tá ti bola táj! - v DČV - Vám je hej! V ruštine: Ona byla oj-oj-oj! - Nam bylo e-ech!

2.127 NP - Det synt

V slovenčine a v ruštine je celý rad prípadov, keď v spojení s Cop v úlohe NP fungujú spojenia slov; syntagmy ako nerozdeliteľné celky. Ide obyčajne o determinatívne syntagmy typu: rovnakej mienky, tej istej mienky,

odinakového mnenia, rovnako že vyzerá, vysokej postavy - vysokého rastu, ale aj: mať uplakané oči - byť s uplakanými očami a pod. Ony len ako celky vyjadrujú predikované príznaky. Ak vynecháme čo len jeden element z týchto syntagiem, stráca sa aj syntaktická opodstatnenosť druhého elementu. Porovnaj: Ondrej bol vysokej postavy. - Oproti: Ondrej bol vysoký /?!/ - Ondrej bol postavy /?!/ Andrej býval vysokého rastu. - Oproti: Andrej býval vysokého /?!/ - Andrej býval rastu /?!/

Možno síce pripustiť vypustenie jedného z elementov v dialogickej situácii, sprevádzanej osobitnou intonáciou, a dokonca gestami, ale vtedy ide o elipsu situačnú, nie o plnú syntaktickú štruktúru.

Príklady DČV - Ty si dobrej nátury. - My sme predsa rovnakej mienky. - Ten peniaz je moravského pôvodu. - Mária je veľkých nárokov. - Naše polia boli samý kameň. - Dievča malo usmievavé oči. - Tvár mala ufúľanú, uplakanú.

Príklady JČV: Toho kriku pre nič! - Tých ľudí!

2.128 NP - Num synt

Analogicky s Det synt v úlohe NP spojenej s Cop vystupujú číselné výrazy - numeratívne syntagmy vyjadrujúce mieru niečoho ako predikovaný príznak /Cop + Num synt/ v tomto prípade tvoria jeden zložený vetný člen, predikatívne jadro vety, v DČV - P a v JČV - Pz.

Subjekt v týchto dvojčlenných vetách, pretože ide o vyjadrenie časti alebo množstva rovnorodých predmetov, má tvar genitívu/partitívneho: Pšenice je päť metrákov /päť metrických centov/. - Vína boli ešte dva sudy. - Zemiakov je jedno vrece. - Vojakov sú dve roty. - Pšenice dva centnere. a pod.

V JČV v predikatívnom základe: Je päť hodín. Dve hodiny po poludní. - Bolo dvanásť hodín napoludnie. -

Piať časov. – Bylo k šesti/časam/utra.

Predikáciu slovesných a slovesno-menných viet formujú čo do modality, času a vyjadrenia osoby /aj neosobnosti/ slovesá plnovýznamové, modifikátory /Modif/ a spony /Cop/ sa vyznačujú tým, že vytvárajú paradigmatické rady vzhľadom k hovoriacemu adresátovi a predmetu /o ktorom je reč – 1.,2.,3. os./, a k ich počtu /sg., pl./ : Ja pôjdem do kina. – Ty pôjdeš... Peter /On/ pôjde...– My pôjdeme... – Som smutný pre teba. – Si smutný... – /Brat/ Je smutný. – Sme smutní...

Ďalej – paradigmatické rady čo do času a reálnosti predikovaného znaku /modálnosť aj emocionálnosť/: Sused pracuje na železnici. – Sused pracoval... – Sused bude pracovať... – Sused by pracoval... – Nech sused pracuje!.. Dieťa je zdravé. – Dieťa bolo zdravé. – Dieťa bude zdravé. – Dieťa by bolo zdravé. – Dieťa by bolo bývalo zdravé. – Nech je dieťa zdravé! – Svitá. – Svitalo. – Bude svitať. – Svitalo by. – Nech svitá!

Ďalšie dva typy viet /2.2, 2.3/ sa vyznačujú neparadigmatickosťou čo do času a reálnosti predikovaného, lebo v ich základe, v PJ /predikatívnom jadre/ nie je prítomný, ani nemôže byť prítomný,slovesný element ako predikatívno-tvorný prvok. Predikácia sa tu vytvára i n t o n á c i o u začiatku a konca vety, ktorá zo slova alebo radu slov vytvára samostatnú komunikatívnu jednotku – vetu. Intonačné zafarbenie svedčí aj o tom, či ide o istý modálny vetný typ /oznamovacia, rozkazovacia, opytovacia, optatívna veta/ alebo či je veta zvolacia alebo nezvolacia. Pre nepritomnosť slovesného elementu niektori autori tiato vety pokladajú za tzv. nevetné výpovede.

Ak aj vety tohto druhu sú z hľadiska svojej stavby kdesi na periférii syntaktického systému slovenčiny

a ruštiny, predsa patria do štruktúr slúžiacich komunikatívnym cieľom, a teda sú postavené na jednu úroveň čo do funkčnosti s inými jednotkami plniacimi komunikatívnu funkciu v obidvoch jazykoch, teda aj tieto "neslovesné" komunikatívne jednotky môžeme pokladať za v e t y. Treba povedať, že čo do frekvencie tieto vety nie sú na periférii v komunikatívnom systéme jazyka. Práve naopak, hovorový jazyk, dialogická reč je na ne veľmi bohatá. Okrem toho, v písanom prejave patria k veľmi vhodným štylistickým prostriedkom.

2.2. PJ - N Menné vety /nominálne/

Menné vety /nominálne/ sa niekedy nazývajú aj neslovesnými, v ruštine: nazyvnymi predloženijami. Základom, predikačným jadrom /PJ/ je samostatne vystupujúce substantívum /N/ alebo determinatívna syntagma, niekedy substantivované adjektívum.

2.21 V DČV má substantívum v PJ funkciu predikátu /P/ a je v tvare nominatívu /Nn/. To isté platí o determinatívnej syntagme: Mladosť pochabosť. - alebo: Mladosť - pochabosť. - Malí páni malý hnev. - Aký pán taký krám. - Cíhé vlasy krátky rozum. - Hovoriť striebro, mlčať zlato. - Mladosť radosť, staroba choroba.
V ruštine: Molodo - zeleno. - Žizň - vsio žizň. - Večer kak večer. - Malčik kak malčik.

V oboch jazykoch dvojčlenné vety tohto typu sú niekedy frazeologizované, netvoria sa v komunikatívnom procese, ale sa používajú ako hotové výpovede s ustáleným významom. Sú to syntakticky neproduktívne vety.

2.22 V JČV substantívum alebo determinatívna syntagma ako PJ má funkciu predikačného základu /Pz/. Substantívum môže mať tvar nominatívu alebo niektorého nepriameho pádu. Tieto vety vlastne patria medzi tzv. na-

zvvnyje predloženija a majú často zvolací charakter. Môžu byť čo modality oznamovacie, optatívne, imperatívne aj opytovacie: Hla, básnik! Filozof! Čerň vašej mystiky! Vízia dialok tajomných! Magika fialová! /Novomeský/ - Prežraté staré pne. So slnkom pažiť v celovaní vrelom. /Novomeský/ - Lavina! - Zrada! - Polícia! - Orol! - Tanky! - Večierok tichučký, tma padá na hory, na Štíte na grúni vatra jasná horí,... /Janko Kráľ/ - Tri doliny - v jednej čierna surovina,... /Janko Kráľ/- Vody! V ruštine: Kraj ty moj, rodimyj kraj! Konskij beg na vole. V nebe krik orlinych staj. Volčij golos v pole. /A.K.Tolstoj/ - Ech! Dorogi, Pyl da tuman, Cholod, Trevogi. Da stepnoj buran. /z piesne/ - Požar! - Karaul! - Vodičky! - Vodičky by!

Z hľadiska štylistického sa vety tohoto druhu používajú v obidvoch jazykoch pri popise prostredia, krajiny a v poézii, kde každá veta sa stáva symbolom so zhusteným obsahom.

Za menné vety sa označujú aj názvy kníh, vývesné tabule a pod.

2.3. PJ - Interj Citoslovné vety /interjekcionálne/

Citoslovcia niekedy tvoria predikát dvojčlennej vety: /A ty len chi-chi-chi! - A devica vsio chi-chi-chi!/ - alebo predikačné jadro JČV /Hurá!-Ejha! - Hej-rup! - Ura! - Ajda!/.

Osobitnú skupinu tvoria tzv. predikatívne citoslovcia zvukomalebného charakteru, ktoré pridávajú ako predikatívne jadro DČV a JČV dramatickosť a rýchly spád. Preto sú časté v dialógu a v reči vyprávačov. Napríklad: A ja čľap do kaluže! - On bác do vody! - My hybaj v nohy! - On šuch pod perinu! - Hajdy domov! - Marš domov! - Tresky-plesky! - Bác! V ruštine: A on buch v vodu!

A ja jego bac po golove! - Ba-bach! - A vdrug, tr-rrach! - Ajda!

2.4. PJ - posesívna predikatívna konštrukcia typu U meňa +/jesť/net/ → Nn/g v ruštine oproti slovenskej konštrukcii so slovesom "mať" /habere, haben, avoir/ s akuzatívom vlastneného predmetu ruština má dva spôsoby vyjadrenia posesívneho predikatívneho vzťahu:

a/ So slovesom "imeť" s akuzatívom vlastneného predmetu, napríklad: Mám peniaze. - Ja imeju deňgi. - Ona imejet mnogo detej. - /Ona/má veľa detí. - Dom má päť izieb. - Dom imejet piať komnat.

Tento spôsob vyjadrovanie vlastnenia je pre ruštinu oveľa menej frekventovaný než v slovenčine a štylisticky nie je vždy možný, najmä nie v hovorovej reči.

b/ Druhý spôsob, charakteristický pre ruštinu, ktorý slovenčina ani ostatné slovenské jazyky nemajú, pre predikatívny posesívny vzťah, má v PJ konštrukciu zloženú z genitívu mena označujúceho vlastníka s predložkou "y" a zo spony /vyjadrenej explicitne alebo nulovým spôsobom/, ku ktorej je pripojený nominatív alebo genitív /záporový, gen. negationis/ substantíva, označujúceho predmet vlastnenia /U Nn/g + /jesť, net/ → Nn/g/. Napríklad: U meňa jest mašina. - U meňa net mašiny. atď.

Literatúra: Morfológia slovenského jazyka, Bratislava 1966.

Svetlík J., Sintexis russkogo jazyka v sopostavlenij s slovackim, Bratislava 1970.

Z typológie slovenskej medzivojnovej lyriky

M. TOMČÍK

V máloktorej oblasti slovenského kultúrneho života sa dajú pozorovať po roku 1918 také nápadné zmeny ako v básnickej tvorbe. V poprevratovom období existovali vedľa seba - často však i proti sebe - viaceré prúdy a tendencie. Ich tvorcami boli predovšetkým mladí spisovatelia, ktorí sa postupne začleňovali do literárneho diania. Hoci literárne úsilia mladých autorov sa od začiatku vyznačovali niektorými novými myšlienkovými a estetickými vlastnosťami, nemožno všetky ich práce kvalifikovať ako opravdivé umelecké činy a už vôbec nie ako súvislý a jednoznačný prúd, ktorý by bol prehodnocoval novou tvorbou staršie obdobia a zároveň aj zaručoval cestu k novej kvalite. Viaceré novoty vyzneli naprázdno a mnohé tzv. experimenty ostali rýdzo dobovou záležitosťou.

Mladá básnická generácia sa formovala len pomaly. Mohlo by sa zdať, že z pomerne veľkej palety básnických mien dvadsiatych a tridsiatych rokov došlo po prevrate odrazu k veľkému vpádu lyriky do literatúry. Ale nebolo to tak. Mladé básnické talenty bolo treba odkrývať, ba aj horko-ťažko prebúdzať k životu. Záslužnú prácu v tejto oblasti vykonal Štefan Krčméry, ktorý vždy tiahol k mládeži a bol optimistom. Takto zacielil aj svoju redaktorskú činnosť v Slovenských pohľadoch. Povzbudzoval mladých adeptov poézie k tvorbe, žičlivo im uverejňoval podarené verše, udržiaval s nimi písomné kontakty. Vedel adresovať povzbudivé slová aj veršujúcim gymnazistom. Hoci bol od nastupujúceho poprevratového pokolenia o niečo starší, často sa hlásil k jeho cieľom, oduševv-

ňoval sa spolu s ním za nové veci a neraz sa identifikoval s jeho programom. Preto ho časť mladých spisovateľov pokladala za svojho skúsenejšieho a vzdelanejšieho priateľa a radcu.

Aj keď treba brať na vedomie zásluhu Slovenských pohľadov na aktivizácii mladej básnickej generácie, predsa len tento obnovený tradičný časopis nebol jediným impulzom pre jej tvorivé činy. Slovenské pohľady podnecovali začínajúcich autorov, ale zároveň ich aj zaväzovali k určitej umeleckej koncepcii a dosť jednoznačnému programu. Šlo tu najmä o úlohu pokračovať v intenciách predvojnovej básnickej tvorby, v jej základných národných, spoločenských, etických a estetických úlohách. Asi v takom zmysle, ako to formuloval Štefan Krčméry v článku Slovensko a jeho život literárny v Slovenských pohľadoch roku 1922. Mladí spisovatelia neodmietali plniť aj takéto úlohy. Nechceli sa však uspokojiť iba s tým. Usilovali sa rozšíriť vlastnosti a prostriedky svojej tvorby. Preto sa neviazali iba na spoluprácu so Slovenskými pohľadmi, ale oveľa radšej vystupovali vo svojich generačných literárnych časopisoch, a to v Mladom Slovensku /jednu z prvých básní tu uverejnil Ján Smrek pod názvom Prívet r.1920/, vo Vatre, v Mladých prúdoch, v Svojeti, v Dave a v iných časopisoch, ktoré vychádzali po prvej svetovej vojne. Tu mohli nehatenejšie vystupovať a vyslovovať svoju umeleckú predstavu skutočnosti nielen na generačnom princípe, ale aj na základe určitej svetonázorovej a skupinovej diferenciácie. Ukázalo sa tak znovu, ako v dejinách každej národnej literatúry vlastne nespočetnekrát, že bez vlastného generačného a skupinového časopisectva niet možnosti rozvíjať novú tvorbu, a prispievať tak k obohacovaniu celého duchovného a kultúrneho dianie.

Mladá poprevratová básnická generácia sa vyvíjala v zložitých podmienkach, a to rovnako z objektívneho, ako aj subjektívneho hľadiska. Na druhej strane cítila, že by mala prispieť k rozmachu literatúry v zmysle nových spoločenských potrieb, no na druhej strane sa nechcela vzdať ani povinnosti prekonať dovtedajšie témy, idey a estetické prostriedky poézie. Ján Smrek vystihol takmer bezprostredne dané psychologické rozpoloženie mladých básnikov takto: "Naša generácia zápasí s časom, s prítomnosťou svojou ... Zápasíme s každou prchavou chvíľou, vášnivo meriame svoj dnešok, aby nás nezanechal s prázdnymi rukami, ale oplodnil semenom požehnania, ktoré vzkliči v schopnostiach a činoch ... Preto nám slovo prítomnosť je slovom strašne obsažným, slovom krásnym, ale i nesmierne ťažkým. Zvuk jeho v dušiach znie ako úder na bubon pri revolučných pochodoch a volá k nám, že je pre nás príležitosť dať obsah svojmu životu, aká sa vyskytuje len v intervaloch stáleti, ale tu i zodpovednosť pre nás stonásobná." /Ján Smrek, Slovenská prítomnosť literárna a umelecká, Praha 1931, s. 4/.

Hneď po prevrate nebolo ani dosť subjektívnych síl a predpokladov, ani objektívnych možností, aby mladé básnické pokolenie v krátkom čase splnilo hore nadhodené úlohy. Najmä na začiatku dvadsiatych rokov bolo hodne rozpakov nielen v tom, ako formulovať nové úlohy literatúry, ale hlavne ako tvoriť nové hodnoty. A to najmä vo chvíľach, keď sa ešte nedalo uvažovať o vlastných básnických zbierkach. Existovalo predovšetkým napätie medzi vedomím mladej generácie predstaviť sa odlišne oproti staršej a strednej generácii, ale zároveň nemohla vymiznúť ani potreba udržiavať nadväznosť na program predchodcov. Práve v období, keď sa začal ako-

tak ustaľovať literárny život, zomrel Pavol Országh-Hviezdoslav. V postoji k jeho dielu a k jeho osobnosti môžeme vidieť aj mentálne a estetické premeny mladej generácie. Po smrti Hviezdoslavovej, keď ešte vládlo u nás kultúrne vákuum, vyvodil všeobecný pocit veľkej straty v našom básnictve. O tejto veci zmýšľali rovnako starší, ako aj mladší spisovatelia. Je zaujímavé, že jednu z prvých smútočný básní na Hviezdoslavovu smrť napísal Jarko Elen, ktorý krátko predtým prišiel z Čiech na Slovensko a hneď hovoril menom mladej generácie v básni Za Hviezdoslavom /Mladé Slovensko 4, 1921/22, č.2/ takto:

Snáď divíte sa, my že plačeme?
Nám básnik nezomrel,
nám zostal génius ten navždy,
ba večne dielom nesmrteľným žije!
Z nás v srdci každý
mu tryznu spraviť chceme
pamiatkou večnou.

Len človek zomrel vzácnej energie
u cesty cieľa,
keď osud kázal mu ...

Na pohreb P.O.Hviezdoslava vyslal svojich zástupcov i pražský spolok Detvan. Reprezentoval ho v Dolnom Kubíne M.Ruman a G.Vámoš. Detvan venoval tejto smutnej kultúrnej udalosti slovenského básnictva aj osobitnú schôdzu 12. novembra 1921 so samostatným kultúrnym programom. Zrejme to vzbudilo vo verejnosti ohlas, pretože detvancov pozval s hviezdoslavovským programom aj Akademický klub v Mladej Boleslavi. V týchto postojoch môžeme vidieť istý kladný prejav voči hodnotám slovenskej staršej poézie, ako ho vyjadrili ešte za

života Pavla Országha-Hviezdoslava predstavitelia Zväzu slovenského študentstva, keď navštívili sternúceho básnika pri príležitosti jeho sedemdesiatin v Dolnom Kubíne v novembri v roku 1919 a sľúbili mu, že budú ďalej pokračovať v diele predchádzajúcich generácií. Nebolo teda nijakých príznakov na generačné rozpory a na nesúlad. Zásluhu o to mali aj vykladači Hviezdoslavovho básnického diela, či už máme na mysli Š.Krčméryho, J.Škultétyho, P.Bujnáka a pod. V ich interpretácii nevystupoval Hviezdoslav ako básnik uzavretého myšlienkového a umeleckého systému. Pokladali ho za všestranného spisovateľa, schopného uspokojiť i náročný umelecký vkus a dať - i po odchode spisovateľovej osobnosti do nenávratna - odpoveď na rozličné aspekty objektívneho a subjektívneho sveta.

V takomto duchu sa zaoberal Hviezdoslavovým básnickým dielom najmä Jaroslav Vlček vo svojom prejave na tryzne za P.O.Hviezdoslava v Martine 18. novembra 1921. V nevelkej prednáške obsiahol všetky základné znaky jeho básnickej tvorby. Ocenil celkový jeho prínos do slovenskej literatúry, keď ho predstavil na prvom mieste ako básnika slovenského ľudu, ktorý epickou formou /Hájnikova žena, Ežo Vlkolinský, Gábor Vlkolinský/ zachytil život na dedine a organicky spojil obraz sociálnej skutočnosti s obrazom prírody. Ale Vlček dôrazne pripomenul, že Hviezdoslav nebol iba národným bardom, že sa neobracal iba k objektívnej skutočnosti. Veď on "maliar a vykladateľ našej prírody portrétista nášho ľudu, už od samého začiatku tvorenia hlboko zašiel do vlastného vnútra a veršom rozvažoval o tom, čo sa mysle ľudskej týka najbližšie a najhlbšie: o pomere konečna k nekonečnu a vzťahoch stvorenstva k nestvorenstvu, o víťazstve pravdy nad krivdou a svet-

la nad tmou, o prítomnosti a budúcnosti národa, o základe ľudského šťastia a posledných veciach človeka. V tejto lyrike myšlienkovo ušľachtilej a silnej a náladovo neobyčajne precítenej a teplej, je pravý a celý Hviezdoslav." /Slovenské pohľady 38, 1922, č.1, s.2/.

V týchto vlastnostiach Hviezdoslavovej básnickej tvorby nie je nič, k čomu by sa nemohla hlásiť aj moderná poézia. Preto začiatkom dvadsiatych rokov nenachádzame ešte nijaké hlasy, v ktorých by sa bolo dielo Hviezdoslavovo proklamovalo za zastarané a nepotrebné. Ba nedošlo ani k zovšeobecňovaniu jeho typu poézie ako tzv. prekážky pri nástupe nových prúdov a smerov v slovenskej poézii. Potvrdzuje nám to aj časť úvodného programu Mladého Slovenska po príchode jeho redakcie do Prahy, kde sa hovorí: "Cieľ náš je známy a jasný: evolucionálny pokrok v každom peknom a ušľachtilom smere. Nechceme búrať, chceme stavať. Stavať na všenárodnom podklade ..." /Mladé Slovensko II, 1920, č.1/. Protihviezdoslavovská opozícia /Hviezdoslav tu vystupuje ako reprezentant celej generácie, teda aj Vajanského a ďalších básnikov z konca 19. storočia/ prišla neskoršie. Došlo k nej vo chvíli, keď sa mladá generácia rozišla trochu po svete a keď vychutnala aspoň čiastočne "slobodu" tvorenia, esteticky a eticky nepoplatného ničomu inému ako básnikovej osobnosti. V takýchto chvíľach - bolo to asi v polovici dvadsiatych rokov - sa po prvýkrát prejavuje to, čo by sme mohli chápať ako generačné sebavedomie a subjektívnu potrebu zásadne inak nielen tvoriť, ale aj myslieť. Podľa Jána Smreka to malo byť tak, že "éra filozofie Hviezdoslavovskej u nás pominula, prišla éra filozofie voluntaristickej. Volo, ergo sum." /Slovenská prítomnosť literárna a umelecká, Praha 1931, s.6/.

Takéto vyhlásenie malo však iba krátku dobovú platnosť. Mohlo trvať dovtedy, kým mladí básnici nevyslovili vášnivé zaujatie za svoju prítomnosť a kým sa nevyčerpali vo svojom senzuálnom opojení poprevratovými uvoľnenými pomermi. Keď však tieto nálady prešli a keď bolo treba hlbšie a zložitejšie sa vyrovnať s novými dramatickými okolnosťami v domácom i v celosvetovom meradle, hľadali znova príslušníci poprevratovej generácie - pravda, už o niečo starší a skúsenejší - cestu k Hviezdoslavovi ako k všestrannému mysliteľovi a univerzálnemu javu našej kultúry. Z opozície sa prešlo k pocitu, že z dejín poézie nič nemožno vynechať a že sa nemožno vzdať najmä takých hodnôt, aké predstavuje Hviezdoslavova básnická tvorba.

Bez ohľadu na tieto okolnosti zostáva skutočnosťou, že mladá poprevratová generácia sa stále viac rozvíjala ako aktívny dejinný subjekt. Krčméry hovoril, že "spoločného programu nemala" a že by "aj dodatočne bolo ťažko ho hľadať". Keď si toto hlbšie uvedomíme, dalo by sa namietnuť, že tam, kde niet spoločného programu, niet ani generácie. Takýto argument má síce svoje racionálne jadro, ale nemožno ho absolutizovať. Rekonštrukciou dejinnej situácie po roku 1918 sa dá zistiť, že určitý spoločný rámec tu bol: a síce aktívny postoj k novej národnej, sociálnej a kultúrnej situácii. Táto úloha sa však začala plniť mnohotvárnym spôsobom. V tematickej oblasti to znamenalo postupný odklon od tradičného stvárňovania národnej otázky a jej presun do sociálnej sféry, interpretovanej prostredníctvom socialistickej ideológie /proletárska poézia, tvorba davistov/ alebo v duchu intuitivizmu a voluntaristickej sociálnej rebélie.

Z toho vyplýva, že princíp kolektivizmu bol v po-

prevratovej poézii mnohotvárny. Zaznamenal viac modifikácií, ktoré, pochopiteľne, reagovali svojím obsahom nielen na tradičné sociálne fenomény, ale vyrovnali sa aj s novými dobovými javmi. Mladých básnikov zaujal najmä civilizačný proces, zásah techniky do života. Postoj k civilizácii a k technike sa stal dôležitým polarizujúcim faktorom v myšlienkovej a estetickej oblasti. Vzťah medzi technickými objavmi a poéziou sa u nás síce neformuloval tak pregnantne a skupinovo jednoznačne ako v iných európskych literatúrach, ale aj v slovenskej poézii sa dá v dvadsiatych rokoch zaznamenať proces od obdivu civilizačných úsilí až po ich negáciu, čo sa konkrétne prejavilo v známych motivických rozporoch dediny a mesta. Spočiatku sa väčšina mladých básnikov húfne hrnula do mesta /Bratislava, Praha, cesty do Paríža/, ale po sklamaniach z mesta sa zasa rada vracala na dedinu, a tam nachádzala pevné hodnoty.

Ak nebolo apriórne daného a apriórne záväzného programu, potom z toho vyplýva, že po etickej a mravnospoločenskej stránke vystupoval v slovenskej poprevratovej poézii oveľa viac do popredia individualizmus a subjektivizmus ako v predchádzajúcich vývinových obdobiach. Nejde tu o kategórie, ktoré by mali samy osebe negatívnu povahu. Pod pojmom subjektivizmus sa väčšinou rozumelo umocňovanie tých tendencií, ktoré nastolil vo svojej tvorbe už Ivan Krasko. Predpokladalo sa, že básnik má stvárňovať na základe vlastného poznania a autentického zážitku, že má teda na svojom artefakte zanechať patinu osobnosti. Lebo "... moderná slovenská poézia stojí v znamení uzmierenia ducha s vecami tohto pozemského konkrétneho, zmyslami vnímateľného sveta ... a jej hlavným žriedlom je práve lyrizmus, ktorý vyplynul z tohto paktu poézie s hro-

tou. /J.Felix, Harlekýn sklonený nad vodou, Bratislava 1965, s.54/.

Tematická rôznorodosť a mnohotvárny individuálny postoj ku skutočnosti mali svoje dôsledky aj v poetike. Často sa hovorí o vývinovom navrstvení viacerých štýlov a smerov v literatúre medzivojnového obdobia. Táto štýlová a smerová diferenciácia, ktorá sa cítila raz ako kladný znak, inokedy ako vývinová príťaž, sa odohrávala na skupinovom princípe, ale s prevahou individuálnej iniciatívy. Formovanie skupinovej poetiky bolo len všeobecnou tendenciou. Rozhodujúcim činiteľom bola subjektívna filozofická a estetická orientácia, v dôsledku čoho sa dostávali do popredia tvorivej praxe rozličné typologické varianty konkrétnych literárnych diel.
Z hľadiska štruktúry slovných častí /vzťah medzi substantívom, adjektívom a slovesom/ zistila literárna veda v poprevratovej básnickej tvorbe tri typologické skupiny: 1/ básnici, ktorí pokračovali v intenciách ľudovej poézie a romantického básnického kánonu; 2/ básnici symbolistickej orientácie /Krasko, Roy, Lukáč a iní/; 3/ básnici vychádzajúci z odkazu Hviezdoslavovej lyriky a jeho chápania realizmu, ďalej predstavitelia socialistickej poézie a nakoniec i nadrealitickí autori. "Všetkých charakterizuje vysoké percento substantív, ... dôraz na predmetné videnie a na druhej strane vysoká aktívnosť a dynamickosť ich poézie, vyjadrená vysokým výskytom slovies /27-31%/, ako aj pomerne vysokým percentuálnym rozdielom medzi frekvenciou slovies a frekvenciou prídavných mien /+8 až +10%/." /Ján Brezina, Poézia Fraňa Kráľa a problémy slovenskej poetiky, Bratislava 1968, s.25/. Tieto zistenia sa týkajú základných zložiek básnického pomenovania. Aj tu sa vyskytovali antimónie medzi staršou a novšou poetikou. Tieto

rozpory prebiehali na generačnom i svetonázorovom princípe. Preto tu nevedie jednoznačne deliaca čiara medzi básnickými pokoleniami. I štruktúra poetických elementov je tu rezultátom básnikových postojov ku skutočnosti.

Najväčšiu kompaktnosť prejavovala mladé medzivojnová generácia pri realizácii veršovej výstavby. A to tak v zmysle určitej kontinuity s minulosťou, ako aj z hľadiska nových umeleckých postupov. Predstavitelia medzivojnovej básnickej tvorby vychádzali z rytmicko-syntaktických vlastností verša Kraskovej básnickej školy. Väčšina básnikov mladšieho pokolenia zakladala svoj verš na trojslabičných slovných celkoch. Daktylské boli najmä začiatky veršov; vždy sa však pripúšťalo i používanie neprízvučných jednoslabičných slov v ťažkej dobe verša. Z Kraskovej básnickej školy sa zachovala i rytmicko-syntaktická konvergencia, takže v porovnaní s Hviezdoslavovou básnickou tvorbou sa stále viac vylučoval enjambement.

V medzivojnovej básnickej tvorbe - najmä pokiaľ ide o diela mladších spisovateľov - sa však postupne oslabovali viazané veršové formy. Tento proces mal dve fázy. V dvadsiatych rokoch sa len postupne uvoľňovali klasické veršové formy. Naproti tomu v tridsiatych rokoch sa voľný verš presadzoval celkom programovo a stal sa synonymom avantgardných básnických smerov. Malo to svoje významové a gnozeologické príčiny. V modernej poézii sa hodne oslabila funkcia centrálnej témy ako základného organizátora básne. Najmä v tých básnických celkoch, ktoré vznikali za pomoci asociatívnej metódy, došlo k významovému nahromadeniu tém a motívov. Často bolo treba v tomto prúde dojmov a zážitkov vyzdvihnúť len jedno slovo a zvýrazniť ho aj tým, že jeho rozsah

sa stal základom samostatného verša. Tým sa vedome porušovali staršie veršové štruktúry a v dôsledku toho sa menila aj situácia vo frekvencii strofických foriem. Voľný verš smeroval k tvorbe básnického pásma menšieho alebo väčšieho rozsahu. Zanikali viaceré klasické strofické útvary, ktoré sa pestovali v domácej a zahraničnej literatúre v 19.storočí a ktorých dokonalosť vyvrcholila v období parnasizmu. Z centra básnickej tvorby ustupoval stále viac a viac napr. sonet. Po Kraskovi, Jankovi Jesenskom, Martinovi Rázusovi sa k nemu hlásil E.B.Lukáč, V.Beniak, sporadicky L.Novomeský, neskoršie Ján Kostra, P.Horov. Začiatkom dvadsiatych rokov sa u nás síce ešte nedalo hovoriť o úplnom víťazstve voľného verša, no už vtedy Martin Rázus /v čase príprav na zbierku Kresby a hovory/ zdôraznil: "K sonetom, ako k dokonale viazanej forme, viedla nás akási reakčná túha od slobodného verša a obsahovo k takým sonetom - zas odpor proti prílišnému básnickému subjektivizmu, kde je mierou všetkého básnikovo často veľmi úbohé "ja" ... Forma táto od Petrarcu zjavuje sa s rozličným obsahom. Na Kollára myslel som pritom najmenej. Viac na Lee Hamiltona /Imaginárne sonety/ a ešte viac na Krymské sonety Adama Mickiewicza, v nich básnik nádherne maľuje Krym. Prečo by teda nebolo možné sonetom kresliť i naše v krásach bohaté Slovensko? A keď kraj, prečo nie i ľud? A keď ľud, prečo nie i ideovú krásu a pravdu, od abstraktných pojmov až po záhady života ... Týmto určitým cieľom povstalo poldruhasto sonetov." /Slovenské pohľady 39, 1923, s.60-61/.

Svet slovenskej básnickej tvorby po roku 1918 bol teda po myšlienkovej, tematickej a tvarovej stránke bohatý. Jeho podoba sa nedá vtesnať ani do jednej formulky, ani do jedného prúdu. Keby sme mali zachytiť

jeho hlavné kontúry, bolo by najvhodnejšie interpretovať ho ako smerovo diferencovaný celok, berúc pritom do ohľadu všetky základné zložky, ktoré sa zúčastňujú na výstavbe básne.

Slovenské národn épovstanie a literatúra

B. TRUHLÁŘ

30.výročie Slovenského národného povstania a 30. výročie oslobodenia republiky je závažným momentom pre úvahu, ako sa v oblasti literatúry a literárneho procesu za uplynulé obdobie vyrovnali literárni tvorcovia s námetom, ktorý je ústredným v novodobých dejinách Slovenska a celej ČSSR. Zásadný predel politický, morálny a kultúrny, ktorý predstavuje Povstanie, má svoj odraz v literatúre. Je nesporné, že nový obsah národnooslobodzovacieho boja, v ktorom sa tak výrazne uplatňovali myšlienky národného a najmä sociálneho oslobodenia, pôsobil na nový vzťah, na nové ciele literatúry.

Hlavné ciele programu Komunistickej strany Československa, prebojúvané v období medzi dvoma vojnami, sa stali nosnými, základnými líniami aj v protifašistickom zápase. Svetové vojna a na Slovensku a v Československu Slovenské národné povstanie, odboj proti fašizmu, Pražské povstanie pôsobili ako mocný katalyzátor nielen na premenu vedomia bojujúcich, ale na masy ľudí, ktoré tieto udalosti zasiahli. Predstava internacionálnej pomoci, myšlienka, že iný národ môže vytrvalou pomocou a až samoobetou priepieť k budúcemu slobodnému životu iného národa, bola dovtedy v myslíach ľudí len básnickou predstavou; bola málo pochopiteľnou v čase vypätého a deformujúceho nacionalizmu, vládnúceho ako často jediné panujúca ideológia mnohých európskych štátov. A predsa tu od Októbra 1917, od vzniku sovietskeho štátu existoval vzor takejto spolupráce, tak do dôsledkov obhájený v praxi sovietskeho štátu a za Veľkej vlasteneckej vojny proti hit-

lerovskému Nemecku a jeho spojencom. Ak hitlerovci rátali ako vypätí nacionalisti a šovinisti, že v čase vojny sa internacionálna zomknutosť zrúti a pomôže rozbiť Sovietsky zväz, práve na tejto jednote socialistických národov stroskotali. Konkrétna, každodenná účasť sovietskych ľudí v boji národov, na Slovensku i v Čechách sa stala nielen obrazom tejto socialistickej jednoty, možnosťou poznať ju v praxi, no stala sa aj signálom pre jej uplatnenie práve v Československu. Ponad reči o bratstve medzi národmi, ponad slávnostné prejavy o "slovenskej sestre a českom bratovi" sa rodili hlbšie, širšie vzťahy súdružského pomeru Čechov a Slovákov, spojených myšlienkou proletárskeho internacionalizmu aj s inými národmi. Ani Čech ani Slovák v protifašistickom boji nešli bojovať za panstvo a bratstvo ani cudzej ani českej alebo slovenskej buržoázie, ale za ľudský, sociálne spravodlivejší život, pre pracujúceho človeka.

Bola to aj literatúra, ktorá vedela postihnúť najjemnejšie spojenia minulosti, prehratých zápasov, skrivodlivostí a urážok, nádejí s pochopením skutočného miesta v histórii, aby v obraze činu ukázala veľkú udalosť. Cez literatúru si znova slovenský človek uvedomil svet vtedajšieho zápasu ako aj jeho zmysel; morálny kódex Povstania a vtedajšieho sveta sa stal súčasťou morálneho kódexu a ideálu socialistického života. Treba súčasne vedieť, že k takémuto pochopeniu významu Povstania sa literatúra neprepracovala odrazu, v akomsi spoločenskom vzduchoprázdne. Treba tu vidieť bezprostredné pôsobenie politiky a zápasov Komunistickej strany Československa, usilujúcej sa po oslobodení dotvoriť program a ciele socialistickej revolúcie. Bolo treba odhaliť ciele buržoázie a v slávnom Februári 1948 dokončiť jej porážku a súčasne, po rekonštrukcii krajiny, začať grandióznu socialistickú výstavbu i prestavbu ľudských vzťahov.

Najvýraznejšie sa prejavuje nová orientácia už priam v povstaleckých časopisoch, kde vystupujú ti, ktorí priam v centre zápasu pochopili, že literatúra má byť vecou bojujúceho ľudu. Také sú state kritikov Michala Chorvátha, Alexandra Matušku a Jozefa Felixa v Novom slove. Základným a určujúcim sa stal I. zjazd umelcov a vedeckých pracovníkov v Banskej Bystrici v auguste 1945, nastoľujúci základnú myšlienku o vernosti Povstaniu a protifašistickému odboju a rozhodne odsudzujúci "neverných, ktorí sa dobrovoľne dali do služieb fašistického režimu na hanbu národa a na škodu kultúrneho rozvoja". Proces ujasňovania si základných vzťahov medzi spoločnosťou a literatúrou prebiehal v mnohých kritických diskusiách /ako bola napr. aj diskusia o anjelských krajinách/ a vrcholí potom na zjazde národnej kultúry v jasne nastolenej gottwaldovskej línii umenia národného, realistického a socialistického, tak ako ho pripravovala a esteticky i teoreticky prebojúvala marxistická ľavica a celé kritické dielo Z. Nejedlého, E. Urxa, B. Václavka, K. Konrada, J. Fučíka, L. Štolla a i.

Povstalecká literatúra začína svoju cestu už priam v čase prípravy Povstania, v legálnych i nelegálnych časopisoch a priam za Povstania. Otvorený, hoci v inotajoch skrytý protest a nesúhlas s klérofašistickým režimom vyjadrujú verše mladých básnikov z nadrealistickej skupiny /R. Fabry, Š. Žáry, V. Reisel/. Svoju výraznú úlohu v literatúre pred Povstaním zohrala básnická skladba Miloša Krnu Šialené predstavenie, ktorá bola zreteľnou vzburou proti slovenským ľudáckym mocipánom. V čase Povstania a po ňom majú svoje miesto v literatúre verše Jána Brccku, ktorý pokračoval v proletárskej línii slovenskej literatúry a len smrť krátko po vojne prekazila vývin veľmi sľubného talentu. Dodnes k cenným literárnym dokumentom patria verše Marcela Herza, Borisa Kocúra,

verše a epigramy z ilegálnych časopisov a letákov Janka Jesenského a Fraňa Kráľa. V inotajných veršoch Pavla Horova vystupovela apokalypsa vojny. Z tridsaťročného toku slovenskej poézie, venovanej myšlienke Povstania, vystupujú dodnes niektoré zbierky, ktoré vyjadrili verne pocity vtedajších čias. Dodnes cítiť myslenie slovenského človeka a jeho úctu k sovietskym partizánom z veršov zbierky Andreja Plávku Ohne na horách, pozoruhodne spájajúcej vzťah rodného kraja k rodiacim sa myšlienkam socializmu. O istotu Povstania a odboja, nevyhnutnosť zachovať pamiatku umučených a bojujúcich sa opiera dielo Pavla Horova. V čase oslobodenia a po ňom vznikajú diela nadrealistických básnikov, prekračujúcich od symboliky k realistickému poňatiu, ako boli zbierky Pavla Bunčáka, Jána Brezinu, Júliusa Lenku. Myšlienky socialistickej premeny spájal v svojich zbierkach Miloš Krno. Svoje zážitky z Povstania ako určujúci motív svojej poézie vyjadril Milan Lajčiak – a to najmä v zbierke Súdružka moja zem a Ich nezarastie bodľačie. S hlbokým citom a presvedčením internacionalistu sa Lajčiak v svojej poézii vyznáva z úcty k rodnej zemi, k sovietskym ľuďom i k myšlienke socialistickej budúcnosti vlastnej krajiny.

K Povstaniu a odboju sa poézia tak isto ako próza vrátila niekoľkokrát najmä v súvislosti s výstavbou socialistickej spoločnosti. Pre Ladislava Novomeského, autora povstaleckej zbierky Pašovanou ceruzkou, je v celom ďalšom diele Povstanie "hlbinou bezpečnosti", východiskový bod ľudskej i dejinnej histórie slovenského človeka.

Prvé pocity a zážitkové vyjadrenia tak ako v poézii aj v próze postupne prenikali ku koncepciám literárneho tvaru, ktorý ostáva trvalým v priebehu tridsaťročného vývinu. Prvé poviedky a črty ešte za Povstania a po oslobodení sa usilujú o vystihnutie základných pocitov nenávisti, boja – tak je to napríklad v poviedkach Jána

Bodenka, Z vlčích dní. Od prvotných zážitkov a prvotného uvedomovania si zmyslu zápasu – ako to napríklad vyjadruje aj román Jozefa Horáka, Hory mlčia – sa próza dostáva k vyznaniu svojho nielen už individuálneho pocitu, ale k obrazu procesu uvedomenia. Taký obraz formovania názorov predstavuje prvotina Vladimíra Mináča, Smrť chodí po horách. Jeden z hrdinov tejto knihy, Peter Lotár postupne pod vplyvom komunistov /robotníka Vargicu/, vedený príkladom rozhodného a činorodého drevorubača Blahu chápe svoje miesto v boji, dochádza na prah poznania sociálnej problematiky. Smrť chodí po horách je úprimným pohľadom na formovanie mladej generácie a v svojej zárodočnej podobe je východiskom k Mináčovej rozmernej trilógii Generácia, prechádzajúcej od vyjadrenia pocitov už k výkladu udalostí. Subjektívne poňaté individuálne charaktery, vnútorný svet človeka vstupujúceho a existujúceho v nerovnom boji sa správne vystihnutými triednymi a ľudskými vzťahmi a výstižne vykreslenou atmosférou slovenského štátu objektivizujú do vernej podoby doby a činov. Mináč vedel vystihnúť vznik počiatkov odporu mladej slovenskej generácie, pretože vyšiel z obrazu špecifických slovenských podmienok: ukázal tých, čo žili v zdanlivom závetrí sveta vo vojne a blahobyt pokladali za svoje prirodzené, nezadateľné právo, aj tých, ktorí sa logicky a organicky v hľadaní odporu sústreďovali a pracovali na príprave protifašistického vystúpenia, vedeného komunistami. Práve tento proces, túto dejinnú dialektiku mladej vtedajšej generácie sa Mináčovi podarilo umelecky verne a, možno povedať, natrvalo zobraziť, a tak prispieť k výraznému formovaniu socialisticko-realistickému vývinu literatúry.

Natrvalo a doteraz v triednych a s perspektívou socializmu videných obrazoch najzrelšie zobrazil Povstanie Peter Jilemnický v Kronike. Kronikou pokračuje socialis-

ticko-realistická línia slovenskej literatúry. V Kronike sa spája po oslobodení slovenská literatúra s tradíciou realistickej klasiky a pokračuje kontinuitne so socialistickou literatúrou medzi dvoma vojnami. Kronika cez postavy slovenských ľudí, cez verne a pravdivo videných sovietskych partizánov, cez komunistov, vojakov, cez trpký osud cigánskych obyvateľov v Čiernom Balogu odhaľuje proces a vývin myšlienky odboja a v plastických umeleckých situáciách zvýrazňuje, ako výčiny fašistov vedú postupne ľudí k nenávisti a ako títo ľudia potom hľadajú možnosť zoskupenia a kolektívneho vystúpenia proti fašistom. Historické poznanie, že Povstanie bolo organizované a pripravované komunistami v spolupráci s inými vlasteneckými zložkami, má v Jilemnického Kronike podobu zatiaľ najvernejšiu. To preto, že je organicky spojená so skutočnosťou triednych bojov v prvej republike.

Významné miesto v povstaleckej próze majú poviedky Hodiny a minúty od Alfonza Bednára pre svoj kritický pohľad na zužovanie problematiky Povstania a na úsilie zachovať jeho morálne hodnoty aj v súčasnosti. Obraz o vzniku ľudáctva a o zápase proti nemu priniesol román Rudolfa Jašíka, Námestie sv. Alžbety. Dosiaľ najvýraznejšou prácou, spájajúcou obraz druhej svetovej vojny s poznaním slovenského človeka, je nedokončená trilógia Rudolfa Jašíka Mŕtvi nespievajú. Na pokraji syntézy umeleckého diela, románu o Povstaní stál Rudolf Jašík vtedy, keď začal písať trilógiu Mŕtvi nespievajú. Ak Jilemnický vedel plne zúžitkovať svoje socialisticko-realistické spisovateľské skúsenosti obdobia medzi dvoma vojnami, ak sa v jeho Kronike v kondenzovanej a plnej podobe charakterov, najmä komunistov, premieta skúsenosť komunistov z prvej republiky /a je tak absolútne zrejmé, že boj proti fašizmu má nielen jasný cieľ sociálny, ale že má

aj korene v zápasoch s buržoáziou prvej republiky/ - a vyjadril to dielom sústredeným na priebeh Povstania v jednej obci -, Jašík si postavil reláciu najširšie možnú: človek - vojna - Povstanie. Žiaľ, z jeho umeleckého projektu mu bolo umožnené dokončiť len prvý a malú časť druhého dielu: román sa končí na prahu Povstania. Aj tak však už uskutočnená a vydaná časť je obrazom zrodu novej kvality slovenského človeka a novej spoločnosti, je obrazom tých charakterov, ktoré cez vlastnú skúsenosť sa vedeli spojiť s komunistami, stať sa komunistami a so zbraňou v ruke vybojovať nový svet.

Jašík už v čase svojich spisovateľských začiatkov /myslím na prozaické obdobie/, v rokoch 1946-1948 mal jasnú predstavu o b r a z u Povstania. Dokazuje to jeho náčrt Laktibrada aneb Hody vo vrchárskom mestečku/ datovaný práve 1946-48/. Pochopil - a zdá sa ešte pred Jilemnickým a Mináčom - a bude treba dokázať, ako k tomuto poznaniu došiel /či z literatúry a či konfrontáciou sveta idei s vlastnými zážitkami/, že boj, uvedomenie, smrť, ale aj nový život sú lepšie viditeľné nie z komplexného nadhľadu, ale z pohľadu rozloženého, parciálneho, ktorý v konečnom dáva výslednicu. Odmietol už v Laktibrade /a dokázal v románoch Na brehu priezračnej rieky a Námestie sv. Alžbety/ ilustratívnosť, ale aj fresku, nedopĺňal a nebiografizoval dejinné udalosti. Cez sériu impulzov vlastného poznania za vojny a po nej si Jašík uvedomil, že cesta je práve v tom: cez jednotlivé zážitky, impulzy sa rodí poznanie, uvedomenie si vojny, fašizmu a domáceho klérofašizmu. V kruhoch, doma aj na fronte proti ZSSR postupne sa z individuálnych osudov rodí spoločenská sila. V dejinách nastupuje nová sila: z individuálnych rozhodnutí a činov sa rodí sila, ktorá povstáva; jej jadrom je vedomie ohrozenej ľudskosti - jedinou možnou a účinnou obranou je socializmus. V Laktibrade /uverejnenej posmrtne v knihe Ponorný most, Bratislava 1966/ sa píše v IX.

kapitole: "Neverili falošnej národnej slobode, nad ktorou fašisti držali ochrannú ruku. Chceli slobodu skutočnú. Preto povstali, ale beda, starý svet, lebo vzbura pokračuje." /strana 169, Ponurý most/.

Jašík v románe, ktorý je napísaný kompozične ako kruhová panoráma, ako systém návratných kruhov front - domov, detstvo - dospelý vek, otcovia - synovia a pod., odhalil najskôr sociálnu biedu, sociálne protiklady, triedne nepriateľské vzťahy na hornej Nitre. V protikladoch rôznych rodín odhalil svet vykorisťovania, zločinného okrádania, sociálnu skrivodlivosť. Súčasne ju odhalil ako prestupujúcu národné hranice, teda ako fakt, ktorý nemá nič spoločné ani s nacionalitou ani s rasovou problematikou. A potom odhalil túto biedu sociálnych vzťahov, ich odraz na fronte. Od najdrobnejších jednotiek psychických ukázal pramene etických deformácií /napríklad závisť Zembala, obchodníka, donášača, štrébera, maloměšťáka/ a to, čo je silné v ľudskej psychike, čo, vyplývajúc aj z vedomia sociálnej príslušnosti, je schopné odolávať strašnému tlaku vojny. A je to práve Jašíkova triednosť, čo mu umožňuje plne vnikať do sporov a problematiky frontu, do vzájomných stretnutí slovenských vojakov, do ich stretnutí s Nemcami a napokon aj chápať postavenie, do ktorého ich proti sovietskym ľuďom vohnalo tiesové velenie klérofašistického štátu. Cesta poručíka Kľaku, obľúk, po ktorom prejde od nástupu na front až k ceste do Povstania - to je individualizovaný osud celej slovenskej krajiny, jej cesta k poznaniu, že len zápasom proti fašistom je možné vyjsť z biedy života.

Keďže román Mŕtvi nespievajú je nedokončený, - možno je to naozaj len hypotetické, že práve v Jašíkovi bol ten pozoruhodný zrak, ktorý videl viacej a dovidel by bol celok. Pretože už v tom, čo je pred nami, je také pozoruhodné spojenie osobitého pohľadu na človeka v dejinách, na jeho charakter a činy, že sa priam črtajú kontú-

ry diela, ktoré mohlo o b s i a h n u ť Povstanie v širších dejinných súvislostiach. Azda práve preto, že vychádzalo z pohľadu do ľudského mikrosveta, že vedelo emocionálne dokonale priblížiť základné triedne konflikty, ako zárodky veľkých triednych zrážok /v úvodných kapitolách knihy obraz Zembalov, otcov a i./. Tu niekde, u Jašíka, sa zatiaľ končí línia veľkého románu, ktorý sa usiloval a nepochybne bude usilovať o zobrazenie Povstania. Boli začaté, ale nedokončené trilógie /napríklad Miloša Krnu/, boli pokusy mladších spisovateľov evokovať Povstanie v širších celkoch alebo na pozadí spomienok /Izakovič, Beňo a i./, no tieto práce - aj keď písané nepochybne s osobitosťou a úsilím - nedosahujú výraznosť tých, o ktorých bola reč. Tým nie je povedané, že odboj, napr. v knihe Krnovej Vrátim sa živý o kpt. Nálepkovi alebo v dielach, ako bolo Lánikovo Čo Dante nevidel a pod., nemá svoju pozoruhodnú podobu.

Dotýkali sme sa kľúčových diel, pretože sa pokúsili zobraziť kľúčové myšlienky a kľúčové deje. Kľúčové je práve <u>prečo a ako</u> slovenský človek a po jeho boku aj príslušníci iných národov, ktorí pochopili danú situáciu, vystúpil proti fašizmu so zbraňou v ruke a hoci na malom území, pohol dejinami Európy, no najmä svojimi vlastnými, a začal budovať celkom novú spoločnosť.

Hoci by sa zdalo, že námet Povstania je už vyčerpaný, sama história týchto prístupov a návratov k Povstaniu ukazuje, že to tak nie je. Vždy vtedy, keď sa vo svete alebo v domácej spoločnosti objavia nové otázky, aj umenie hľadá v tejto blízkej minulosti odpovede. To preto, lebo je v Povstaní stále nepreberná studnica ľudských i spoločenských skúseností a umenia, sledujúceho predovšetkým človeka. A práve v tejto vypätej dobe nachádza aj paralely, podobenstvé, často aj odpovede o morálnej podobe činu. Tak to bolo s Bednárovými poviedkami

Hodiny a minúty /hľadajúcimi odpoveď na súčasnosť práve v morálnom kódexe Povstania/, tak to bolo s knihami Rudolfa Jašíka a jeho hľadaním správnej cesty Slovákov v knihe Mŕtvi nespievajú. Zdá sa, že práve Jašík ukazuje cestu ďalej: jeho hrdinovia, vyrastajúci k pomstiteľom fašistických barbarstiev, spájajú sa s ľuďmi iných národností, a dobre chápu, že vedomie sociálneho spája ľudí silnejšie ako vedomie nacionálne. A zdá sa, že práve v pochopení tejto internacionálnej dimenzie Povstania sú – hoci už v mnohých knihách naznačené – aj ďalšie, dosiaľ neodkryté možnosti prózy o Povstaní.

Slovenský literárny kritik Alexander Matuška povedal v roku 1964 o próze venovanej Povstaniu: "Ukázalo sa, že v nedávnom zápase s fašizmom je akýsi kľúčový bod, z ktorého možno pohrúť mnohými vecami v našom povojnovom ľudskom vesmíre. Z tohto bodu práve literatúra povedala najuprímnejšie a najzávažnejšie slovo o prítomnosti." Dielo Jašíkove, Lazarovej, Bednárovo práve prostredníctvom obrazu Povstania dôrazne odhalilo porušovanie ľudskosti, stopy tej vlčej morálky a protiľudských činov, ktorými sa prejavovalo zneužívanie moci. Ich dielom sa do povedomia čitateľa dostával obraz pokrivených ideálov, nesprávnych rozhodnutí i falošných obvinení: kriticizmus tejto prózy zohral výraznú úlohu v upevňovaní skutočných morálnych zásad socialistickej spoločnosti. Próza ako žiadne umenie nemôže dávať riešenia a recepty ani na život jednotlivca ani na spoločenské pohyby a procesy: jej najpodstatnejšia úloha bola a tú splnila: vtiela do duší ľudí obraz skutočného zápasu o nové, ako sa on prejavoval v Povstaní, a ukázala tak, ako sa tento ideál v niektorých súvislostiach pokrivil, ako sa zastavilo jeho prenikanie a budovanie. Splnila tak v čase nových hrozieb vojny a nových rodiacich sa fašizmov svoju úlohu: to že nastolila otázku fašizmu z aspektu so-

cialistického vedomia a morálky, stala sa aj pritažlivou nielen pre človeka zo sféry socializmu, ale aj kapitalizmu. Učinila túto problematiku vecou mnohých ľudí na svete, ktorí v iných podmienkach a iných stupňoch spoločenského vedomia sú stále ohrozovaní mocenskou a diktátorskou hrozbou útlaku, bezprávia a hrozivej vojny. V tomto je najvlastnejší význam prózy, ktorá sa inšpirovala jednou z udalostí druhej svetovej vojny - Slovenským národným povstaním.

Informácie o autoroch a ich najvýznamnejších knižných publikáciách

Čierny Ján, 26.2.1922, JUDr., CSc., vedúci vedecký pracovník Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS.

Švédsko v osídlach dolára /1960/; Červená rieka /1961/; Chruščev - francúzsky hosť /1965/; Generál /1967/; Kto vládne v Paríži /1969/; Slovenské národné povstanie a medzinárodné vzťahy /1974/; Slovenské národné povstanie - medzník v našich dejinách /1974/.

Ďurišin Dionýz, 16.10.1929, PhDr., CSc., univ. docent, vedúci vedecký pracovník Literárnovedného ústavu SAV v Bratislave.

Slovenská realistická poviedka a N. V. Gogol /1966/; Problémy literárnej komparatistiky /1967/; Z dejín a teórie literárnej komparatistiky /1970/; Vergleichende Literaturforschung. /1972/; Sources and Systematics of Comparative Literature /1974/.

Horecký Ján, 8.1.1920, PhDr., DrSc., univ. prof., vedúci vedecký pracovník, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v Bratislave, zástupca riaditeľa ústavu.

Základy slovenskej terminológie /1956/; Kultúra slovenského slova /1956, 1958/; Slovotvorná sústava slovenčiny /1959/; Morfematická štruktúra slovenčiny /1964/; Úvod do matematickej jazykovedy, skriptum /1969/; Slovenská lexikológia 1 /1971/.

Král Ábel, 17.8.1932, PhDr., CSc., samostatný vedecký pracovník, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúci Kabinetu fonetiky.

Atlas slovenských hlások /1969/, spoluautor; Model rečového mechanizmu /v tlači/.

Krištof Štefan, 3.4.1914, PhDr., CSc., univ. prof., Pedagogická fakulta v Nitre, vedúci Katedry slovenského jazyka a literatúry.

Kapitoly zo slovenskej jazykovedy /1960/; Učebnica slovenského jazyka pre maďarské oddelenie Pedagogickej fakulty /1963, 1974/, spoluautor.

Mačák Ivan, 26.8.1935, PhDr., vedecký pracovník, Historický ústav Slovenského národného múzea.

Mihálik Peter, 15.5.1945, PhDr., interný vedecký aspirant na Filozofickej fakulte Univerzity J.E.Purkyně v Brne.

Katalóg slovenských a na Slovensku nakrútených filmov do roku 1945 /1971/; Vznik slovenskej národnej kinematografie /1972/; Úvahy o metodológii výskumu filmového diela /1974/; Malá encyklopédia filmu, spoluautor /v tlači/.

Michálek Ján, 12.3.1932, PhDr., CSc., univ. docent, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúci Katedry etnografie a folkloristiky FFUK.

Zo živých prameňov; výber zo slovenskej ľudovej slovesnosti /1960/; Studnička zo slovenských ľudových piesní, hier, hádaniek, porekadiel, príslovi a rozprávok /1962/; Havran a líška. Slovenské ľudové rozprávky /1964, 1966/; Pavol Dobšinský, Prostonárodné slovenské povesti. Výber /1969/; Spomienkové rozprávanie s historickou tematikou /1971/; Čarovné zrkadlo. Výber zo slovenskej ľudovej slovesnosti /1973/.

Miko František, 13.4.1920, PhDr., DrSc., univ. docent, vedúci vedecký pracovník, Literárnovedný ústav

SAV v Bratislave.

Sloh, skriptum /1955/; Rod, číslo a pád podstatných mien /1961/; Morfológia slovenského jazyka /1966/, spoluautor; Estetika výrazu /1969/; Text a štýl /1970/; The Generative Structure of the Slovac Sentence. Adverbials /1972/; Od epiky k lyrike /1973/.

Mistrík Jozef, 2.2.1921, PhDr., DrSc., univ. docent, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, riaditeľ X. Letného seminára slovenského jazyka a kultúry.

Intonácia rozhlasovej reči /1961/; Slovosled a vetosled v slovenčine /1965/; Morfológia slovenského jazyka /1966/, spoluautor; Kompozícia jazykového prejavu /1968/; Jazykovo-intonačné prostriedky recitátora, skriptum /1969/; Frekvencia slov v slovenčine /1969/; Slovník tlače, skriptum, /1969/; Štylistika slovenského jazyka /1961, 1963, 1965, 1970/; Hovory s recitátorom /1971/; Hľadanie profilu básne /1972/; Exakte Typologie von Texten /1973/; Úvahy s recitátorom /1974/; Žánre vecnej literatúry /v tlači/; Retrográdny slovník slovenčiny /v tlači/; Kapitolky zo štylistiky /v tlači/.

Mlacek Jozef, 30.7.1937, PhDr., CSc., odborný asistent, Univerzita 17. novembra v Bratislave.

Zo syntaxe frazeologických jednotiek /1972/.

Ondrus Pavel, 19.5.1919, PhDr., DrSc., univ. prof., Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike /1956/; Morfológia spisovnej slovenčiny /1964/; Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí, skriptum /1966/;

Číslovky v súčasnej spisovnej slovenčine /1969/; Vetný rozbor v príkladoch /1971/; Slovenská lexikológia 2 /1972/; Učebnica slovenského jazyka pre maďarské oddelenia pedagogických škôl /1963, 1964/.

Ondruš Šimon, 27.10.1924, PhDr., CSc., univ. prof., Filozofická fakulta Univerzity Komenského, vedúci Katedry slavistiky a indoeuropeistiky FFUK.

Úvod do slavistiky /1956, 1959/; Szláv nepek és nyelvek /1962/, spoluautor; Slovenský etymologický slovník /v tlači/.

Paulíny Eugen, 13.12.1912, PhDr., DrSc., univ. prof., Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúci Katedry slovenského jazyka FFUK.

Štruktúra slovenského slovesa /1943/; Dve kapitoly o spisovnom jazyku a nárečí /1946/; Nárečie zátopových ciád na hornej Orave /1947/; Slovenské časovanie /1949/; Dejiny spisovnej slovenčiny /1948, 1966/; Fonologický vývin slovenčiny /1963/; Fonológia spisovnej slovenčiny /1961, 1968/; Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy /1964/; Krátka gramatika slovenská /1960/; Slovenská gramatika /1953, 1955, 1963, 1968/, spoluautor.

Peterajová Ľudmila, 3.7.1927, PhDr., odborná asistentka na Vysokej škole výtvarných umení v Bratislave.

Viliam Weisskopf /1964/; Ester Šimerová /1965/; Futurizmus /1966/; Donatello /1970/; Secesia /1974/.

Plicková Ester, 2.7.1928, PhDr., CSc., samostatná vedecká pracovníčka, Národopisný ústav SAV v Bratislave.

Banská Štiavnica /1957, 1973/; Pozdišovské hrnčiarstvo /1959/; Lidová hrnčina v Československu /1966/; Dunaj /1965/.

Rampák Zoltán, 14.9.1920, PhDr., DrSc., univ. profesor, Vysoká škola múzických umení v Bratislave, dekan Divadelnej fakulty VŠMU, vedúci Katedry divadelnej vedy VŠMU.

K charakteru štúrovskej drámy /1947/; Náčrt dejín slovenského divadla /1948/; Boj slovenského divadla o realizmus /1954/; Zo živého odkazu minulosti /1954/; Dvadsať rokov slovenského činoherného divadla /1966/, spoluautor; Pamätnica Slovenského národného divadla /1960/, spoluautor; Július Barč-Ivan - štúdie o dramatickej tvorbe /1972/; Variácie Júliusa Barča-Ivana /1973/; Dramatik Štefan Králik /v tlači/; Naši klasici 19. storočia a maďarská dráma /v tlači/.

Ripka Ivor, 7.9.1937, PhDr., CSc., samostatný vedecký pracovník, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v Bratislave, vedúci dialektologického oddelenia.

Atlas slovenského jazyka I /1968/, spoluautor; Dolnotrenčianske nárečia /v tlači/.

Rosenbaum Karol, 7.2.1920, PhDr., DrSc., vedúci vedecký pracovník, Literárnovedný ústav SAV, riaditeľ ústavu.

Michal Miloslav Hodža /1948/; Pavel Jozef Šafárik /1961/; Dejiny slovenskej literatúry, zv. II /1960/, spoluautor; Podobizeň Ivana Horvátha /1967/; Poézia národného obrodenia /1970/; Priestorom literatúry /1970/; Publicistika Ladislava Novomeského I. - V. zv. /ed./;

Dielo J. Horvátha III. zv. /ed./; Dielo Jozefa Gregora Tajovského VI. zv. /ed./.

Ruttkay Fraňo, 4.9.1928, PhDr., CSc., univ. prof., Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúci Katedry novinárstva FFUK.

Daniel C. Lichard a slovenské novinárstvo jeho doby /1961/; Prehľad dejín slovenského novinárstva do roku 1861 /1962/; Samuel Jurkovič - priekopník európskeho družstevníctva /1963, 1965, 1971/; Ľudovít Štúr ako zakladateľ modernej slovenskej žurnalistiky /1966/; Prehľad dejín slovenského novinárstva od najstarších čias po rok 1918 /1968/; Prvé úverové družstvo v Európe /v slov., rušt., angl., 1970/; Novinárske osobnosti I. /1971/; Ľudovít Štúr /v slov., rušt., angl., franc., nemč. 1971/; Slovenské robotnícke novinárstvo do konca prvej svetovej vojny /v tlači/; Jozef M. Hurban /v slov., rušt., angl., franc., nemč., v tlači/.

Ružička Jozef, 12.1.1916, PhDr., DrSc., univ. prof., Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v Bratislave, riaditeľ ústavu.

Z problematiky slabiky a prozodických vlastností /1947/; Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku /1956/; Slovenčina /1958/, spoluautor; Morfológia slovenského jazyka /1966/, redaktor a spoluautor; Slovenská gramatika /1953, 1955, 1963, 1969/, spoluautor; Tézy o slovenčine /1968/; Spisovná slovenčina v Československu /1970/; Čeština /1972/, spoluautor; Dejiny spisovnej slovenčiny II. /1974/, spoluautor.

Sabol Ján, 25.1.1939, PhDr., odb. asistent, Filo-

zofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Prešove, Katedra slovenského jazyka a literatúry.

Základy exaktného rozboru verša /1969/, spoluautor.

Sekaninová Ella, 13.11.1926, PhDr., CSc., samostatná vedecká pracovníčka, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v Bratislave.

Príručný slovník rusko-slovenský /1952/, spoluautorka; Rusko-slovenský pedagogický slovník /1956/, spoluautorka; Veľký rusko-slovenský slovník I. - V. /1960-1970/, spoluautorka; Rusko-slovenský slovník /stredný/ /1960/, spoluautorka; Rusko-slovenský a slovensko-ruský vreckový slovník /1961/, spoluautorka; Gramatika ruského jazyka /1961/, spoluautorka; Stručná gramatika pre rusko-slovenský a slovensko-ruský slovník /1961/, spoluautorka; Rusko-slovenský školský slovník /1964/, spoluautorka; Príručná gramatika ruského jazyka /1974/, spoluautorka.

Slobodník Dušan, 11.4.1927, PhDr., CSc., vedecký pracovník Literárnovedného ústavu SAV v Bratislave.

Súčasná sovietska literatúra /v tlači/; Korene Baudlairovej estetiky /v tlači/.

Stanislav Ján, 12.12.1904, PhDr., DrSc., univ. prof., Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Liptovské nárečia /1932/; Československá mluvnica /1938/; Pribinovi veľmoži /1940/; Kultúra starých Slovákov /1944/; Slovenský juh v stredoveku I-II /1948/; Teória literatúry /1949/, spoluautor; Zo života slov a našich predkov /1950/; Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metóda /1950/; Slovenská výslovnosť /1953/; Z rus-

ko-slovenských kultúrnych stykov v časoch Jána Hollého a Ľudovíta Štúra /1957/; Slovenská historická gramatika 1, 2, 3, 4, skriptum /1955, 1955, 1956, 1964/; Dejiny slovenského jazyka 1, 2, 3, 4, 5, /1956-1973/.

Svetlík Ján, 14.5.1927, PhDr., CSc., univ. docent, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúci Katedry ruského jazyka a literatúry FFUK.

Russkij sintaksis v sopostavlenii s slovackim /1966/; Sintaksis russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim /1970/.

Tomčík Miloš, 19.9.1922, PhDr., CSc., univ. profesor, Filozofická fakulta Karlovej univerzity v Prahe.

Slovenská nadrealistická poézia /1949/; Na prelome epoch /1961/; Slovenská literatúra 20. storočia /1966/; Od slovenskej moderny k dnešku /1970/; Básnické retrospektívy /1974/.

Truhlář Břetislav, 31.12.1926, PhDr., CSc., samostatný vedecký pracovník Literárnovedného ústavu SAV v Bratislave.

Slovenská próza o Povstaní /1952/; Peter Jilemnický - spisovateľ a bojovník I. - II. /1955-1958/; Národní umělec Petr Jilemnický /1959/; Stredoázijské zápisky /1959/; Veľká inšpirácia - literatúra o Povstaní /1967/; Tri portréty: Urx, Jilemnický, Jašík /1969/; Strana a literatúra /1971/.

OBSAH

PREDHOVOR 5

Ján Čierny
SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE V KONTEXTE DOBY 7

Dionýz Ďurišin
SÚČASNÝ STAV A ROZVOJ SLOVENSKEJ KOMPARATISTIKY 29

Ján Horecký
CHARAKTERISTIKA NEOLOGIZMOV V SPISOVNEJ SLOVENČINE 43

Ábel Kráľ
FONETICKÁ POVAHA A SYSTÉM SLOVENSKÝCH SAMOHLÁSOK A DVOJHLÁSOK 51

Ábel Kráľ
SLOVENSKÉ SAMOHLÁSKY V KONFRONTÁCII SO SAMOHLÁSKAMI INÝCH JAZYKOV 67

Štefan Krištof
MLÁDEŽNÍCKY SLANG 83

Ivan Načák
NAJSTARŠIE HUDOBNÉ NÁSTROJE NA SLOVENSKU 111

Peter Mihálik
SLOVENSKÁ KINEMATOGRAFIA V MINULOSTI A V PRÍTOMNOSTI 127

Ján Michálek
ĽUDOVÉ POVESTI A SLOVENSKÉ DEJINY 147

František Miko
SLOVENSKÁ ROMANTICKÁ BALADA A LYRICKÝ SUBJEKT 159

Jozef Mistrík
JAZYKOVÉ MINIMUM SLOVENČINY 173

Jozef Mistrík
PROGNÓZA VÝVINU SLOVENČINY 191

Jozef Mlacek
FRAZEOLOGICKÁ JEDNOTKA A JEJ HRANICE 201

Pavel Ondrus
Z PROBLEMATIKY SOCIÁLNEJ DIALEKTOLÓGIE NA SLOVENSKU 219

Pavel Ondrus
DVE SPORNÉ INTERPRETÁCIE PRÍSTAVKU V SLOVENČINE 229

Šimon Ondruš
VÝZNAM SLOVENČINY A ČEŠTINY PRE REKONŠTRUKCIU PRASLOVANSKEJ SLOVNEJ ZÁSOBY 239

Eugen Pauliny
KONTRASTÍVNA ANALÝZA SLOVENSKÉHO A ČESKÉHO HLÁSKOSLOVIA 257

Ľudmila Peterajová
SÚČASNÉ SLOVENSKÉ VÝTVARNÉ UMENIE 273

Ester Plicková
KERAMIKA V SLOVENSKEJ ĽUDOVEJ KULTÚRE 285

Zoltán Rampák
STARŠIA SLOVENSKÁ DRÁMA V EURÓPSKOM KONTEXTE 299

Zoltán Rampák
NOVŠIA SLOVENSKÁ DRÁMA V EURÓPSKOM KONTEXTE 317

Ivor Ripka
Z PROBLEMATIKY SLOVENSKEJ NÁREČOVEJ LEXIKY 337

Karol Rosenbaum
REVOLUČNÉ TRADÍCIE V SLOVENSKEJ LITERATÚRE 353

Frano Ruttkay
POČIATKY SLOVENSKEJ ROBOTNÍCKEJ TLAČE 365

Jozef Ružička
Z PROBLEMATIKY PODRAĎOVACIEHO SÚVETIA 387

Ján Sabol
TYPY NEUTRALIZÁCIÍ V SLOVENSKOM FONOLOGICKOM SYSTÉME 405

Ella Sekaninová
Z KONFRONTÁCIE SLOVENSKEJ A RUSKEJ LEXIKY 419

Dušan Slobodník
POSTAVY SLOVÁKOV V LITERATÚRE INÝCH NÁRODOV 431

Ján Stanislav
KULTÚRNY JAZYK NA VEĽKEJ MORAVE A V SLOVENSKEJ ČASTI PANÓNIE 449

Ján Svetlík
PREDIKAČNÉ JADRO JEDNODUCHEJ VETY V SLOVENČINE A V RUŠTINE 467

Miloš Tomčík
Z TYPOLÓGIE SLOVENSKEJ MEDZIVOJNOVEJ LYRIKY 486

Bedřich Truhlář
SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE A LITERATÚRA 495

INFORMÁCIE O AUTOROCH A ICH NAJVÝZNAMNEJŠÍCH KNIŽNÝCH PUBLIKÁCIÁCH 513

Názov : STUDIA ACADEMICA SLOVACA 3
Prednášky X. Letného seminára slovenského jazyka a kultúry

Vedecký a zodpovedný redaktor : Jozef Mistrík

Vydané v Ústave školských informácií pre poslucháčov Letného seminára slovenského jazyka a kultúry

Náklad : 300 výtlačkov

Bratislava 1974

Ilustrácie k prednáške KERAMIKA V SLOVENSKEJ ĽUDOVEJ KULTÚRE /str. 285/

1. Formovanie krčaha na kruhu pomocou dreveného noža "čepele".
2. Ozdobovanie pomocou rožka zhotoveného z kravského rohu.
3. Ozdobovanie pomocou hlinenej nádobky gurgule, resp. kukučky.
4. Mliečniky, výrobky ľudových hrnčiarov, z r. okolo 1960.
5. Fajansový džbán zo západného Slovenska z konca 18. storočia.
6. Fajansový tanier, ponáška na habánsky štýl, Modra, z r. okolo 1920.
7. Fajansový tanier od Ignáca Bizmayera, Modra 1950.
8. Motív z východoslovenskej hrnčiarskej dediny Pozdišovce.
9. Okurovač na včely, hrnčiarsky výrobok z Pozdišoviec z r. 1950.
10. Figurálna skupina, hrnčiarsky výrobok Michala Poleška, z Pozdišoviec z r. 1950.
11. Výjavy hrnčiarskej práce, maľba na krčahu H. Landsfelda, Modra 1934.
12. Pracovné hrnčiarske nástroje, maľba na krčahu H. Landsfelda; Modra 1934.
13. Figurálna výzdoba na cechovom krčahu, Pukanec 1866.
14. Súčasná hrnčiarska tvorba; Pozdišovce.

Foto: Ester Plicková

1

2

5

6

7

11

12

13

14